

गीता निष्कर्ष.

श्री अरविन्द वाच.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૬૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગીતા નિષ્કર્મ

વિષય કદ્ય: ૬: ૯

गीतानिष्कर्ष.

प्रथम खण्ड.

श्री अरविन्द घोष.

પ્રકાશક:—

પ્રવર્તક-પબ્લીશીંગ-હાઉસ,

(શાખા: ગુજરાત)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
સુવર્ણ કોપીરાઈટ માર્ક

૮૮૬૩

મુદ્રિત: ૧૯૭૩-૭૪-૦

શ્રી અરવિન્દ ગ્રન્થાવલિ પુસ્તક ૧ છું.

નિવેદન.

શ્રી ‘અરવિન્દ ગ્રન્થાવલિના’ પ્રથમ પુસ્તક તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યના ચરણમાં આ ગ્રંથ રજુ કરતાં અમને આનંદ થય્યો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ ‘આર્ય’ પત્રમાં લેખ મહોદયે લખેલા ‘Essays on the Gita’ એ નામના મનનીય લેખોનો અનુવાદ છે. આ ગ્રંથની વિશેષતા, તેની ઉપયોગિતા ઇન્તે પારાયણ કરવાનું આ સ્થાન નથી. તે સઘળું સુઘ વાચકને ગ્રંથમાંથી જ મળી આવશે. અહિં અમે તુકારામ મહારાજની લોકપ્રિય ઉક્તિનો ઉલ્લેખ કરી અમારું કથન પૂરું કરીશું.

‘આ સઘળી સામગ્રી તો એ ધનપતિની છે. હું તો માત્ર તેને તમારા આગળ વહી આણનાર છું.’ શ્લોકમાં, આ ગ્રંથમાં જે કંઈ અપૂર્વતા જણાય, કે જે કંઈ યુગોપયોગી સુંદર નવસર્થો વાચકને મળે એ સર્વ મૂળ લેખકનાં જ છે. બાકી જ્યાં જ્યાં ત્રુટિ અને દોષ નજરે ચડે તે પર તો અમારો જ હક્ક છે.

આપાઠી અમાવાસ્યા. }
વિ. સં. ૧૯૭૮.

—પ્રકાશક.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧.	ગીતા અને આધુનિક જરૂરીઆત.	૧.
૨.	ગુરુ, શિષ્ય અને સિદ્ધાંત.	૧૩.
૩.	કુરુક્ષેત્ર.	૪૨.
૪.	મનુષ્ય અને જીવનસંગ્રામ.	૫૬.
૫.	આર્યયોદ્ધાના કર્મ.	૭૦.
૬.	સાંખ્ય અને યોગ.	૮૪.
૭.	સાંખ્ય, યોગ અને વેદાન્ત.	૧૦૧.
૮.	યુદ્ધિયોગ.	૧૧૮.
૯.	યશ અને કર્મ.	૧૩૪.
૧૦.	યશનો ભોક્તા અને યશ.	૧૫૫.
૧૧.	સુક્તકર્મ.	૧૬૬.
૧૨.	અવતાર અને દિવ્યકર્મ.	૧૭૮.
૧૩.	દિવ્ય કર્મયોગી.	૨૧૫.
૧૪.	સમતા.	૨૩૦.
૧૫.	જ્ઞાન અને સમત્વ.	૨૪૪.
૧૬.	પ્રકૃતિની અનિવાર્ય સત્તા.	૨૫૯.
૧૭.	નિસ્તેગુણ.	૨૭૪.
૧૮.	નિર્વાણ અને વ્યવહાર.	૨૮૪.
૧૯.	કર્મયોગનું રહસ્ય.	૩૦૧.

ભૂમિકા.

મનુષ્યજાતિના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં જન્મે જન્મે સમયે તેનો આત્મા
જૂના જૂના યુગનેતાઓથી દોરાયો છે, અને દિવ્ય
અવતરણ. પ્રદેશની અતૈકિક વાંસળીના નાદથી જીવનનાં કંઠ
સત્યો અને અગાત પ્રદેશો તરફ અનિવાર્ય આકર્ષ-

ણથી મંત્રમુગ્ધ મણિવરની પેઠે તે આકર્ષાયો છે. જીવતા ક્ષુદ્ર લાગતા
વ્યવહારમાં, જીવનના તુમ્મલયુક્ત કોલાહલમાં, તેમજ ઇન્દ્રિય સુખના
મધયુક્ત લાગતા મંદા કાદવથી ભરેલા ખાખોચીયામાં કેવળ શારીરિક સ્થૂંચ
જીવન નભાવી તેમાં જીવનની ઇતિશ્રી માનનારા તામસિક જીવનમાં પડ્યા
પડ્યા પણ માણસનો આત્મા તેના યુગનેતાઓનાં સ્વપ્નાઓને પોતાના હૃદ-
યમાં પ્રેમપૂર્વક સંભારે છે, અને યથાશક્તિ અનુસરે છે. એવા યુગનેતાઓના
આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારો એવા તો સમગ્ર હોય છે કે સમયના વહેવા સાથે
લોકસમૂહો, પ્રજાઓ અને જેવડે સમય મનુષ્યજાતિ તે સાક્ષાત્કારોને પોતાના
અંતિમ લક્ષ તરીકે સ્વીકારે છે. મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં કેટલાક અસા-
ધારણ યુક્ત પ્રતિષ્ઠા ધરા અગત્યના છે. તેના સ્થૂંચ જીવનનો વિકાસ
જીવનને આકર્ષક અને મોહક લાગે છે. ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યોમાં આવિ-
ર્ભાવ પામતા સમર્થ લેખકો માનસિક જીવનની ઉચ્ચતા અને શક્યતાનું બાન
કરાવે છે. પરંતુ એ સધળાના કરતાં આવા યુગનેતાઓનું અસ્તિત્વ, આવિર્ભાવ
અને તેમના સાક્ષાત્કારની અગત્ય મનુષ્યજાતિને માટે કાંઈક અતૈકિક જ છે.
એક જીસસ ક્રીસ્ટ, એક મહામહા પયગમ્બર, ગૌતમબુદ્ધ, મીકૃષ્ણ,
રામકૃષ્ણ પરમહંસ એ મનુષ્યજાતિની શક્યતા અને દિવ્યતાની જીવંત
પ્રતિષ્ઠા છે. મનુષ્યના હૃદયમાં તેમને માટે જે શ્રદ્ધા અને ભક્તિમાવ ઉત્પન્ન
થાય છે તેનો માર્મિક અર્થ જ એ છે કે મનુષ્યજાતિ તેમને પોતાના
આદર્શ તરીકે, તેમના જીવનને ઇષ્ટ તરીકે અને તેમના સાક્ષાત્કારને પ્રત્યક્ષ
તરીકે સ્વીકારે છે. 'ગીતાનિષ્કર્ષ' માં જણાવ્યા પ્રમાણે સમગ્ર મનુષ્યજાતિ એ

સ્થિતિએ પહેાંચે નહિ ત્યાંસુધી પૂર્ણતાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થયો ગણી શકાય નહિ. સાક્ષાત્કાર એ સ્પષ્ટથી ધણા ભોડો બડકે છે. એમાં કાંઈક ગૂઢ ચમત્કાર અને અવર્ણનીય રહસ્ય રહેલું છે એવો ભાવ પણ ધણુને થાય છે પરંતુ એ ખ્યાલ વાસ્તવિક લાગતો નથી. સાક્ષાત્કાર તો મનુષ્યને જે શક્તિઓ પ્રકૃતિ તરફથી આપવામાં આવી છે તેમના સામાન્ય કાર્યને બદલીને-સામાન્ય દૃષ્ટિ, મિન્દુને ફેરવી નાંખીને, પ્રકૃતિની સામાન્ય શક્તિઓને દિવ્ય બનાવે છે અને મનુષ્યના જીવનમાં કેવળ નવું દૃષ્ટિમિન્દુ સ્થાપે છે. જીવનના ઉડામાં ઉડા રહસ્યને, તેના નજીવ અને નિરર્થક લાગતા એકે એક બનાવને, કાલની એકે એક ક્ષણને પ્રભુની અનાદિ વીણાના વિશ્વગ્રાપી સ્વર સાથે તાલબદ્ધ કરે છે. સામાન્ય જીવનની તાલભંગ દશામાં અલૌકિક સ્વર ઉમેરી આનંદની પરિસીમા પ્રાપ્ત કરાવે છે. અર્થાત્ સાક્ષાત્કારને પરિણામે સમગ્ર જીવનનું પરિવર્તન થાય છે. અને એ અર્થમાં તેને આસાધારણ ગણવામાં પણ વાંધો નથી. પરંતુ એ પરિવર્તન સ્થૂલ જીવનમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું નેહ્યું એવો નિયમ નથી, કારણ કે એ પરિવર્તન અદૃશ્ય છે. એ વિશે “ગીતાનિષ્કર્ષ” માં ઘણું કહેવાયલું હોવાથી અહિં તેને વિશે વધારે ચર્ચા કરવી યોગ્ય નથી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા મનુષ્ય જાતિના દિવ્ય યુગ્મેતાઓની પ્રસાદીમાંની એક ઉત્તમ પ્રસાદી છે અને જુદા જુદા દેશકાલ અને

ગીતા. હૃદિ પરત્વે તેના અનેક અર્થો સમર્થ ભાષકારોઓએ કરી બતાવ્યા છે. અત્યાર સુધી ગીતા ઉપર જોછામાં

જોછી તેત્રીસ સંસ્કૃત ટીકાઓ થયાની વાત જાહેરમાં આવી છે તે ઉપરથી ગીતાની લોકપ્રિયતા સિદ્ધ થાય છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ ગીતા ઉપર અનેક ટીકાઓ અને ભાષ્યો થયેલાં છે તેમાં ગુણેશ્વર મહારાજની ‘ભાવાર્થ-દીપિકા,’ લોકમાન્ય તિલકકૃત “ગીતા રહસ્ય” અને રા. મણિલાલ નરુભાઈની ગીતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. યુગે યુગે મનુષ્યજાતિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગાયેલી તે અદ્ભૂત વાણી તરફ જીવનનો મર્મ અને પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવા માટે વળી છે અને તેને ઉપયોગી સર્વ એમાંથી મળી આવ્યું છે. ગીતા ઉપર વિવિધ ભાષ્ય હોવા છતાં આ એક નવો મર્મ ઉમેરવામાં ખાસ ઉદ્દેશ રહેલો છે. પૂર્વે જે દાર્શનિક સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત હતા તેનો સમન્વય

ગીતામાં ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવેલો જણાય છે. સર્વ દીકાકારોએ જુદા જુદા સાંપ્રદાયિક અર્થોને પ્રાધાન્ય આપી આપી ગીતાનો બાજીનો અર્થ ગોચર ગણ્યો છે. વળી ઘણા ખરા બાળ્યકારોનો મત યુદ્ધિની ઝીણવટ અને વ્યાકરણની ખેંચતણ પર આધાર રાખે છે. તેમના મતનું અનુસરણ કરવાથી ધ્વિર પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી શકાય છે તેની માહેતી આપણને એ દીકાઓમાંથી મળતી નથી. શ્રીઅરવિન્દ ઘોષના લખાણમાં એ ખામી દૂર થયેલી જણાય છે. લોકમાન્ય તિલકે ગીતામાં કર્મયોગનું પ્રાધાન્ય ચત્તપૂર્વક અને યુક્તિપુરસ્કર પ્રતિપાદિત કર્યું છે ખરું, પરંતુ તેમાં પણ આપણને યુદ્ધિનું પ્રાધાન્ય અને તાર્કિક દલીલો સિવાય કર્મયોગથી ધ્વિર પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય છે તેનું જ્ઞાન મળવું મુશ્કેલ છે. લોકમાન્ય ત્રિશે પૂજ્ય યુદ્ધિના અભાવને લીધે આ દીકા કરવાને અમે પ્રેરાતા નથી એમ કહેવાની આવશ્યકતા અહિં જણાય છે. સમસ્ત જીવનપર્યંત નિષ્કામ કર્મ-ઉપાસના કરનાર, દેશને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપનાર લોકમાન્યની આધ્યાત્મિકતા ત્રિશે અમને ઘણું માન છે. સમત્વયુદ્ધિ અને નિષ્કામકર્મ પછી કર્મયોગની જે ભૂમિકાઓ ખાટી રહે છે તેના ઉપર “ગીતારહસ્ય”માં જોઇએ તેટલો ભાર મુકવામાં આવ્યો હોય એમ અમને લાગતું નથી. અલખત “અધ્યાત્મ” “સિદ્ધાવસ્થા અને વ્યવહાર” જેવાં પ્રકરણોમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિકતા જણાઈ આવે છે. “ગીતાનિષ્કર્ષ”નાં પ્રકરણો જોતાં એ એ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. આર્યાવર્તના દર્શનોમાં મનુષ્યદેહના એ પ્રકાર સ્વીકારાય છે, -રથૂળ અને સૂક્ષ્મ. રથૂળદેહમાં અન્નમય કોષ અને રથૂળપ્રાણનો સમાવેશ થાય છે. સૂક્ષ્મદેહમાં પ્રાણમય કોષ અને મનોમય કોષનો સમાવેશ થાય છે. સૂક્ષ્મપ્રાણ નાભી આગળ આવેલો છે. ત્યાંથી ઉપર જતાં હૃદય અને નાભીની વચ્ચે ચિત્તનું સ્થાન આવે છે. હૃદય આગળ મન આવેલું છે. માથાના સૌથી ઉપરના ભાગમાં યુદ્ધિ આવેલી છે. તે સદ્ અને અસદ્ નો વિભેક કરી નિર્ણય કરવાનું કાર્ય કરે છે. તેની ઉપર સંકિતનું સ્થાન છે; તે પુરુષની દરેક ક્રિયાનું કારણ છે. આ બધાં અંગો મળીને સૂક્ષ્મદેહ થાય છે.

‘ગીતારહસ્ય’નો માર્ગ જોતાં આસક્તિ, કામના અને રાગદ્વેષનો

ત્યાગ કરી યુદ્ધમાં સમતા સ્થાપન કરવામાં આવે છે. પરંતુ કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ, સર્વ કર્મ પ્રકૃતિ કરે છે એવો અનુભવ, પુરુષનું અકર્તાપણું અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકામાંથી ઈશ્વર આધારને સંચાલિત કરે છે એ ખ્યાત પર તેમાં વધારે ઝોક આપવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

જ્ઞાનેશ્વરી મહારાજની ‘ભાવાર્થ દીપિકા’ ગીતા ઉપર એક અદ્ભૂત ગ્રંથ છે. શ્રીજ્ઞાનેશ્વરે પંદર વર્ષની વયે તે ગ્રંથ લખ્યો હતો તે જ્ઞેતાં તો એ દિવ્ય ગ્રંથ કેવળ અસાધારણ છે એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. એમાં રામયોગ અને હૃદયોગને જ ધણું આગવતું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. પણ ‘ગીતાનિષ્કર્ષ’માં આધ્યાત્મિક જીવનમાં માર્ગ-દર્શક થઈ પડે એવી અનેક ઉપયોગી ખ્યાતો સાધકને જણાઈ આવ્યા વિના રહેશે નહિ.

શ્રી મણિભાઈ મનુભાઈની ગીતા ઉપરની દીક્રા તો માત્ર શંકરના મતને જ અનુસરીને લખાયેલી છે તેથી તેમાં યોગ વિશેની અનુભૂતિઓને ખડું જ ગાણુરચાન મળેલું છે. વળી એ શંકરમતના વિષયમાં લોકમાન્યે પોતાના અપૂર્વ ગ્રંથ ‘ગીતારહસ્યમાં’ પૂરતા રહીઆ આપેલા છે.

કર્મયોગનું રહસ્ય ભક્તિયોગમાં એટલે આત્મસમર્પણમાં રહેલું છે. સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરની શક્તિ જ મનુષ્યના જીવનમાં અને તેના એકે એક કર્મમાં કાર્ય કરી રહી છે એ સત્યને સાધક સ્વીકારીને યોગનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે. સર્વ વસ્તુમાં એક જ આત્મા વ્યાપી રહ્યા છે.

કર્મયોગનો

સાધનમાર્ગ.

અને વૈવિધ્ય એ તો તેની જ લીલા છે. એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કર્મયોગમાં પણ સાધકને કરવો પડે છે. વિવિધ પ્રસંગો અને પરિણામોમાં મન, યુદ્ધ, ચિત્ત વગેરેની સ્થિરતા-સમતા એ એકાત્મભાવ સિદ્ધ થવાની સાખિતી છે, તે તેણે મેળવવી જોઈએ. અહંભાવપ્રધાન જીવન ગાળવાથી મનુષ્ય પ્રકૃતિને વશ થાય છે. આત્મભાવમાં સ્થિર થવાથી તે સમત્વ પ્રાપ્ત કરી પ્રકૃતિથી મુક્ત થાય છે. પ્રત્યેક કર્મ કરવા છતાં જ્યારે ઈશ્વરની ભાવના હૃદયમાં, મનમાં, ચૈતન્યમાં જાગ્રત રહે ત્યારે જ્ઞાનભક્તિના માર્ગમાં જે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે તેવા પ્રકારની એકાગ્રતા કર્મયોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.

આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવા માટે ઇચ્છા અને અહંતાના નાશ થયો આવ-
 સ્યક છે. કર્મયોગમાં ફળની ઇચ્છાનો-કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરવામાં
 આવે છે. સર્વ કર્મોનો ઉદ્દેશ ઇશ્વર પ્રાપ્તિ છે. એ નિશ્ચય સ્થિર કરવા
 માટે યત્નરૂપે સર્વ કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે
 કર્મયોગનો આરંભ કરતાં પ્રભુની શક્તિના હાથમાં સાધક પોતાનું સર્વસ્વ
 અર્પણ કરી પોતે કેવળ હથિયાર રૂપ થઈ રહે છે અને પોતાના કર્મમાં
 અહંભાવ કે ઇચ્છાથી ન પ્રેરાતાં ભગવાનની શક્તિથી સંચાલિત થાય છે.
 જ્યારે સમગ્ર મનુષ્યજાતિ એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે સત્યયુગ આવ્યો ગણાય.
 કેવળ વ્યક્તિમાં જ એવું આધ્યાત્મિક પરિવર્તન કરવાનો હેતુ પ્રભુનો અતિમ
 ઉદ્દેશ હોય એમ જણાતું નથી, સમષ્ટિને પણ એ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા
 પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ સંપ્રદાયો, મંડળો, પ્રજાત્વ વગેરે સામુદાયિક ભાવના-
 ઓના અને અવતારના મૂળમાં રહેલો છે. સન્યાસ તો કર્મયોગમાં પણ
 કરવો કેવળ આવશ્યક છે. નિરસંશય અને નિષ્કામ ભાવ, સર્વ કંઈનો
 ત્યાગ-સમર્પણ એ આ યોગનું સોપાન છે. પરંતુ એ ત્યાગ સન્યાસરૂપે
 બાહ્ય જીવનમાં દેખાવો જોઈએ એવું આવશ્યક નથી. કર્તૃત્વાભિમાનનો
 ત્યાગ કરવાને માટે સાધકે ‘પ્રકૃતિ સર્વ કર્મો કરે છે અને પોતે કેવળ
 સાક્ષી છે’ એ અનુભવ કરવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ. પ્રથમ તો
 ભગવાન સાધકની પ્રકૃતિક્ષારા કર્મ કરે છે પરંતુ કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ
 થયા પછી અને પોતે પ્રકૃતિના કાર્યનો સાક્ષી છે એ અનુભવ સિદ્ધ થયા
 પછી ભગવાનની શક્તિ સ્વતઃ સાધકના આધારમાં કાર્ય કરે છે અને
 સાધકના વ્યક્તિત્વનો શોષ થઈ પ્રભુની શક્તિને કાર્ય કરવાનું તે એક
 નિષ્ક્રિય (Passive) ક્ષેત્ર રહે છે. ઉપર જણાવેલી દશા સત્વ, રજઃ
 અને તમ એ ત્રણે ગુણોથી ઉપર છે. એ અવસ્થામાં કરેલાં કર્મો
 વ્યક્તિને બંધનકારક હોતાં નથી. સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી
 સાધકે કર્મ કરવાં કે નહિ એ પ્રશ્ન બાકી રહે છે. તેણે અમુક
 પ્રકારનાં કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવો બાહ્ય આચરણનો
 સખ્ત નિયમ તેને માટે ન જ કરી શકાય. કલ્યાણને માટે તે ભગવાનમાં
 પોતાનું જીવન માળે છે. તેના જીવનનો એક અચલ ધ્રુવના જેવો માર્ગદર્શક
 સિદ્ધાંત એ હશે કે તે પોતાની વ્યક્તિગત ઇચ્છાઓ સંતોષવાને અર્થે કોઈ

પણ કર્મ નહિ કરે. ભગવાનને માટે મનુષ્યજાતિમાં કેવી રીતે જીવન ધારણ કરવું એ એક અધરો સવાલ છે. પરંતુ તે પ્રશ્નને ભગવાનના ઉપર જ છોડી દેવો. સૌથી વધારે ઇષ્ટ છે. સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ । -સર્વ ધર્મોના ત્યાગ કરીને તું મારે જ શરણે આવ. સિદ્ધાન્વસ્થામાં પણ કર્મયોગીને માટે એ નિયમ શરૂઆતની પેઠે જ કાયમ રહે છે.

સમન્વયયુક્ત કર્મયોગનો દર્શાવેલો માર્ગ ગીતામાં વિવક્ષિત છે. પરંતુ ત્રિમાર્ગના બીજા બેનું જ્ઞાન અને ભક્તિનું પણ તેમાં ગીતાનો સમન્વય. પૂર્ણયોગના દૃષ્ટિમિન્દુથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણેનો આધાર બુદ્ધિ, શક્તિ અને ચિત્તના ઉપર રહેલો છે. એમાંની કવળ એક શક્તિને અન્યના ભેગે ખીણવતી એ પૂર્ણયોગમાં ખામી રૂપ થઈ પડે છે. ગીતામાં કર્મયોગને પ્રાધાન્ય આપી જ્ઞાન અને ભક્તિની ઉત્તમોત્તમ દશા અંતિમ પ્રાપ્ત્ય તરીકે સાધકના સમક્ષ મુકવામાં આવી છે તેનું સ્પષ્ટી કરણ “ ગીતાનિષ્કર્ષ ”ના પુસ્તકમાંથી વાંચનારને મળી રહેશે એટલે અહિં તેનો વિસ્તાર કરવો યોગ્ય લાગતો નથી. પૂર્ણ-યોગનો સિદ્ધાંત તો એ છે કે મનુષ્યની જૂદી જૂદી શક્તિઓમાંની એક પણ અપૂર્ણ રહેતી ન જોઈએ અજ્ઞાન દશામાં પ્રકૃતિની તે શક્તિઓ- બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, વગેરે-અપૂર્ણ અને ક્ષુદ્ર લાગે છે. તે પ્રત્યેકનું પરિવર્તન થતાં તેના દૈવી સ્વરૂપમાં તેનું રૂપાંતર થઈ જાય છે. બુદ્ધિમાં ભેદ અને અહંતાનું બીજ રહેલું છે તે ગ્રેરણા, સત્યજ્ઞાન અને સત્યદર્શનમાં પરિવર્તન પામે છે; શક્તિમાં પરિમિતતા રહેલી છે તે દૂર થતાં અનિરૂદ્ધ વેગથી અને સજ્જતાથી ભગવાનનો આદેશ વ્યકિતના આધારમાં સિદ્ધ કરે છે, હૃદયમાં રાગદ્વેષ, હર્ષશોક વગેરે હંદપ્રધાન લાગણીઓ અને ઉમારાઓ ઉત્પન્ન થઈ મનુષ્ય જીવનનું મેઘધનુષ્યના જેવું સમરંગી જીવનપટ વણે છે તેને બદલે પૂર્ણયોગ સિદ્ધ થતાં હૃદયમાં વિશ્વપ્રેમ અને અખૂટ આનંદ સમત્વના ખાખા ઉપર સ્થિર થાય છે. આ રીતે અંતઃકરણના મુખ્ય કરણોની શુદ્ધિ અને સિદ્ધિ સ્થાપન થયા પછી સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ પ્રાણની પૂર્ણતા રાજયોગનો આશ્રય લઈને અથવા તો કેવળ શુદ્ધ શક્તિનો ઉપયોગ કરીને મેળવી શકાય

છે. આમ સર્વ યંત્ર, રચના શરીર સુદ્ધા ભગવાનની પૂર્ણ શક્તિના આધાર માટે લાયક થાય છે. ગીતામાં પૂર્ણયોગના સિદ્ધાંતોનું સર્મથન કરવામાં આવ્યું છે અને સાધન પ્રણાલીનો માર્ગ પણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે એ “ગીતાનિષ્ઠ” વાંચનારને સદૃશ સમજાઈ આવશે.

જીવનના એકે એક ક્ષેત્રનો સ્વીકાર કરેલો એ ગીતાનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ગીતા જીવનને સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ જીવનનો સ્વીકાર. પરંતુ જીવનના સંઘટ્ટને, તેની જૂદી જૂદી વિકટ ધર્મ-સંકરતાવાળી પરિસ્થિતિઓને સ્વીકારે છે અને એવી વિકટ જાળમાંથી છૂટવાનો માર્ગ પૂર્ણયોગદ્વારા તે પ્રતિપ્રાપ્ત કરે છે. અર્જુનની દષ્ટિ સમક્ષ કુરુક્ષેત્રનું મેદાન આવી રહેલું હતું તે જ પ્રમાણે જીવનના કુરુક્ષેત્રનો મહાન પ્રશ્ન પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનમાં આવે છે. અને ગીતાના ઓધમાંથી તેમને એ જીવનના નિયામક સિદ્ધાંતો મળે છે. જીવનમાં ધોર અને રૂપ પ્રસંગો પણ સરખા દિવ્ય છે અને સ્વીકારવા યોગ્ય છે એવો પણ અર્થ ગીતામાંથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જગત્ મિથ્યા નથી પરંતુ પરમાત્માનું તે એક પરમ સત્ય છે, અને તેને સત્ય તરીકે સ્વીકારવાથી જ જીવનની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. પ્રભુ પોતે જગતનો આધિપતિ છે અને જગતમાં પોતે જ આધિપતિ પામે છે એ સત્ય તો ગીતાને ઉપર ઉપરથી વાંચનારના મનમાં પણ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. જીવનમાં, વ્યવહારમાં, કુટુંબમાં, પ્રજામાં જે અવનવી અદ્ભૂત શક્તિઓ જણાય છે તેનો હેતુ પણ ક્રમે ક્રમે પ્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ભગવાનનો આધિપતિ કેવળ વ્યક્તિમાં જ થાય છે એમ નથી પરંતુ વિશ્વની સર્વ વિભૂતિમાં તેનો જ આધિપતિ થઈ રહ્યો છે. વ્યક્તિમાં જે આધિપતિ પામે છે તે જ વિરાટરૂપે વિશ્વશક્તિદ્વારા વિશ્વની અનંત લીલામાં વિલસી રહ્યો છે. છતાં વ્યક્તિ અને વિશ્વ એ અનુભવી તે પર છે; પરાતપર પુરુષોત્તમરૂપે તે અદ્વિતીય છે. જ્યાં સુધી જીવનનો સ્વીકાર આધ્યત્મિક ઉન્નતિના સાધન તરીકે કરવામાં આવતો નથી ત્યાં સુધી જ તે નિરર્થક અને નીરસ લાગે છે. પરંતુ એકવાર જ્યારે પ્રજ્ઞાની જાંખી અને તેની શક્તિના વિજ્ઞાનનું દર્શન થાય છે ત્યારે તે સાર્થક બને છે, અને તેનું એકેએક કાર્ય

પ્રભુભક્તિના પંગલા રૂપે દેખાય છે. વ્યવહારનો સ્વીકાર કરી પૂર્ણવિસ્થાએ પહોંચેલા. માણસોનાં દષ્ટાંતો ઇતિહાસમાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં સુપ્રસિદ્ધ નથી એનું કારણ એ છે કે એ માર્ગને સ્વીકારનારની સંખ્યા કદાચ ઓછી હોય અથવા તો વ્યવહારનો સ્વીકાર કરવાને લીધે તેઓ સામાન્ય જનસમાજથી તુર્ત ઓળખાઈ આવતા નહિ હોય. જનક વિદેહીથી આરંભીને અમુર્ત અને એવા બીજા પ્રાચીન સાધકો અને સિદ્ધોને બાદ કરતાં શ્રીગૌરાંગના શિષ્યો, મહાત્મા કમ્પીર, એકનાથ, જનાર્દન પંત, નામ મહાશય વગેરે વ્યવહારને સ્વીકારી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવામાં ફતેહમંદ થયા હતા.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના જીવનમાં જે પ્રવૃત્તિપરાયણતા રહેલી છે તેનું રહસ્ય વ્યવહારને ઈશ્વરના પરમ સત્ય તરીકે સ્વીકારવામાં રહેલું છે.—જો કે ઐદિક ભોગોની વાસના તથા જડવાદપ્રધાન વ્યકિત અને સ્વાર્થપ્રધાન રાષ્ટ્રીયત્વ અસિતત્વમાં આવ્યાં છે.

સત્યશોધન અને જીજ્ઞાસા એ આર્યાવર્તનમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિના ઉત્તમ સાધનો ગણાતાં આવ્યાં છે સત્ય સત્ય આચક્ષ્ણમ્ એ ભાવ આર્યશાસ્ત્રોએ પેતાની પ્રજાને આપ્યો અને સત્યાન્નાસ્તિ પરોધર્મઃ એ સૂત્ર ઉપર જીવન રચવાને ભવિષ્યની પ્રજાને આગ્રહ કર્યો. ભૌતિકશાસ્ત્રમાં પ્રગતિ કરવા માટે જે જીજ્ઞાસ વગેરેની આવશ્યકતા છે તે આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિમાં તો છે જ પણ ઉપર જણાવેલા પ્રજાજીવનના આધ્યાત્મિક વલણને પરિણામે અને પાછળથી તે જીવનમાં દાખલ થયેલી શિથિલતાને લીધે કર્તવ્યમૂઢતા આવી ગયેલી જણાય છે.

પદાર્થવિજ્ઞાનના ઉડા જ્ઞાનદારા ભૌતિકજીવનમાં પણ પ્રભુની લીલા થઈ રહી છે એ સત્ય જોવાનું જોઈએ. વિદ્યુત, રેડિયમ વગેરેના અત્યંતકારે દારા જગતને જીતી લેવાની રાક્ષસી વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી વિચિત્ર કદયાણુ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે એમને કામે લેવાં જોઈએ.

આપણે તો સમાનતા અને પ્રભુતાનો સ્વીકાર કરી મનુષ્યજાતિની એકતા અનુભવવાની આર્યભાવનાનો જ સાક્ષાત્કાર કરીશું. પશ્ચિમમાં પણ

સામ્યવાદ, પ્રગ્નસંધ વગેરે ભાવનાઓ મારફતે પ્રકૃતિ એ જ સત્ય આગળ
કરી રહી હોય એમ જણાય છે. વ્યક્તિની પ્રભુતા જ્યારે સમષ્ટિમાં સિદ્ધ
થશે અને વિરાટ સાથે સમષ્ટિ પોતાની એકતા અનુભવશે ત્યારે એ પ્ર-
ત્નોની સાર્થકતા થઈ ગણાશે.

સાંખ્ય વિશ્વમાં એ અંતિમ તત્ત્વ હોવાનો સ્વીકાર કરે છે, અને
અન્નેના કાર્યપ્રતિકૃત્યથી આખું વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે
ગીતા અને સાંખ્યમત. એમ માને છે. તે એ તત્ત્વને પુરુષ અને પ્રકૃતિને નામે
ઓળખવામાં આવે છે. પુરુષ નિષ્ક્રિય-અકર્તા છે જ્યારે
પ્રકૃતિ ક્રિયાવાન છે. પ્રકૃતિનાં કાર્યો પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થવાથી પ્રકૃતિ
ચૈતન્યમય હોય એવો આભાસ થાય છે. આ પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણોની બનેલી
છે.-સત્ત્વ, રજસ અને તમસ. ગુણ એટલે શક્તિના આવિર્ભાવનો પ્રકાશ.
જ્યારે પ્રકૃતિ જગત્ રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે તે ત્રણ ગુણોના આધાર
લઈને પ્રથમ પાંચ તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરે છે.-પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ.
આ પાંચ તત્ત્વના કાર્યપ્રતિકૃત્યથી સ્થૂલ જગત્ની ઘટના ઉત્પન્ન થાય છે.
ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ અનુક્રમે પંચતત્ત્વના ગુણો છે. એમને
લાંબે મન બાહ્ય પદાર્થને જાણી શકે છે. સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાં સાંખ્યમત તેર
તત્ત્વોનો સમાવેશ કરે છે.-મહત્, અહંકાર, મનસ, તથા દશ ઇન્દ્રિયો.
અહંકાર બુદ્ધિ વગેરે કેવળ સૂક્ષ્મ ગણાતાં તત્ત્વો છે એ વિચાર સામાન્ય
માણસોની બુદ્ધિમાં ઉતરવો મુશ્કેલ છે. આણુપરમાણુમાં પણ એક પ્રકારની
બુદ્ધિ કાર્ય કરી રહી છે એ વિચાર આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ કબુલ કરે છે.
મનુષ્યમાં રહેલું બુદ્ધિતત્ત્વ વિશ્વપ્રકૃતિનું જ એક તત્ત્વ છે. પુરુષ કાર્ય કરે છે
એવું જો બાન થાય છે તે પણ અહંકારનું પરિણામ છે. પુરુષની નિષ્ક્રિયતા
અને અચળતા એ મોક્ષની અવસ્થા છે. પ્રકૃતિનાં તત્ત્વ સમસ્ત
વિશ્વમાં એકજ પ્રકારનાં છે, પરંતુ પુરુષો અનેક છે એવો સાંખ્યનો મત છે,
ગીતા સાંખ્યમત સ્વીકારીને પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ પણ સાધનના ઉપાય
તરીકે સ્વીકારે છે. પરંતુ ગીતા પ્રકૃતિને સ્વતંત્ર તત્ત્વ તરીકે સ્વીકારતી
નથી. પ્રકૃતિ એ પુરુષની શક્તિ છે એવો ગીતાનો મત છે. વળી સાંખ્ય
અને ગીતા વચ્ચે બીજો ભેદ એ છે કે સાંખ્યમાં પુરુષનું બહુત્વ સ્વીકારવામાં
આવે છે ત્યારે ગીતા પુરુષ એક છે એવો વેદાંતનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે. એ

દુર પ્રકૃતિનો અનુમંતા, સાક્ષી, ભોક્તા, ભર્તા અંતે ઇશ્વર છે. આપણે આમળ કર્મયોગની સાધનામાં તથા જ્ઞાનયોગની ઉત્તમોત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સાંખ્યમતના સિદ્ધાંતનો ગીતા કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે એ જોયું છે. જળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવાથી પ્રકૃતિનાં કર્મો પ્રત્યે અલંકારનું બંધન સિધ્ધિ થાય છે. દર્શનાભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી પુરુષ પોતાની નિષ્ક્રિયતા અનુભવી સર્વકર્મો પ્રકૃતિ કરે છે એવો સાક્ષાત્કાર કરે છે.

જે પ્રપાણે સાંખ્યમતને ગીતા પોતાના સાધનમાર્ગમાં ઉપયોગી બનાવી લે છે, તે પ્રપાણે યોગ અને વેદાંતનાં તત્ત્વોનો પણ જ્ઞાતા અને જ્ઞાન. ગીતા સ્વીકાર કરે છે. સાંખ્ય અને યોગ વચ્ચે ગીતાના સમયમાં મહાન વિરોધ બનાતો હશે. સાંખ્ય અને યોગનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો પણ અશ્વિન તે રહસ્ય બરાબર રહ્યું શકતો નથી, અશ્વિનની બુદ્ધિ તે વખતે બમમાં પડી જાય છે. એક બાજુ કામના-રહિત થઈ પ્રકૃતિ કાર્ય કરે છે એવો અનુભવ કરવાનો યોગમાર્ગનો બોધ શ્રીકૃષ્ણ બચવાત અશ્વિનને આપે છે. અશ્વિનને એ બે વચ્ચે મેળ દેખાતો નથી. પરંતુ દર્શનાભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી અને સર્વ કર્મો પ્રભુને અર્પણ કરવાથી જ કર્મનો સન્યાસ પૂર્ણ થાય છે. સાંખ્યમાર્ગ અને વેદાંતના જ્ઞાનયોગ વચ્ચે બાણું જ મળતાંપણું જણાય છે. સાંખ્યની શરૂઆત બુદ્ધિથી થાય છે. જ્ઞાનયોગ પણ વિચાર, વિવેક વગેરે બુદ્ધિનાં કાર્યોથી શરૂઆત કરે છે. માયાવાદીઓનો બ્રહ્મ શાંત, અક્ષર અને નિષ્ક્રિય છે તેવો જ સાંખ્યમતવાદીઓનો પુરુષ પણ માનવામાં આવે છે. બન્નેમાં કર્મનો ત્યાગ અનિવાર્ય ગણવામાં આવે છે. ગીતા જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચેનો ગેદ પણ સદૃશ દૂર કરી તેમને સમન્વયમાં બટાવી લે છે.

ગીતામાં વેદાંતનાં તત્ત્વો પણ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. ગીતાના પહેલા છ અધ્યાયમાં દર્શનિક સિદ્ધાંતોનો સમન્વય ગીતા, વેદ અને કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. ગીતામાં વેદાંત. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, સાંખ્ય અને વેદાંત એમનો સમન્વય કર્યો છે. ભક્તિમાર્ગનાં ઉત્તમ તત્ત્વો તથા પુરુષોત્તમવાદના અંકુર પહેલા છ અધ્યાયમાં રહેલા છે.

વૈદિક કર્મકાંડની હુકમતા સ્થબળની વેદમાં વર્ણવેલા યજ્ઞની ભાવનાનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સ્વીકારી યજ્ઞરૂપે કર્મ કરવાનો અદ્ભૂત સિદ્ધાંત ગીતા વેદમાંથી સ્વીકારે છે. વળી દેવતાઓનું ધિવિધાવ તેમજ અધિકારપરતે તેનો ઉપયોગ સ્વીકારી ગીતા એકેશ્વરવાદનું સમર્થન કરે છે.

વેદની યજ્ઞભાવના અને દેવતાઓનું અસ્તિત્વ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગીતા સમન્વયમાં સ્વીકારે છે.

વેદાંતદર્શનમાં જ્ઞાનમાર્ગ પ્રધાન છે. વેદાંતનો અક્ષર, નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ ગીતાને માન્ય છે, પરંતુ તેમાં વિશ્વાત્મા-વિરાટનો ભાવ ગીતા ઉમેરે છે. બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની અગત્ય વેદાંત જોટલી જ ગીતા માને છે. પરંતુ નિષ્ક્રિય બ્રહ્મની ભાવનાને ગીતા ઉત્તમેષત્તમ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટાંતરીકે સ્વીકારતી નથી. પુરુષોત્તમ ભાવનો સ્વીકાર કરીને ગીતા પ્રચલિત વેદાંતથી પગલું આગળ વધે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વેદ અને ઉપનિષદના કેટલાક સિદ્ધાંતોમાં ખાસ ઉમેરો કરે છે. ઉપનિષદમાં આપણને બે પુરુષનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે એવાં સૂત્રો મળી આવે છે. પરંતુ ગીતાની પેઠે પુરુષની ત્રણ ભૂમિકાઓ અને બે પ્રકારની પ્રકૃતિઓનું અસ્તિત્વ ખીજ કે છપણુ અંશમાં મળી આવતું નથી. આ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં જે દર્શન પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી તેમનાં તત્ત્વોને સ્વીકારીને તથા એ સર્વેમાં પોતાનો વિશિષ્ટ મત ઉમેરીને ગીતા એક અદ્ભૂત આકર્ષક અને બ્યવહાર સમન્વય રજૂ કરે છે.

ગીતામાં ક્ષર, અક્ષર અને ક્ષિત્તમ એમ ત્રણ પુરુષ સ્વીકારવામાં આવે છે તથા માનુષી અને દૈવી એ બે પ્રકૃતિના પ્રકારો ગીતાને માન્ય છે. એ પાંચ તત્ત્વોનું સ્પષ્ટીકરણ ‘ગીતાનિષ્કર્ષ’નો અભ્યાસ કરનારને થયા વગર રહેશે નહિ; એટલે અહિં માત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરીને જ વિરમીશું. ક્ષરમાંથી અક્ષર અને તેમાંથી પુરુષોત્તમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ તથા અદ્ભૂત ભાવપ્રધાન માનુષી પ્રકૃતિનું દૈવી પ્રકૃતિમાં પરિવર્તન કરવું એ ગીતાનો સાધનમાર્ગ છે.

અવતારવાદ, જેની મિમાંસા, અવતારની શક્યતા અને અવતારનાં દિવ્ય કર્મોની તથા તેના કર્મણા હેતુની સ્થબળુતિ ગીતા

ગીતાનિષ્કર્ષના
પ્રકરણો.

નિષ્કર્ષની વિશિષ્ટતા છે એમ કહીએ તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય. એને માટે અવતારવાદનાં ત્રણ પ્રકરણો જેવાની વાંચકને ખાસ બલામણુ છે. એ વાંચ્યા પછી અવતારનું અસ્તિત્વ પ્રકૃતિના એક ચમત્કારિક બનાવ તરીકે આપણને લાગતું નથી. અપવાદરૂપે થતા અવતારમાં; બીજામાં રહેલા વૃક્ષની પેઠે સમગ્ર મનુષ્યજાતિની પૂર્ણતા અને પ્રભુતા લપાઈ રહી છે.

“ગીતાનિષ્કર્ષ”ના એકેએક વાંચનારને અમે ‘મુક્ત કર્મ’નું પ્રકરણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવાની ખાસ બલામણુ કરીએ છીએ. કર્મયોગના અભ્યાસની પૂર્ણતાની એકેએક નિશાનીઓ તેમાં આશ્ચર્યજનક સરળતાથી અને સંક્ષેપમાં આપવામાં આવેલી છે. પૂર્ણયોગની સાધના કરનાર સાધકને એ પ્રકરણ ઘણું માર્ગદર્શક થઈ પડશે એવી અમારી માન્યતા છે.

વિશ્વવ્યાપી મહાન યુદ્ધના પ્રસૂતિકાળની વેદના અનુભવતી મનુષ્ય-જાતિ કોઈ અદ્ભૂત અપૂર્વ, દિવ્ય અથવા રાક્ષસી ગીતાને આધુનિક કાળ. સન્તાનની આશા રાખી રહી છે. ભૌતિક શાસ્ત્રના જ્ઞાનના બહોળા પ્રચારથી વ્યવસ્થા શક્તિનો અદ્ભૂત સંયોગ થવાથી પશ્ચિમમાં પ્રકૃતિ પર મનુષ્યે સામ્રાજ્ય જમાવવા માંડ્યું છે ને પોતાને પ્રકૃતિના વિજેતા ગણી ફૂલાવા લાગ્યા છે. વ્યક્તિગત અને જાતીય સ્વાધીનતાની વૃત્તિ, રાષ્ટ્રભાવના, જીજ્ઞાસા, અનુસં-ધિત્સા, સઘળા રાજસિક ગુણોનો વિકાસ એ તત્ત્વો પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં મજબૂત છે. વાણિજ્યપદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય સમાજ પ્રકૃતિના બળો પર વિજય મેળવવા કમરકસી પંહાર પડ્યો હોય એમ જણાય છે. અજાન શોષણો એની સાક્ષી છે. કર્મસંન્યાસની ભાવનાઓ નિવૃત્તિપરાયણ ભારતવર્ષ વ્યવહારની વાસ્તવિકતાને પોષનાર પ્રવૃત્તિપરાયણ પશ્ચિમના દેશોના સંસર્ગમાં આવે એ સુંદર પરિણામકારક અને મંજીર અર્થસૂચક ચિન્હ જણાય છે.

પશ્ચિમની અપૂર્ણતાઓ પણ જૂઠ્ઠા જ પ્રકારની છે. એના હૃદયનું દર્દે દયા ઉપગવનાર છે. સર્વિઆસી ગિરિસભ તરંગમાલાઓની વચમાં-એ અનંત જલના પારાવારમાં, એ ભયંકર તુફાનોના ધમસાણમાં જીવન નીભાવી રાખવાને તરફડીઆં મારતા મનુષ્યનાં જેવા તેના હાલ છે.

પ્રાચીન સમયના કેટલાક રાક્ષસોને વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેમના વિનાશ બહુધા તેમણે ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓને લીધે જ થતો. તે પ્રમાણે મનુષ્યજાતિએ ઉત્પન્ન કરેલી અનેક સ્વાર્થવૃત્તિપ્રધાન વિલાસમય વૃત્તિઓ પશ્ચિમને હુમાવી દેવા બેઠી હોય એમ જણાય છે. કટોકટી બરો ત્યાંનો આર્થિક મામસો, મુડીવાદનાં દુષ્પરિણામોને લીધે ઉભી થયેલી સંખ્યામાં વ મનુરવર્ગની હાડમારીઓ, શાન્તિના વાચા નીચે થતી યુદ્ધની સમ્ભવતા વંચતા જતાં લશ્કરી ખર્ચોનો અસહ્ય ભોજો, આધ્યાત્મિકતાનો અભાવ, હુદ્દા સુખોની લાલસા માટે દોડધામ એ સર્વ ઉપરોક્ત કથનની સત્યતાના સાક્ષી છે. પશ્ચિમનું દાન હવે પૂરું થવા આવ્યું જણાય છે.

આ સંઘર્ષી વસ્તુસ્થિતિ જોતાં તો નવો યુગ નજીક આવતો જણાય છે મનુષ્યજાતિની એ પુનર્જન્મનામાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં તરવો આવશ્યક છે ખરાં પરંતુ પુરતાં નથી. ગ્રેરકળણ

નવયુગ.

ઉત્પાદક શક્તિ વગેરેને માટે આધ્યાત્મિક તરવો જરૂરનાં છે. પરિવર્તનની ઉષામાં ઉત્પાદક તરવોને પોષણ આપવું ખાસ અગત્યનું છે અને તેથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં તરવો સ્વીકારી આર્થ સંસ્કૃતિના સિદ્ધાંતો ઉપર મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે આધ્યાત્મિક જાગૃતિ થવા પછી પ્રજાની કે વ્યક્તિની ઉત્પાદક શક્તિને જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રમાં વેગ મળે છે, અને નવું સૃજન દષ્ટિગોચર થાય છે. આવી જાતની ખરી જાગૃતિ એક દેશીય નહિ પણ વ્યાપક સર્વ દિશામાં હોય છે.

આર્યાવર્તમાં ચાલી રહેલાં વિવિધ આન્દોલનો, તીવ્ર રાજકીય ચળવળ એ સંઘર્ષ ચ નવયુગની આગાહી કરે છે. કેવળ રાજકીય, સામાજિક, અથવા માત્ર આર્થિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ ચળવળો ચાલી રહી છે એવું માનનાર વિશ્વશક્તિઓ અને તેનાં ઉંઠા તરવોને સ્હમજતો નથી એમ કહી વિના ચાલતું નથી. પશ્ચિમમાં પણ નવીનમાં નવીન વિચારોને છેલ્લામાં છેલ્લી ચળવળો આ મતને ટેકો આપતી જણાય છે.

આર્યાવર્તમાં જે ચળવળ ચાલી રહેલી છે તેનું રહસ્ય પણ મનુષ્યજાતિની પુનર્જન્મનામાં રહેલું છે એમ આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે. અને એ નવીન પ્રયોગની દિશા બતાવવાને માટે પણ સમર્થ દેશનેતાઓએ બમીરણ પ્રયત્ન કર્યા છે. આર્યાવર્તનાં કયાં તરવો કેટલે અંશે સ્વીકારવાં,

તથા પશ્ચિમનાં કયાં તત્ત્વો કેટલે અંશે સ્વીકારવાં, એ વિશે મતભેદ હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે કોઈ પણ પ્રજા પોતાની સંસ્કૃતિનાં મૂળતત્ત્વોની, પોતાની પ્રકૃતિ અને પોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનો લોપ કરીને પ્રગતિ કરી શકે જ નહિ. આત્મઘાત કરીને જેમ મનુષ્ય બીજાની સેવા કરી શકતો નથી તે પ્રભાણે કોઈપણ પ્રજા કે રાષ્ટ્ર પોતાના આત્માનો ઘાત કરીને, પોતાના સ્વધર્મનો ત્યાગ કરીને મનુષ્યજાતિની સેવા બળવી શકે જ નહિ. માટે જ આર્યાવર્તના પ્રજાજીવનમાં મનુષ્યજાતિની પુનર્ધર્ટનાને સમયે તેનાં આધ્યાત્મિક તત્ત્વો વિશેષ પ્રકારે રક્ષે એ કેવળ સ્વભાવિક છે. વળી અન્ય દેશોની સંસ્કૃતિથી સ્પૃધિત થતા ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને પોતાના જીવનમાં ઘટાવી સર્વ સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય પોતામાં મૂર્તિમંત કરવાને પ્રજાએ સતત પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જે પૂર્ણચોગની પ્રણાલી દર્શાવવામાં આવી છે તેમાં આર્યસંસ્કૃતિનાં ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વો-આર્યાવર્તની ગીતા અને નવયુગ. આધ્યાત્મિકતાના ઉત્તમ સિદ્ધાંતો, તેમનાં શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અને પ્રજાજીવનની ઉન્નતિના કાળમાં જેવાં હતાં તેવાં રચ્ય થયેલાં માલુમ પડે છે. આધ્યાત્મિકતા, ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય વગેરે ભાવનાઓ હિન્દના જનસમાજને હસ્તામલકવત્ થઈ રહી છે તેથી કરીને પૂર્ણચોગનું અવલંબન કરવું એ આર્યાવર્તના જનસમાજને માટે ગીતાની લોકપ્રિયતા જેતાં કેવળ અશક્ય નથી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારથી અધિષ્ઠિત થયેલા યુવાન વર્ગમાં અને પાશ્ચાત્ય જીવનનો પડઘો પાડનાર પ્રજાકીય ચળવળોના કેટલાક નેતાઓમાં એ ભાવનાનો અભાવ દેખાય છે. પરંતુ પ્રજાકીય જીવનના સૈથી હેલ્ધા પ્રવેશ ઉપર દષ્ટિ નાંખતા જણાય છે કે ભારતનો આત્મા ક્રમે ક્રમે પોતાની સંસ્કૃતિ તરફ વળવા લાગ્યો છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તરફ ઢળી ગયેલું લોકક તેની મૂળ સ્થિતિએ આવતું માલુમ પડે છે. નવયુગની ઘટનાનો સર્વ આધાર યુવાન વર્ગ ઉપર છે. તેમણે પ્રજાજીવનની સર્વદેશીય પુનર્ધર્ટનામાં આગળ પડતો ભાગ ભેવાને ચોગ્ય થવાને રાષ્ટ્રના આત્માનો આદેશ સાંભળવો જોઈએ. તેમણે પોતાના જીવનમાં એ તત્ત્વોને મૂર્તિમંત કરીને મનુષ્યજાતિની સેવા કરવાની છે, એટલું જ નહિ પરંતુ વિશ્વપ્રકૃતિ મનુષ્યજાતિની ઉત્તમોત્તમ શક્યતા સિદ્ધ કરવા માટે જે પ્રગતિ

કરી રહી છે તેમાં પોતે સહાયજીત થવાનું છે. માનુષી પ્રકૃતિનું દૈવીપ્રકૃતિમાં પરિવર્તન કરીને દેવત્વનો વિકાસ કરવા, ચૈતન્યને વિજ્ઞાનમાં સ્થિર કરવા, આત્માનું પરમાત્મા સાથે એકથ આંધત્વ અને સર્વદેશીય વિકાસ કરી વ્યક્તિની જેમ સમષ્ટિમાં પશુ પ્રભુનું દર્શન કરવા પ્રયત્નશીલ થવાનું છે. જીવન તો નિરસાર છે એ ભાવનાને નિર્મૂલ કરી સમગ્ર જીવન અને તેનું સર્વ કંઈ પ્રભુને સમર્પણ કરવાથી તે આત્માની ઉત્તમોત્તમ પ્રગતિના સાધન રૂપ બને છે.

તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગ વ્યવહાર હોતાં નથી એવો એક આરોપ તેમના ઉપર ધણા સમયથી ઉભેલો છે. પરંતુ મનુષ્યનું મન ઉપયોગ. તેના અસ્તિત્વના ઉડામાં ઉડા સત્યના શોધન તરફ

અનાદિકાળથી આકર્ષાયું છે. મહાન પુરુષો અને અવતાર ગણાતી વિભૂતિઓ સમગ્ર મનુષ્યજાતિના માર્ગમાં આવેલા માર્ગસૂચક ચિન્હ પેડે દિવ્યધામ તરફનો માર્ગ બતાવતા, અચલ ઉભા છે. પ્રત્યેક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈક ઉચ્ચતમ ભૂમિકા, અંતિમ આધ્યાત્મિક સ્થિતિને વ્યક્તિના અને સમષ્ટિના અંતિમ આદર્શ તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે. એ સ્થિતિ શક્ય હોય અને આપણે તેને ઠીક તરીકે સ્વીકારીએ તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો એ મનુષ્યને માટે ઉપયોગી અને વ્યવહાર નથી શું? ઉપયોગીતા અને વ્યવહારોના વિચારોમાં આપણે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. બકતો જેની વિવિધ નામે ઉપાસના કરે છે, જૂદા જૂદા દેશોમાં જેને ખાસ નામથી પ્રજા બજે છે અને પ્રત્યેક ધર્મગ્રંથમાં જેની આરાધના કરવામાં આવી છે તે ઈશ્વરનું જે અસ્તિત્વ હોય, તેને પ્રાપ્ત કરવાની શક્યતા અને શક્તિઓ મનુષ્યમાં રહેલી હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવો એ વ્યવહાર અને ઉપયોગી નથી? યોગ એટલે મનુષ્યમાં રહેલી શક્તિઓદ્વારા ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ. પૂર્ણયોગ એટલે મનુષ્યની સમગ્ર શક્તિઓદ્વારા ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાં યુક્તિતત્ત્વ મોજુદ છે અને ‘હું કોણ?’ ‘મૃત્યુ એટલે શું?’ ‘જગત્ એટલે શું?’ વગેરે પ્રશ્ન કાયમ રહેવાના ત્યાં સુધી વિશ્વરચનાના રહસ્યને કળવા તરફ મનુષ્ય વળતો નથી. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાનાદિ એ તાર્કિક પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવાના પ્રયત્નો છે, યોગ તેનો વ્યવહાર નિકાલ લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એટલે દુનિયાદારી, વ્યવહારચાતુર્ય, અને

સ્વાર્થવૃત્તિપ્રધાન મનુષ્યો જેટલું નિરપયોગી મણુ છે તેટલું બધું કંઈ
 અવ્યવહાર અને નિરપયોગી હોતું નથી એ સહજ જણાઈ આવશે.
 જીવનનું અંતિમ સત્ય વિલાસ વૃત્તિને પોષવામાં, સુવર્ણને સંચય કરવામાં,
 ઘેટ માટીનો ઢગલો કરવામાં અથવા ઇન્દ્રિયસુખમાં મગી રહેવામાં કે
 રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થ સાધી નિર્જળ પ્રજાઓનો નાશ કરવામાં સમાયલું નથી
 એ પણ સહમતજી આવવું સહજ છે. જીવનના ઉંડા પ્રશ્નથી મોં સંતાડતી,
 તેમની સામે સ્થિર દષ્ટિ માંડીને તેમનો નિકાલ કરવા પ્રયત્ન ન કરનારી
 પ્રજા કદીપણ મહાન થઈ શકે નહિ. આર્યાવર્તે ભૂતકાળમાં જીવનના
 વિકટ પ્રશ્નો પર સમગ્ર વિચાર ચલાવ્યો છે, અને અવ્યવહાર પ્રયોગો પણ
 કર્યા છે. આપણું દર્શનો અને આપણા દેશમાં પ્રચલિત યોગ પ્રણાલીઓ
 તે તેના જીવંત પુરાવા છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગનું
 અદ્ભૂત સંમેલન થયલું દેખાય છે. આર્યાવર્તમાં તેનું સ્થાન અદ્વિતીય
 છે એટલા માટે જ ગીતાને એક વ્યવહાર પુસ્તક તરીકે
 સ્વીકારવાને અમે વાંચનારને બલામણુ કરીએ છીએ. તાર્કિક વાદવિવાદ,
 ધર્મશાસ્ત્રનું પાણ્ડિત્ય, સાંખ્ય અને વેદાંતાદી દર્શનોના કેવળ જ્ઞાન સંચયથી
 આપણો અર્થ સરતો નથી. એક મજા બુદ્ધિ કરતાં અધોળ વર્તન
 ચડી જાય છે. જે દેશમાં આત્માના એકત્વના મંત્રનો પ્રથમ ઘોષ થયો
 અને પ્રેમમયે દિલે વાસુદેવંતર્વમ્નું જ્ઞાન થયું, જે દેશમાં મૃત્યુ ઉપર
 અમર આત્માના વિજયની પ્રથમ હાક ઉઠી, અને જે ભૂમિમાં સન્તમહન્તો
 તથા દેવાંશી વીર નરોએ અને પ્રજાએ જ્વલંત શ્રદ્ધા, ઉજ્જ્વલ પવિત્રતા,
 નિઃસ્વાર્થતા, અડગ નિર્ભયતા તથા વિશુદ્ધ પ્રેમની શુભ પતાકા ઉઠાવી
 તે જ દેશની પ્રજા સત્ય ઉપર ઢાંક પીછોડો કરી, સ્પર્શરિપર્શની નિંદા
 વાડો ખાંધી, ધર્મને નામે માત્ર બાહ્યારને જ પોષી, બિરુ બની રહીના
 શુક્લમ અને સ્વાર્થવૃત્તિના દાસત્વમાં પડ્યા રહે એ લાંછનીય જ ગણાય.
 શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંથી એકજ શ્લોકનું એકજ ચરણ માત્ર સ્વીકારો
 પરંતુ તેને વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ કરવા પ્રયત્ન કરો, તેનો સાક્ષાત્કાર કરો.
 યુવાનોને તો અમે સમગ્ર આદર્શ સ્વીકારવાને આગ્રહ કરીએ છીએ.
 પૂર્ણતાના સમગ્ર આદર્શને સ્વીકારી જીવનમાં પૂર્ણતા આણવાનો ચલ
 આદરો. એ પ્રમાણે વ્યવહારમાં મહાન સદ્યો વ્યક્ત કરીને જ તત્ત્વજ્ઞાન અને
 યોગના ઉપર રહેલો અવ્યવહારપણનો આરોપ સહેલાઈથી દૂર કરી શકાશે.
 અપાઠી પૂર્ણિમા. }
 સંવત=૧૯૭૮. }

અખાલાલ પુરાણી.

ગીતા નિષ્કર્ષ.

અકરણ ૧ હું.

“ગીતા અને આધુનિક જરૂરીઆત.”

જગતમાં પવિત્ર અને અપવિત્ર શાસ્ત્રોની ખોટ નથી. ધર્મનાં અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો જોઈએ તેટલાં મળી આવે છે; મતમતાંતરોની અને તર્કવાદની પણ મણા નથી. જૂદા જૂદા ધર્મોને અથવા જૂદી જૂદી વિચારપદ્ધતિઓને અર્થજ્ઞાની અને અજ્ઞાની લોકો સત્ય તરીકે ગ્રહણ કરી લે છે. તેમાંના કેટલાક એમ માને છે કે “અમારો ધર્મ છે તે જ ઈશ્વર પ્રેરિત છે.” વળી બીજાઓ “અમારું તત્ત્વજ્ઞાન જ શ્રેષ્ઠ છે, તેનાથી આગળ મનુષ્યનું મન વિચાર કરી શકે તેમ નથી” એવું માની બેસે છે; તો કોઈ “બીજા બધા ધર્મો ઢોંગી છે,” “બાકીના બધા તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારો જૂલ બરેલા છે,” અથવા તો “પૂર્ણ સત્ય તેમનામાં નથી, માત્ર સત્યનો અંશ છે” વગેરે વિચારો ધરાવે છે. વધારામાં આજકાલ વિજ્ઞાનની

નવી નવી શોધખોળો પણ વિજ્ઞાનીઓનો એક પ્રકારનો પંથ જમાવવા બેઠી હોય તેમ લાગે છે; અને તે સુધરેલા પંથ પ્રમાણે તો “ધર્મ” અને “આધ્યાત્મિકતા” એટલે “વહેમ” અને “અજ્ઞાન” ગણાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન એટલે “નિરર્થક”—“ગપ્પા” એવું માનવામાં આવે છે. આવા એક તરફી મતમતાંતરોના મિથ્યાવાદને જ્ઞાનીઓ પણ પોતાની અનુમતિ આપતા જણાય છે. કોઈ અગમ્ય-ગહન કારણને લીધે બંધે હોય પણ અજ્ઞાનનો સેતાની દૂત તેમના જ્ઞાનમાં આવીને મળી જાય છે અને આપણને લાગે છે કે એક પ્રકારનું “હુંપદ” અથવા આધ્યાત્મિક અભિમાન તેમને પ્રેરે છે. હમણાં મનુષ્યજાતિ જરા વધારે વિનિત અને જ્ઞાની થઈ હોય એમ લાગે છે, કારણ કે હાલમાં ઈશ્વરને નામે તે પોતાના બંધુઓનો નાશ કરતી નથી. અથવા તો “કપાળે કપાળે જૂદી મતિ” મળી આવે છે તેથી માણસો કાપાકાપી કરતા નથી. આપણા પાડોશી આપણાથી જૂદા વિચારો ધરાવે છે નેટલા માટે આપણે તેને માળો બાંડતા નથી. હમણાં તો “સત્ય સર્વવ્યાપી છે;—અધા વિચારોમાં કાંઈને કાંઈ સત્ય સમાવયું છે” એમ માનવા માટે આપણે તૈયાર થયા છીએ, અને “સત્ય કોઈનો પણ ઇન્કારો નથી” એ પણ આપણે સમજવા લાગ્યા છીએ. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી “આપણને તેઓ ક્યાં મદદ કરી શકે તેમ છે” તેની આપણે તપાસ કરીએ છીએ; તેમની કેવળ નિંદા કરવા માટે અથવા તેમને ઉતારી પાડવા માટે જ આપણે તેમનો અભ્યાસ કરતા નથી. છતાંપણ આપણામાં એવો ભાવ રહી જવાનો સંભવ તો છે કે

વિજ્ઞાન શાસ્ત્રવેત્તાઓએ Rational Press Association નામની એક સંસ્થા કાઢી છે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓની પેઠે તેમણે પણ સરતાં અને સોંધા પુસ્તકોદ્વારા વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર જનસમાજમાં કરવા માંડ્યા છે. R. P. A. Series નામની ગ્રંથમાળાઓ કાઢી, ટાઈપીન, રેન્થેન્સર, હેક્લ, વગેરે વિજ્ઞાનના આચાર્યોના લખાણો છ પેન્સની લુજ કિંમતે તેમણે આપવા માંડ્યા છે અને પાદરી લોકોની પેઠે યુદ્ધિના ઉપાસકોએ પણ ‘મિશનો’ કાઢ્યાં અને “ધર્મ” ઈશ્વર વગેરે વહેમોનું ખંડન કરી “Reason-યુદ્ધિ”ની ઉપાસના કરનાર ધર્મ વધારવો એવો પણ વિચાર એ સમાજે કરેલો. અત્યાર સુધી તેનો અમલ થયો છે કે નહિ તે જણવામાં આવ્યું નથી.

આપણે જેને સત્ય માનીએ છીએ તે જ સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે. અને ખીજા ધર્મો તેને પામી શક્યા નથી, અથવા તો તદ્દન અપૂર્ણરિતે પામ્યા છે. આપણાથી જુદા મત ધરાવનારા ધર્મોમાં માણસ શરૂઆતમાં લાયક થાય છે ખરો, પણ અંતે તો આપણા ધર્મને માટે અથવા તત્ત્વજ્ઞાનને માટે તે લાયક થાય છે. આપણું પોતાનું માનીતું પુસ્તક હશે તો તેનો શબ્દ-શબ્દ આપણે “વર્તમાન” પ્રમાણે આપણાં પોતાના કે ખીજાઓના મન ઉપર ઠસાવવાને ચૂકતા નથી. એમાંની એક લીટી પણ “ઈશ્વર પ્રેરિત નથી;” અથવા તો “અત્યારે જરૂરની નથી” એમ આપણે કમુલ કરવા તૈયાર નથી.

સામાન્ય વિચારકોની આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે, જ્યારે જ્યારે વેદ, ઉપનિષદ કે ગીતા જેવાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો આપણે અભ્યાસ કરવા માંગતા હોઈએ ત્યારે ત્યારે કેવી દૃષ્ટિથી આપણે તેમનો અભ્યાસ શરૂ કરવાના છીએ અને એ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી આપણે એવું શું મેળવવાની આશા રાખીએ છીએ કે જેનાથી મનુષ્યજાતિને ભવિષ્યમાં હમેશને માટે લાભ થાય તે આપણે પ્રથમથી સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. અલબત્ત આપણે જે સત્ય જાણવાને આતુર છીએ, જે સત્યની શોધ આપણે કરવા માંડી છે, જે સત્યમાંથી આપણે ખીજાં જ્યાં સત્યોનું સ્થાન અને તેમની કિંમત આંકતાં શીખી શકીએ, તે સત્ય તો જગતમાં એકજ છે એમાં તો જરા પણ સંશય નથી. પણ તે સત્ય એક છે તેટલા માટે જ આપણે તેને એક જ આપણામાં એકજ ધર્મમાં, એકજ વિચાર પદ્ધતિમાં બાંધી લઈ શકતા નથી. એકજ ધર્મશાસ્ત્રમાં, એકજ વિચારકમાં, એકજ તત્ત્વજ્ઞાનીમાં, અથવા એકજ અવતારમાં પણ આપણે તે સત્યને બાંધી લઈ શકતા નથી. એ અંતિમ સત્ય એકજ છે તેથી આપણે માનીએ છીએ. તેમાંથી ભિન્ન મતમાં, પંથમાં કે ધર્મમાં સત્ય નથી એવું માનવાને જરા પણ અવકાશ નથી, કારણ કે કેવળ લાગણીથી દોરાઈ જઈને જ્યારે આપણે કોઈ વસ્તુનો અટકાવ કરીએ અથવા તો ઇન્કાર કરીએ ત્યારે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ થાય છે કે આપણે તેની કદર કરી શકતા નથી, અને બરાબર સ્હમજી શકતા નથી. વળી, જે સત્ય અંતે એકજ છે તે પોતે સનાતન અને અદિતીય છે છતાં પણ મનુષ્યના મનદારા તે કાર્ય કરે છે, આવિર્ભાવ પામે છે, તે કાળ

અને દિશામાં કાર્ય કરે છે. તેટલા માટે દરેક શાસ્ત્રમાં બે ભાગ તો હોવા જ જોઈએ. એક ભાગ તેનો કામચલાઉ તાત્કાલિક ઉપયોગનો એટલે તે દેશકાળ અને સંચોગોને અનુસરતો અને બીજો ભાગ સનાતન, અવિનાશી, બધા સમયમાં અને સર્વ સ્થળે લાગુ પડી શકે તેવો છે. વળી સત્યના સ્વરૂપમાં પણ જે બાહ્ય સ્વરૂપ કે ગોઠવણ વગેરે હોય છે તે કાળ જતાં બદલાતી જાય છે. એટલે તેના ઉપર સંપૂર્ણ આધાર રાખવો જોઈએ નહિ. સમય જતાં તે બધાં બદલાય છે. મનુષ્યનું મન જૂનાં શાસ્ત્રોને મૂકીને નવી રીતે પોતાના વિચારો દર્શાવે છે. જૂનાં સૂચકો, ચિન્હો, વિધિઓ વગેરેને છોડી નવાંને લાવે છે, અથવા તો જૂના શબ્દો, સૂચકો વગેરે વાપરે છે તોપણ તે બધાંને એટલાં તો બદલી નાંખે છે કે નવા અર્થમાંથી આપણે તેમનો મૂળ અર્થ કદીપણ કદપી શકીએ નહિ. જૂનાં શાસ્ત્રોના મૂળ અર્થ તે શાસ્ત્રના સમકાલીન લોકો શું કરતા હશે એ તો આપણે સંપૂર્ણ ખાતરીથી કદીપણ કહી શકીએ જ નહિ. જે સર્વવ્યાપી, સર્વમાન્ય અને સમષ્ટિમય ભાગ છે તે જ તદ્દન ઉપયોગી ગણી શકાય, અને તેમાં પણ જે વસ્તુ અનુભવમાં મૂકાયેલી છે, જે વિચારો જીવનમાં ઉતારાયલા છે, જે અનુભવો બુદ્ધિથી પર એવી સ્થિતિમાં થયેલા છે તે તો ઘણા જ ઉપયોગી છે.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાંથી તે સમયનાં માણસો કયો અર્થ લેતા હશે એ જાણવું મને એટલું બધું અગત્યનું કે આવશ્યક લાગતું નથી. ગીતાનો મૂળ અર્થ-શબ્દાર્થ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે સાધનોથી નક્કી કરવો એ સંભવિત નથી. એના પૂરાવામાં ગીતા ઉપર થયેલી જૂદી જૂદી ટીકાઓના મતભેદ આપણને ખંગર છે. હમણાં હમણાં પણ જે ટીકાઓ ગીતા ઉપર થાય છે તેમાં ભિન્નતા સિવાય બીજું આપણને જણાતું નથી, કારણકે બધી ટીકાઓ એક બીજથી જૂદી પડવામાં સંમત છે. દરેક ટીકાકારને ગીતામાં એની પોતાની વિચાર પદ્ધતિ અને એના પોતાના ધાર્મિક વિચારો જણાય છે. બુદ્ધિના એ ભ્રમમાંથી પાંડિત્ય અથવા તો પશ્ચિમના લોકોની ઐતિહાસિક શોધખોળ આપણને બચાવી શકે તેમ નથી, તોપણ ગીતામાં જીવનપ્રેરક સત્યો ક્યાં છે તેની શોધ આપણે કરી શકીએ તેમ છીએ. ગીતાના

વિચારણા તત્ત્વગુણને બાબતે પર મૂકી, તેની વિચારપદ્ધતિ પણ વેગળી રાખી, આજકાલ આપણને ઉપયોગી એવું કંઈપણ તેમાં આવી રહેલું હોય તો તે શોધી કાઢવાને આપણે પ્રયત્ન કરીશું. આધુનિક જગતની આધ્યાત્મિક જરૂરીયાત અને માનસિક શક્તિનો વિચાર કરી અહિં તેનો ઉદ્દેશ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. અલગત, એવો પ્રયત્ન કરવામાં ધણીવાર આપણી અહંતાની ભૂલો સત્યની જોડે ભેળવી દઈ આપણા પોતાના વિચારો મૂળઅર્થમાં પરાણે ડોહામેસાડવાનો ભય રહેશે છે. પહેલાના મહાન ટીકાકારોએ જે ભૂલો કરેલી છે તે ભૂલો આપણે હાથે અત્યારે થાય પણ ખરી, કારણકે આપણે પણ ભૂલને પાત્ર છીએ. આપણે ધર્મશાસ્ત્રના તત્ત્વ જોડે એકતા કરી, ધર્મઅર્થના રહસ્યમાં ઉતરવાનો સહદય પ્રયત્ન કરીશું. જે આપણે એ સત્યોને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો જરૂર આપણને એ અર્થમાંથી સત્ય પણ મેળુમ પડશે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણને તથા જગતને તેમાંથી આધ્યાત્મિક સહાય પણ મળી રહેશે. બધાં શાસ્ત્રો જગતમાં લખાયાં છે તે શા માટે ? મનુષ્યજાતિને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવામાં મદદ આપવા માટે. ધર્મશાસ્ત્રોનો એ હેતુ ન હોય તો પછી બધું શબ્દપાંડિત્ય અને વાણીના ઝઘડાઓમાં જ સમાઈ જાય છે. જે શાસ્ત્રો, જે ધર્મો, અથવા તો જે તત્ત્વગુણની વિચાર પદ્ધતિઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વારંવાર સજીવન કરી તેમાં રહેલા સત્યનો અંશ પુનર્જન્મ પામી મનુષ્યજાતિને આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવામાં સહાયબૂત થાય તે જ શાસ્ત્ર, તે જ ધર્મ અને તે જ તત્ત્વગુણ મનુષ્યજાતિને ઉપયોગનાં લાગે છે. બાકીનાં બધાં ભૂતકાળના મહાન સાક્ષી તરીકે અથવા તો અસહની યાદગીરીઓ તરીકે હયાતી ભોગવ્યા કરે છે ખરાં, પરંતુ તેમનામાં જીવનશક્તિ હોતી નથી અને ભવિષ્યની પ્રજાઓને માટે તેમનામાં પ્રેરકબળ પણ જણાતું નથી.

ગીતામાં સમકાલીન તત્ત્વો ઘણાંજ ઓછાં છે ગીતાનો વિચાર એવો બાપક, ગંભીર અને સર્વવ્યાપી છે કે તેમાં જે થોડું ઘણું સ્થાનિક અને સમકાલીન તત્ત્વ આવી રહેલું છે તેને પણ આપણે રહેલાઈથી સર્વમાન્ય કરી શકીએ. એ પ્રમાણે કરવાથી ગીતાનો અર્થ જરા પણ ફરતો નથી, બદલાતો નથી કે બગડતો નથી. ગીતાની પરિસ્થિતિને સર્વ-

કાળને ચોગ્ય બનાવવાથી તો ગીતાનો અર્થ વધારે બાપક, વધારે ગંભીર અને વધારે શક્તિપ્રદ અને છે. ઉદાહરણ તરીકે, યતની ભાવના ગીતામાં આપવામાં આવેલી છે તે જુઓ. મૂળ યતની ભાવના મનુષ્ય અને દેવ વચ્ચે થતી આપણે-ના સંબંધ પર રચાયેલી છે. એ વિચાર આધ્યાત્મમાં સૈકાઓ થયાં વિસરી જવામાં આવ્યો હતો, અને સામાન્ય જનસમાજમાં એ ભાવના મથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજાયેલી પણ નથી તોપણ ખીસામાં “યત” એ શબ્દનો એવો વ્યાપક, સાક્ષાત્કર્ય અર્થ કરવામાં આવ્યો છે અને દેવતાઓની ભાવના પણ એવી સર્વવ્યાપક અને ઉદ્ધારક છે તેનાથી એ ખાતરે શબ્દનો અર્થ અસત્કારિક રીતે ફરી જાય છે. તે જ પ્રમાણે “કર્મ” શબ્દનો અર્થ, ચાતુર્વર્ણ્યનો સિદ્ધાંત વગેરેને પણ ધણીજ વિશાળ અને વ્યાપક નવીન અર્થમાં ઓળખાતા હોય છે. એ બધા શબ્દોને કેવળ ભૂતકાળમાં સમજવામાં આવતા હતા અથવા તો હાલમાં સમજવામાં આવે છે એવા સંસ્થિત અર્થમાં આપણે ગ્રહણ કરીશું તો ગીતાનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય એણું થશે તથા સત્યના અંશો પણ ખંડિત થશે અને આખી દુનિયાને મારે તેની ઉપયોગીતા ઓછી થશે. ગીતાના અંશમાં રહેલી ભાવના પ્રત્યે જ જો આપણે દૃષ્ટિ રાખીશું અને તે વખતે વપરાયેલાં નામ અને સ્થળોથી આપણી દૃષ્ટિને મર્યાદિત કર્યા વિના કેવળ ગીતાના હેતુ પ્રત્યે ધ્યાન દેવીશું તો આપણને જણાશે કે ગીતાના બાહ્યસંજોગમાં પણ સર્વમાન્ય અર્થ રહેલો છે. “શાસ્ત્રનો” અર્થ ગીતામાં નીચે પ્રમાણે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રકૃતિને વશ થઈને વર્તનાર, સુધાર્યા વગરના માણસની અહંતા અને કામનાઓને બદલે મનુષ્યજાતિએ સ્વીકારેલું કર્મો કરવાનું બાહ્ય સાધન તે શાસ્ત્ર. કામનાઓને સંતોષવામાં મનુષ્યને જીવનનો આદર્શ જણાય છે, તે સ્વચ્છંદ પશુવૃત્તિ ઉપર એ પ્રકારના શાસ્ત્રથી અંકુશ સુકાય છે. આપણે આગળ જોઈશું કે ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થા છે તે પણ બાહ્યસ્વરૂપથી અમાપિત એવા કોઈ આધ્યાત્મિક સત્યનું પરિણામ છે. જ્યારે વ્યક્તિ પોતાના ગુણ પ્રમાણે કર્મો છે ત્યારે ચાતુર્વર્ણ્યના સિદ્ધાંતનો આવિર્ભાવ થાય છે. સ્વભાવને અનુસરીને કરેલાં કર્મો તે જ વ્યક્તિના ખરાં કર્મો છે, અને વ્યક્તિએ પોતાના ગુણ અને સ્વભાવ પ્રમાણે જ કર્મો કરવાનું માથે લેવું જોઈએ. ગીતામાં ચાતુર્વર્ણ્યનો સિદ્ધાંત એ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે.

ગીતામાં જન્મપરત્વે ભતિ સ્વીકારવામાં આવી નથી. પ્રાચીન ધર્મોના ધંધા સિદ્ધાન્તો ગીતા તેમના મૂળ અર્થમાં સ્વીકારતી નથી. જે પ્રમાણે ગીતા પ્રાચીન ભાવનાઓ, સિદ્ધાન્તો, સ્પષ્ટો વગેરે. સ્વીકારી તેમનો નવો અર્થ આપે છે, -તેમને વિશેષ ઉપયોગી બનાવે છે-તે પ્રમાણે આપણે પણ ગીતાના સંજોગો, કાળ, પરિસ્થિતિ વગેરેને સર્વસામાન્ય કરવા પ્રયત્ન કરીશું. આપણે આગળ જતાં જોઈશું. પણ ખરા કે એ પ્રમાણે તત્કાલીન સંજોગોને સર્વસામાન્ય કરવાની જાણી સૂચનાઓ ગીતામાં સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવેલી છે.

ગીતામાં મળી આવતા તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો અથવા ધાર્મિક મત-મતાંતરો જેમના વિશે એ અંશમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, અથવા તો જેમના પારિભાષિક સ્પષ્ટો ગીતામાં વપરાયલા છે ખરા, પરંતુ તેમનો અર્થ ગીતાવ્યાપક દૃષ્ટિએ જ પ્રદર્શ કરે છે, તે બધા પ્રત્યે આપણે પણ વ્યાપક દૃષ્ટિ જ નાંખીશું. ઉદાહરણ તરીકે જ્યાં જ્યાં ગીતામાં “સાંખ્ય” અને “યોગ” સ્પષ્ટોતો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં ગીતામાં આવતા એક પુરૂષવાળા અને વેદાન્તના મતથી રંગાયલા સાંખ્યનો, બહુ પુરૂષવાળા અને એક પ્રકૃતિ જેમાં સ્વીકારવામાં આવેલી છે એવા નિરીશ્વરી સાંખ્ય સાથે શો સંબંધ છે તેની ચર્ચા કરવામાં આપણે રોકાઈશું નહિ. અથવા તો ગીતામાં વર્ણવેલા બહુ શાખાવાળા, બંધ્ય ઝીણવટવાળા, ગમે ત્યાં આચરણમાં ચૂકી શકાય એવા “યોગ” ને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ ખરાબર જોડવાયેલા પગલે પગલે આગળ વધનારા પાતંજલ “યોગ” સાથે શો સંબંધ છે તેની ચર્ચા પણ આપણે કરીશું નહિ. ગીતાના મત પ્રમાણે “સાંખ્ય” અને “યોગ” એ બંને માર્ગો વેદાન્ત મતના જૂદા જૂદા માર્ગો છે પણ તેઓ અતે એક સ્થળે મળે છે. સાંખ્યમત તત્ત્વજ્ઞાન-યુક્ત બુદ્ધિપર આધાર રાખનારો પૃથક્કરણ કરવાની વૃત્તિથી સાધ્ય છે; યોગમાર્ગ પ્રેરણાપ્રધાન, ભક્તિયુક્ત નીતિમય વર્તનમાં ચૂકવાનો, સમન્વયથી આગળ વધનારો છે. યોગમાં સાક્ષાત્કારકારા જ જ્ઞાન થાય છે. ગીતા એ બંનેમાં ભેદ ગણતી નથી.

સાંખ્ય યોગો પૃથક્કારાઃ પ્રવર્ત્તિ ન પશ્યન્તઃ । (ગી. અ. ૫ સ્તો. ૪) ગીતાનો અંશ એ અસુક એક ધાર્મિક મત, પંથ

અથવા તત્ત્વ વિચારનું પરિણામ છે એ વાદમાં પણ આપણે ઉતરવાની જરૂર નથી. આપણે તો એ જ બેઈ શકીએ છીએ કે ગીતાનો બોધ સર્વમાન્ય અને અતિશય વ્યાપક છે.

ગીતાનો તત્ત્વવાદ અથવા તો બુદ્ધિવાદ, ગીતામાં અપાયલાં સત્યોની ગોઠવણ એ કાંઈ ગીતાનો સૌથી વધારે અગત્યનો, સૌથી વધારે જીવન-વાળો, સૌથી વધારે ગંભીર કે ચિરસ્થાયી બોધ નથી. પણ તે વિચારોની પાછળ જે વિધવિધ રંગવાળા કપડાંની પેઠે સત્ય ગુંથાયલાં છે તે બધાં ગીતામાં એકતા ધરાવે છે અને તેઓ ઘણાં અગત્યનાં છે, ચિરસ્થાયી છે. એ વિચારો કાંઈ બુદ્ધિથી પ્રેરાયલા તત્ત્વજ્ઞાનીના વિચારો નથી, બુદ્ધિતા વિધવિધ તરલ તરંગોમાં સૌથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તરંગો તે નથી, પરંતુ આધ્યાત્મિક અનુભવોનાં સનાતન સત્યો છે;—એ સત્યોનો આપણે પણ આપણી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભૂમિકામાં સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ એવાં છે. જીવનના રહસ્યનો ખરો જીગ્રાસ એ સત્યો પ્રત્યે કદી પણ બેદરકારી નહિ બતાવી શકે. ગીતાનો એકસ મત ગમે તે હોય પરંતુ એટલું તો નક્કીજ છે કે અમુક એક પંથ અથવા સંપ્રદાયને ટેકો આપવા માટે તે રચાયલી નથી. કેટલાક ટીકાકારો એક જ પ્રકારના યોગને ગીતામાં પ્રાધાન્ય આપવામાં આવેલું છે એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે પણ યથાર્થ નથી. ગીતાની ભાષા, તેના વિચારોની ઘટના, તેમાં આવતો અદ્ભૂત સમન્વય વગેરેથી આપણી ખાત્રી થશે કે ગીતાનો બોધ આપનાર કોઈ એક પંથી-સંપ્રદાયને અવ-લંબનાર વ્યક્તિ નથી, અથવા તો તર્કવાદ કરનાર તાત્ત્વિક વિવેચકનું પણ મગજ ગીતામાં કાર્ય કરી રહેલું હોય એમ જણાતું નથી. ગીતામાં આપણને સમુદ્રના મોજાઓ પેઠે ઉંચે નીચે જતી વિચાર સરણીઓ મારૂંમ પડે છે. ગીતા વાંચીને આપણી ખાત્રી થશે કે જે બુદ્ધિએ ગીતા રચી છે તે બુદ્ધિ સમન્વય-એકીકરણ-કરવાની અદ્ભૂત શક્તિ ધરાવે છે; અને તેનો સાક્ષાત્કાર પણ ઘણો જ વિશાળ મહુ શાખાવાળો હોવો જોઈએ. આર્યભૂમિનાં સંતાનોની જે માનસિકશક્તિ એકજ આધ્યાત્મિક અનુભવ ઉપર એકાગ્રચિત્તી બધો પ્રયત્ન કરી તે દારા સમગ્ર-સત્યની ઝાંખી કરવા મથે છે;—જે શક્તિ મોક્ષ મેળવવાનો એક માર્ગ સર્જી તેનું ઉડામાં ઉડે

રહસ્ય જાણ્યા સિવાય અટકતી નથી. એકજ માર્ગનો અંત સાધ્યા સિવાય જંપતી નથી;—તે જ વિશાળ યુદ્ધિ ભિન્ન ભિન્ન મનોને એક કરવાને ગીતામાં મથી રહી હોય એમ આપણને લાગે છે.

ગીતામાં કેવળાદૈતવાદ શિરોબૂત નથી. જો કે એક, અવ્યય, અક્ષર આત્મામાં આખા બ્રહ્માંડની પ્રતિષ્ઠા ગીતા કરે છે. ગીતામાં જે માયાવાદ આવે છે તે પણ આપણે અચારે જાણીએ છીએ તે માયાવાદ નથી. જો કે ત્રિગુણાત્મક માયાક્ષર-નામરૂપાત્મક-જગતમાં સર્વવ્યાપી છે એવું ગીતામાં જણાવવામાં આવ્યું છે ખરું. ગીતામાં વિશિષ્ટાદૈતવાદ પણ પ્રધાનપદે નથી, જો કે એક સનાતન બ્રહ્મમાં તે સનાતન દૈવી પ્રકૃતિનો આવિર્ભાવ જીવે છે અને એ પ્રકૃતિ જગતમાં જીવરૂપે વ્યક્ત થાય છે એમ પણ કમુલ કરે છે—[જીવભૂતાઃ]. ગીતાના મત પ્રમાણે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અનુભવ એકાંત સમાધિ નથી કે જેમાં મનુષ્ય બાહ્યેતનથી તદ્દન શૂન્ય થઈ જાય છે; પરંતુ પ્રભુમય જીવનને તે “ સમાધિ ” એવું નામ આપે છે. ગીતામાં સાંખ્ય મત પણ પ્રતિપાદિત નથી, તોપણ વ્યક્ત જગતની સમજીતિ “ પુરુષ ” અને “ પ્રકૃતિ ” ના દૈતથી તે આપવાનો પ્રયત્ન હમેશાં કરે છે. વૈજયંત્ય સંપ્રદાય પણ ગીતાનો વિષય નથી. અલગત અવતારરૂપ શ્રી કૃષ્ણને ગીતા પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ ગણે છે. અને નિરપેક્ષ “અવાંગમનસોગોચર” વ્યાખ્યાથી પર, એવા પરબ્રહ્મને પુરુષોત્તમ પ્રભુથી જે ईश्वरः सर्वभूतानां (અ. ૧૮ શ્લો. ૬૧)—અને સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર છે,—તેનાથી ઉચ્ચ કોઈનો ગણતી નથી. ઉપનિષદના અંત્રા લેખકો પોતાના દર્શનમાંથી સત્યને દૂર રાખે એવી વાડોને તોડી પાડતા હતા અને પક્ષપાતી મતને તિલાંજલિ આપવા તત્પર રહેતા. તે જ પ્રમાણે ગીતા પણ વ્યાપકતાને નુકસાન કરે એવા બધા મતમતાંતરોનું માળાળુ નવનીત ગ્રહણ કરી તેનો બાકીનો ભાગ દૂર મૂકે છે. ઋશ્યાનત્રયીના ટીકાકારોએ ગીતાને વેદાન્ત મત ઉપર પ્રમાણુ ગ્રંથ ગણી અન્ય મતમતાંતરો સામે હુમલાઓ કરવાનું અને તેમના હુમલાઓથી બચાવ કરવાનું એક સાધન ગણી કાઢ્યું હોય છે. પરંતુ ગીતાનો મૂળ ઉદ્દેશ તેનાથી તદ્દન જૂદો છે. ગીતા તાર્કિક-વિવાદ અને શબ્દના ઝઘડાઓ વધારવાનું સાધન નથી; એ ગ્રંથ આધ્યાત્મિક-

જ્ઞાનનો અને અનુભવોનો વિશાળ રાજમાર્ગ છે. તે આપણી દૃષ્ટિ આમળ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના સર્વ ભેગોનો નકશો સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે ખરી, પરંતુ વિભાગ પાડી બીજો ચલુવામાં અથવા તો વાડો રાપવામાં તે જરા પણ ભાગ લેતી નથી. આપણી દૃષ્ટિમર્યાદા સંકોચાય એવું એક પણ કામ તે કરતી નથી.

આર્યાવર્તના ધાર્મિક વિચારોના ઇતિહાસમાં સમન્વય-એકીકરણ-કરવા માટે આર્યપ્રજ્ઞએ જૂદા જૂદા પ્રયત્નો કર્યા છે ખરા. સૌથી પહેલું એકીકરણ-પહેલ વહેલો સમન્વયનો યુગ-ઋગ્વેદનો સમય છે. તેમાં મનુષ્યનું મન ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક અનુભવમાં ગમન કરી રહેલું જોવામાં આવે છે; અને મનથી અપ્રાપ્ય એવી વિશ્વશક્તિઓને દેવતાઓના નામે આપીને રહસ્ય છુપાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો જણાય આવે છે. વેદમાં સુંદર પ્રેરણાયુક્ત આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ ભૂમિકા આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. એ પ્રાચીન સમન્વયની આસ ખૂબી તો ઋષીઓના અદ્ભૂત આધ્યાત્મિક અનુભવોમાં આવી રહી હતી. એ અનુભવોમાં કાંઈ અપૂર્વ, દૈવી, આનંદ-લેલી, વિશ્વદેવોની કોઈ અદ્ભૂત શક્તિ, મનુષ્યના ખીલતા આત્મા સાથે એકત્ર પામતી આપણને જણાય છે.

ઉપનિષદો એ આર્યાવર્તનું બીજું એકીકરણ છે. ઉપનિષદોનો યુગ એ આધ્યાત્મિક સમન્વયનો બીજો યુગ હતો. આધ્યાત્મિક અનુભવોને ગ્રહણ કરી ઋષીઓ જ્ઞાનના સમન્વય માટે પ્રયત્ન કરતા જણાય છે. વૈદિક ઋષીઓનો અર્પોરૂપેય, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને તેમણે વ્યવસ્થિત કરી ગોઠવ્યું.

ઉપનિષદોએ જ્યાંથી કાર્ય પડતું મૂક્યું ત્યાંથી જ ગીતા પોતાનો સમન્વય શરૂ કરે છે ઉપનિષદમાંથી વેદાંતનો પાયો ગ્રહણ કરી તેના ઉપર ત્રણ મહાન્ સિદ્ધાંતોને એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન ગીતા કરે છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ એ ત્રિમાર્ગનો સમન્વય-એકીકરણ-ગીતાએ આશ્ચર્યકારક રીતે કરી દેખાડ્યો છે. એ ત્રણમાંનો કોઈપણ એક માર્ગ ગ્રહણ કરી મનુષ્યનો આત્મા પ્રભુ પ્રત્યે જઈ શકે છે.

એક વિશેષ સમન્વયનો યુગ પણ આપણે ગણવો રહી જાય છે, અને તે તંત્રનો યુગ છે. જ્ઞાનમાર્ગની દૃષ્ટિએ તંત્રમાં ઘણું જાણવાનું નથી પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગની ઝીણવટ વિનાનો અને તાર્કિકવાદમાં ખડું આગળ વધતો નહિ હોવા છતાં તંત્ર માર્ગ ધણો જાણવાન અને સાહસયુક્ત છે. કેટલીક બાબતોમાં તો ગીતાના કરતાં પણ તંત્ર આગળ રહેવાનો દાવો કરે છે, કારણ કે તંત્ર માર્ગ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં આવતા અંતરાયોને પકડીને તેમને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ મેળવવાનાં સાધનો તરીકે વાપરે છે. આખા વિશ્વનું જીવન લીલારૂપ ગણીને મનુષ્યને ભક્તિ અને મુક્તિ અંતેની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે. તંત્ર માર્ગમાં તો હઠયોગ અને રાજયોગનું ફળ પણ આપોઆપ મળી આવે છે અને જ્ઞાન કર્મ ભક્તિ ઉપરાંત શરીર અને પ્રાણની પણ પૂર્ણતા તેમાં થાય છે. ગીતામાં રાજયોગ અને હઠયોગના પ્રત્યે તો દૃશ્યો માત્ર કરવામાં આવ્યો છે. વળી તંત્રમાં મનુષ્યની પૂર્ણતા-પ્રભુતા-પણ સ્વીકારવામાં આવી છે. એ જ વિચાર વેદમાં આપણને જણાય છે, પણ પાછળથી ભૂલાઈ ગયેલો લાગે છે. તંત્રની બાબતોએ ભવિષ્યના સમન્વયમાં ઘણો મોટો હિસ્સો આપશે એમાં જરા પણ સંશય નથી.

આપણો યુગ નવા યુગની ઉષામાં ઉમો રહ્યો છે. વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા અને તંત્રના જેવો સમન્વય કરવાનો સમય પાછો આવી પહોંચ્યો છે. અત્યારે આપણે કેવળ વેદાંત મતમાં ફેરફાર કરવાની અને તેનાં સિદ્ધાંતો ઉપર ઉપરથી બદલાવાની જરૂર નથી. જ્ઞાન કર્મ ભક્તિમાંથી એક માર્ગ ગ્રહણ કરી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધવા માટે પ્રભુ પ્રેરણા કરી રહ્યો નથી; અત્યારે તાંત્રિક થવામાં અને વ્યક્તિગત મોક્ષ મેળવવામાં, પોતે પોતાના જ આત્માનું કલ્યાણ કરવામાં મશગુલ થઈ જવાનો આદેશ આ યુગને નથી. ભૂતકાળમાં જે મહાન ધર્મો યદ્ય ગયા છે, તેમાંથી એકાદને પસંદ કરી તેને અનુસરવા માટે પણ ભવિષ્યનો અવાજ બોલાવી રહ્યો નથી; ગીતાની વાડમાં પૂરાઈ રહેવાનું પણ તે આ યુગને કહેતો નથી. આપણે એ પ્રમાણે બંધનો ખાંધીએ તો પછી ભૂતકાળની છાયા જ આપણામાં ઉભી કરી શકીશું. પરંતુ આપણી પોતાની શક્તિઓ અને શક્ત્યતાઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ તથા ઉપયોગ કરી શકીશું નહિ. આપણે

જૂતકાળમાં થઈ ગયેલી ઉપાસનાં સંતાનો નથી. આપણે તો ભવિષ્યના મધ્યાન્હના આળસો છીએ. આપણાં જીવનમાં નવાં તરવો વહી રહ્યાં છે. આપણે જીવનમાં ભારતવર્ષની પ્રાચીન આસ્તિક ભાવનાઓ ધારણ કરવાની છે, અને જગતની આધ્યાત્મિક ભાવનાઓને જીવનમાં ધટાવવાની છે, ખુદ ધર્મની નવી ભાવના પણ ઝીલવાની છે, એટલું જ નહિ પણ આજ-કાલના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની શોધખોળ અને પરિમિત જ્ઞાનની સમગ્ર ભાવનાને પણ પૂરોપૂરો ન્યાય આપવાનો છે. આપણી કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે એવા પ્રાચીન જૂતકાળમાંથી-વિસ્મૃતિના પડદા પાછળથી-અત્યારે જે મહાન રહસ્યો પાછાં આવવા લાગ્યાં છે તે પણ જગતને આપવાનાં છે. એ રહસ્યો મનુષ્યજાતિએ પણ સમયથી ગુમાવી દીધાં છે. આ બધી જીવનની ઉકળતી દશા શું બતાવે છે ? નવાં એકીકરણના-સમન્વયના યુગનાં-સૂચિન્દનો છે ! અત્યાર સુધી મનુષ્ય જાતિએ જે જે મહાન સિદ્ધિઓ-વિભૂતિઓ મેળવેલી છે તે બધીનું સિંહાવલોકન કરી નહા તોટાનું સરવૈયું કાઢી જૂતકાળના દધિસમુદ્રનું મન્યન કરી તેમાંથી માખણ છૂટું કરી આપણું એ ભવિષ્યના યુગની આધ્યાત્મિક જરૂરીઆત છે. જૂતકાળની મૂડી લઈ વેપાર આગળ ચલાવવામાં જરા પણ હરકત નથી. ભવિષ્યના સમન્વયનો પાયો પાકે ચાય એટલા માટે અનુભવમાં મુકાયેલાં આધ્યાત્મિક સત્યો ઉપર તેને રચવાની જરૂર છે. આપણા જૂતકાળના સમયમાં થઈ ગયેલાં પુરતકામાં ગીતા એ એવાં સત્યોનો પરમ બંડાર છે.

એટલે ગીતાનો અભ્યાસ કરવામાં કેવળ પાંડિત્ય, શબ્દાર્થ અને તાર્કિક ઝીણવટ અને વિવાદની આંટીધુંટીમાં આપણે નહિ રોકાઈએ, અથવા તો ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનને એક ચોક્કસ મતવાદના રૂપમાં ગોઠવી તેટલાથી આપણી બધી મહેનત સમાપ્ત નહિ કરીએ. આપણે તો ગીતા આપણને ક્યાં મદદ કરે છે તે જોવા માટે હાથમાં લઈએ છીએ; તેમાંથી આપણે જ્ઞાન મેળવવું છે. તેનું હાર્દ અને સજીવ સંદેશ મેળવવો એ આપણો હેતુ છે. ગીતામાં ઉપર જણાવેલા હેતુને જે પોષક હશે તેને આપણે ઝટ ગ્રહણ કરી લઈશું કે જેથી મનુષ્યજાતિ તેને વર્તનમાં ઉતારી પૂર્ણતા તરફ અને ઉચ્ચતમ આધ્યાત્મિક રિચિતિ તરફ આગળ વધી શકે.

પ્રકરણ ૨ જી.

ગુરુ-શિષ્ય અને સિદ્ધાંત.

ગુરુ:—

જગતનાં બધાં ધર્મપુસ્તકો કરતાં ગીતા જુદી પૂરે છે. ક્રીષ્ણ મહામહા અથવા શુદ્ધ જોવી અસાધારણ વ્યક્તિની કૃતિ ગીતા નથી, તેમ ઉપનિષદ અને વેદની પેઠે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક આત્મસંશોધનના યુગમાં પરિણામરૂપ પણ તે નથી. પ્રજાઓના ઇતિહાસમાં આવતા કટોકટીના પ્રસંગે-મયંકર યુદ્ધને સમયે તેના એક મુખ્ય નેતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી વિષમ સ્થિતિ દૂર કરવા માટે ગીતા યુદ્ધના મેદાનપર કહેવામાં આવેલી છે. અર્જુનને માટે તો તે પ્રસંગ આખા જીવનમાં એક વિરલ પ્રસંગ હતો. તેને માટે એક બાજુ યુદ્ધનો સદાને માટે ત્યાગ હતો અથવા તો કુશ્મેત્રના યુદ્ધમાં છેવટ સુધી લડવાનું હતું ! આખા જીવનનો હિસાબ ત્રાજવાનાં પદ્ધતિમાં ઝોલ્યાં ખાઈ રહ્યો હતો ! આધુનિક ટીકાકારોમાંના કેટલાકનું એવું ધારવું છે કે ગીતા પાછળથી લખાયેલી છે, અને તેના લેખકે મહાભારતમાં તેને દાખલ કરી દીધી જણાય છે, કે તેથી મહાભારત જેમ લોકપ્રિય થયું તે પ્રમાણે ગીતા પણ થાય. આ દલીલ કદાચ સાચી હોય તોપણ આપણા મતને તેથી બાધ આવતો નથી. આ માન્યતાની વિરુદ્ધ કેટલાક પૂરાવા ટાંકી શકાય તેમ છે અને વળી, મહાભારત અથવા ગીતામાંથી આપણને ઉપલા મતને માટે કંઈ પણ ટેકો મળતો નથી. ગમે તે હોય પણ એક વાત નક્કી જ છે કે ગીતાના લેખકે પોતાનું પુસ્તક મહાભારતના મહાન ગ્રંથ જોડે ગુંથી લીધું છે, એટલું જ નહિ પણ તેણે ગીતાના પુસ્તકમાં વારંવારે વાંચકનું ધ્યાન યુદ્ધની પરિસ્થિતિ તરફ દોર્યું જ કયું છે. જ્યાં સૌથી વપારે તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર વાદવિવાદ

ચાલતો હોય છે ત્યાં પણ વાંચકનું મન મૂળ પરિસ્થિતિ પ્રત્યે દોરવામાં આવ્યું છે એ વાત ઉપર આપણે પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. અર્થાત્ ગીતાનો બોધ, જાંચનારે સામાન્ય તરવણાન અથવા નીતિના સિદ્ધાંતના શિક્ષણ તરીકે ગણી લેવો જોઈએ નહિ, પરંતુ અણ્ણિને પ્રસંગે આધ્યાત્મિક જીવન અને નીતિના મહાન સિદ્ધાંતો જીવનમાં કેમ ઉતારવા તેનો બોધ આપનાર એ પુસ્તક છે. એ કટોકટીનો પ્રસંગ એટલે શું? કુરૂક્ષેત્રના યુદ્ધનો શો અર્થ છે? તથા અર્જુનના આંતરજીવન ઉપર તેની શી અસર થઈ હતી? એ મધુ આપણે ગીતાનો અર્થ બરાબર જાણવા માટે નક્કી કરવું પડશે.

ગીતામાં અપાયલું ગંભીર જ્ઞાન, માણસ સામાન્ય જુદી અને નીતિની સાધારણ ભાવનાઓથી ઉકેલી શકે તેવા જીવંતીના સામાન્ય પ્રસંગે નથી અપાયું એ ચોખ્ખું જ છે. ગીતામાં ત્રણ વસ્તુઓ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી ઘણી જ આકર્ષક અને ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. પ્રથમ તો ગીતાનો બોધ આપનાર ગુરુનું ઈશ્વરી વ્યક્તિત્વ-અવતારત્વ-તેનો અને શિષ્યનો નિકટ-ખાસ સંબંધ અને બોધનો અદ્ભૂત પ્રસંગ. ગીતામાં ગુરુ પ્રભુ પોતે છે. જગતમાં અવતાર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ પોતે ગીતા કહેલી છે. ગુરુનો શિષ્ય તે સમયનો અગ્ર-આદિપુરુષ-નેતા-યુગનો પ્રતિનિધિ છે. અવતાર રૂપ શ્રી-કૃષ્ણનો પરમ મિત્ર અને તેનું એક ઉત્તમોત્તમ હથિઆર છે. ગીતાના બોધનો પ્રસંગ એક ભયંકર યુદ્ધ છે. સ્વર્ણ વિશાળ કુરૂક્ષેત્રનું મેદાન છે. અને તેવે પ્રસંગે અર્જુનના મનમાં આખા યુદ્ધની ભયંકરતા, અનીતિ સ્પષ્ટ થવાથી લાગણીઓનો ઉમરો આવે છે અને “જગતમાં ઈશ્વર ક્યાં છે?” “મનુષ્ય જીવનનો અતિમ હેતુ શો છે?” અને “મનુષ્યે પોતાના વર્તનનું અવલંબન શેનાપર રાખવું?” વગેરે પ્રશ્નો તેના હૃદયમાં ઉડે છે.

ઘણા પ્રાચીન સમયથી આર્યાવર્તમાં અવતારની માન્યતા ચાલી આવે છે. પ્રભુનું નામ રૂપમાં અવતારવું-મનુષ્યજાતિમાં ઈશ્વરનો આવિર્ભાવ થવો તેને અવતાર કહે છે.

* આશીરાદીર્ઘેષિ “હે જાતને આવિર્ભાવ પમાડનાર પ્રભુ મારામાં તારો આવિર્ભાવ કર.”—આશી: એટલે “Revelation—અનાવરણ કરવું-પ્રકાર પડવું, ઉદ્ઘાટન કરવું.”

પશ્ચિમમાં અવતારની માન્યતા કદી પણ જનસમાજના મોટા વર્ગમાં બગેરો બિતરી નથી, કારણ કે ખ્રિસ્તી ધર્મની એક માન્યતા તરીકે તેને મણુવામાં આવે છે, પરંતુ તેને તર્કવાદથી જરા પણ ટેકા આપવામાં આવતો નથી. હિંદમાં તો વેદાંતના વિચારોના સ્વભાવિક પરિણામ તરીકે આખી પ્રજાની માન્યતામાં એ સિદ્ધાંત દૃઢ વાસ કરી રહ્યો છે. સમગ્ર જીવન પ્રભુનો જ આધાર છે, કારણ કે પ્રભુ સિવાય બીજું સત્ જગતમાં છે જ નહિ. તેથી દરેક પ્રાણી અંશતઃ અથવા તો એક રીતે અવતાર જ મળી શકાય, કારણ કે અનંત જ્યારે શાંત અને અનંત જ્યારે પરિમિત દશામાં આવે-ત્યારે તેને અવતાર ગણી શકાય. સાધારણ માણસોમાં પ્રભુનો આધારિત ઠંકામલો-આચ્છાદિત-હોય છે, અને અનંતની ભાવના પ્રાપ્ત થયા છતાં મનુષ્યમાં અહંતા વગેરે પાણું આવી જાય છે. સામાન્ય માણસોમાં જે દેહી હોય છે તે પ્રભુના દૈવી અગ્નિનો તણુખો છે. માણસનો આત્મા અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રયાણ કરે છે. વળી સામાન્ય યુગમાં પ્રભુ પણ પોતાની શક્તિઓ, પોતાનું જ્ઞાન, પ્રેમ, આનંદ, તથા વગેરેને તે પોતાની વિભૂતિ રૂપ અનેક પુરુષોદ્ધારા જગતમાં દર્શાવે છે. પણ જ્યારે અવતાર થાય છે, ત્યારે તો તેનામાં પ્રભુનિર્મિત શક્તિ-બળ વગેરે પ્રથમ જ હોય છે. અને જગતમાં મનુષ્યત્વની દૈવી પરિસીમા દર્શાવવા માટે તે ચિત્તશક્તિ મનુષ્યરૂપે જગતમાં વ્યવહાર કરે છે ત્યારે અવતાર થયો ગણાય છે; ત્યારે પ્રભુ મનુષ્યલોકમાં આવ્યા ગણાય છે.

વૈષ્ણવ ધર્મ અવતારની માન્યતા અને માણસની દૈવી-ધર્મશ્રી શક્યતાને નરનારાયણના રૂપકથી સ્થાપનવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્યનો આત્મા પ્રભુનો સાથી છે તેને “ નર ” કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે “ નર ” “ નારાયણ ” ની મૈત્રી કરવા માટે ઉત્સુક અને છે અને નારાયણમાં પોતાનું અસ્તિત્વ તન્મય કરે છે ત્યારે તેને પોતાના સત્ત્વ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. મનુષ્યના રૂપમાં આધારિત પાત્રી રહેલા “ નારાયણ ” પણ હમેશાં જગતમાં નેતા, સખા, સહાયક તરીકે મનુષ્ય જાતિને દોરી રહ્યા છે. જ્ઞાનાનાં દ્વિવિધાનિવિધઃ । જ્યારે અજ્ઞાનનું આવરણ અંતરાત્મા પરથી દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે માણસને ધર્મરતો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પ્રભુનો સદેશ મળે છે, દિવ્યજ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત

શાય છે. અને ત્યારે મૃત-શરીરધારી અમરજીવન પામે છે. ત્યાર પછી મનુષ્ય પ્રભુમાં સ્થિતિ કરી શકે છે, અને પોતાનું સધણું અસ્તિત્વ પ્રભુમય કરી શકે છે. દરેક મનુષ્યમાં હમેશાં ઇશ્વરી-દેવી અનંત ચિત્તશક્તિ રહેલી છે; તે જ્યારે મનુષ્યના અસ્તિત્વને પોતાના હથિયાર રૂપે ધારણ કરે છે- પોતે જ્યારે માનુષી સ્વરૂપ તથા બંધનો ધારણ કરીને જગતમાં ત્રાતા, નેતા, સહાયક તરીકે આવિર્ભાવ પામે છે, ત્યારે અવતાર થયો કહેવાય છે. અવતારને માનુષી ભાવનાથી શરૂ કરી દેવી-ઇશ્વરી ભાવને પામવો પડતો નથી, તેનામાં પ્રભુભાવ પ્રથમથી જ આવે છે; વિજ્ઞાનમાંથી* તે પોતાનું માનુષી જીવન નક્કી કરી તે પ્રમાણે વર્તે છે. મનુષ્યના અંતરમાં રહેલ પરમાત્મા એ પ્રભુનો સનાતન અવતાર છે. અને મનુષ્યના રૂપમાં તે અવતાર પ્રકટ થાય ત્યારે બાહ્ય જગતમાં તેનો આવિર્ભાવ થયો ગણાય.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે અવતારનો આવિર્ભાવ સદમજાએ છીએ ત્યારે અવતારનો બાહ્ય આવિર્ભાવ એ કેવળ ગ્રાણ્ય બનાવે છે એવું આપણને જણાશે. ક્રાઇસ્ટ એક ઐતિહાસીક પુરુષ છે કે નહિ એ વાત ઉપર ચાલેલો યુરોપમાં વાદવિવાદ હિન્દુસ્તાનના આધ્યાત્મિક હૃદયવાળા માણસોને મન તો તદ્દન નિરૂપયોગી અને વખતનો દુરૂપયોગ જ લાગે. ધર્મની દૃષ્ટિએ એક હિન્દુને મન એ વાતમાં બહુ વજન જણાય નહિ. એવી દલીલો તો રક્ત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી ગણાય. જ્યાં સુધી આપણાં પોતાના હૃદયમાં-અંતરમાં-ક્રાઇસ્ટનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે ત્યાં સુધી જેસસ નામના ક્રાઇ સુતારનો પુત્ર ક્રાઇસ્ટ આ જગતમાં જન્મ્યો હતો કે નહિ તે જાણવાથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શો અર્થ સરે? શ્રીકૃષ્ણની બાબતમાં પણ એ જ દલીલ આપણે લાગુ કરવાની છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મનુષ્યમાં સનાતન અવતારરૂપે રહેલા પ્રભુ છે, બાહ્ય આવિર્ભાવ સાથે તેને ઝાઝો સંબંધ નથી.

*બુદ્ધિથી પર આધ્યાત્મિક સ્થિતિને વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનમાં આત્મા અને જગતનું સત્ય પ્રવક્તા થાય છે, વ્યક્તિ પોતાના જીવનનો કાર્ય-પ્રદેશ બણે છે અને આત્મા અને વિશ્વ બંનેનું સત્ય જોને બખર પડે છે, એની પૂરી સમજૂતિ આજળ આપવામાં આવશે.

ગીતાનું સ્વરૂપ સ્વભાવના માટે મહાભારતમાં આવતા શ્રીકૃષ્ણનું અવતારસ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ જગત્ ઉપર થઈ ગયેલા જણાય છે. એમનું નામ પ્રથમ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવે છે. તેમાં તો શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં પ્રખ્યાત વ્યક્તિ હતા એવું જણાય છે, અને તે એટલે સુધી કે એમનું ઓળખાણ આપવા માટે “ દેવકીના પુત્ર ” એટલું વિશેષણ બસ હતું. વળી એ જ ઉપનિષદમાં ધૃતરાષ્ટ્ર વિચિત્રવિયનો પુત્ર હોના એ વાત પણ આવે છે. અર્થાત્ ધૃતરાષ્ટ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ બંને સમકાલીન તરીકે મહાભારતમાં વર્ણવ્યા છે તે સત્ય હોય એમ લાગે છે. મહાભારતનું યુદ્ધ પણ પૃથ્વી ઉપર બન્યું હોવું જોઈએ. વળી શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન એ બે મહાન વ્યક્તિઓની પૂજા ક્રિશ્ચિયન શક શરુ થયો તે પહેલાં ઔર્યાવર્તમાં પ્રચલિત હતી. શાળ, બકિત અને કર્ન એ ત્રણે માર્ગની એકતા દર્શાવનાર દર્શનકારોમાં શ્રીકૃષ્ણનું નામ ગણવામાં આવતું હશે અને ગીતાહારા તેણે પોતાનો મત જગત્માં પ્રચર્યો હશે તે કારણને લઈને તેની પૂજા લોકોમાં ચલી હશે. મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ એક ઐતિહાસિક પુરુષ તરીકે અને અવતાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. અર્થાત્ જ્યારે મહાભારત લખાયું ત્યારે કૃષ્ણનું અવતારત્વ જનસમાજમાં સ્વીકારાયલું હોવું જોઈએ. વળી શ્રીકૃષ્ણની બાહ્યાવસ્થા બૃંદાવનમાં પનાર થઈ હતી એવી સૂચના પણ મહાભારતમાં થયેલી છે. તેના પર વૈષ્ણવ ધર્મ અને પુરાણોએ કેટલાક આધ્યાત્મિક વિચારો રચ્યા છે જેનાથી આખા હિન્દુસ્તાનના ધાર્મિક વિચારો પર ઘણી જ ઉંડી અસર થઈ હરિવંશમાં પણ શ્રીકૃષ્ણના જીવનનું વૃતાંત આપવામાં આવેલું છે. તેના ઉપરથી પુરાણોએ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રની રેખા દોરી લાગે છે. પણ તે વૃતાંત ઘણી દંતકથાઓથી બરપુર છે.

ઉપર જણાવેલી વિગતો ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ઘણી ઉપયોગી છે તોપણ અત્યારના આપણા હેતુ સાથે તેને નહિ જેવો સંબંધ છે. અત્યારે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એ ધર્મી અવતારરૂપ ગુરુ, મનુષ્યનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થવાને માટે જે શક્તિ જરૂરની છે તેને માટે વપરાયેલો એક સૂચક છે એમ સ્પષ્ટ સ્વભાવવાની જરૂર છે. મનુષ્યના રૂપમાં પ્રજા અવતરે છે એ સિદ્ધાંત ગીતા માન્ય રાખે છે.

“ बहुनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन । ” (અ. ૪ શ્લો. ૫) “ હે અર્જુન ! મારા ઘણાં જન્મો થઈ ગયા છે. ” પોતાની માયા શક્તિથી અનંત-સમ્યક્દાનંદ-મનુષ્યરૂપે અવતાર ધારણ કરે છે. પણ એ બાહ્ય અવતારને ગીતા બહુ અગત્ય આપતી નથી પણ પુરુષોત્તમ-વિરાટ, આંતર-પ્રભુ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. “ આસુરિક તપસ્યા કરે છે તેઓ પોતાના આત્મામાં રહેલા પરમાત્માને દુઃખ આપી રહ્યા છે અથવા તો મનુષ્ય શરીરરૂપે બ્યાપી રહેલા પરમાત્માને જેઓ ધિક્કારે છે, તેઓ મારો તિરસ્કાર કરે છે ” એમ ગીતા કહે છે તે સ્થળે પણ ગીતા આંતર પ્રભુનું સૂચન કરે છે. વળી માણસના હૃદયમાં જ્ઞાનના તેજસ્વી દીપથી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરે છે તે પણ પરમાત્મા પોતે છે. એટલે મનુષ્યમાં જે પરમાત્મા છે તે સનાતન અવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ગીતામાં મનુષ્યના આત્માને સંબોધન કરી રહ્યા છે, અને ગીતાના ગૂઢ યોગમાં જીવનનો અર્થ, કર્મનું રહસ્ય, આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો સાર વગેરે અણ્ણિના પ્રસંગે સુચવણમાં પડેલા મનુષ્યના આત્માને સ્હમજાવે છે. આર્યાવર્તના લોકો પાષાણની મૂર્તિઓ-દ્વારા કે અવતારની પૂજાદ્વારા, એ પ્રભુમય ચૈતન્ય સિવાય બીજું કંઈ પ્રાપ્ત કરવા માંગતા નથી. મનુષ્યના રૂપમાં પણ જે ગુરુભક્તિ કરવામાં આવે છે તેમાં પણ ગુરુદ્વારા જગતના સનાતન ગુરુનો સ્વર શિષ્ય સાંભળે છે. એ બાહ્યસાધનોદ્વારા મનુષ્યનો આત્મા પોતાની અંદર રહેલા પરમાત્માનો સ્વર સાંભળવા મથે છે અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છા રાખે છે.

શ્રીકૃષ્ણનો બીજો અર્થ પણ મહાભારતના પ્રસંગ પૂરતો આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે. આખા મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ નેતા કે વીર તરીકે કોઈ સ્થળે જણાતા નથી, પણ બધા બનાવોનું મૂળ કારણ અને પડદા પાછળ રહેલો નેતા તેના સિવાય બીજો કોણ છે ? એ બધું કર ચુકના વ્યૂહમાં કેટલાક યોદ્ધાઓ કાંઈ પણ સ્વાર્થી દાનત વિના ધર્મયુદ્ધમાં સહાય કરવા માટે આવ્યા હતા તે બધાનો એ નેતા છે. કેટલાક શ્રીકૃષ્ણના વિરોધીઓ પણ હતા. તેમના પણ એ હુકમન હતા. તેમની બાજુઓ ધુળમાં મેળવનાર અને બધાનો નાશ કરાવનાર પોતે હતા. યુદ્ધમાં કેટલાક તો બિવિધના

રક્ષણ કરનારા પણ હતા. તે બંધાના સલાહકાર, મદદગાર, મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ હતા. જ્યાં જ્યાં નિયમિત રીતે કુદરતી કાર્યો ચાલ્યાં જતાં હોય અને ક્રમે ક્રમે કરીને માણસોએ પોતાનું આંતરજીવન વિકસાવવાનું હોય ત્યાં ત્યાં અવતાર ગેરહાજર રહે છે, પણ જ્યાં જ્યાં ખરેખર કટોકટીનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યાં ત્યાં તેનો હાથ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. તે છતાં ત્યાં પણ એ એવી ખૂબીથી કાર્ય કરે છે કે બધા માણસો “અમે કર્તા છીએ” એવી માન્યતામાં રહે છે અને અનુન જેવો કૃષ્ણનો નિકટનો સંગો અને તેનું સૌથી ઉપયોગી સાધન પણ પોતે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું એક સાધન છે, હથિયાર છે એ વાત જાણે નથી અને આંતર કમુદ્ધ કરે છે કે અત્યાર સુધી તેણે પોતાના મિત્ર-સખાનું ખરું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હતું. અત્યાર સુધી અનુન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પાસેથી જ્ઞાન લીધું છે. તેની શક્તિમાંથી પોતાની શક્તિ મેળવી છે, તેને પ્રભુ પર પ્રેમ છે અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો તેના પર પ્રેમ છે પણ તેણે શ્રીકૃષ્ણને ઝાળખ્યા નથી. વળી છેવટ ચારે બાજુએ યુદ્ધની તૈયારી થઈ રહી પછી પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન લલવા માટે ઉભા રહેતા નથી. તેઓ તો યુદ્ધનું ભવિષ્ય નક્કી કરનાર રથના સારથિ તરીકે દેખાય છે. તેણે તો પોતાનાં કરેલાં માણસોને પણ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું નથી.

શ્રીકૃષ્ણનું ઉદાહરણ પ્રભુનો જગત સાથેનો વ્યવહાર દર્શાવવાનું એક સારામાં સારું ઉદાહરણ છે. જગતમાં માણસો પોતાના અહંકાર અને અજ્ઞાનથી પ્રેરાઈ કાર્યો કરે છે. અને પોતે એમ માને છે કે “અમે કર્તા છીએ,” તથા કર્મના ફળમાં પણ પૂર્ણ અભિમાન લઈ “અમારે લીધે આ પરિણામ આવ્યું” એમ ધારી ફૂંચાય છે પણ જેનાથી તેઓ કાર્ય કરી રહ્યા છે તેનું તો તેઓને કવચિત્ જ જ્ઞાન થાય છે. માણસો પ્રભુને જુદા જુદા રૂપમાં જુએ છે પણ છેવટ પહોં આગળ આવીને તેમને ઉભા રહેવું પડે છે. એકલી ગીતામાં નહિ પણ આખા મહાભારતમાં પણ આપણને વારંવાર એવા પ્રસંગો-સ્થોકો જણાઈ આવે છે કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ કર્મો કરવાની અગત્યતાનો બોધ આપે છે. કારણ કે પ્રભુ દાંષ્ટ માણસના આંતરજીવનમાં જ કાર્ય કરે છે અને બાહ્યજીવનને નિરપેક્ષી ગણી તેમાં પોતે મનુષ્યોને દોરતા નથી એવું નથી.

ગીતામાં અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણની મૈત્રી-નરનારાયણનો ભાવ આર્યાવર્તના શાસ્ત્રોમાં-વેદમાં-ઇન્દ્ર અને કુત્સ એક રથમાં બેસી સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ પ્રયાણ કરે છે તે રૂપકમાં આપવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદમાં તેને બ્રાહ્મવર્ણ-એકજ વૃક્ષ ઉપર બેઠેલાં બે પક્ષીઓની ઉપનાદારા દર્શાવ્યો છે. નરનારાયણના રૂપકદ્વારા જાનને ઋષીઓ જ્ઞાનને માટે સાથે તપસ્યા કરે છે એ ભાવમાં દર્શાવાયો છે. એ બધા ભાવનો-“ સર્વ કર્મચિલ્લં પાર્થ જ્ઞાને પરિસ્માપ્યતે ।-(અ. ૪ શ્લો. ૩૩) અતિમ હેતુ દિવ્યજ્ઞાનમાં સમાયેલો છે, ” એ સુખ્ય વિચાર છે. ગીતામાં કર્મદ્વારા એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવી છે. ગીતામાં અર્જુન અને કૃષ્ણ આશ્રમમાં વસતા શાન્ત ઋષીઓ નથી. તેઓ ધ્યાનરથ થતા સાધકો કે યોગીઓ નથી. પણ કોલાહલથી ભરપૂર યુદ્ધના મેદાનમાં યુદ્ધ કરનાર અને રથ હાંકનાર સારથિ છે. તેમની આંખોઆંખ જીવલેણ બાણોની વૃષ્ટિ થઈ રહી છે, અને લઘાલગી રથ આગળ વધી રહ્યો છે. ગીતાનો ગુરુ કેવળ અંતર આત્મામાં જાનતી જ્યોતિ પ્રકટાવનાર પ્રભુ નથી, પણ જગતમાં મનુષ્યોનાં બધાં કર્મોને દોરનાર પ્રભુ છે. આખું જગત તેને લીધે જીવે છે-તેને માટે જીવે છે-મહેનત કરે છે-યુદ્ધ કરે છે-તેના પ્રત્યેક આખી મનુષ્યજાતિ પ્રયાણ કરી રહી છે અને આગળ વધી રહી છે. પ્રભુ આપણાં પણ બધાં કર્મોને કરાવનાર-આપણા બધા યજ્ઞોને ઇષ્ટદેવ-મનુષ્યજાતિને પરમ સખા છે.

શિષ્ય—

અવતારરૂપ સર્વવ્યાપી પ્રભુ-શ્રીકૃષ્ણ ગીતાના ગુરુ છે અને અર્જુનને કુક્ષેત્રના મેદાન ઉપર તેમણે જ્ઞાન આપ્યું છે. જ્ઞાન મેળવવા માટે અતિ ઉત્સુક એવો મનુષ્યનો આત્મા તે અર્જુન છે. હજી સુધી તેને જ્ઞાન થયું નથી પણ પોતાનાં કર્મોથી અને જગતને દોરી રહેલા પ્રભુની મૈત્રીથી તે જ્ઞાન મેળવવા માટે પાત્ર થયો છે. ગીતાના કેટલાક ભાષ્યકારો આખી ગીતાને એક રૂપક બનાવી ગીતાનો બધો અર્થ આધ્યાત્મિક યુદ્ધ દર્શાવવાનો છે એમ કહે છે, અને પાપ અને પુણ્યની વૃત્તિ વચ્ચે માણસના અંતરમાં જે યુદ્ધ ચાલે છે તે યુદ્ધ ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે એવું માને છે. પણ મહાભારતની ભાષા બોલતાં એ અનુમાન આપણને સત્ય લાગતું નથી.

વેદનો મોટા ભાગ અને પુરાણોનો પણ ઘણો ભાગ એ પ્રમાણે રૂપક તરીકે લેખાયેલો છે. પણ ગીતાની ભાષા તો તદ્દન સ્પષ્ટ અને સીધી છે. તેમાં જીવનના કટોકટીના પ્રસંગોનો નૈતિક આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ શા નિકાસ કરવો તે દર્શાવવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ગીતાનો ચોક્કસ અર્થ મૂકી દઇને આપણી કલ્પનાશક્તિએ માની લીધેલો અર્થ ખરો કરવા માટે તેની ભાષાને મર્યાદાની જરૂર નથી. ગીતાનો સિદ્ધાંત તદ્દન નવીન અને ક્રાંતિ આશ્ચર્ય પમાડે તેવો પણ છે. ગીતામાં અમૃત મનુષ્યના આત્માનો પ્રતિનિધિ છે. જ્યારે બચકર કાર્યક્ષેત્રમાં તેને ઉભા રહેવું પડે છે, ત્યારે તેને માદ્રૂમ પડે છે કે એવું પોતાનું વર્તન આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તો કેવળ અશક્ય છે એટલું જ નહિ પણ સામાન્ય નીતિના સિદ્ધાંતથી અને પૂર્ણતાના આદર્શથી પણ ઘણું દૂર છે.

અવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જે રથના સારથિ છે તેવા રથમાં અમૃત યુદ્ધ કરવા બેઠેલો છે. વેદમાં મનુષ્ય અને પ્રભુ એક જ રથમાં ઉચ્ચ માર્ગ પ્રત્યે સુસાધરી કરે છે એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વેદમાં ઇન્દ્ર અને કુત્સની યાત્રાનું વર્ણન છે. તેજોમય-અમૃત સૃષ્ટિનો પ્રભુ-ઇન્દ્ર રાક્ષસોનાં ટોળાંઓ-અજ્ઞાનની શક્તિઓ જેડે યુદ્ધ કરનાર કુત્સને દૈવી જ્ઞાનથી મદદ આપે છે-અને પછી તેને સ્વરક્ષોક તરફ-અમૃત તરફ લઈ જાય છે. કુત્સનો અર્થ દૈવીજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો, એવું બીજું નામ અર્જુનિ પણ છે. અર્જુનિ એટલે શ્વેત-પોતાના સ્વભાવને જેણે સાત્વિક બનાવ્યો છે છે તે. વળી વેદમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે એ બંને ઇન્દ્રને ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે કુત્સ ઇન્દ્રના જેવો જ થઈ ગયો હતો, અને ઇન્દ્રાણી પોતે સત્ય જ્ઞાન વાળી હતી માટે જ એ બેમાંથી ઇન્દ્રને ઓળખી શકી. એ આખી ગથાનો સાર મનુષ્યના આત્મામાં ધૈર્ય જ્ઞાન પ્રગટે છે ત્યારે તે પોતે પ્રભુના સમાન થાય છે તે જ છે. પણ ગીતામાં તો અમૃત જ્ઞાની નહિ પણ કર્મ કરવાવાળો છે. તે ચોક્કસ છે-તત્ત્વજ્ઞાની કે ઋષિ નથી.

ગીતામાં શરૂઆતથી તે હેવટ સુધી શિષ્યની ઉપર જણાવી તે વૃત્તિ વર્ણવવામાં આવી છે, અને આખા પુસ્તકમાં તેને જાળવી રાખી છે.

અર્જુનની યોગ્યતા અને તેનો અધિકાર આપણને શરૂઆતમાં જ જણાય છે. પોતે જ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયો છે તેના વિશે એ કેવી રીતે જાણત થાય છે, તથા બધાં સર્ગાઓને કાપવાના વિચારથી તેની લાગણીઓ કેવી ઉત્કેશ છે, તથા કયા કયા વિચારોથી દોરાઈને તે યુદ્ધ ન કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે એ બધું જોતાં આપણને અર્જુનની ઓળખાણ થઈ જાય છે. જે વિચારોથી અર્જુન દોરાય છે તે વિચારો એક તત્ત્વજ્ઞાનીના નથી; ઉંડો વિચાર કરનાર માણસના નથી કે આધ્યાત્મિક વલણવાળા ધાર્મિક-વૃત્તિપ્રધાન માણસના પણ નથી. એ બધા વિચારો એક વ્યવહાર, લાગણીવાળા, નીતિવાન, સુદ્ધિવાન માણસના છે. અર્જુન ઉચ્ચ આદર્શો પ્રમાણે જીવન ગાળનાર એક પવિત્ર આત્મા છે; પણ એક નક્કી કરેલા ધોરણ પ્રમાણે તે પોતાનું અત્યાર સુધીનું વર્તન વધારે ઉંડો ઉત્તર્યા વગર કરતો આવ્યો છે. એણે અત્યાર સુધી જે ધોરણનું અનુસરણ કર્યું હતું તે ધોરણ એ બચકર યુદ્ધમાં એને સત્ય લાગતું નથી. એનાં કર્મોનો પાયો જ ઢળી પડેલો લાગે છે અને એનો સ્વભાવ કર્મ કરવાને માટે અશક્ત થઈ જાય છે.

ગીતાની ભાષામાં કહીએ તો અર્જુન પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોને વશ થઈને વર્તનારો માણસ છે. “અર્જુન”નો અર્થ “શ્વેત” થાય છે. તે નામ પણ એને છાજતું આવે છે તેનું કારણ માત્ર એ જ છે કે અત્યાર સુધી અર્જુન એક પવિત્ર સાત્વિક માણસ તરીકે ઉચ્ચ આદર્શોથી પ્રેરાઈ પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યો છે. અને પોતાની ક્ષુદ્ર વૃત્તિઓને અને વાસનાઓને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શાસ્ત્રના નિયમથી સંયમમાં રાખતો આવ્યો છે. અર્જુનમાં આસુરી વૃત્તિઓ નથી, એ પોતાની ઇન્દ્રિયોનો ગુલામ પણ નથી. બાહ્યા-વસ્થાથી એને શાન્ત આત્મસંયમ પાળવાનો અભ્યાસ છે અને પોતાની ફરજ જરા પણ ડર્યા વગર તે જાળવતો આવ્યો છે. સમાજ, લોકાચાર નીતિ અને ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર તે હંમેશાં વર્તન કરતો આવ્યો છે. બીજાં સામાન્ય માણસોની પેઠે અર્જુનમાં અહંકાર છે પણ એનો અહંકાર સાત્વિક છે. તે પોતાના સ્વાર્થથી કર્મોમાં પ્રેરાતો નથી પણ નીતિની, સમાજની અને બીજા લોકોની પણ ફરકાર રાખે છે. તે અત્યાર સુધી ધર્મ

પ્રમાણે વર્તન કરતો હતો. આર્યધર્મ પ્રમાણે શરવીર, ઉદાર ક્ષત્રિયની રજા તે માન્ય રાખી અદા કરતો હતો. પણ તેને એકદમ ભાન થાય છે એ ધર્મમાં આવે શ્રદ્ધા રાખીને વર્તન કરતાં કરતાં છેવટ અર્થપ્રાપ્તના ઉત્તમોત્તમ માણસોનો નાશ થવાનો સમય આવ્યો. અને કદાચ આખી સમાજ પણ અવ્યવસ્થિત થઈ વિનાશ પામે તો તેમાં આશ્ચર્ય ન હતું.

અર્જુન એક વ્યવહાર માણસ છે તેનો ખીજો પુરાવો એ છે કે યુદ્ધ નહિ કરવાનો વિચાર તેનામાં આવવાનું કારણ, એની લાગણીઓ એકદમ દુભાષ ગઈ અને તેની સામે બળવો કરી ઉઠી. અને તેથી આ યુદ્ધ શું?—શા માટે? એવો પ્રશ્ન એના મનમાં ઉભો થયો. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પોતાનો રથ ખંનને લસકરની વચમાં ઉભો રાખી અધર્મનું* યુદ્ધ કરવા માટે આવેલા દુર્યોધનનું પ્રિય કરનાર યોદ્ધાઓને જોવા માટે તેણે પોતાનો રથ આગળ લેવા માટે કહ્યું:—

સેનયોહમયોર્મધ્યે રથં સ્થાપયમેડ્ચ્યુત ॥

યાવદેતાન્નિરીક્ષેહં યોદ્ધુકામાનવસ્થિતાન્ ॥

કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નણસમુદયમે ॥

યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેડહં ય યતેડ્વ સમાગતાઃ ॥

ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયચિકીર્ષવઃ ॥

(અં ૧. શ્લો ૨૧-૨૨-૨૩)

આ ખંનને સૈન્યની વચ્ચે મારો રથ લઈ જઈને ઉભો રાખો કે જ્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવેલા સર્વ લોકોને હું જોઈ શકું અને આ રણસમુદાયમાં મારે કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તે જાણું.

વળી જોઓ લડવાને તૈયાર થઈને દુર્બુદ્ધિ દુર્યોધનનું પ્રિય કરવા માટે અહિં આવેલા છે તેમને પણ હું જોઈ શકું.

પણ જ્યારે તેણે પોતાની દષ્ટિ સામા લસકર તરફ ફેરવી ત્યારે જોને એ ધર્મયુદ્ધ માનતો હતો તેની અયોગ્યતાનો વિચાર એકદમ તેના મન

ઉપર આવ્યો. તેને માણસ પડ્યું કે એ ધર્મયુદ્ધમાં એક જ પ્રજાના અને વંશના માણસો સામસામે આવી લડવા તત્પર થયા છે એટલું જ નથી પણ યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યા છે.

તત્રાપદ્યસ્થિતિત્થાન્યાર્થઃ પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યાન્માતૃકાન્પ્રાતૃન્પુત્રાન્પૌત્રાન્સર્જીસ્તથા ॥

શ્વશુરાન્સુહૃદશ્ચૈવ સેનયૌહમયોરપિ ।

તાન્સમીક્ષ્ય સ કૌંતેયઃ સર્વાન્બંધૂનવસ્થિતાન્ ॥

(અ. ૧. શ્લો. ૨૬-૨૭.)

અર્જુને ત્યાં કાકા, દાદા, ગુરુઓ, મામા અને બાઇઓ પુત્રો અને પૌત્રોને સખાઓને તથા સસરા અને મિત્રો વગેરેને ઉભા રહેલા દીકરા અને સૈન્યમાં પોતાનાં સગાંઓને જોઇને અર્જુન કૃપાથી-દયાથી-પીગળા નીચે પ્રમાણે બોલ્યો. જે જે વસ્તુ સાધારણ માણસને બહુ પ્રિય હોય છે, જેને તે પવિત્ર ગણે છે, તે બધાનો અર્થ તેને નાશ કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. સન્માન આપવું જોઇએ એવા પોતાના ગુરુ, પિતામહ, મિત્ર તથા બાઇઓ, પુત્રો વગેરેનો સંબંધ અર્જુનને કુરુક્ષેત્રમાં તલવારથી કાપવાનો હતો. અર્જુનને પહેલેથી આ વાતની ખબર ન હતી એમ તો હતું જ નહિ, પણ આ ધર્મયુદ્ધનો ખરો અર્થ તે મેદાનમાં આવ્યા પહેલાં તેના મનમાં તાદૃશ થયો ન હતો. યુદ્ધમાં આવતાં પહેલાં તો ક્ષત્રિયની ફરજ, ધર્મની રક્ષા, અધર્મનો નાશ વગેરે સિદ્ધાંતોને અનુસરીને તેણે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. પણ જ્યારે તે યુદ્ધના મેદાનમાં આવીને ઉભો ત્યારે તેના હૃદયમાં તીવ્ર આઘાત થયો.

એ આઘાતના તાત્કાલિક પરિણામે તો યુદ્ધના કૂર કર્મ પ્રત્યે અને જગતના ક્ષણિક પદાર્થો પ્રત્યે તિરસ્કાર અને ઉદાસીનતાની વૃત્તિ અર્જુનના મનમાં થઈ આવે છે. સાધારણ માણસ પોતાનાં કાર્યોમાં જે રાજસિક હેતુઓથી પ્રેરાય છે તે હેતુ પ્રત્યે અર્જુનને તિરસ્કાર આવે છે. જે રાજસિક હેતુઓ-વિજય, લક્ષ્મી, રાજ્ય-વગેરે વગેરે ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં પ્રેરે છે તેના પ્રત્યે પણ તે બેદરકાર થઈ જાય છે.

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यत्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥

(અ. ૧. શ્લોક ૩૨ અને ૪૫)

હે ગોવિંદ ! અમારે રાજ્યનું શું કામ છે ? વિવિધ સુખ ભોગનું પણ શું કામ છે ? અમારે જીવીને પણ શું કામ છે ?

અહો ! અમે કેવું મહાન પાપ કરવાને તત્પર થયા છીએ ? રાજ્ય-સુખના લોભથી અમારા સ્વજનનો નાશ કરવા અત્યારે ઉભા થયા !

આ બધું કહેવાનું ધર્મયુદ્ધ શાને માટે ? છેવટ એનો અર્થ પોતાનાં સગાંઓ, ભાઈઓ માટે રાજ્યની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજો શો થાય છે ? અને એ બધાં સુખો જો આવું ભયંકર પાપ કરવાથી મળતાં હોય તો અશુભને તે પ્રાપ્ત કરવાની દરકાર નથી, કારણ કે વિજય, રાજ્યવૈભવ વગેરે પોતે કાંઈ સુખ આપી શકતાં નથી, પણ તેમનાથી કુટુંબનું પોષણ, વૃષ્ટિઅમધર્મ વગેરે જળવાઈ રહે છે તેથી તેઓ સુખના સાધનરૂપ છે. પણ કુટુંબનો તો આ યુદ્ધમાં નાશ કરવાનો છે. એમને માટે તો રાજ્ય-વૈભવ સુખ વગેરે મેળવવાની ધૃત્તિ લોકો કરે છે.

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।

त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥

જેમને માટે આ રાજ્ય, સુખ, ભોગો વગેરે અમે ધૃત્તિએ છીએ તે સધળાઓ તો અહિં આ પોતાના પ્રાણ તથા સર્વસ્વ તજી દઈને રણ-સંભામમાં ઉભા છે.

એ બધા અશુભને મન સ્વજન-પોતાના માણસો છે અને અશુભને લાગે છે કે “ તમે લોકોનું રાજ્ય મળે તોપણ એમનો હું નાશ કરવા અંમતો નથી.

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ।

(અ. ૧. શ્લોક ૩૪)

તો પછી આ પૃથ્વીનું રાજ્ય તે સ્ત્રી વિશાતમાં ? આ બધા બનાવમાં અમ્બુનને પાપ સિવાય-ભયંકર પાપ-ધોર પાપ સિવાય બીજું કંઈ જણાતું જ નથી. અમ્બુનની લાગણીઓ દુભાયેલી છે તેનો બચાવ કરવા માટે તેની બુદ્ધિ તત્પર થાય છે. એને લાગે છે કે આ બધું પાપ છે. કારણ કે માહોમાંહે કાપાકાપી કરવામાં શા ન્યાય હોઈ શકે ? તેમાં પણ બ્યારે પવિત્ર અને પૂજ્ય ગુરુઓને મારવાની ફરજ પડે ત્યારે તો તેમાં શું પુણ્ય હોય ? તેથી અમ્બુન કહે છે:—

તસ્માન્નાર્હાં વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વર્વાંધવાન્ ।

સ્વજનં हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥

(અ. ૧ શ્લો. ૩૬)

તેથી અમારા બાંધવ એવા આ કૌરવોને મારવા એ અમને પ્રદારત નથી. હે માધવ ! સ્વજનોને મારીને અમે કેવી રીતે સુખી થઈએ ?

વળી કૌરવો ખોતે આ યુદ્ધમાં અધર્મને વળગી રહ્યા છે તેથી અમારે પણ તેમના જેવું થવું એ પણ યોગ્ય નથી.

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।

कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ॥

(અ. ૧. શ્લો. ૩૭-૩૮)

લોભથી જેમની બુદ્ધિ બહેર મારી મથેલી છે એવા કૌરવો આ કુલક્ષય અને મિત્રદ્રોહનું પાપ જોતા નથી પણ અમારે આ પાપથી દૂર રહેવાનું કેમ ના રહ્યું જોઈએ ?

અર્થાત્ પાપની, અધર્મની શરૂઆત કૌરવોએ કરી અને કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં બધા યુદ્ધ કરવા માટે તત્પર થયા ત્યાંસુધી બધી બાજી તેમણે આગળ ચલાવી તોપણ એવા સંજોગોમાં શરમથી એમની સામે થવું એ એમણે કયું હવું તેના કરતા વધારે ધોર પાપ કરવા સમાન હવું એમ અમ્બુનને લાગ્યું, કારણકે કૌરવો તો લોભને લીધે આંધળા થયા હતા પણ ખાંડવોને તો પાપની બરાબર જાણ હોવા છતાં તેઓ તેમાં પ્રવૃત્ત

થતા હતા અને તે પણ શા માટે ? કુલધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે, સમાજની સ્થિતિ સંભાળવા માટે-સમાજના ધર્મનું પરિપાલન કરવા માટે. અમુનને એમ લાગે છે કે આ યુદ્ધથી એ બધાનો નાશ થવાનો છે. આપું કુટુંબ નાશ પામશે પણ તેમાં પાછળથી અનીતિ અને વર્ણસંકરતા દાખલ થવાનો પણ ભય તેને લાગે છે અને તેથી ‘અશસ્ત્ર-નિઃશસ્ત્ર એવો મને કૌરવો શસ્ત્ર લઇને મારે તો મારૂ વધારે શ્રેય થાય.’ (અ. ૧ શ્લોક ૪૫)

પણ હું યુદ્ધ કરવાનો નથી એમ કહી તે “વિસૃજ્ય સજારં ચાપં” (અ. ૧ શ્લોક ૪૬) રથની બાજુમાં પોતાનું ધનુષ્ય અને બાણ છોડીને બેઠો.

અમુનના મનમાં ચાલી રહેલ આ ઉત્પાતમાં આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે અમુન વિચારક નથી જગતના બાહ્ય દેખાવોમાંથી અંતરના મહાન સત્યો શોધવાને પ્રેરાતી યુદ્ધિ આપણને જણાતી નથી. અસ્તિત્વ શું છે ? અસ્તિત્વ સત્ય શું છે ? જીવનમાંથી મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? એ પ્રશ્નો અમુનના મનમાં થતા નથી. લાગણીપ્રધાન માણસના રાજસિક સ્વભાવમાંથી બ્યારે નીતિનાં ધોરણો પડી બાંધે છે ત્યારે ધર્મના અભાવે તેની જે અવ્યવસ્થિત માનસિક સ્થિતિ થાય તેના ચિતાર અહીં આપણને આપવામાં આવ્યો છે. અમુનના મનમાં જે ઉત્પાત-મળવો-થયો છે તે પણ ધણો ગંભીર છે. એક બાજુ તિરસ્કાર, દયા, અને લાગણીઓ ઉસ્ફેરાયલી છે, બીજી બાજુથી અત્યાર સુધી જે જે વસ્તુઓ આકર્ષક હતી તે અપ્રિય થઈ પડી છે. વળી, પોતાની ચુસ્ત ફરજ તેને કાંઈ બૂઝું કરવાની માંગણી કરે છે. અને અનીતિવાન કર્મોથી પાપ અને નર્કનો ભય પણ જોડે લાગે છે. અર્થાત્ અત્યાર સુધી કર્મો કરવામાં જે ધોરણ અમુન માન્ય કરતો આવ્યો છે તેમાંથી એવું પરિણામ આવે છે કે કર્મો કરવાનો હેતુ જ તેથી નિષ્ફળ થાય. અમુનને ધર્મ મળતો નથી માટે તે હતાશ થયો છે અને એવો ધર્મ આપવા માટે તે શ્રીકૃષ્ણની યાચના કરે છે, અને તેમનો શિષ્ય બને છે. તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પાસે શું માગે છે ? તે કહે છે “મારામાંથી જે જનું રહ્યું છે તે મને પાછું આપો. કર્મો કરવા માટે ધર્મનો નિયમ આપો. મને એવો માર્ગ બતાવો કે જેના

પર હું વિશ્વાસપૂર્વક આવી શકું. એને જીવનનું રહસ્ય જાણવું નથી. અગત્યનું પરમ સત્ય તેને પામવું નથી. એને તો ધર્મ જોઈએ છે.

હતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુન જે વસ્તુ માંગતો નથી તે જ પ્રથમ તો આપે છે. કારણ કે બધા ધર્મોના ત્યાગ કરાવી શ્રીકૃષ્ણ તેને પ્રભુમાં પોતાનું જીવન ગાળવાનો પરમ ધર્મ રહમજાવે છે. શરૂઆતમાં સામાન્ય સામાજિક અને ધાર્મિક વિચારો પ્રમાણે અર્જુનનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કરી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એને ખઠારનું ઘણું જ્ઞાન આપે છે. ઉદાહરણ્ય એને આત્માની સ્થિતિ વિશે કહે છે પણ કર્મ કરવાનો બાહ્ય નિયમ બતાવતા નથી. તેને સમત્વ મેળવવા કહે છે, કર્મના ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવા બોધ કરે છે, પાપ અને પુણ્યના ત્રિગુણાત્મક વિચારોથી પર થવા માટે આશ્રય કરે છે, સમાધિમાં સ્થિત થઈ કર્મો કરવાનું કહે છે પણ અર્જુન તેનાથી સંતોષ પામતો નથી. અને એમ પ્રશ્ન થાય છે કે એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાં ફેર થવાથી બાહ્યકર્મોમાં શી રીતે ફેર થશે ? તેનાથી એની વાચામાં, વર્તનમાં શો ફેર પડશે ? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એના ઉત્તરમાં પોતાના ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોનું વિસ્તારથી વિવેચન કરે છે, અને કર્મ કરતી વખતે આત્માની સ્થિતિ ઉપર ભાર મૂકે છે. અને કર્મ કેવળ જાણુ છે એમ જણાવે છે. બુદ્ધિને કામના રહિત સમતામાં સ્થિર કરવી એ બહુ અગત્યનું છે એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોધ આપે છે. અર્જુન તો તદ્દન અસંતુષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ કે એ બધા બોધમાં ધર્મનો ચોક્કસ નિયમ જોઈ શકતો નથી. એ પ્રમાણે આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં તો છેવટ અકર્મ રહેવાની જરૂર આવે તેથી તે પુછે છે.

उद्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।

तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥

(અ. ૩ શ્લો. ૧.)

હે શ્રીકૃષ્ણ ! એ પ્રમાણે વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિને સ્થિર કરવી એ જો વધારે અગત્યનું તમે માનતા હો તો મને આ ઘોર કર્મમાં શા માટે પ્રેરો છો ?

અનિશ્ચિત ગોળ ગોળ વાક્યો વાપરીને મારી બુદ્ધિને તમે ભ્રમમાં નાંખો છો માટે એક વાત નિશ્ચય કરીને કહો કે જેથી મારું શ્રેય થાય. (અં ૩ શ્લો ૨)

અર્થાત્ અમુનું તત્ત્વજ્ઞાનની વૃત્તિવાળો નથી પણ તદ્દન બંધારિક નજરવાળો છે. એને એક નિશ્ચયની જરૂર છે, ધર્મની જરૂર છે તત્ત્વજ્ઞાનના વાદવિવાદની જરૂર નથી. જગતનો અને કર્મનો ત્યાગ કરવાનો હોય તો તે પણ સ્પષ્ટ થવાથી એને સંતોષ છે. પણ જગતમાં રહેવું કર્મો કર્યા કરવાં અને છતાં એમનાથી પર રહેવું એ તો વ્યામિશ્ર વાક્ય લાગે છે. એ સહમજવા જેટલી ધીરજ પણ અમુનમાં નથી.

અમુન ત્રીજા અધ્યાય પછી પણ જે પ્રશ્નો કરે છે તેમાં પણ ઉપર જણાવ્યો છે તેવો જ સ્વભાવ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે એકવાર આત્માની આંતર સ્થિતિમાં ફેર થયો એટલે પછી બાહ્ય કર્મોમાં ફેર થવાની જરૂર નથી, અને પોતાના આત્માનો સ્વધર્મ ત્યાગ કરી પારકાનો શ્રેયસ્કર ધર્મ શ્રદ્ધા કરવાની પણ જરૂર નથી. એ ખરું, પણ યુદ્ધના ધોર કર્મમાં પાપ છે એ ભાવના અમુનના મનમાં રહેલી તેવું શું? જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પ્રાચીન કાળમાં મેં વિવસ્વાનને આ યોગ કહ્યો છે ત્યારે અમુનની બુદ્ધિ કબુલ પણ કરી શકતી નથી. એ યોગ કાળે કરીને નષ્ટ થવાથી પાછો હમણાં અમુનને પોતે કહેતા હતા એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે અમુનને શંકા થાય છે અને તેના ઉત્તરમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ચદા ચદા હિ ધર્મસ્ય (અં ૪ શ્લો ૭) એ પ્રખ્યાત શ્લોક કહી જગતના પરિત્રાણ માટે અવતાર થાય છે એ વાત પ્રગટ કરે છે. વળી પાછા શ્રીકૃષ્ણ સંન્યાસ અને કર્મનો સમન્વય કરે છે ત્યારે અમુન સહમજી શકતો નથી અને નિશ્ચિત ધર્મની માગણી કરે છે. આખરે જ્યારે અમુન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે યોગનો ખોધ કરી રહ્યા છે તે સહમજે છે ત્યારે તેનો વ્યવહાર સ્વભાવ એની મુશ્કેલીઓથી ગભરાઈ જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પૂછે છે કે એ પ્રમાણે યોગની દૃષ્ટિથી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલો માણસ સિદ્ધ થતાં પહેલાં જ જે મરણ પામે તો તેની શી ગતિ થાય છે? તેના આલોક અને પરલોક બંને તો અગડવા નથી?

અયતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાશ્ચલિતમાનસઃ ।

અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિં કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥

(અ. ૬. શ્લોક ૩૭)

અર્થ પ્રયત્નવાળા શ્રદ્ધાળુ અને જેનું મન યોગથી ચલિત થયું છે તે યોગની સિદ્ધિ ન પામીને કયું ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે ?

જ્યારે અનુનિતા બધા સંશયોનું નિરાકરણ શ્રીકૃષ્ણ કરે છે, અને તેને માલૂમ પડે છે, 'પ્રભુ એ જ તેનાં બધાં કર્મોનો અંતિમ હેતુ હોવો જોઈએ,' ત્યારે તે કેટલાક પ્રશ્નોનો ઉકેલ પૂછી જીવે છે. આપણા સામાન્ય અસ્તિત્વથી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર શી રીતે જૂદો પડે છે ? જગત્માં પ્રભુની શક્તિની વિવિધ વિભૂતિઓ કયું કયું છે ? વિરાટરૂપ અત્યારે પણ તે પોતે સાક્ષાત્ કરી શકે કે નહિ તે પૂછે છે. અંતમાં સંન્યાસ તથા ત્યાગ અને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે જે સંન્યાસ કહે છે તે એ વચ્ચે શો ભેદ છે તે પણ અનુનિ પૂછી લેઈ પુરુષ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે શો ભેદ છે, ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજમાં શો ભેદ છે અને પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણો શી રીતે કાર્ય કરે છે તેની સ્થૂળગતિ માંગે છે.

એવા શિષ્યને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાનો બોધ આપે છે. તેના જ્ઞાનસિક્ક અને અહંતાયુક્ત જીવનમાં જ્યારે ધર્મનો પાયો ઢળી પડે છે ત્યારે તેવા આધ્યાત્મિક ઉક્ળાટના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં લઈ જાય છે. તેને શરીર પ્રાણ અને મનમાંથી વિજ્ઞાન અને દૈવી ચિચ્છિક્ષિતમાં આગળ વધીને કર્મો કરવા કહે છે. અને સાથે સાથે તેને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક જીવનની દીક્ષા આપે છે કે જેનાથી તે કર્મો કરવા છતાં તેમનામાં લેપાય નહિ. કારણકે કર્મો તો કરવાં જ જોઈએ. જગત્ના પોતાના યુગની ગતિ અટકી શકે નહિ, અને માણસના આત્માએ જગત્માં પોતાને જે કરવાનું હોય તેમાંથી અજ્ઞાનના અધઃકરમાં દટાઈ જઈને છટકવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહિ. ગીતાનો સમગ્ર બોધ આ મથુ હેતુઓ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ બતાવવા માટે આપાયો છે.

સિદ્ધાંત—

આગલા પ્રકરણમાં આપણે અવતારરૂપ ગીતાના ગુરુ અને માનુષી શિષ્ય એ બેનો બરાબર વિચાર કર્યો. હવે આપણે ગીતાના સિદ્ધાંતનો

વિચાર કરવો બાકી રહે છે. આ કાર્મ ખાસ અમત્યનું છે કારણકે ગીતાના સમન્વયયુક્ત વિશાળ બોધમાંથી માણસો એક તરફી અર્થ કાઢવામાં વધારે સહેલાઈથી ફતેહ મેંદ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીનકાળથી ટીકાકારોની એક નિર્ભળતા જણાઈ આવે છે. અને તે એ છે એક શબ્દ, હકીકત અથવા તો વિચારને લઈને તેને મારી મચીડીને પોતાના મન માનીતા વિચારોને-પક્ષપાતી અનુમાનોને-અનુકૂળ બતાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. મોટા મોટા સમર્થ તરવણીઓ પણ એ જૂલમાં ફસાઈ ગયલા જણાય છે. ખરું જોતાં માણસની બુદ્ધિ જ પરિમિત છે એટલે તે પોતાના કાર્ય ઉપર યોગ્ય દેખરેખ રાખી શકતી નથી. બુદ્ધિનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે એક તરફી અધૂરા નિશ્ચયને કે સિદ્ધાંતને વળગી રહે છે, અને તેનો પક્ષપાત કરી તેના દ્વારા સત્યનું દાર ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ગીતામાં ઉપર જણાવી તેવી જૂલ થવાનો સંભવ ખાસ કરીને વિશેષ છે. એકાદ સિદ્ધાંત કે અમુક શ્લોકનો સમુહ લઈ તેને મુખ્ય માની લઈ બાકીના અઢારે અધ્યાયને ગોણુ સ્થાન આપવામાં કોઈ પ્રકારની મુશ્કેલી દેખાતી નથી.

ગીતાની ટીકા કરનારાઓમાં કેટલાક એવા છે કે જેઓ ગીતાને કર્મ-યોગનું પુસ્તક ગણતા નથી, પણ તેને કર્મ અને જગતનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી-બુનિકા-કરાવનાર માને છે. શાસ્ત્રે નિયત કરેલાં કર્મો અથવા તો કર્તવ્યકર્મો ફળની ઇચ્છા રહિત થઈને કરવાથી મનની બુનિકા તૈયાર થાય છે, પણ એને તો ત્યાગ એ જ ગીતાનો પરમ સાધ્ય છે, એ વિચારની પુરતી કરવા માટે ગીતામાંથી ઘણા શ્લોકો ઉપર ખાસ ભાર મૂકવાથી ખીજે અર્થ ગીતામાં આપણને મળવો પણ મુશ્કેલ લાગે. સન્યાસ શબ્દને જૂદા અર્થમાં લઈએ તો ઉપર જણાવેલો સિદ્ધાંત ગીતામાંથી તારવી શકીએ; પણ એ વિચાર-સિદ્ધાંત એકલો જ ગીતામાં બોધવામાં આવ્યો છે એવું તો કોઈ પણ નિષ્પક્ષપાત માણસ કહી શકે નહિ. કારણકે ગીતાના અંત સુધી કર્મો કરવાની અમત્ય, બાલ્ય કરતાં આંતર સન્યાસની મહત્તા, સમત્વની પ્રાપ્તિ, સર્વ કર્મો પ્રશ્નને અર્પણ કરવાનું આત્મસમર્પણ વગેરે ઉપર ઘણા ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

કેટલાક ગીતાનો મુખ્ય સિદ્ધાંત બક્તિ છે એમ માને છે અને તેથી ગીતામાં અદ્વૈતવાદને પુષ્ટિ આપે એવા ભાગો છે તેને ગૌણ ગણે છે સર્વવ્યાપી એક આત્માની પ્રાપ્તિની અગત્ય ગીતા બતાવે છે તેને પણ તેઓ નિરૂપયોગી ગણે છે. ગીતામાં બક્તિનો સિદ્ધાંત છે પણ ખરો. ઈશ્વરનો પ્રભુ અને પુરુષોત્તમ તરીકે-ક્ષર અને અક્ષર એ બન્નેથી-પર-સ્વભાવ તેમાં વર્ણવ્યો છે. સમગ્ર જગતના પ્રભુનો જગત સાથે સંબંધ વગેરે ભાગો ગીતામાં રહેલા બક્તિયોગને ખાસ પુષ્ટિ આપે છે. પણ એ પ્રભુ-પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થવાથી માણસને પોતાના આત્માનું ખરેખર જ્ઞાન થાય છે. સર્વ ચંચળો ભોક્તા, સર્વ કર્મેણી પ્રભુ એ પુરુષોત્તમ છે. અને બક્તના હૃદયનો પ્રેમ પણ તેને જ અર્પણ કરવામાં આવે છે. ગીતામાં ધડીમાં જ્ઞાન, ધડીમાં કર્મ અને બક્તિના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જેમાં એ ત્રણ શક્તિઓ પૂર્ણતા પામે છે તે પુરુષોત્તમ છે. વળી આજકાલના જમાનાના લોકો તો ગીતામાં જ્ઞાન અને બક્તિના ઉમદા સિદ્ધાંતોને બાબુપર મૂકી તેમાં કેવળ કર્મયોગની મહતા ગાવામાં આવી છે એવું માને છે. ગીતા એટલે કર્મયોગશાસ્ત્ર એમ જ સામાન્યરીતે મનાય છે. અને ગીતા કર્મયોગનું શાસ્ત્ર છે એ વાત પણ સાચી છે. પણ જે કર્મેણી અંત જ્ઞાનમાં આવે છે તેવાં કર્મેણી, જે કર્મો બક્તિથી ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે-આત્મસમર્પણ રૂપ કરવામાં આવ્યાં હોય તેવાં કર્મેણી શાસ્ત્ર ગીતા છે. પ્રથમ ઈશ્વરના હાથમાં આપણા આખા અસ્તિત્વને અર્પણ કરવાનું અને અન્તે આપણાં અસ્તિત્વને પ્રભુના અસ્તિત્વ જોડે એક કરવાનું તેમાં કહેવામાં આવે છે. તેમાં કહેલાં કર્મો આપણે આજકાલ રહમજીએ છીએ તેવાં નથી. અહંતાયુક્ત અથવા તો પરાપક્ષર માટે જે કર્મો કરવામાં આવે છે તે પણ ગીતામાં કહેલાં કર્મો નથી. પણ આજકાલના લોકો તો ગીતામાં એવાંજ કર્મો કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે એમ માને છે. હિન્દુસ્તાનમાં સન્યાસ અને ત્યાગવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ પરમચ્યુતા વધી ગઈ હતી તેમાંથી જનસમાજને બહાર કાઢવા માટે ગીતા કર્મોની મહતા આપણને ફરીને બતાવે છે એવું ધણાં લોકો માને છે. માનુષી કર્મો આચરવાનું, ઇચ્છા રહિત થઈને સર્વ કર્મો બળવવાનું સમાજસેવા કરવાનું ગીતા કહે છે એમ મનાય છે. પણ ગીતામાં એવું

કાંઈ જ નથી એવું હું બેધડક કહેના ઇચ્છુ છું. અર્વાચીન મગજના વિચારો ગીતાના પ્રાચીન પુસ્તકમાંથી ટાંછી બતાવવાની ઇચ્છાતું જ એ પરિણામ છે. ગીતામાં એવા સિદ્ધાંતનું દર્શન તો જે પાશ્ચાત્ય લોકો છે. તેમને અથવા તો જેઓના મનને પશ્ચિમનો પાશ્વ બેઝેલો છે તેમને જ થશે. ગીતા તો એક પુરાણ સમયની આર્યસંસ્કૃતિની-કેવળ આર્યસંસ્કૃતિની જ પ્રસાદી છે. ગીતામાં જે કર્મો કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ માનુષી નહિ પણ દૈવી પ્રભુમય કર્મ છે. સમાજમાં બધી ફરજો બજાવવાનું નહિ, પણ પ્રભુ સિવાય બીજા બધા ધર્મ અને ફરજના વિચારોને તિલાંજલિ આપવાનું, સમાજસેવા નહિ પણ પ્રભુમય જીવન્યુક્ત માણસના શરીર તથા મનદ્વારા ઇશ્વરપીલચર્યે પ્રભુ અને શક્તિ કાર્ય કરાવે તે કરવાનું ગીતા કહે છે અર્થાત્ ગીતા એ વ્યવહાર કર્મોનું પુસ્તક નથી. નીતિના સર્વામાન્ય સિદ્ધાંતો શીખવનાર પુસ્તક પણ નથી. ગીતા તો આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની પોથી છે. આજકાલના લોકોના વિચારો એટલે યુરોપીયન લોકોના વિચારો ગણી શકાય. યુરોપીયન મગજ પણ ક્રીસ્ટ અને રોમના ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલું નથી, મધ્ય યુગના ક્રિશ્ચિયન ધર્મની ભક્તિથી પણ તે કમરતું નથી. પાશ્ચાત્ય મગજે ઇશ્વરને દેશવટો દીધો છે અથવા તો કેવળ રવિવારના દિવસ માટે જ તેને રાખ્યો છે, તેણે મનુષ્યને પોતાનો દેવ કરીને સ્થાપ્યો છે. અને જનસમાજને તે પ્રભુની મૂર્તિ ગણે છે. પાશ્ચાત્ય મન વ્યવહાર, નીતિમય, સામાજિક, ઉપયોગી પરાંપકારની ભાવનાવાળું-માણસ જાતિને માટે કાંઈક લાગણી વાળું હોય શકે, પણ તેથી આગળ એ મનની ગતિ નથી. ઉપર ગણાવી તે બધી વસ્તુઓ ઉપયોગી છે, જે ઉપયોગી ન હોત તો પ્રભુની ઇચ્છા તેમને આટલા બધા બળપૂર્વક જગત્ આગળ મૂકત નહિ. જીવન્યુક્ત માણસ જગત્માં શા માટે કર્મો ન કરી શકે તે પણ સમજાતું નથી. એવા માણસ જગત્માં કર્મો કરી શકે છે. યુગધર્મનું પાલન પણ કરી શકે છે. કારણ કે જે લોકો આધ્યાત્મિક જીવન ગાળે છે તેઓ અન્ય લોકોને પોતાના દૃષ્ટાંતથી દોરે છે. અન્યુનને પોતાને માટે એ સમયમાં જે યુગધર્મ હતો તે પ્રમાણે કર્મો કરવા શ્રીકૃષ્ણ બગવાન બોધ આપી રહ્યા છે. પણ આંતરસ્થિતિમાં પરિવર્તન કરીને તે કર્મો કરવાનું કહે છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનપૂર્વક તે કર્મ આચરવાનો બોધ આપે છે.

પણ અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય લોકોમાંથી જે મુખ્ય સત્યો અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. એક તો ઈશ્વર અને બીજું આધ્યાત્મિકજીવન. ગીતામાં તો આ જે વિચારો પર વારે વારે ભાર દેવામાં આવે છે. અર્વાચીન માણસ કેવળ માનસિકજીવન-મનોમયજીવન-ગાળે છે. અને એટલું જ જીવન સત્ય છે એમ માને છે. ગીતા પ્રભુમય જીવન ગાળવાનું કહે છે. જમતમાં પણ પ્રભુને માટે જીવવાનો આગ્રહ કરે છે. આજકાલના લોકો કામનાઓ તૃપ્ત કરવા મથે છે, લાગણીઓને સંતોષ આપવા પ્રયત્ન કરે છે, અને વિચારમય બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સુખી થવા મથે છે. ગીતા માણસને આ-મામાં જીવન ગાળવાનું કહે છે. અર્વાચીન માણસો ક્ષર-સ્વર્ગાગ્નિ ભૂતાનિમાં જીવે છે. ગીતા અક્ષરમાં-અવિકારી શાશ્વતમાં જીવવાનો આગ્રહ કરે છે, જ્યારે અહિં તો સમયના વિકારી વાવાઝોડામાં જીવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. ગીતા તો શાશ્વત-નિરંજનમાં જીવવાને કહે છે. આજકાલના કેટલાક માણસો એ બધી બાબતોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે ખરા પણ તે માણસને ઉપયોગી થાય તેવા હેતુથી. જાણે કે આધ્યાત્મિકતા અને પ્રભુ માણસના ઉપયોગ માટે હોય નહિ ! ઈશ્વર કાંઈ માણસ માટે નથી. માણસ ઈશ્વર માટે જીવે જીવનમાં તો જે નીચી પાયરી ઉપર હોય તેણે ઉચ્ચ જીવનને ખાતર જ જીવતાં શીખવું જોઈએ. કે જેથી ઉચ્ચ જીવન માણસને પોતા પ્રત્યે સહેલાઈથી ખેંચી લઈ શકે.

જરા વિચાર કરતાં આપણી ખાત્રી થાય છે કે ગીતાનો બોધ માણસોને નિઃસ્વાર્થી કર્મો શીખવવાનો નથી. અર્જુનને એની પોતાની દરજ્જા બળવવાની હતી તેમાં જ્યારે વિસંવાદ ઉત્પન્ન થયો, જ્યારે દરજ્જાના આદર્શથી પણ એનું સમાધાન થઈ શક્ય નહિ, ત્યારે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ગીતા શીખવવી પડી. સામાન્ય મનુષ્યજીવનમાં પણ એવા કટોકટીના પ્રસંગો ઘણીએ વાર ઉપસ્થિત થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે-કુટુંબ અને દેશ પ્રત્યેની દરજ્જા. દેશ પ્રત્યેની દરજ્જા અને મનુષ્ય જાતિનું હિત, અથવા તો ધર્મ કે નીતિના કોઈ પણ સિદ્ધાંતનો ભંગ; એ બધા વિચારોમાંથી જ્યારે નિકાલ થઈ શકતો નથી ત્યારે જ ગીતાનો બોધ આપણને સહાય કરે છે. બાહ્ય-અંતઃજોગી પેઠે આંતરસ્થિતિ પણ એવી ઉત્પન્ન થાય જેવી ગૌતમ બુદ્ધને

થઈ હતી. કે જેમાંથી ગીતા જગતનો ત્યાગ કરવાની પણ સલાહ આપે. હું નથી માનતો કે ગીતાના બોધમાંથી કોઈ એમ કહી શકે કે ગૌતમ બુદ્ધે તો પાછા પોતાની ઓ અને પિતા પાસે જ જઈ રહેવું હતું, અને કપિલવસ્તુનું રાજ્ય ચલાવવું એ તેની ફરજ હતી. પાદશાળામાં પંડિત થઈને બાળકોને સંસ્કૃત શીખવવું જ એ રામકૃષ્ણ પરમહંસની ફરજ હતી. ગીતાનો જે બોધ આજકાલના લોકો ગ્રહણ કરે છે તે પ્રમાણે તો સ્વામી વિવેકાનંદે પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરવા માટે વજીલાત, વૈદ્ય કે લેખકનો ધંધો કાંઈ પણ આસક્તિ વગર આચરવો જોઈતો હતો. ગીતા કેવળ ફરજને આસક્તિ વગર બળવવાને બોધ આપતી નથી, પણ સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં બ્રજ-સર્વં કર્મોના ત્યાગ કરી પુરુષોત્તમ પ્રભુમાં શરણ લેવાનું કહે છે. અને છુદ્ધ, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ વગેરેનાં કર્મો એ મહાન નિયમને અનુસરીને જ હતાં તેમ કહી શકાય. એટલું જ નથી. ગીતામાં અકર્મ કરતાં કર્મો વધારે ઉત્તમ ગણવામાં આવ્યાં છે ખરાં પણ તેથી કાંઈ સન્યાસનો તેણે કેવળ તિરસ્કાર કર્યો છે એમ ગણી શકાય નહિ. સન્યાસ પણ પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવાનો એક માર્ગ છે એ તો ગીતા પણ કબુલ કરે છે. જે પ્રભુ પ્રાપ્તિ કેવળ સન્યાસ લેવાથી જ થઈ શકતી હોય અને તેટલા માટે કર્મોના, સંસારના, કુટુંબના બધાનો ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે, અંતરમાંથી એવી અનિવાર્ય પ્રેરણા થતી હોય તો એ બધી વસ્તુઓ બંધે ખાડામાં પડે એ વસ્તુને માટે જરા પણ અટકવાની જરૂર નથી. પ્રભુનો આદેશ અનિવાર્ય છે, તેની આગળ બીજી બધી વસ્તુઓ દૂર મુકાવી જોઈએ.

ઉપર તો આપણે પોતાની ફરજ બજાવવાની વાત કરી, પણ ગીતામાં અર્જુનને તો તેનાથી પણ વધારે મુશ્કેલ કામ બજાવવાનું હતું. અર્જુનની બધી લાગણીઓ અને તેના નીતિના વિચારોની વિશ્લેષણ કરવાનું તેને માથે આવ્યું હતું. એવી મુશ્કેલીમાં-સૂડી વચ્ચે સોપારીના જેવી સ્થિતિમાં-કોઈ તેને આસક્તિ રહિત થઈ ફરજ બજાવવાનું કહે તો આપણે તેને શું કહી શકીશું ? અર્જુન તો એમ જ પૂછે કે મારી ફરજ શું છે ? મારાં સર્ગોએને મારવાં એ મારી ફરજ છે ? મારા

જાતિભાષાઓને-દેશના જ માણસોને મારવા એ શું મારી ફરજ છે ? કોઈ એને કહે કે તું ધર્મયુદ્ધ કરે છે માટે તું નાશ કરી શકે છે, તોપણ એ પોતે સત્યની બાબતે રહ્યો છે તેથી બીજાઓનો નાશ કરવાનો અધિકાર તેને મળ્યો નથી એમ અમુકને માને છે. એક ક્ષત્રિય તરીકે તેણે લડવાની ફરજ આસક્તિ વગર બળવત્રી જોઈએ એમ કોઈ કહે તો તે પણ યોગ્ય નહિ ગણાય. આસક્તિ વિના એટલે શું પાપ કે પુણ્ય, સારું કે નરસું જે કંઈ થાય તેની દરકાર વિના લડવું. એ ધર્મ અમુકને તે કેવી રીતે માન્ય કરી શકે ? એ પ્રકારનો બોધ રાજનીતિના પુસ્તકમાં હોઈ શકે, અથવા તો કૂટનીતિના પુરુષોના ગ્રંથોમાં એવો ઉપદેશ અપાય, કાયદાશાસ્ત્રીઓ અને નીતિના લાભ મેનારા માણસો કદાચ એવી દલીલનો ઉપયોગ કરે, પણ ધર્મશાસ્ત્ર, અસ્તિત્વ (જીવન) અને કર્મોના મહાન પ્રશ્ન જેને મૂળમાંથી ઉકેલવો છે તેનું શાસ્ત્ર તો એવી દલીલ આપી શકે જ નહિ. જીવનમાં ઉપસ્થિત થતા નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રસંગોમાં ગીતાનો બોધ ઉપર જણાવ્યો તેવો જ જો ખરેખર હોય તો ગીતાને ધર્મશાસ્ત્રના એક પુસ્તક તરીકે ગણવાનું આપણે મુકી દેવું જોઈએ, અને રાજનીતિના પુસ્તકોમાં તેની મહત્ત્વની થાય; અથવા તે નીતિના નિયમના એક ગ્રંથ તરીકે ગણાય એ વધારે યોગ્ય છે.

ઉપનિષદોની પેઠે ગીતામાં સમત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. પાપ અને પુણ્યથી પર એવી સમતા પણ તેમાં કહી છે. પણ તે તો આભરિચિતિ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી; સામાન્ય સ્થિતિને માટે તે નિયમ નથી. પાપ આચરનારાઓ નડે જાય છે અને તે ધ્વિરને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી એમ ગીતામાં કહ્યું છે. અમુકને સામાન્ય સ્થિતિમાં રહી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ધોરણે વર્તવા માંગે છે. જ્યાં પોતાનું હૃદય ના કહેવું હોય ત્યાં હજારો ફરજોનો નાશ થતો હોય તોપણ માણસે તે કાર્ય કરવું નહિ એ નિયમને આધારે અમુકને યુદ્ધ કરવાની તા કહે છે, એ કેવળ યોગ્ય છે.

અહિં આપણે ક્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે “ફરજનો” અર્થ માણસોના સામાજિક વિચારો ઉપર રહેલો છે. એને જરા વધારે વિસ્તૃત કરી આપણા પોતાના પ્રત્યે આપણી ફરજ બળવત્રી જોઈએ એમ પણ

કહેવામાં વાંધો નથી. અથવા તો ગૃહત્યાગ કરવો એ યુદ્ધની દરજ્જા હતી એમ પણ કહી શકાય. પણ એ તો બધી શબ્દભંગ થઈ. દરજ્જા એ સાપેક્ષ શબ્દ છે. તેનો આધાર આપણો ખીમનો સાથે સંબંધ શો છે તેના પર રહેલો છે. સામાન્યરીતે માણસો એમ માને છે કે પિતાની દરજ્જા છે કે તેણે પોતાના પુત્રને ઉછેરવો અને તેને કેળવણી આપવી. વડીલની દરજ્જા છે કે તેણે પોતાના અસીલનો ખચાવ કરવો પછી અસીલ ગુન્હેગાર હોય અને ખચાવ એ સાવ જૂઠાણું હોય તોપણ તેણે તો પોતાની દરજ્જા ખાળવવી. સરદારનો દુકમ થાય ત્યારે સિપાહીની દરજ્જા છે કે તેણે બહુક મારવી, પછી બન્ને તે પોતાના દેશવંધુઓનો નાશ કરતો હોય. ન્યાયાધીશની દરજ્જા છે કે ગુન્હેગારને સજા કરવી અને ખૂન કરનારને ફાંસીએ લટકાવવો. જ્યાં સુધી ઉપર જણાવી તે ખાતરો માણસ કયુલ નરાણે છે ત્યાં સુધી કાંઈ અડચણ નથી. ત્યાં સુધી માણસને પોતાની દરજ્જા ખરાખર માલુમ પડી આવે છે. પણ ધારે કે માણસમાં આંતરિક ફેરફાર થયો અને વડીલને અસત્યનો ખચાવ કરવો એ બંધકર પાપ છે એમ લાગી આવે તો ? અથવા તો ન્યાયાધીશને એમ લાગે કે કોઈ માણસને ફાંસી દેવી એ સમાજની દૂરતા છે-એ પણ કાયદેસર ખૂન છે તો શું ? અથવા તો યુદ્ધના મેદાન પર આવીને ઉભા રહેલ એક ટોલરોપને એમજ લાગે કે માણસનું માંસ ખાવું એ જેટલું પાપ છે, તેટલું જ પાપ માણસને મારી નાંખવામાં રહ્યું છે તો પછી તેણે શું કરવું ? આવે સમયે તો દરેક મનુષ્યમાં જે પ્રેરણા-હ્રદય હોય છે તેના વલણને અધીન થવું એ સામાન્ય માણસને માટે ઉત્તમ ગણાય. સામાજિક વિચારો અથવા ચાલતી આવેલી પ્રથા વગેરેને દરજ્જા ગણી શકાય નહિ.

જમતમાં માણસને માટે બે માર્ગ ખુલ્લા છે. અને બંને યથાકરીતે અનુસરવામાં આવે ત્યાં સુધી ખરા છે. પ્રથમ તો બાહ્ય નિયમોને અધીન થઈ વર્તવાનો માર્ગ, અને બીજો એ માર્ગથી સ્વતંત્ર વિચાર અને અંતઃકરણના ઉપર આધાર રાખનારો માર્ગ. ખીમ માર્ગને પહેલા માર્ગથી દૂરવો એવું ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું નથી. માણસમાં નીતિની ઉચ્ચ ભાવના જન્મત થાય તેને મારી નાંખવાનું ગીતામાં કહ્યું નથી. હ્રદયના ઉંઘ પ્રદેશમાંથી જે પવિત્ર સ્વર નીકળે છે તેને શુંગળાવી નાંખવો એવો

ગીતાનો બોધ નથી. ગીતા તો આપણને ઉચ્ચમાર્ગ પ્રત્યે બોલાવે છે. એ બંને માર્ગમાં જે વિરોધ આવી રહ્યો હોય છે તેનાથી પણ પર ચલાવું ગીતા કહે છે કેવળ બ્યવહાર અને શ્લિષ્ઠાન આચરણથી, નીતિ અને અંતઃકરણના સાત્ત્વિક માર્ગથી પર એકજ 'બ્રાહ્મી' સ્થિતિનું તે આપણને સૂચન કરે છે. સામાજિક શરજના વિચારને બદલે પ્રભુના આદેશને અનુસરવાનું તે કહે છે. બ્રાહ્મશુદ્ધિના નિયમેને બદલે આંતરપ્રેરણા અને આદેશ પર આધાર રાખી કર્મો કરવાનો તે ઉપદેશ આપે છે. બ્રાહ્મીસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી, કર્મના બંધનમાંથી આત્માની સ્વતંત્રતા મેળવવી અંતરમાં રહેલા પ્રભુ અને પ્રકૃતિ શરીર, પ્રાણ મનદ્વારા પોતાનાં કાર્યો કરે એવી સ્થિતિ પામવી એ ગીતાના ઉપદેશનો મુખ્ય ભાગ છે.

ગીતાનો અસર અભ્યાસ કરવા માટે આપણે તેનો સંપૂર્ણ ભાગ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ. પણ બાજકાલના ધણાપણા ટીકાકારો એ પ્રમાણે નથી કરતા. બંગાળના બંદિકમયંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયથી માંડીને આજ સુધીના અન્ય લેખકો ગીતામાંથી ફરજ અનુસરવાનો ઉપદેશ જનસમાજના આગળ મૂક્યા કરે છે. એ બધા લેખકો ગીતાના પહેલા ત્રણ ચાર અધ્યાયના ઉપર અતિશય ભાર મૂકે છે. તેમાં-અનાસક્તિ, કર્તવ્ય કર્મ અને કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન (અ. ૨ શ્લો. ૪૭) એ શ્લોક ટાંકીને તેઓ ગીતાના મહત્વાક્ય તરીકે તેને મૂકે છે. અંદર અધ્યાયમાંથી પાડીના અધ્યાયોને તદ્દન ગણી ગણી કાઢવામાં આવે છે. કવચિત્ કવચિત્ અગ્યારમા અધ્યાયને ઉપયોગી માનવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ગીતાની ટીકા લોકસમૂહ આગળ મૂકવામાં આવે એમાં આશ્ચર્ય નથી; કારણકે અર્વાચીન માણસોનાં મન તર્કવાદ, તત્ત્વજ્ઞાનની ઝીણવટ અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસ વગેરે કરવામાં નિરૂત્સાહી છે. તેમને તો કામ કરવા લાગી જવું છે. અને અશુભનની પેઠે એક ધર્મ-બ્રાહ્મચરણનો નિયમ તેમને જોઈએ છે. પણ ગીતાનો સમગ્ર અર્થ જાણવામાં એ માર્ગ અંતરાય રૂપ છે.

ગીતામાં જે સમસ્યા કહેવામાં આવે છે તે માત્ર અનાસક્તિ નથી. શ્રીકૃષ્ણ જગતને મુખ્ય બોધ આપીને અશુભનને “ઉત્તે ચા” તારા દુસ્મનનો નાશ કર! સમૃદ્ધિવાળું રાજ્ય ભોગવ! એવી આજ્ઞા કરી છે.

તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ગીતામાં કેવળ પરાપકારવૃત્તિ કેળવવાનું કહ્યું નથી. તેમ જ સ્વાર્થત્યાગ પણ તેના ઉપદેશમાં બહારની દૃષ્ટિએ જોતાં દેખાતો નથી. આધ્યાત્મિકજીવનની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે, આંતરસમતા મેળવવા માટે અમુનને આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રકારનું સમત્વ પ્રાપ્ત કરીને પછી માણસે કર્મો કરવાનાં છે વગેરે. કર્મો કરવાનું ગીતામાં કહ્યું છે ખરું પણ તે કર્મો કામનાયુક્ત અહંતાદારા કરવાનાં નથી. કર્મના ફળનો ત્યાગ, અનાસક્તિ વગેરે સત્યો ગીતાનાં અંતિમ સત્યો નહિ પણ કેવળ પ્રાથમિક સ્થિતિનાં સત્યો છે. આગળ જતાં તો અભ્યાસી તે સ્થિતિથી ઘણો પર થઈ જાય છે. ગીતામાં તો કહ્યું છે કે માણસ કર્મોના કર્તા નથી, પ્રકૃતિ કર્મો કરે છે. ત્રણ શુભો દ્વારા પ્રકૃતિ જગતમાં કાર્ય કરી રહી છે. અને માણસે ખાત્રી કરી લેવી જોઈએ કે તે પોતે કર્તા નથી એટલે ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવામાં પણ “હું કર્તા છું” એટલો જ અહંકાર રહે છે તેને માટે પણ આગળ જતાં સ્થાન રહેતું નથી. કર્મુત્વાભિમાન પણ માણસે ત્યજ દેવું જોઈએ. એટલે અહંતાનો સંપૂર્ણ નાશ થવો આવશ્યક છે.

પ્રકૃતિ જ બધાં કાર્યો કરે છે માટે તદ્દન નિરૂપાય છે એમ પણ ગીતાનું કહેવું નથી. મનનું સમત્વ અને ફળનો ત્યાગ વગેરે પ્રભુમય આધ્યાત્મિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય છે. અને તે પણ જ્યાં સુધી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સત્યો આચરણમાં ન મૂકી શકાય ત્યાં સુધી આચરણમાં મૂકવાનું ગીતા કહે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે “હું પ્રભુ છું”-અવતાર છું” એવું જાહેર કરે છે તે કોણ છે? એ પોતે પુરુષોત્તમ છે. ક્ષર અને અક્ષર પુરુષથી પર-કાર્યમય પ્રકૃતિ અને અકર્તા પુરુષ બન્નેથી પર-તે શ્રીકૃષ્ણ અજ્ઞાનમય માનુષી સ્થિતિમાં પણ હૃદયમાં રહી પ્રકૃતિને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દોરે છે. કુરુક્ષેત્રના મેદાન ઉપર આવીને ઉભા રહેલા યોદ્ધાઓ તેણે તો ક્યારનાએ મારી મૂક્યા હતા. અને અમુનને તો તે પોતાના એક હથિયાર તરીકે વાપરવા માંગતા હતા. પ્રકૃતિ તો તેની શક્તિ છે. એ પ્રકૃતિથી પર થઈ તેના ત્રણે શુભોમાંથી નીકળી અમુનને ત્રિશુલાતીત થવાની જરૂર છે. બધાં કર્મો પ્રકૃતિને અર્પણ કરવાનાં નથી પણ પ્રભુને અર્પણ કરવાનાં છે.

પ્રભુમાં-આત્મામાં-વિગદ્માં ચિત્તને સ્થિર કરી સર્વે કર્મો તેને અર્પણ કરવાનાં છે. સર્વ યજ્ઞોના ભોક્તા એવા પ્રભુને તેણે પોતાનાં કર્મો અર્પણ કરતાં શીખસતું છે. પ્રભુ સાથે એ પ્રમાણે અદૈત થતાં-અકિતની એકતા થતાં-તે પોતેજ કર્મો નક્કી કરશે. ગીતા તો અનુનને એ પ્રકારનું સમાધાન આપે છે.

ગીતાનું મહાવાક્ય કયું છે તે આપણે તપાસના-શોધવા જવું પડે તેમ નથી. કારણ કે ગીતામાં તે સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે:—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
 ब्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानिमायया ॥
 तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
 तत्प्रसादात्परा शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसिशाश्वतम् ॥
 सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
 इष्टोऽसि मे वृद्धमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥
 मम्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
 मामेक्ष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥
 सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ॥

(અ. ૧૮ શ્લો. ૬૧-૬૨ અને ૬૪-૬૬.)

તારા હૃદયમાં બિરાજેલા પ્રભુનું તું સર્વ ભાવથી શરણ લે. તેની કૃપાથી તું પરમ શાંતિ અને શાશ્વત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરશે તને સર્વ જ્ઞાનમાં ગુહ્ય એવું આ જ્ઞાન મેં કહ્યું છે. હજી પણ ગુહ્યમાં ગુહ્ય એવું તને જ્ઞાન આપું છું તે સાંભળ. મારામાં જેનું મન છે એવો થા, મારો ભક્ત થા, મારો યજ્ઞ કરનાર થા, અને મને નમસ્કાર કર તું જરૂર મને પ્રાપ્ત કરશે, કારણ કે તું મારો પ્રિય છે. બધા ધર્મોના ત્યાગ કરી માત્ર મારે શરણ આવ હું તને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત કરીશ તું શોક ના કર.

ગીતામાં આવેલી બધી દલીલોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસના માર્ગના ત્રણ પગથીયાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેનાથી માણસ પ્રભુમય જીવન ગાળવાને શક્તિમાન થાય છે. પ્રથમ તો કામનાઓનો ત્યાગ કરી સમત્વવાળો અને મુક્ત થઈ માણસે બધાં કર્મો પ્રભુને યજ્ઞ રૂપે અર્પણ કરવાં. પ્રભુ આત્માનું શુદ્ધ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે. પણ સાધકે તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો નથી. એ પ્રથમ પગથીયું થયું ગણાય.

બીજે પગથે કર્મના રૂપની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવા ઉપરાંત પોતાનામાં રહેલા કર્તાપણાનો-કર્તા બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને માણસે પોતાનો આત્મા અક્ષર, નિષ્કલ્મ, સર્વવ્યાપી, અકર્તા, સાક્ષીરૂપ છે એ અનુભવવું જોઈએ. તથા સર્વ કર્મો પ્રકૃતિ-ક્ષર-રૂપે કરે છે એ, સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. અંતમાં એ પુરુષોત્તમ પ્રભુ શક્તિને દોરી રહ્યા છે અને જન્મતમાં જે ક્ષરરૂપ પુરુષ છે તે તો એ પુરુષોત્તમનો એક અંશ છે એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. એ પરમાત્મા પ્રત્યે સર્વ પ્રેમ, ભક્તિ અને કર્મોનો યજ્ઞ કરવો જોઈએ. આપણા આત્માને સમર્પણ કરી દેવો જોઈએ. આપણી ચિત્તશક્તિને પ્રભુમય બનાવી આપણે પ્રભુ છીએ એ ભાવને પામવું જોઈએ. એમ કરવાથી આત્માને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા મળે છે.

પ્રથમ પગલું કર્મયોગ છે. સ્વાર્થ રહિત થઈ સર્વ કર્મો પ્રભુને યજ્ઞ રૂપે અર્પણ કરવાં તે. અહિં ગીતા કર્મ ઉપર ભાર મૂકે છે. બીજું પગલું જ્ઞાનયોગ છે. તેમાં આત્મસાક્ષાત્કાર અને આત્મજ્ઞાન તથા પ્રકૃતિનું જ્ઞાન વગેરે આવે છે પણ કર્મયોગ બંધ નથી પડતો. કર્મ અને જ્ઞાન બંને માર્ગ એક થાય છે. ત્રીજું પગલું ભક્તિયોગનું છે કે જેથી પુરુષોત્તમ પ્રભુને પોતાના સ્વરૂપને માણસનો આત્મા શોધે છે. અહિં ભક્તિ ઉપર વધારે ઝોક છે. પણ જ્ઞાનનો ત્યાગ કરવામાં આવતો નથી. જ્ઞાન અહિં સંજીવ થાય છે, સંપૂર્ણ કળાએ પહોંચે છે. અને કર્મનો યજ્ઞ પણ ચાલુ રહે છે. જ્ઞાનકર્મની એકતા હતી તેમાં હવે જ્ઞાનભક્તિની એકતા થાય છે, અને યજ્ઞનું પરમરૂપ ગીતાના અભ્યાસક પાસે પણ અંતિમ પ્રાપ્ત્ય તરીકે મૂકવામાં આવ્યું છે તે કળ-પ્રભુની સાથે ઐક્ય પામવું અને પ્રભુ જોડે સાધર્મ્ય કરી અસ્તિત્વ અને આવિર્ભાવ-ચૈતન્ય સ્વભાવ-પ્રભુ જોડે એકતા કરવી તે-પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

કુરુક્ષેત્ર.

ગીતાના સમર્થ શુરએ કર્મ જ્ઞાન અને બક્તિ એ ત્રિમાર્ગનાં મહાન્ પગથીયાં ખતાવી તે દ્વારા માણસની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો તે બધાંનો વિગતવાર અભ્યાસ કરી પ્રભુ સાથે એકતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં આપણે ગીતા જે સંજ્ઞેગોમાં સંબોધવામાં આવી છે તે સંજ્ઞેગોનો યરાયર અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. એ સંજ્ઞેગો કેવળ તે જ સમયને માટે યરા હતા એમ નથી. આપણે તો તે સંજ્ઞેગોને પણ સર્વ સામાન્ય અને વિશ્વજીવનના એક ભાગ તરીકે ગણીને તેમના ઉપરથી બોધ લઈ શકીએ છીએ. બધાને એમ લાગશે કે અર્જુનને જે બોધ અપાયો તે એની પોતાની પરિસ્થિતિને લઈને અપાયો હતો; એ પરિસ્થિતિ કાંઈ સર્વ સામાન્ય ગણી શકાય નહિ. વળી અર્જુનને એના પોતાના અન્તરમાં જે ત્રિષાદ હતો તે તથા કર્મનો મહાન્ સિદ્ધાંત એને અનુસરવાનો હતો તે વગેરે તે સ્થિતિ અને સંજ્ઞેગો પૂરતાં જ સત્ય છે, એમ પણ કેટલાકને લાગવાનો સંભવ છે. પરંતુ એ માન્યતા યરાયર નથી. અર્જુન પોતાનો પ્રશ્ન જે રીતે ઉપસ્થિત કરે છે અને જે જે પ્રશ્નો પૂછે છે તે બધા ઉપરથી તો મનુષ્ય જીવનનો, તેનાં કર્મોનો આખો પ્રશ્ન ઉઠ્યો થાય છે અને આપણને સ્વભાવિક રીતેજ “જગત્ શું છે ?” “જગત્ શા માટે અસ્તિત્વમાં છે ?” કેવી રીતે જગતનો નિભાવ થાય છે ? તથા એવા જગતમાં જીવન ધારણ કરીને આધ્યાત્મિકજીવન અને વ્યાધ્યજીવન વચ્ચે મેળ કેમ મેળવવો ?” એ પ્રશ્નો થઈ આવે છે. આ બધા ગૂઢ અને તાત્ત્વિક પ્રશ્નોનો નિઃકલ પોતાની આજ્ઞાના પાયામાં રહેલો છે એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ ભારપૂર્વક જણાવે છે; કારણ કે એ

કર્મ નવી આધ્યાત્મિક સ્થિતિમાંથી કરવાનું છે એટલું જ નહિ પરંતુ સુક્તિદારા જ્ઞાનદારા પણ એ જ માર્ગ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

જગત જેવું છે તેવું મહત્ત્વ કરીને તેમાં કર્મ કરવાનો જે માણસ વિચાર કરે છે અને પોતાનું આધ્યાત્મિકજીવન અંતરમાં ગાળવા મથે છે તેને મુશ્કેલી ક્યાંથી આવે છે? પ્રથમ અધ્યાયમાં અમળું નને જે વિવાદ થયો છે તે વિવાદ થવાનું કારણ શું છે? વિશ્વજીવનની એવી કદ બાબત છે કે જેનું દર્શન થતાંમાં માણસના જાત્રા થયેલા મનને વિવાદ થઈ આવે છે? અમળું નને જે વિવાદ થયો તે પ્રત્યેક મનુષ્યને થાય છે ખરે? જ્યારે નૈતિક જીવનની બ્રમણાને પડે તેની દૃષ્ટિ આગળથી ખસેડી લેવામાં આવે છે અને સાત્વિક ઉત્તતિની ખોટી માન્યતા તેને સ્પષ્ટરીતે ખોટી દેખાઈ આવે છે-હુંકામાં જ્યારે માણસ વિશ્વ જેવું છે તેવું તેની સામે બરાબર મીટેમીટ માંડીને જુએ છે ત્યારે તેને અમળું નની પેઠે વિવાદ થઈ આવે છે. એ બધું જ વિશ્વદૃષ્ટિ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં મૃત્યુ અને વિનાશરૂપે, મારામારી અને કાપાકાપીના સ્વરૂપમાં બાહ્યસ્થૂળ દૃષ્ટિએ દેખાય છે અને આંતરદૃષ્ટિએ તે જ દૃષ્ટિ આખા વિશ્વના ત્રિભુવં દર્શન કાઢીરૂપે થાય છે ત્યારે દેખાય છે. કાળરૂપે શ્રીપ્રભુ પોતે સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરવામાં મગ્ન થયેલા લાગે છે, અને પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલાનો સંહાર કરવાનો વિહાર કરી રહ્યા છે. પરમાત્માનું દર્શન સમગ્ર વિશ્વના કર્તા-જ્ઞાતા* તરીકે જ નહિ પરંતુ સંહારક-રૂદ્ર તરીકે થાય છે તેને માટે શાસ્ત્રમાં નિર્દય કૃપા આપી કહ્યું છે “ઋષિઓ અને મહાન યોદ્ધાઓ તેનો ખોરાક છે અને મૃત્યુ એ તેનો મસાલો છે.” એ બંને દૃષ્ટિમાં આપણને એકજ પરમ સત્યનું દર્શન થાય છે. પ્રથમ આપણે તેને બાહ્યજીવનમાં બનતા બનાવોમાં આડકતરી રીતે જોઈ શકીએ છીએ અને પછીથી જીવનમાં આવિર્ભાવ પામતા ચૈતન્યના

* પુરાણમાં ત્રિદેવની ત્રિપુટિ પ્રખ્યાત છે. જગતને કલ્પન કરતું એ કાર્ય જ્ઞાતાનું ગણાય છે. તેનું પાલન અને તેનો નિભાવ કૃષ્ણો વિષ્ણુનું કાર્ય છે અને સર્વનો સંહાર કરવો એ રૂદ્રનું કાર્ય ગણાય છે. આમ ત્રણની શક્તિના ત્રણ ભદ્રા ભદ્રા અવિર્ભાવ છે.

એક સ્વરૂપે આપણે તેને અંતરમાં જોઈ શકીએ છીએ. એ બાહ્યસ્વરૂપ પ્રમાણે વિશ્વજીવન અને મનુષ્યજીવન સંગ્રામ અને નાશથી પ્રગતિ કરતું માણુમ પડે છે; અને આંતરસ્વરૂપે વિશ્વાત્મા મહાન્ સર્જન અને સંહાર-રૂપે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે. અર્થાત્ કુરુક્ષેત્ર એટલે જીવનરૂપી કલહ-ધોર સંગ્રામ અને મૃત્યુનું-કાલનું ક્ષેત્ર-એ દૃષ્ય અમૃતને યુદ્ધના મેદાન ઉપર જોયું.

હૈરેકલીટસ* નામે મહાન્ ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયો છે. તેણે કહ્યું છે કે “યુદ્ધ સર્વ વસ્તુઓનો પિતા છે; યુદ્ધ તો જગતનો સમ્રાટ છે.” ગ્રીસના તત્ત્વવેત્તાના એ સૂત્રમાં કાંઈક સત્યતો જરૂર સમાયલું છે. પ્રકૃતિની જડ અને ચેતનશક્તિઓનાં સંઘટ્ટથી આ જગતમાં સર્વ વસ્તુઓ જન્મ પામતી જણાય છે. જૂદી જૂદી શક્તિઓના, વલણોનાં, વૃત્તિઓનાં-તત્ત્વોનાં વ્યક્તિઓનાં સંઘટ્ટથી જ જગતનો નિભાવ થઈ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. જીવનમાં એ સંઘટ્ટને પરિણામે નિરંતર નવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થયે જાય છે અને જૂનીનો નાશ પણ થયાં જ કરે છે. અને તે કયા અંતિમ ઉદ્દેશ પ્રતિ ગમન કરી રહ્યું છે એ પણ સ્હમજ પડતી નથી. ધણાંને તો આ બધા પ્રયાસનો અંત કોઈ અગમ્ય-અવધ્ય-યાત્રા જેવો લાગે છે. કોઈ કહે છે કે એ બધાનો અંત સમૂળો-સદંતર વિનાશ જ છે. ત્યારે વળી કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે કે નિત્ય-સનાતન-ધટમાળની પેઠે ગોળ ગોળ-

* હૈરેકલીટસ નામે એક ઘણો પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા થઈ ગયો છે. તેણે સૂત્ર લખ્યાં છે તે ઘણાં જડ અને સત્યથી ભરપૂર છે. તેમાંના કેટલાંક “One out of all, and all out of one” “સર્વમાંથી એક અને એક-માંથી અનેક” — “The Road up and down is one and the same” “વિધિમાં શક્તિનો માર્ગ ઉપર કે નીચે હોય પણ તે એક જ છે.”

“War is the Father of All” “સંઘટ્ટમાંથી સર્વ જન્મે છે” વગેરે છે. એના ઉપર ગૃધ્રવાહ અને યોગમાર્ગની અસર હતી એમ માન-વમાં આવે છે.

ચક્રગતિમાં આ વિશ્વ ક્રયાંજ કરશે. કેટલાક એવા આશ્વાવાદી નિર્ણય પણ બતાવે છે કે એ ચક્ર પ્રત્યેક યુગમાં પ્રગતિ કરતું આગળ તથ્યું જ નય છે, અને ખંધાં સંકટો અને અડચણો વેદીને વિશ્વ અંતે કાઢ ઉચ્ચતમ, દરીસાક્ષાત્કારની તરફ વધારે ને વધારે નજીક નય છે. તે બવિષ્ય અને અંતિમ. ઉદ્દેશ ગમે તે હોય પણ આટલું તો નક્કી જ છે કે આ વિશ્વમાં વિનાશ વિના ઉત્પત્તિ નથી અને વિરોધી પ્રતિબળોના સંઘર્ષ વિના એક સૂરતા* અને સમતા પણ આવતી નથી. એનાથી પણ વિશેષ તો એ છે કે જગતમાં જીવનનો નિભાવ-તેને ટકાવવાની ક્રિયા આત્મસંહાર અને ખીજી જીવનનો સંહાર કર્યા વિના એક પણ ધડી થઈ શકે તેમ નથી. આપણું પોતાનું શરીર છે તે પ્રતિક્ષણ મૃત્યુ પામે છે અને શરીરે જન્મે છે તે પણ એક સતત ચાલી રહેલા યુદ્ધનું જ ક્ષેત્ર છે. કાયારૂપી શહેરમાં રક્ષણના ચોદાઓ ખંડારના હુમલાઓ લાવનાર ચોદાઓ સાથે લડવામાં નિરંતર રોકાયેલા જ હોય છે. અને તેમાં પણ જંતુઓ એક ખીજીનું ભક્ષણ કરીને શરીર ટકાવી રાખે છે. આપણા વિશ્વના સમગ્ર જીવનનો આ તો એક ન્હાનો સરખો નમુનો છે. સૃષ્ટિની આદિમાંજ જાણે આજા ન થઈ હોય કે “તારા બંધુઓ અને તારી પરિસ્થિત સાથે લડ્યા વિના તને વિજય કદી પણ નહિ મળે; યુદ્ધ સિવાય-કલ્લહ સિવાય-અને ખીજાં સજીવ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કર્યા સિવાય, ભક્ષણ કરીને તેમને તારામાં ઘટાળ્યા સિવાય તું જીવન કદી પણ નહિ ટકાવી શકે. ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ એ બેના સંહારથી જ એ ટકશે એ મારો પ્રથમ નિયમ છે.”

વિશ્વવ્યવસ્થાનો આ પ્રથમ નિયમ પ્રાચીન સમયના લોકોને જેટલો માલૂમ પડ્યો હતો તેટલો તો તેમણે સ્વીકારી લીધો હતો. જીવનમાં તેમણે તેને સ્થાન પણ આપ્યું હતું. ઉપનિષદમાં તો એ સત્યને જરાપણ ઢોળ ચઢાવ્યા વિના સ્પષ્ટતાથી અને મારપૂર્વક જણાવ્યું છે. “ક્ષુધા મૃત્યુ છે

* એક સૂરતા-મિલાવટ-અર્થેજમાં એને Harmony કહેવામાં આવે છે. સંગીતમાં ભૂદા ભૂદા વાદ્યની મિલાવટથી જે રસ જન્મે છે તેને મિલાવટ કહેવાય છે તે.

અને તે જ જગતનો ઉત્પાદક અને સંહારક છે." જીવનશક્તિને તેમણે યજ્ઞના બોધની ઉપમા આપી છે અને પદાર્થને-જડતત્ત્વને-તેમણે " અન્ન " ની સંજ્ઞા આપી, અને તેનું કારણ એમ જણાવ્યું કે દ્રવ્યને એમ એ નામ આપ્યું છે કારણ કે તે ખાઈ શકાય છે અને તે આપણને ભક્ષ કરી જાય છે.-અષ્ટતેડસિ જમૂતાનિ તસ્માદન્તઃ જનુષ્યતે । (તૈ. ૬૦)
 ૧ સૃષ્ટિનો મહાન નિયમ એ જ છે " ભક્ષ કરનાર પોતે ભક્ષણ કરતાં કરતાં જ ખવાય છે-ભક્ષાતો જાય છે. " એ જ સત્ય અત્યારે ડારવીન ૨ મતવાળાઓએ ક્રમવિકાસવાદના નિયમરૂપે જીવન-કલહ-અથવા જીવન સંગ્રામના સિદ્ધાંતને ફરીને શોધીને જગત સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. પરંતુ અત્યારના વિજ્ઞાનવાદીઓએ એમાં કંઈ નવું સત્ય શોધી

૧ " જોને માણસ ખાય છે અને અતે જ માણસને ખાય છે તેને અન્ન કહેવામાં આવે છે- " દ્રવ્ય " માત્રને અન્ન એવી સંજ્ઞા ઉપનિષદમાં આપવામાં આવી છે કારણ કે તેનાથી matter-પદાર્થની સૈથી સારામાં સારી વ્યાખ્યા આપી શકાય છે.

૨ ચાર્લસ ડારવીન-એણે પ્રથમ " Origin of species " નામનો પ્રથમ હપ્પી તેમાં Evolution-ક્રમવિકાસવાદ સિદ્ધ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. જીવન-જીવન-સૃષ્ટિમાં તેણે Struggle for Existence જીવન સંગ્રામ-કલહ વિશ્વવ્યાપી નિયમ છે એમ બતાવી તેને પ્રથમ નિયમ ગણ્યો છે.

૩. Survival of the Fittest-હપરના વાદ પરથી જ કુદરતી અનુમાન રૂપે જ આ મત સિદ્ધ થાય છે-" જે સૈથી વધારે બળવાન-જીવવાને હાયક-હોય છે તે જ જીવન કલહમાં ટકે છે. નિર્બળ હોય છે-નાશાયક હોય છે તે અલબત્ત મૃત્યુને વશ થાય છે.

૪. " The Law of Evolution "-એણે શાંધેલો બીજો મહાન નિયમ એ છે કે-" વિધમાં બધે ક્રમે ક્રમે વિકાસ થતો જોવામાં આવે છે " અને કુદરતી સાંકળમાં તરૂં પડ્યા વિના કવિ ટેનીસનના કહ્યા પ્રમાણે " The old order changeth giving place to new "-જૂનો ક્રમ નવા ક્રમને બદલે ફરી આપી બદલાઈ જાય છે-આશિંતો લગ જઈ બીજી સૃષ્ટિ સર થતી નથી અથવા બીજા પ્રાણીઓ પણ કલ્પન થઈ જતાં નથી.

કાઢ્યું છે એમ નથી. ગ્રામીન શ્રીસના ગ્રંથોમાં અને આયત્તપિઓનાં ઉપનિષદોમાં જે સત્ય ધણી જ સુંદર અને અસરકારક ભાષામાં મુકાયેલું છે તે જ સત્ય તેમણે ફરીને જૂદી રીતે દર્શાવવા પ્રયત્ન કર્યા છે. .

જર્મનીના પ્રખ્યાત તત્ત્વવેત્તા નીટ્ઝ * તો એમ માને છે કે યુદ્ધ એ જીવનનું એક દૃશ્ય છે અને યોદ્ધો એ જ આદર્શ મનુષ્ય છે. એ વાદ અત્યારે ધણો જ નિંદાપ્ત રહ્યો છે અને એ વાદનાં સધળાં નૈતિક અને ભૌતિક પરિણામો અને અનુમાનો સાથે બંધે આપણે સંમત ન થઈએ તોપણ આપણે કયુદ્ધ કરવું જોઈએ કે એ વિચારોમાં મહાન સત્યનો અંશ સમાવયો છે. ધણીવાર આપણે એ સત્યને આપણી દૃષ્ટિથી દૂર કરવાને આંખ આગળ પડેલો ધરીએ છીએ. નીટ્ઝ તો એમ પણ માને છે કે શરૂઆતમાં માણસ બંધે ઉંટ જેવો હોય, અંતે. બંધે બાળક જેવો નિર્દોષ થાય પણ એની ઉંચામાં ઉંચી સ્થિતિમાં-ક્રાંતિને સિખરે-તો તે સિંહ જેવોજ હોવો જોઈએ. એક લેખે ઉપર પ્રમાણે અતિશયોક્તિ ભરેલી રીતે પણ આપણને એ સત્યનું ભાન કરાવવામાં આવે છે તે સાચું છે; કારણ કે એ સંગ્રામનું દૃશ્ય અને સિંહને મનુષ્યનો આદર્શ ગણવાની ભાવના જ્યારે સર્વળ આત્માઓ પાસે મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તેમના ઉપર ધણી બળપ્રદ અસર થાય છે. એ દૃશ્યથી શુદ્ધ પડિતાઈમાંથી અને નાજુક તાર્કિક શબ્દાવલિમાંથી માણસનું મન મુક્ત થાય છે અને નિર્જળ, ધાર્મિક અને નૈતિક લાગણી-ચનામાંથી આપણને તે જાગ્રત કરે છે એવી પ્રકૃતિમાં

જર્મન તત્ત્વવેત્તા નિટ્ઝે જર્મનીના લઠાઈને લગતા વિચારો ઉત્પન્ન કરવામાં ધણી અસર કરેલી છે. એણે તો તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએથી જ પોતાનો વાદ લખેલો છે પરંતુ એનું પરિણામ એ થયું કે જર્મન પ્રજા પર યુદ્ધ કરવાના વિચારોને અજાણે પણ ખૂબ અસર થઈ. એના વાદમાં The will to Power “સત્તા મેળવવા માટે (ધમ્મ) શક્તિ” એ જ માણસને દોરનાર એક મહાન બળ છે એમ એનું માનવું છે. ઉપર જણાવેલા વિચારો પણ એના મતના નમુના છે. એના વાંચનથી મનની નિર્જળતા દૂર થઈ જવાનો લાભ રહેલો છે, નાસ્તિકતાને પણ ચોપણ આપે તેમ છે અને નિરંકુશ સત્તાનો લોભ પણ માણસમાં થઈ આવે એવા સંભવો રહેલા છે.

માણસો કુદરતને પ્રેમથી ભરપૂર, સૌહાર્દથી સુશોભિત અને શુભ તથા કલ્યાણથી આપ્ત જોવામાં જ આનંદ મળી જોશે છે પણ તે જ પ્રકૃતિનાં રૂઢ સ્વરૂપથી મનરાઈ તેના પ્રત્યેથી પોતાની દૃષ્ટિ પાછી લઈ લે છે. તેઓ પ્રભુને પણ શિવ-કલ્યાણકર-સ્વરૂપમાં જોવાને ઇચ્છે છે પરંતુ તે જ પ્રભુના રૂઢ સ્વરૂપને બજવાની-પૂજવાની-ના પાડે છે. એજ દબ્બ આપણે બરાબર જોવાની ખાસ જરૂર છે. કારણ કે જ્યાં સુધી અસ્તિત્વ જેવું છે તેવું ચોક્કસ ચોક્કસ જોવાની પ્રમાણિકતા અને હિંમત આપણામાં આવી નથી ત્યાં સુધી આપણે જીવનનાં વિરોધો અને કલહોને કદી પણ મટાડી દૂર કરી શકવાના નથી. પ્રથમ તો આપણે “જીવન અને જમત એ શું છે?” “મનુષ્ય અને સૃષ્ટિ શું છે” તે જાણવું જ જોઈએ ત્યાર પછી જ આપણે તે બધાં કેવાં હોવા જોઈએ તે સિદ્ધ કરવાનો ખરો માર્ગ શોધી શકીશું. કુદરતમાં સર્વ વ્યાપી જણાતા એ વિનાશમાં-મૃત્યુના મહાન સિદ્ધાંતમાં જ કાંઈક અતિમ ઐક્યનું-મિલાવટનું પરમ રહસ્ય રહેતું હશે તો આપણે એના ઉપર ઢાંક પિછોડો કરવાથી તે સત્ય શુભાવીશું અને અણગમતની લાગણીને પંખાળવામાં એ પ્રયત્નો ઉકેલ લાવી શકીશું નહિ. વળી, જો એ મૃત્યુ-વિનાશના અને સંઘટ્ટનો મહાન નિયમ આપણે એક દુસ્મન હશે તોપણ એની શક્તિની અવગણના કરવાથી આપણને ખાસ લાભ થવાનો નથી. આપણે તો ભૂળકાળમાં એણે જીવન ઉપર જે કાણુ ધરાવ્યો છે તે ઉપર અને વર્તમાન કાળમાં પણ જીવનના ઉપર એની જે અસર છે તે ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જરૂરનું છે.

યુદ્ધ-કલહ અને વિનાશ અથવા મૃત્યુ એ આપણા ભૌતિકજીવનને ટકાવી રાખવા માટે અગત્યનાં છે, એટલુંજ જાણવું બસ નથી, પણ આપણા માનસિક અને નૈતિક જીવનમાં પણ તેનું કાર્ય સ્પષ્ટ જણાય છે. એ વાત તો અત્યારે સ્વતઃ સિદ્ધ અને સર્વમાન્ય છે કે મનુષ્યજીવનનાં કોઈ પણ વિભાગમાં-સામાજિક, રાજકિય, નીતિ વિષયક અથવા માનસિક કોઈ પણ વિભાગમાં-પ્રગતિ કરતી હોય તો તે કલહ-સંઘટ્ટ અથવા તો યુદ્ધ વગર થતી નથી એ યુદ્ધ સામાન્ય રીતે જે વસ્તુ અસ્તિત્વમાં છે અને જે અસ્તિત્વમાં આવવા માગે છે તેની વચ્ચે હોય છે અને એ બંનેથી પર

જે વસ્તુ પોતાનો આવિર્ભાવ કરવા માંગે છે તેનો એ પ્રતાપ છે. અત્યારે મનુષ્યની જે સ્થિતિ છે તે જોતાં તો એમ કહેવું જ નોંધ્યે કે અહિંસાનો * જે પરમ આદર્શ આપણી સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે તે પ્રમાણે વર્તન કરીને પ્રગતી કરવી-વિકાસ કરવો-અને પોતાનો અંતિમ હેતુ સિદ્ધ કરવો એ તદ્દન અશક્ય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે “ અમે તો કેવળ આધ્યાત્મિક બળ વાપરીશું ” અને અમારા બચાવ ખાતર પણ શારીરિક હિંસા નહિ કરીએ. ‘ બહુ સારું. ’ પરંતુ એ દલીલ પણ વાસ્તવિક હોય એમ જણાતું નથી, કારણકે અત્યારે ચાલી રહેલા જગવિગ્રહમાં જે પ્રમાણે બને છે તે પ્રમાણે પ્રજાઓમાં અને મનુષ્યોમાં જે આસુરી બળ છે તે જ્યાં સુધી આપણું આધ્યાત્મિક બળ અસરકારક થતું નથી ત્યાં સુધી તો જગતમાં બધાંઓને ચગદે છે, બાગદોડ કરી મૂકે છે, લોકોને કાપી નાંખે છે, ખૂના મરફી કરે છે, બાળા દે છે. પવિત્ર વસ્તુઓને બ્રષ્ટ કરે છે; અને તે પણ કેવી રીતે ? નિરાંત, કે નિશ્ચિંત-પણે અને વગર હરકતે. આ પ્રમાણે આપણે જાતે અલગ રહીને પણ શારીરિક બળ વાપરીને જેટલો નાશ કર્યો હોત તેટલો જ નાશ કરાવ્યો ગણાય. તો-પણ એ સ્થિતિમાં આપણને એક સંતોષ છે અને તે એ કે આપણે પોતે આપણા વર્તનથી એવો એક આદર્શ જગતની સમક્ષ મૂક્યો છે કે જે કોઈક દિવસ પણ અસરકારક થવાનો અને તે દિવસે તો જગતની સ્થિતિ વધારે ઉચ્ચ થશે. પરંતુ એ આશ્વાસન પણ ચિરસ્થાયી શાન્તિ નથી આપતું, કારણ કે આધ્યાત્મિક બળ પણ જ્યારે અસરકારક થાય છે ત્યારે નાશ કરે છે. જે લોકોએ પોતાની આંખો ઉઘાડી રાખીને આધ્યાત્મિક બળ વાપર્યું છે તે લોકો જાણે છે કે એ શક્તિ તલવાર, તોપ અને અંદુકના કરતાં એ કેટલી વધારે કારમી શક્તિ છે. વળી જે લોકો પોતાની દૃષ્ટિને વર્તમાનકાળ અને તાત્કાલિક પરિણામોથી બાંધી દેતા નથી તેઓ જ જાણે છે કે આધ્યાત્મિક બળની પાછળ જે પ્રચંડ અસર થાય છે તે કેવી

અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે. જૈન ધર્મમાં આ સિદ્ધાંત મૂખ્ય છે. બીજા ધર્મના કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો પ્રધાનતા પામી શક્યા નથી. સર્વ પ્રાણીમાત્રનો બચાવ કરવો, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે સમભાવ, બચાવનો તથા મન, વચન કર્મથી હિંસા કરવી નહિ એ તેનો આદર્શ છે.

ભયંકર હોય છે અને તે બળથી કેટલો બધો વિનાશ થયો અને એ વિનાશ ચક્ષુનાં સાથે તે પ્રાપ્તના ઉપર જે વસ્તુઓ-માણસો બગેરે આધાર રાખતાં હતાં તે બધાં પણ નાશ પામ્યાં. પાપને આધારે જે વસ્તુઓ નબી રહી છે તે બધીનો નાશ થયા વિના પાપનો નાશ થતો નથી. અને આપણે જાતે ભલે શારીરિક હિંસાના કડવા અનુભવથી, કડવી લાગણીથી, બચી જવા પામીએ તોપણ તેનાથી કાંઈ ઓછો વિનાશ થતો નથી.

જ્યારે જ્યારે આપણે આધ્યાત્મિક બળનો ઉપયોગ કરીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આપણા પ્રતિપક્ષી સામે કર્મનું પ્રયત્ન બળ ઉભું કરીએ છીએ, અને એ કર્મના બળની અસર અટકાવવાનું સામર્થ્ય આપણામાં હોતું નથી. વિશ્વામિત્ર રાજાના સૈન્યના પશુબળ સામે વશિષ્ઠ ઋષિએ આધ્યાત્મિક બળ વાપર્યાનું આપણે પુરાણમાં વાંચીએ છીએ. પણ તેનું પરિણામ શું આવ્યું? હુણ, શક અને પાંડવ લોકોનાં ઘાડાંઓએ આવીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. આધ્યાત્મિક માણસ શાંત બેસી રહીને જીલમ સહન કરે છે. તેનાથી જ કુદરતની વેર લેનારી શક્તિમાં ક્રિયા શરૂ થાય છે અને તે શક્તિઓ વેર લે છે. આવે પ્રસંગે આપણા દુસ્મન ગણાતા માણસો સામે ભલે શારીરિક બળ વાપરીએ તોપણ આપણે તેના પ્રત્યે અતુલ દયા બતાવી ગણી શકાય કારણ કે કેવળ આધ્યાત્મિક બળ વાપરવાથી આપણે સ્વપ્ને પણ કદી ન ઇચ્છતા હોઈએ એવી સુખ સન્ન પ્રકૃતિનાં બળો પાસે તેને કમળીએ છીએ. અર્થાત્ તેઓ પોતાની ફર અથવા પાપી વર્તણૂંકથી સમૂળો નાશ વહોરી લે તે પહેલાં શારીરિક બળનો ઉપયોગ કરી તેમને અટકાવવા એ કદાચ વધારે દયાભર્યું ગણાય! આપણે પોતે હિંસા કરી નથી એટલે બધું ધરાગર છે એમ માની આપણે છટી જઈ શકતા નથી કારણ કે તેનાથી જગતનો વિચલ-કલહનો મહાન નિયમ બંધ થતો નથી. આધ્યાત્મિક બળ વાપરનારા પણ વિશ્વભાષી સંહારના નિયમને અટકાવી શકતા નથી, તો પછી જે લોકો જડ હોય, જેઓ તમોગુણથી ગ્રાસ્ત થઈ ગયા હોય-જેઓ પાપની સામે થવાને રાજી નથી અથવા તેને અટકાવવાને શક્તિમાન નથી તેઓ તો આ સંહારને ક્યાંથી જ દૂર કરી શકે? ખરું જોતાં આ પ્રમાણે આળસમાં-નિર્જનતામાં-પડી રહેવાથી તો યુદ્ધ અને

સંહારના રાજસિક તત્ત્વ કરતાં પણ વધારે તુકસાન થાય છે, કારણ કે રમોશણ તો જેટલું નાશ કરે છે તેટલું બીજું ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ કે હિંસાના શારીરિક-સ્થૂલ સ્વરૂપ-માંથી કદાચ એકાદ વ્યક્તિ નિર્મુખિ રહે અને તેથી તેની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં મદદ થવાનો સંભવ રહેલો છે તથાપિ જગતનો સંહારક કાળ તે તો તેનાથી તદ્દન અગ્રાધિત જ રહે છે અને પોતાનું કાર્ય કર્યો જ ગય છે.

ઉપર જણાવી છે તે દલીલો બાદ કરતાં આખા જગતનો અત્યાર સુધીનો ઇતિહાસ યુદ્ધ અને કલહના નિષ્પન્ન અત્યંત સખળતા અને ચીવટતાની સાક્ષી પૂરતો હોય એવું જણાય છે. આપણે એ સિદ્ધાંતને જેમ અને તેમ વધારે કડક કરવાને અને જીવનનાં બીજા સિદ્ધાંતો ઉપર વધારે ભાર દેવાને પ્રયત્ન કરીએ તે સ્વાભાવિક છે. યુદ્ધ અને વિનાશ એમના સિવાય જીવનમાં બીજું કંઈ જ નથી એમ આપણે ન માની શકીએ. જગતમાં તો સહકાર્ય અને ભ્રાતૃભાવના સખળ બળો એક બાજુએ આવી રહ્યાં છે, જ્યારે બીજી બાજુએ કુસંપ અને કલહ છે; જગતમાં સ્વાર્થ અને અહંતા સામે બીજા ત્રાજવામાં પ્રેમ અને સહકાર્ય છે. બીજાઓને આપણા સ્વાર્થને માટે હોમી દેવાની લાગણી માણસમાં છે તે જ પ્રમાણે આપણી જાતને બીજાઓને માટે સમર્પી દેવાની ઉત્કટ ચમત્કાવના પણ આપણામાં આવી રહેલી છે. તોપણ જ્યારે એ સંરક્ષક સિદ્ધાંતોએ જગતમાં કેવે પ્રકારે કાર્ય કર્યું તેનો આપણે બરાબર વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને યુદ્ધ અને વિનાશના નિયમમાં કેટલું બળ રહેલું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સહકાર્ય કંઈ એક બીજાને મદદ કરવા માટે જ વપરાયલું છે એવું હંમેશાં બનતું આવતું નથી. તેનો ઉપયોગ રક્ષણ તેમ જ બીજાઓનું બક્ષણ કરવામાં પણ થતો આવ્યો છે. બીજાઓના દુઃખલાથી આપણું રક્ષણ કરવા માટે અથવા તો જીવનસંગ્રામમાં જીવનને ટકાવી રાખવા માટે એનો ઉપયોગ થયેલો જોવામાં આવે છે. વધારે શા માટે? સહકાર્ય એ જ યુદ્ધ કરવામાં એક સૌથી બળવાન સહાય હોય એમ જ જણાય છે. તે સિદ્ધાંત અહંતા અને

જીવનનાં પરસ્પર સંબંધને મદદ રૂપે નીવડ્યો છે. પ્રેમ પોતે પણ જાણે મૃત્યુની જ શક્તિ હોય એમ આપણને જણાય છે. તેમાં પણ પ્રભુના પ્રેમને, કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિને અને સદ્વાસનાના પ્રેમને જ્યારે અહંતા ભેટે છે ત્યારે તો જગતમાં ધણાં યુદ્ધો અને ધણાં વિનાશ થતો જણાઈ આવે છે. સ્વાત્માર્પણ એ પણ ધણો ઉચ્ચ અને ઉન્નત સિદ્ધાંત છે પરંતુ એ સિદ્ધાંતનો અર્થ એ જ “ મૃત્યુથી જીવન ” મેળવી શકાય છે. એવી કાઠ-પણ સત્તા તો હોવી જ જોઈએ કે જેને સમર્પણ* કરવાથી જગતમાં પ્રગતિનું કાર્ય આગળને આગળ ચાલે ! એવાં દૃષ્ટો આપણને જીવનમાં વારંવાર દૃષ્ટિએ પડે છે. પક્ષીની માદા પોતાનાં બચ્ચાઓનો બચાવ કરવા માટે શિકારીપક્ષીની સામે થઈ જાય છે; દેશભક્તો પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા માટે મરણને ભેટે છે, ધર્મવીર પોતાના ધર્મનું અથવા તો પોતાના વિચારનું સમર્થન કરવા માટે જીવનનો ત્યાગ કરે છે. આ બધા ચઢતા ઉતરતા આત્મસમર્પણના ઉદાહરણો છે અને ભેમનાથી કયા નિયમને પુષ્ટિ મળે છે તે તો આપણે બધા સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ !

વળી આવા આત્માર્પણનાં પરિણામો અને પાછળથી ઉત્પન્ન થતી અસરો પ્રત્યે આપણે નજર કરીશું તો, તો આપણે સહજ અને સુલભ આશ્વાસનથી કદી પણ લોભાઈશું જ નહિ. આપણે દેશભક્તનો જ દાખલો લઈએ. દેશભક્ત પોતાના દેશની સ્વતંત્રતાને માટે મરી જાય છે. પછી જ્યારે પ્રભુ તેમના લોહીના બદલામાં તેમના દેશને સ્વતંત્રતા આપે છે, ત્યારે શું થાય છે ? એ જ પ્રજા પોતે બીજા નિર્ભય પ્રજાઓને જીતી તેમના ઉપર રાજ્ય કરવાનો લોભ કરે છે અને પોતે બીજા દેશને પચાવી ત્યાં વસવાટ કરે છે. અને પોતે સફળ થાય અને આગળ પડે માટે બીજાઓને ધક્કા મારી પાછળ નાંખે છે. ખ્રિસ્તીધર્મના યુસ્ત અનુયાયીઓમાંથી ધણા એ ધર્મને માટે પોતાનું બળીદાન આપે છે. અને રાજ્યબળ અને

* સમર્પણ એટલે પોતાની જાતને અર્પણ કરી દેવી તે. એ નિયમથી મૃત્યુના અને નિવાશના નિયમને પુષ્ટિ મળે છે. કારણ કે સમર્પણ કરનાર માણસ જે શક્તિને અર્પણ થાય છે તે વિનાશ કરનાર શક્તિ હોય છે એટલે સમર્પણના મહાન સિદ્ધાંતથી મૃત્યુ-વિનાશનો મહાન વિશ્વનિયમ સાબિત થાય છે.

આધ્યાત્મિક બળ વાપરે છે. એમનો હેતુ તો ક્રાઇસ્ટની જીવનમાં કરવાનો, અને ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર કરવાનો હોય છે. તેમનું આત્મબળ સફળ થાય છે. ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર થાય છે, પણ જીવનમાં ક્રાઇસ્ટનો જય થતો નથી. સફળ થયેલો ધર્મ પોતે મારકણો અને લઢવૈયો પંથ બની જાય છે. અને જે સામ્રાજ્યને પોતે ઉથલાવી નાંખે છે તેનાં દરતાં પણ વધારે કૂર અને ધર્માધ થઈ જીલમ ગુજારે છે. અરે ! વધારે શું ? સાક્ષાત્ ધર્મના પંથો પણ એક બીજા સાથે ઝઘડો કરી દરેક પોતે આગળ વધવા, જીવવા અને જગતના ઉપર કાબુ મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહેલા છે.

ઉપર જણાવ્યું તેટલાથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ જણાઈ આવે છે કે એ સંહાર અને યુદ્ધનો સિદ્ધાંત આપણા જીવનમાં અનાદિ છે અને આપણે તેને કેવી રીતે જીતવો તે હજી સુધી જાણતા નથી. એ પ્રમાણે આપણે તેનાથી હારી જઈએ છીએ તેનું કારણ કે તે અજીત છે, અથવા તો આપણે હજી સુધી તેના પ્રત્યે નજર માંડીને વિશ્વાસથી અને શ્રદ્ધાથી જોયું જ નથી, એટલે આપણે શાંતપણે તે શું છે તે જોઈ શક્યા નથી. જો આપણો અંતિમ હેતુ જીવનનો યુગ્મવશુ ભર્યો કાયડો ઉકલવાનો અને તેનું રહસ્ય જાણવાનો જ હોય તો આપણે અસ્તિત્વના પ્રત્યે સ્થિર દૃષ્ટિ માંડીને વગર ગભરાયે જોતાં શીખવું જોઈએ. અસ્તિત્વ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરવી એટલે તો ખરું જોતાં ઈશ્વર પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરવા બરાબર છે, કારણ કે પ્રભુને અને જીવનને આપણે જૂદા પાડી શકીશું નહિ, તેમ જ જગતના નિયમોની જવાબદારી પણ આપણે તે જગતના કર્તાથી જૂદી પાડી શકીશું નહિ. અહિં પણ આપણે તો સામાન્ય રીતે દ્વિઅર્થી બોલવામાં અને લોકપીછોડો કરવામાં આનંદ માનીએ છીએ. ઈશ્વરને સુદાં આપણે ન્યાયી, દયામય, પ્રેમસ્વરૂપ, કલ્યાણરૂપ અને સદ્ગુણી બનાવી લઈએ છીએ. એ બધું આપણા પોતાના વિચારો પ્રમાણે કલ્પી લઈએ છીએ. આપણને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જગતમાં જે પાપ અને દુર્ગુણ વગેરે છે તે કોનું ? આપણે તુર્ત કહીએ છીએ કે એ બધું કાંઈ પ્રભુનું કાર્ય નથી. એ તો કોઈ આસુરી શક્તિએ, માયાએ સેતાને ઉત્પન્ન કરેલું છે. એ રાક્ષસી શક્તિને, સેતાનેને અથવા અહિરમનને તેણે આ માટે કાર્ય કરવા દીધું તે તો કોણ જાણે ?

કેટલાક તો એમ પણ માને છે કે માણસે પોતે પ્રભુની સંપૂર્ણ બનાવટ સૃષ્ટિ એમાં પાપ ઉત્પન્ન કરી અપૂર્ણતા ઉપજાવી. જાણે કે જડ સૃષ્ટિમાં* અને પ્રાણી માત્રમાં આપણને જે મૃત્યુ અને સંહારના મહાન નિયમ જણાય છે તે પણ માણસે જ બનાવ્યો ન હોય ! વિનાશ-સંહાર-મૃત્યુના નિયમનું સત્ય સ્વીકારવાની હિંમત ધણા જ થોડા ધર્મેએ કરી છે. હિંદુ-ધર્મે તો હિંમતથી જણાવ્યું છે કે એ અજ્ઞાતશક્તિ પણ દૈવી જ છે અને જગતમાં જણાતી ત્રિગુણાત્મક શક્તિનો તે એક ભાગ છે. જગતને ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિને તેમણે દુર્ગા ની ઉપમા આપી છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેમણે તો તેને જ કાલી નું બીજું નામ આપી વિનાશ અને લોહી વચ્ચે ગૃત્ય કરતી જણાવી કહ્યું છે; “ આ પણ તારી માતા જ છે. તેને ‘પણુ પ્રભુરૂપે જ ગણુ. અને તારામાં બલ હોય તો એની પણ પૂજા કર. ” વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે ધર્મમાં આવી નીડર પ્રમાણિકતા અને અજ્ઞાત હિંમત છે એણે જ જગતમાં અદ્ભુત, સર્વબાપી, આધ્યાત્મિક જીવન ઉત્પન્ન કરવામાં કૃતોદ્ધ મેળવી છે અને એ બાબતમાં તો આખા જગતમાં પણ એનો જોડો મળવો મુશ્કેલ છે. કારણકે એ ખરા આધ્યાત્મિક જીવનનો પાયો સત્ય છે. અને હિંમત એ તેનો આત્મા છે. તસ્ય સત્યમ્ આયતનમ્ (૬૦ ૭૦)

ઉપર જણાવી તે યદી દલીલો ઉપરથી કહેવાનો આશય એવો નથી કે વિનાશ-સંહાર-યુદ્ધ એ જ જીવનનું સર્વસ્વ અને આદિ છે. અથવા તો એમ પણ નથી કે એકતા અને સંપ એ યુદ્ધ કરતાં વધારે મહાન નથી અથવા તો પ્રેમ મૃત્યુ કરતાં વધારે દૈવી આવિર્ભાવ નથી. વળી આપણે શારીરિક બળનો ત્યાગ કરીને આધ્યાત્મિક બળ તેના અદલામાં વાપરવા માટે પ્રયત્ન પણ ન કરવો એમ પણ કહેવું વાજબી નથી. યુદ્ધને સ્થળે શાંતિ, અહત્તાને સ્થાને સર્વમયતા, સ્વાર્થને સ્થાને સમર્પણ, મૃત્યુને

*જડસૃષ્ટિમાં—આપણે જાણીએ છીએ કે જડસૃષ્ટિમાં પણ તત્ત્વો સંઘટ્ટમાં આવી આકર્ષણ, પ્રત્યાકર્ષણ કરે છે. પ્રાણીઓ પણ માંદોમાંદો વિનાશ કરવા તત્પર થાય છે. વાઘ વગેરે ફર મહાતાં પ્રાણીઓ સ્વાભાવિક રીતે સંહાર કરે છે. પણ તેમની ફરતા મનુષ્યે ઉત્પન્ન કરી નથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

બદલે અમૃતત્વ આપણે ન લાવવાં જોઈએ એમ કદી પણ ન મનાય. પ્રભુ કાંઈ કેવળ રૂઢસ્વરૂપ નથી. પ્રાણી માત્રનો તે પરમ સખા ત્રિમૂર્તિ રૂપ છે એટલું જ નહિ પરંતુ પુરુષોત્તમસ્વરૂપે પરાત્પર છે. એ જ કાળી આપણી માયાળુ માતા છે. કુરુક્ષેત્રનો પ્રભુ પોતે જ રથનો દોરનાર સારથિ-‘અધાનું’ આકર્ષણ કરનાર મિત્ર-અવતાર શ્રીકૃષ્ણ-પોતે જ છે, અને જીવનના ઘોર મહાભારત સંભ્રામમાંથી, ક્ષત્રોના અવાજ અને યુદ્ધના કોલાહલમાંથી તે આપણને ગમે તે માર્ગે દોરતો હોય તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે તે આપણે અત્યાર સુધી નહિ પ્રાપ્ત થયેલી એવી કોઈ દિવ્ય આધ્યાત્મિક અનુભવની ભૂમિકા પ્રત્યે જ લાઈ જાય છે. આપણે તો એટલું જ શોધી કાઢવાનું છે કે તે આપણને ક્યાં દોરી જાય છે? કેવા પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવ અને કઈ સરત પ્રમાણે તે આપણને લાઈ જાય છે. અને કઈ સ્થિતિમાં તે આપણને આગળ દોરે છે. આ બધું જાણવા માટે પ્રથમ પગથીયું તો એ જ છે કે આપણે જીવનું છે તેવું યરાત્ર જાણવું. અને પ્રથમ જ જગતનું જેવું દૃષ્ય આપણને દેખાય છે તેવું યરાત્ર જેવું. ત્યાર પછી જ તેનો અંતિમ આદર્શ અને તે સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ આપણને આપોઆપ જણાશે. કુરુક્ષેત્રને તે આપણે સ્વીકારવું જોઈએ. અમૃતત્વનો માર્ગ આપણે સ્ક્રમજીને અનુભવવો જોઈએ. કાળસ્વરૂપ અને સર્વ સંહારક એ વિશુને આપણે તો નજરે નજર જોવો પડશે. તેમના પ્રત્યે આપણી દૃષ્ટિ યરાત્ર રાખવી પડશે. અને અર્જુનના કરતાં પણ ઓછી આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી આપણે તેનું દર્શન કરવું જરૂરનું છે. જગતના સંહારકનો ત્યાગ, તિરસ્કાર અથવા તેનાથ દૂર નાથી જવાની ભીરુતા કે તેનામાં નહિ માનવાની અશ્રદ્ધા તો આપણે દૂર જ કરી દેવી જોઈએ.

પ્રકરણ ચોથું.

“ મનુષ્ય અને જીવનસંગ્રામ. ”

ગીતાનો બોધ આપણે હૃદયપૂર્વક ગ્રહણ કરવો હોય તો જગતનું જે ચિત્ર તેણે આપ્યું છે અને અસ્તિત્વના જે મહાન નિયમો તેણે હિંમતથી બતાવ્યા છે તેમને આપણે પણ ધીરજથી અને બુદ્ધિપૂર્વક સ્હમજી લેવા જોઈએ. કુરુક્ષેત્રના રણસંગ્રામમાં વિજયી રથનો સારથિ એક બાળુએ જગતના ઇશ્વરરૂપે, પ્રાણીમાત્રના સુહૃદ-મિત્રરૂપે અને સર્વજ્ઞ નેતારૂપે દેખાય છે જ્યારે બીજી બાળુએ તે જ કાલરૂપ-લોકક્ષય કૃત્ત્રમવૃદ્ધો (અ. ૧૧. શ્લો. ૩૨) લોકોનો નાશ કરવાવાળો પ્રવૃદ્ધ કાલ તે હું જ છું-જણાવ્ય છે. ધર્મના સનાતન સિદ્ધાંતોને શ્રદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કરીને ગીતા એ કાલરૂપને પણ દૈવી ગણે છે. જગતના એ મહાન કોયડામાંથી ગીતા ગમે તેમ છટકી જવા પ્રયત્ન કરતી નથી. એ શ્રદ્ધા ગીતાના મતના પાયામાં રહેલી છે તે ધણાંને મુશ્કેલ લાગવાનો સંભવ છે. જેઓ અસ્તિત્વને-જીવન માત્રને ચેતનરહિત ઉદાસીન બળનાં જડ કાર્ય તરીકે જ ગણે છે તેઓને અથવા તો જે લોકો તેને આદિ શૂન્યતામાંથી ઉત્પન્ન થતી શક્તિઓ અને વિચારોની ચેતનરહિત તલવારરૂપે જુએ છે તેઓને અગર તો જેઓ એ બધી લીલા નિર્ધન પુરુષમાં ફક્ત પ્રતિબિમ્બિત થાય છે એમ ગણે છે તેઓને, અથવા તો અવિકારી ઉદાસીન પરબ્રહ્મ ચૈતન્યની સપાટી ઉપર એક માયાનો જ વિકાસ કેવળ મિથ્યા સ્વપ્નરૂપ ગણી, તે પરબ્રહ્મ તેમાં જરા પણ ભાગ લેતો જ નથી એમ માને છે તેઓને એમાં શ્રદ્ધા રાખતાં સંકોચ થાય છે. પરંતુ ગીતા તો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ કયુલ રાખે છે. ગીતા તો જગતમાં ઇશ્વર છે એમ માને છે. એ પ્રભુનું સ્વરૂપ એટલે સર્વગ્રાપી, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છતાં પણ પરાતપર-પુરુષોત્તમસ્વરૂપ ચૈતન્યમય અસ્તિત્વ

છે. એ પ્રભુ પોતે જ જગતનો આધિપતિ કરે છે, અને જગતમાં પોતે જ આધિપતિ પામે છે. પોતાના જ સ્વરૂપને જગતમાં આધિષ્ઠિત કરે છે. એ પ્રભુ સર્વ ચૈતન્યનો સ્વામી છે, તે કાંઈ તેનો સેવક નથી. વળી પ્રકૃતિ, માયા, શક્તિ વગેરે સર્વનો એ પ્રભુ છે. પ્રાણીઓનાં કાર્યથી એ કદી પશુ હારતો નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ રાક્ષસથી કે સેતાનથી તે પોતાના કાર્યમાં જરાપણ અંતરાય આવવા દેતો નથી. પ્રભુ પોતાની સૃષ્ટિના કાર્યની જવાબદારી, પોતાના પ્રાણીઓ ઉપર કદી નાંખીને ખસી જતો નથી જેથી તે પોતે મુક્ત રહી, પોતાની મહત્તા જાળવી શકે. ઉપર જણાવેલા ગુણોવાળા પ્રભુનું અસ્તિત્વ આપણે માન્ય કરવું હોય તો આપણે શ્રદ્ધાથી જ શરૂઆત કરવી પડે છે અને એ શ્રદ્ધા પ્રકટાવવી ધણી જ મુશ્કેલ છે. જે જગતમાં મનુષ્ય જીવન ધારણ કરવા માટે આવી પડ્યો છે તે જગત એટલે પરસ્પર વિરોધી બળોનું સંગ્રામસ્થળ. અપાર, અગાધ શક્તિઓના સંઘર્ષનું સ્થળ, તેમાં જીવન સતત વિકાર અને મૃત્યુથી જ ટકી શકે છે, અને તે જીવનને ચારે બાજુએથી દુઃખ, પાપ, અને મૃત્યુનો ભય લાગેલો હોય છે. એ જ જગતને માણસે “વાસુદેવં સર્વમ્”—એ સર્વ વાસુદેવ સ્વરૂપ છે એ પ્રમાણે જોવાનું છે. એ સર્વ પ્રભુભય જોવાનું છે. વળી જગતમાં જે જે મુશ્કેલી ભર્યાં વિકટ પ્રશ્નો દષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વેનું કાંઈક નિરાકરણ તો છે જ એવી શ્રદ્ધા તેણે જરૂર રાખવી પડે છે. અત્યારે વર્તમાનકાળમાં આપણે અજ્ઞાન ભલે હોઈએ તોપણ જીવનના સર્વ વિરોધોને દૂર કરનાર જ્ઞાન માણસ મેળવી શકે છે એવી શ્રદ્ધાની આપણને જરૂર છે. માણસે તો “તું મારો નાશ કરીશ તોપણ હું તો તારા પર શ્રદ્ધા રાખીશ.” એવી સેન્ટ પોલના જેવી અડગ શ્રદ્ધા રાખવી જોઈએ. મનુષ્યમાં જે શ્રદ્ધા અથવા વિચાર ક્રિયાત્મક અને ઉત્પાદક છે—પછી ભલે તે આસ્તિક, અનેક દેવમાં માનનાર અથવા નાસ્તિક હોય—તે બધા એવા જ વલણથી શરૂ થાય છે. એ શ્રદ્ધા આસ્તિક યજ્ઞને કેટલીક બાબતો કમુક્ષ જ કરે છે અને પોતે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવા માંડે છે. જગતના અને જીવનના વિરોધોને તે માન્ય કરે છે અને અસ્તિત્વના કોઈ મહાન ઉચ્ચ તત્ત્વમાં તે શ્રદ્ધા રાખે છે અને એનાથી સર્વ વિરોધો દૂર થશે એમ તે શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે. કેટલાક એ ઉચ્ચ તત્ત્વ અને અસ્તિત્વને પ્રભુ મળે છે ત્યારે કોઈ

“કુદરત” અને કેવળ “પ્રકૃતિ” નું જ નામ તેને આપે છે. અને એમ માને છે કે એની મદદથી આપણા જીવનના સર્વ વિરોધો આપણે દૂર કરી શકીશું, તેમનાથી પર થઈ શકીશું, અને તે વિરોધોથી પર થઈ આપણે તેમનો સમન્વય કરી શકીશું.

વિશ્વને બાબુએ મૂકી આપણે મનુષ્યના અસ્તિત્વ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરીએ. તેમાં પણ આપણે સંગ્રામ-યુદ્ધ-કલહનો સિદ્ધાંત માન્ય કરી તે પણ કુરુક્ષેત્ર જેવા એક મહાન અપૂર્વ પ્રસંગને પ્રાપ્ત કરે છે એ સ્હમજવાનું છે. મનુષ્યના સમષ્ટિજીવનમાં પણ બે જ સિદ્ધાંત કાર્ય કરતા જણાય છે. ગીતામાં અર્જુનને બોધ આપવા માટે એવો પ્રસંગ લીધો છે કે જે પ્રસંગનો અનુભવ જગતને વારે વારે થયા જ કરે છે. પ્રસંગે પ્રસંગે મહાન શક્તિ વિનાશ અને નવીન પુનર્ધટના માટે એક બીજા સાથે યુદ્ધ કરે છે. એ પુનર્ધટના માનસિક, નૈતિક, રાજકીય, ધાર્મિક ગમે તે હોય પણ માનસિક પરિવર્તનની સાથે સાથે જ જગતમાં શારીરિક પરિવર્તન અને યુદ્ધ હમેશાં આવતાં જણાય છે. જગત યુદ્ધ, રાજકાંતિ, અથવા વિપ્લવના રૂપમાંથી વારેવારે પસાર થાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા એ પ્રકારના પરિવર્તન અને સંઘટ્ઠ તથા યુદ્ધની જરૂર સ્વીકારીને જ શરૂઆત કરે છે. અર્થાત ગીતા માનસિક અને આધ્યાત્મિક પાપ અને પુણ્ય વચ્ચે માનસિક અને આધ્યાત્મિક યુદ્ધ સ્વીકારે છે એટલું જ નહિ પરંતુ અનાદિકાળથી ચાલતા આવેલા ધર્મના અને પ્રગતિના તત્ત્વને જે જે અંતરાયો આવે છે તે બધા સાથે શારીરિક યુદ્ધની જરૂર પણ ગીતા તો સ્વીકારે છે. બુદ્ધા બુદ્ધ વિચારના પ્રતિનીધિરૂપ માણસો વચ્ચે યુદ્ધ થાય તે ગીતા માન્ય રાખે છે. આપણે ખાસ યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યારે ગીતા રમાઈ ત્યારે સમાજની સ્થિતિ એવી હતી કે તે સમયે અત્યારના કરતાં પણ યુદ્ધ વધારે ઉપયોગી હતું અને મનુષ્ય જીવનમાંથી તેને દૂર કરવાની યોજના અથવા વિચાર પણ તે સમયે કેવળ શેખમદસીના જેવો જ મણાવ. જગતમાં સર્વનું ભદ્ધં કરવું અને સર્વપ્રત્યે શુભવાંચના રાખવી એ સિદ્ધાંત ઐતિહાસિક સમયમાં, પ્રગતિના યુગોમાં માણસે કદી પણ ક્યુમ્મ રાખ્યો હોય એમ આપણને જણાતું નથી. જ્યાં સુધી મનુષ્યમાત્રમાં આ પ્રમાણે પરસ્પર

મનુષ્ય અને જીવનસંગ્રામ.

સમભાવ અને શુભેચ્છા પ્રવર્તે નહિ ત્યાં સુધી જન્મતંત્રમાં ચિરસ્થાયી શાંતિ અને સુખેહ પણ સંભવી શકે નહિ, પરંતુ તે સમયની સમાજીક આધ્યાત્મિક નૈતિક અને સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ જેતાં મનુષ્યજાતિ એ પ્રકારનો સિદ્ધાંત અમલમાં મૂકવાને તે વખતે લાયક ન હતી. અને અત્યારે પણ આપણે કાંઈ ધણા જ આગળ વધી ગયા છીએ એવું પણ ક્યાં છે ? અત્યારે આપણે પરસ્પર લઘતાં વિરોધી તત્ત્વો વચ્ચે કલહની શક્યતાઓ-અથડાવાના પ્રસંગો-ઓછામાં ઓછા થાય તેને માટે પ્રયાસ કરીએ છીએ. અને એવું નજીવું પગલું ભરવા માટે પણ મનુષ્યજાતિને એક ધણા જ ભયંકર અને રાક્ષસી ઉપાય યોજવો પડ્યો છે. મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય એવું નાશકારક વેર અને હરથી ઉભરાતું વિશ્વવ્યાપી * યુદ્ધ અત્યારે ચાલી રહ્યું છે. એ રાક્ષસી પ્રયોગથી આપણું અત્યારનું સુધરેલું જન્મ અને સુધરેલી મનુષ્યજાતિ વિશ્વમાં સર્વ સ્થળે શાંતિ અને સુખેહ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એ સુખેહ અને શાંતિ પણ મનુષ્ય સ્વભાવમાં થયેલા સમૂહ પરિવર્તનને લીધે નહિ પરંતુ માણસના એ શાંતિના પ્રયત્નો બુદ્ધિપૂર્વક વિચારદ્વારા, આર્થિક લાભની દૃષ્ટિએ અને સગવડતાની ખાતર કરવામાં આવે છે. વળી જીવનનો જે પ્રયત્ન સંહાર થઈ રહ્યો છે તેથી ધણાંની લાગણીઓ ઉત્કેરાયલી છે અને યુદ્ધના સમયમાં પ્રજાઓને ત્રાસ પડે છે તેનો અનુભવ પણ એ પ્રયત્નનાં કારણોમાં છે. આગળ જણાવેલાં કારણોને લીધે આપણે વિશ્વમાં સુખેહની વાતો સાંભળીએ છીએ. અત્યારની શાંતિ પણ રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે જન્મ પામશે એટલે તે પણ ચિરસ્થાયી અને મજબૂત પાયા પર તો રચાયેલી ક્યાંથી જ ગણી શકાય ? એક દિવસ એવો આવશે-અને તે જરૂર

* ‘મિત્ર રાજ્યો’ અને જર્મન તથા તેના સહાયકો વચ્ચે ચાલેલું યુદ્ધ. હાલ તે ખંધ પડ્યું છે અને જગતની આગળ પડતી પ્રજાઓએ લીગ ઓફ નેશન્સ નામની એક સભા ફ્રાન્સમાં થતાં યુદ્ધો ખંધ પાડવાને-શાંતિ જાળવવાને-માટે કાઢી છે. પરંતુ હજી સુધી તે પ્રયત્ન સફળ થયો હોય એમ જણાતું નથી અને લવિષ્યમાં થશે એવી આશા પણ થોડી જ છે. ન્યાં સુધી પ્રબળીય અહંતા અને સ્વાર્થ સર્વોપરિ ગણાય છે ત્યાં સુધી ચિરસ્થાયી શાંતિ આવી શકે જ નહિ.

આવશે જ જોઈએ-કે જ્યારે મનુષ્યજાતિ એવા પ્રકારની વિશ્વવ્યાપી શાંતિ અને સુશોભન માટે સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ-સર્વ પ્રકારે તે યોગ્ય બનશે. પરંતુ જ્યાંસુધી એ પ્રમાણે થયું નથી ત્યાંસુધી તેા યુદ્ધનો કુદરતી ઉપાય અને યોદ્ધા તરીકે માણસનું કર્તવ્ય આપણે સ્વીકારવાની જરૂર છે. ગીતાએ મનુષ્ય જીવન જેવું છે તેવું લક્ષને તે જીવનનો આધ્યાત્મિક જીવન સાથે કેવી રીતે મેળ બેસાડવો તેના વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. યુદ્ધ અથવા કલહનો સિદ્ધાંત મનુષ્યજીવનની ક્રિયાઓમાંની એક સામાન્ય ક્રિયા છે. ગીતાએ અસ્તિત્વ કેવું હોવું જોઈએ તેના ઉપર યોતાના વિચારો બાંધ્યા નથી.

ઉપર જણાવેલા વિચારોથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે ગીતા એ એક કર્મ કરનાર યોદ્ધાને સંબોધાયેલી છે. એક ક્ષત્રિયની ધાર્મિક ફરજ યુદ્ધ કરવું અને રક્ષણ કરવું એવી છે. તે સમયે યુદ્ધ એ રાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ હતું કારણ કે ક્ષત્રિય સિવાયના બાકીના જનસમાજના વર્ગને યુદ્ધ કરવાની ફરજથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. લોકો પોતે લડી શક્તા નહિ અને બળવાનની પાસે લાચાર થઈ પડતા તેના રક્ષણને માટે યુદ્ધની અગત્ય હતી. વળી નિર્બળનું રક્ષણ અને જીલમમાં દબાઈ ગયેલાઓને સહાય કરવા સિવાય સત્ય, ન્યાય અને ધર્મનો વિજય કરવા માટે પણ યુદ્ધની ફરજ ક્ષત્રિઓના ઉપર નાંખવામાં આવી હતી. ઉપર ગણ્યા ગયા તે બધા સામાજિક, ધાર્મિક, વીરત્વવાળા સધળા આદર્શો આર્યાવર્તની ક્ષત્રિય ભાવનામાં આવી જાય છે. ક્ષત્રિય એટલે જે માણસ સ્વભાવથી રાજ્ય કરનાર અને વીરતાથી યુદ્ધ કરનાર હોય. નિર્બળનું રક્ષણ કરવું અને ધર્મથી રાજ્ય ચલાવવું એ તેને સ્વભાવસિદ્ધ હતું. આપણે હમણાં ગીતાનો અભ્યાસ કરીએ છીએ ખરા પરંતુ એ બધા બોધ આર્યજીવન, સંસ્કૃતિ અને સામાજિક ધોરણને લીધે રંગાયેલો છે એ વાત આપણે વિસારવી જોઈએ નહિ. પ્રાચીન સમયની સામાજિક યોજના અત્યારના કરતાં ઘણી જ જૂદી હતી. તેના સિદ્ધાંત જ જૂદો હતો. અત્યારના માણસના વિચાર પ્રમાણે મનુષ્ય એટલે વિચાર કરનાર, કાર્ય કરનાર, વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરનાર, વણિક, યોદ્ધા મગ્ગર સર્વ કાંઈ છે. ઉપર જણાવેલા સર્વ

શુભો એક જ માણસમાં અત્યારે આપણે માંગીએ છીએ. આ વિચાર ઉપર જ પાશ્ચાત્ય દેશમાં દરેક માણસને યુદ્ધ કરવાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત આપવામાં આવે છે, અને અત્યારની બધી સમાજોનું વલણ એવું છે કે ઉપર જણાવેલી બધી ક્રિયાઓનો ખીચડો કરી વ્યક્તિ પાસેથી સમાજની માનસિક, આર્થિક અને સૈનિક-યુદ્ધ વિષયની બધી બાબતમાં સમાજ પ્રત્યે તેનો હિસ્સો માંગવો. પરંતુ વ્યક્તિના પોતાના સ્વાતંત્ર્યની તેના પોતાના ખાસ વલણની જરૂરપણુ દરકાર કરવી નહિ, એ અત્યારનું વલણ છે. આર્યાવર્તની પ્રાચીન યોજનામાં વ્યક્તિનો સ્વભાવ, તેની વૃત્તિ, વલણ વગેરે ઉપર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવેલું હતું. અને તેને અનુસરીને સમાજમાં વ્યક્તિનું સ્થાન, તેનાં કાર્ય વગેરે નક્કી કરવામાં આવતાં. વળી પ્રાચીન સમયમાં માણસને સમાજની કેવળ એક વ્યક્તિ તરીકે ગણવામાં આવતો નહિ. તેમ સમાજની સંપૂર્ણતા એ જ જીવનનો આદર્શ ગણાતો નહિ. તેઓ તો માણસને એક વ્યક્તિ તરીકે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોતા અને તે ક્રમે વિકાસ પામે છે એમ માની સમાજ, જાતિ, સ્વભાવ કાર્યો વગેરે સઘળું તેના વિકાસમાં માત્ર સહાયમૂત થાય છે એમ ગણી તે સર્વની યોજના કરતા. વિચાર અને જ્ઞાન, યુદ્ધ અને રાજ્ય, ઉત્પત્તિ અને વહેંચણી, મજૂરી અને સેવા વગેરે કાર્યોને સંભાળપૂર્વક જૂદાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં અને એમાંનું દરેક કાર્ય જે જેને લાયક હોય તેને આપવામાં આવતું એટલે તે દ્વારા પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિ સંપૂર્ણતા તરફ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ પ્રયાણ કરી શકે.

મનુષ્યજીવનનાં સર્વસામાન્ય કાર્યો અને અંગેમાં બધા માણસોની જવાબદારી સમાયલી છે એ આપણો અત્યારનો વિચાર કેટલીક બાબતોમાં ધણો ફાયદાકારક છે, કારણકે મનુષ્ય તેનાથી સંપૂર્ણ થાય છે અને દરેક મનુષ્યનો સર્વાંગવિકાસ પણ થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેથી સમગ્ર સમાજની સંગીનતા, એકતા, વિવિધતા તથા પૂર્ણતા વધે છે. જ્યારે સામાજિક કાર્યો જૂદા જૂદા વર્ગોને સોંપી દેવામાં આવે છે ત્યારે વિભાગ વધારે દૃઢ થાય છે અને પ્રત્યેક કાર્યમાં ખાસ-વિશિષ્ટ યોગ્યતા આવી જાય છે એ ખરું પણ જીવનના પ્રવાહનું ઝરણુ ખટકી પડે છે. અને વ્યક્તિ

સ્વાતંત્ર્ય લુપ્ત થઈ જાય છે. આર્યાવર્તની સમાજનો અંત એવો જ આવ્યો. યુરોપના પાશ્વર્ય આદર્શમાં પણ ગેરલાભો તો જરૂર રહેલા છે. અને કેટલીક બાબતોમાં એ સિદ્ધાંતને અક્ષરશઃ લાગુ પાડવાથી તો ધણું જ મૂર્ખાઈ બચી અને વિચિત્ર પરિણામો આવે છે. એ યોજનાના બધા ગેરલાભો અત્યારે ચાલી રહેલા યુદ્ધમાં આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. “આખી પ્રજાએ પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર રહેવું જોઈએ,” અથવા તો “પ્રજાની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી તે પ્રજાના દરેક માણસને સિર છે.” એ સાદા સિદ્ધાંત ઉપરથી અત્યારે તો પ્રજાના સઘળા વર્ગોને મરવાને કે મારવાને માટે ખાઈઓમાં નાંખી લટવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે. પછી તે માણસો શિક્ષકો, વિચારકો, તત્ત્વવેત્તાઓ, કળા-કૌશલ્યવાળા હોય કે શ્રમે તે હોય ! બધા માણસોને પોતપોતાનાં કુદરતી કાર્યોથી વિખૂટા પાડી, પોતાના સ્વાભાવિક સ્થાનોથી ભ્રષ્ટ કરી અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખી, બુદ્ધિ અને હૃદયને પણ શુંગળાવી નાંખવામાં આવે છે. ધર્મશુરુઓ જેમને સરકાર પંચાર આપતી હોય તેમને પણ શાંતિ અને સુલેહનો બોધ આપવાનું કાર્ય બંધ કરાવી પોતાના જાતિબંધુઓનો નાશ કરવા માટે ફરજ પાડે છે. મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા ઇષ્ટદેવને-જેમી અવાજને-શુંગળાવી બંધ પાડેા એ પણ એક દોષ છે. એ પ્રમાણે કરવાથી હૃદય અને મનુષ્યસ્વભાવ બંન્ને ઉપર જીલ્મ થાય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ લશ્કરી દોરપર જે રાજ્યો ચાલે છે તેઓના પ્રજા સંરક્ષણના વિચારો પણ એવા ગાંડાઈ બચાં હોય છે કે પ્રજારક્ષણ એટલે પ્રજાના આત્મઘાતનું જ એક પગલું મળ્યું હોય નહિ એવું જણાય છે.

આર્યાવર્તની પ્રાચીન પ્રણાલીકામાં યુદ્ધની શક્યતા અને ભયંકરતા જેમ બને તેમ ઓછી કરવા તરફ ધણું લક્ષ અપાતું. અને યુદ્ધનાં કડવાં ફળોનું પરિણામ જેમ બને તેમ ઓછા માણસો પર આવે અને ઓછું આવે એવો તેમનો વિચાર હતો. આ વિચારથી પ્રેરાઈને તેમણે લટવાનું કાર્ય એકજ વર્ગને સોંપ્યું અને તે વર્ગ સ્વભાવથી, કુલાચારથી અને જન્મથી જ એ કાર્ય કરવાને વધારે લાયક હતો. યુદ્ધના કાર્યદ્વારા તે ભોંકા પોતાનો વિકાસ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરી શકતા. યુદ્ધમાં

બહાર પડતા અનેક સદ્ગુણો-જેવાકે બહાદુરી, નિયંત્રિત બળ, નિર્બળત્વ રક્ષણ કરવાની પરોપકારવૃત્તિ અને બ્રાતૃભાવ, પરગજી ઉદાર અને વિનયયુક્ત ઉદાત્ત સ્વભાવ, વગેરે ઉચ્ચ આદર્શોને લક્ષ્યને ક્ષત્રિયનું જીવન તે પ્રમાણે વર્તતાં કદી પણ પાછી પાની કરતું નહિ. આર્યાવર્તના જનસમાજના બાકીના બધા વર્ગને હિંસામાંથી અને યુદ્ધના કાર્યમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. ક્ષત્રિય સિવાયના વર્ગના જીવનમાં જરાપણ વિક્ષેપ ન પડે તેવી કાળજી લેવામાં આવતી હતી. અર્થાત્ સમાજમાં મારામારી, કાપાકાપી અને યુદ્ધના તરવેને સંકુચિત કાર્યક્ષેત્ર મળી જતું એટલે આખા સમાજને તેઓ નુકસાન કરી શકતા નહિ. વળી યુદ્ધ કરવાની પરવાનગી આપેલી તે પણ કેવી શરતે?-ધર્મયુદ્ધ કરવાની શરતે જ. એટલે આર્યાવર્તના ક્ષત્રિયો લડી લડીને થયું જેવા અધમ થવાને બદલે ઉચ્ચ નીતિના નિયમો પાળી વધારે ને વધારે પવિત્ર થતા. વળી દયાભાવ, શત્રુ પ્રત્યે પણ ઉદારતા બતાવવાની પરમ નીતિ ગ્રહણ કરવાથી યુદ્ધનાં નુકસાનો પણ ઘણાં જ ઓછાં થતાં. જ્યારે આપણે ગીતામાં યુદ્ધની વાત વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે આ વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે એ યુદ્ધ એક ક્ષત્રિયને છાજે તેવું ધર્મયુદ્ધ છે અને તેના દ્વારા ક્ષત્રિયના આધ્યાત્મિક જીવનનો પણ વિકાસ કરવાનો માર્ગ હતો. એ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવી તે સમયે જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય મણવામાં આવતું. પાશ્ચાત્ય દેશમાં નામટ અને તેમના પરગજીપણામાં તથા આર્યાવર્તના ક્ષત્રિયના ધર્મમાં તથા જાપાનના સામુરાઇ લોકોના જ્ઞાન-આદર્શમાં યુદ્ધ નીતિના ઘણાં સિદ્ધાંતોને અનુસરીને યુદ્ધને ચલાવવામાં આવતું હતું. એ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે યુદ્ધ-કલહ નિયમ અને સિદ્ધાંતોને વશ રહીને જગતમાં પ્રવર્ત્યું છે ત્યારે ત્યારે યુદ્ધમાં ભાગ લેનારા માણસોની ઉન્નતિ કરવામાં તેણે મદદ કરી છે એ વાત તો તદ્દન સત્ય છે. જે લોકો શાંતિના ધર્માધ ઉપાસકો છે તેઓ જ એ વાતની ના પાડવાની હિંમત કરશે. યુદ્ધનું કાર્ય અત્યારે પૂર્ણ થયું હોય અને હવે પછી જીવનના ક્રમમાંથી બલે તે દૂર થઈ જાય પરંતુ એણે મનુષ્યજાતિના વિકાસમાં જે ફાળો આપ્યો છે તે તો આપણે ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી કબુલ કરવો જ જોઈએ. એની જરૂરીયાત બંધ પડ્યા પછી પણ યુદ્ધ જારી રહેશે તો મનુષ્યજાતિનું

પ્રગતિમાન મન-બુદ્ધિ એને તુર્ત દૂર ફેંક્યા વિના નહિ જ રહે કારણ કે એવાં યુદ્ધો કેવળ પશુપણના જ ઉદાહરણો જેવાં જણાશે અને એમાં ઉચ્ચ આદર્શ કે ઉન્નત ભાવના આપણને ગેરહાજર લાગશે એટલે તેને દૂર કરવા આપોઆપ પ્રયત્ન થશે.

આપણને જગતમાં જે શારીરિક-બાહ્ય યુદ્ધ-દૃષ્ટિએ પડે છે તે સર્વ સામાન્ય વિશ્વવ્યાપી સિદ્ધાંતનું જ એક બાહ્યસ્વરૂપ છે, અને તે જીવનમાં સર્વવ્યાપી છે. ક્ષત્રિયનો આદર્શ પણ મનુષ્યની પૂર્ણતા માટે જરૂરનાં તત્વોનો એક આવિર્ભાવ માત્ર છે. સર્વ માણસમાં જરૂરનાં હોય એવાં તત્વોનો આવિર્ભાવ ક્ષત્રિયના જીવનમાં થાય છે તે ગુણો મનુષ્યની પૂર્ણતાને માટે આવશ્યક છે. આપણા આંતર અને બાહ્ય જીવનમાં જે યુદ્ધ અનિવાર્ય અને સતત ચાલ્યાંજ કરે છે તે જ-બાહ્ય-સ્થૂળસ્વરૂપ તે શારીરિક યુદ્ધ છે. જગત પણ એ પ્રકારે સતત ચાલતા કાર્ય અને પ્રતિકાર્યના સંઘટનું સ્થળ છે. તેમાં પણ વિનાશ-સંહારથી, પ્રગતિ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને નવો વિકાસક્રમ આપણને તે યુદ્ધમાંથી અને શક્તિના કલહમાંથી જન્મ પામતો જણાય છે. આ કારણને લીધે આપણને પણ શ્રદ્ધા રહે છે કે ભવિષ્યમાં મનુષ્યજાતિ કોઈ અનિર્વચનીય અને અશ્રુતપૂર્વ મહાન્ એકતાની સૂરતા-સમતા-પ્રત્યે આગળ વધી રહેલી છે. આર્યાવર્તમાં ક્ષત્રિયનો જે આદર્શ છે તે ઉપર જણાવેલી યુદ્ધની વૃત્તિનો મનુષ્યજાતિમાં આવિર્ભાવ છે. મનુષ્યજાતિમાં એ યુદ્ધની વૃત્તિનો આવિર્ભાવ તે જ ક્ષત્રિય છે. વિશ્વપ્રકૃતિને યુદ્ધ અને સંઘટનો સિદ્ધાંત ક્ષત્રિય માન્ય કરે છે. અને તેનાદ્વારા પોતાની ઉન્નતિ દરે છે. તે નામ અને રૂપનો નાશ કરતાં પાછો પડતો નથી ને તે છતાં પણ એ વિનાશદ્વારા પણ પોતે કોઈ ન્યાય, દયાધર્મનો સિદ્ધાંત જગતમાં લાવવાને મથી રહ્યા છે. અર્થાત્ આખા યુદ્ધનું વલણ કોઈ નૈતિક, ધાર્મિક અથવા આધ્યાત્મિક સૂરતા જીવનમાં પ્રકટાવવા તરફ જ હોય છે. ઉપર જણાવેલું વિશ્વાત્માનું સંહારકસ્વરૂપ ગીતા માન્ય કરે છે અને તેના જ પરિણામરૂપી શારીરિક યુદ્ધને ગીતા બહાલી આપે છે અને પોતાનો ઉપદેશ ક્ષત્રિયને સંબોધીને કહે છે. કારણ કે સામાન્ય રીતે યુદ્ધ એ આત્માની આંતરશાંતિ-આંતર નિવૃત્તિની ક્ષુધા અને બાહ્ય અહિંસાની

પ્રમળ ઇચ્છાનો વિરોધ કરનાર ગણાય છે. સાધારણ માણસો તો એમ જ માને છે કે આંતરશાંતિને માટે આત્માની તૃપ્તિ છે તે અને બીજાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે અહિંસાની વૃત્તિ રાખવાને માટે તેના મનમાં જે અભિલાષા છે તે બંન્ને યુદ્ધનાં કાર્યથી તો તદ્દન ઉલટાં જ જાય છે. યુદ્ધમાં તો એ બંન્ને ભાવનાઓ કદીપણ સાચવી શકાય નહિ. ચોક્કાને લડતાં લડતાં જે કાર્ય કરવું પડે છે તે અને આંતરશાંતિ, આત્મસંયમ વગેરે પરસ્પર વિરોધી છે. એ બધાંમાંથી ગીતા એ એકતાનો સિદ્ધાંત અને પરમ સમતા શોધી માણસને એ બધાથી પર લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

સાધારણ રીતે જીવનસંગ્રામમાં માણસ પોતાના સ્વભાવમાં-પ્રકૃતિમાં જે શુભ પ્રાધાન્ય ભોગવતો હોય છે, તેના પ્રમાણે તે પ્રતિકૃત્ય કરે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે જન્મતત્ત્વી શક્તિ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે. અને જન્મતત્ત્વી શક્તિનું એ પૃથક્કરણ ગીતા કયુલ્લ રાખે છે. એ ત્રણે શક્તિઓ મનુષ્યમાં પણ ત્રિગુણરૂપે થાય છે. પ્રથમ સમતા, જ્ઞાન અને સંતોષની વૃત્તિ જેને સત્વગુણ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી બીજો શુભ લાભપ્રીતિના ઉભરા-ભાવપ્રધાન-કર્મ અને કલહસ્વરૂપ રજોગુણ અને છેવટે અજ્ઞાન અને પ્રમાદસ્વરૂપ તમેગુણ છે. જ્યારે મનુષ્યમાં તમેગુણ પ્રાધાન્ય ભોગવતો હોય છે ત્યારે માણસ પોતાની આત્માત્મા વિશ્વ પ્રકૃતિના જે હ્રમલાઓ થતા હોય છે તેમના પ્રત્યે અથવા તો પોતાના સંજોગો અને પરિસ્થિતિ પ્રત્યે, પોતે પ્રતિકૃત્ય કરતો જ નથી, તે એ બધાં સાથે બાંધ બીડતો નથી, પરંતુ પોતે એ બધાથી પરાજય પામી જાય છે. એ માણસ સૌથી વધારે તો એટલું જ કરી શકે કે બીજા એકાદ ગુણની મદદ લઈ (તામસિક માણસ) ગમે તે પ્રકારે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. એવો માણસ પોતાની આત્માત્મા વિચાર અને કર્મોનું એક એવું નિયમિત વર્તુળ ગોઠવી દે છે કે જાણે પોતે યાંત્રિક સાંચો ન હોય ! એ પ્રકારે પોતે પોતાનું વર્તુળ ગોઠવવાથી તેને હમેશાં જોમ લાગે છે કે પોતે તદ્દન નિર્ભય છે અને જીવનસંગ્રામમાં એનાથી વધારે ભાગ લેવાની જરાપણ ઇચ્છા તેને થતી નથી. પોતાના હૃદયમાં પવિત્ર ભાવનાઓ કે ઉચ્ચ આદર્શોનો ધ્વનિ તે ઉઠવા દેતો નથી અને

યાંત્રિક જીવનના ચીલામાં દિવસો ગુજારે છે. માણસમાં જ્યારે રજોગુણ પ્રધાન હોય છે ત્યારે તો માણસ જીવનસંગ્રામમાં ઝુકાવે છે. અને તે સંગ્રામનાં બધાં બળોને પોતાના સ્વાર્થને-પોતાની અહંતાને-સંતોષવાને માટે વાળવા પ્રયત્ન કરે છે. અર્થાત્ તે નાશ કરે છે, જીતે છે, ભોખે છે પરંતુ એ બધુંએ સ્વાર્થ અને અહંતાને માટે હોય છે. એવા રજોગુણી માણસના સ્વભાવમાં સત્વગુણનું મિશ્રણ હોય તો એવો માણસ એ બાહ્ય-સંબંધને પોતાના આંતરવિકાસ, આનંદ અને સંયમનું એક સાધન બનાવી શકે છે. જીવનસંગ્રામ એવા માણસને અંતરમાં આનંદ આપે છે એટલું જ નહિ પરંતુ સંગ્રામ-યુદ્ધ તેને પોતાના આધ્યાત્મિક વિકાસના સાધનરૂપ જણાય છે, અને તેને ધણો આનંદ આપે છે. જ્યારે માણસમાં સત્વગુણ પ્રધાન હોય છે ત્યારે સંગ્રામમાં પણ માણસ કોઈ ધર્મ, નિયમ, સિદ્ધાંત, સંતોષ વગેરેની શોધ કરે છે. માણસનો સ્વભાવ શુદ્ધ સાત્વિક હોય છે તે ઉપર જણાવેલી સમતા, શાંતિ અથવા ધર્મસિદ્ધાંત પોતાને માટે શોધે છે, ખોળે છે. ધણીવાર તો પોતાના જ અંતરમાં તેની શોધ કરવાને મથે છે, પરંતુ સામાન્યરીતે આવા માણસો પોતાના અંતરથી જીવનસંગ્રામને દૂર રાખે છે, અથવા તો કર્મનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે છે, અને જગતમાં કાર્ય કરી રહેલી વિશ્વ-પ્રકૃતિથી તે દૂર નાસે છે, પરંતુ એવા સાત્વિક સ્વભાવવાળા માણસમાં જો રજોગુણનું મિશ્રણ હોય છે તો જીવનસંગ્રામમાં તે પોતાની સમતા દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેવો માણસ શુદ્ધ પ્રેમને ખાતર, કોઈ મહાન્ આદર્શ અથવા સિદ્ધાંતને ખાતર જૂઝવામાં મગ્ન થઈ જાય છે. જગતમાં જીવનસંગ્રામ પ્રત્યે મનુષ્યનાં જેટલાં વલણો અને જેટલી વૃત્તિઓ છે તે બધી ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંતોમાંથી એકાદનાં પ્રાધાન્યને આભારી હોય છે અને તેમાં કદાચ મિશ્રણ હોય છે તોપણ તે ત્રણ ગુણની બહાર તેમનું સમતોલન કરવાની વૃત્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

એવો પણ એક સમય આવે છે કે જ્યારે મનુષ્યનું મન આ ત્રણે ગુણોનાં કાર્યોમાંથી અસંતુષ્ટ થઈ પાછું ફરે છે, અને પ્રકૃતિથી પર અથવા જૂદું જ અવલંબન શોધવા મથે છે. એ શોધ કરતાં કરતાં તેનું મન

ગુણાતીત-ગુણોથી પર-અને તેથી સર્વ કર્મરહિત* એવી કોઇ અદ્ભુત સત્તા પ્રત્યે આકર્ષાય છે. માણસનું મન જે સત્તા-અસ્તિત્વ-ચેતન્ય પ્રત્યે દોરાય છે તે ત્રણે ગુણોથી પર હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ત્રણે ગુણોનું શાસક પણ હોય છે. અને કર્મ કરવાને શક્તિવાન હોય છે તે છતાં પોતાનાં કર્મોથી લેપાતું નથી. એ તો નિર્ગુણ અને ત્રિગુણાતીત જ રહે છે! અર્થાત્ માણસના હૃદયમાં કેવળ નિરપેક્ષી શાંત અને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ મેળવવાની મજબૂત ઇચ્છા થાય છે, એટલે કે શાંતિપ્રધાન અને દૈવીજીવન પ્રાપ્ત કરવાને તે મથે છે. જ્યારે નિરપેક્ષ શાંતિની ભાવના તેનામાં આવે છે ત્યારે તેને જગતનો ત્યાગ-સંન્યાસ-નિવૃત્તિ વધારે થઈ આવે છે. જ્યારે સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ દૈવી-જીવનની વૃત્તિ પ્રધાન હોય છે ત્યારે પોતાની પદાપ્રકૃતિ-જીવપ્રકૃતિનાથી પર જવાને માટે તેને આવેશ થઈ આવે છે અને તે બધાં કારણો-ઇન્દ્રિયેષુ પ્રત્યે પ્રભુતાનું વલણ રાખી પોતાના સર્વ કર્મોના વમળોમાંથી વિમુક્ત થઈ સમત્વ અને આંતરસંન્યાસને બરાબર ધારણ કરે છે અને રાગદ્વેષ કામના વગેરે બંધનોથી વિમુક્ત થાય છે. કુરુક્ષેત્રના મેદાન ઉપર જ્યારે અર્જુન યુદ્ધ કરવા ઉભો ત્યારે પ્રથમ જણાવેલી સંન્યાસવૃત્તિ તેને થઈ આવી અને તેણે કટોકટીને પ્રસંગે વીર સ્વભાવનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કરવાની ના કહી. અર્જુનને તો પોતાના જીવનમાં પ્રાધાન્ય પામેલો કર્મોનો સિદ્ધાંત છોડી સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું જણાવ્યું પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તે બાલ્યસંન્યાસ કરવાની ના કહી. જીવન અને કર્મોનો બાલ્યસંન્યાસ કરવાનું છોડી દઈ આંતરમાં એ બધાંથી પર થવાનો બોધ તેમણે અર્જુનને આપ્યો.

અર્જુન પોતે ક્ષત્રિય છે. અર્થાત્ રમેગુણ પ્રધાન માણસ જેમ પોતાના કર્મોમાં ઉચ્ચ સાત્વિક આદર્શને પ્રધાન રાખીને વર્તન કરે છે તેવો છે. તે જ્યારે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં જાય છે ત્યારે એક વીર યોદ્ધાને ઇન્દ્રે એવી ઉલટ અને એવા હર્ષથી તે આગળ જાય છે. વળી તે ધર્મ-

* સર્વ કર્મોથી રહિત એનો અર્થ કર્મ વિનાની નહિ-પરંતુ કર્તા બુદ્ધિ વિનાની સત્તા. એ સત્ ઉપરથી થયેલો રાબદ્દ છે. અસ્તિત્વ એ પ્રભુનું પ્રથમ લક્ષણ છે અને સત્ કહેવામાં આવે છે. ગુણોથી પર અર્થાત્ નિર્ગુણસ્થમયી સ્થિતિ ત્રણે ગુણોના લેપનથી પર અર્થાત્ 'આદર્શ' સ્થિતિમાં.

યુદ્ધમાં અને યુદ્ધના પવિત્ર મુદ્દર્તમાં તેની પોતાની ધાર્મિકતામાં અને ધર્મયુદ્ધમાં તેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે. પોતે ધર્મયુદ્ધ કરે છે એવી સ્પષ્ટ માન્યતાથી તે હિંમતભરે આગળ વધે છે. શત્રુઓના હૃદયોને કંપાવતો તે પોતાનો વિજયી રથ શંખનાદ સાથે આગળ હંકારી લાવ્યો અને પોતાની સામે અધર્મનો પક્ષ લઈ લડવા આવેલા રાજાઓને જોવા માટે બંને સૈન્ય વચ્ચે તેણે પોતાનો રથ થોભાવ્યો. આ બધી શ્રદ્ધા અને ધર્મ તથા નીતિની માન્યતા ગળી ગઈ ત્યારે પોતાની નિત્ય વૃત્તિ-ક્ષત્રિયત્વમાંથી તે બ્રહ્મ થયો અર્થાત્ તેના રજેશુભી સ્વભાવમાં આશ્ચર્ય, શોક, ભય, વિષાદ, મૂઠતા વગેરેનું-તમોશુભનું-પૂર આવ્યું. તેના આંતર જીવનમાં જ મંથનાત્મક યુદ્ધ જાગ્યું ત્યારે તે તમોશુભમાં ખુબી જવા લાગ્યો. પરિણામે તે સન્યાસ-વૃત્તિ પ્રત્યે દળિતો થયો.

गुरुब्रह्म हि महानुभावान्श्रेष्ठो भोक्तुं

भैक्ष्यमपीह लोके । (અ. ૨. શ્લો. ૫.)

બ્રહ્મા માંગીને અન્ન ખાતું તે વધારે સાફ છે પણ આ વિષમ ક્ષત્રિયનો ધર્મ સારો નથી. એમ તેને લાગી આવ્યું. આ યુદ્ધ અને આ બધાં કર્મનું અહિં શું ? સર્વ માણસોનો સમૂહો નાશ અને તે પણ વિવેક વિચાર વગર કરવામાં આવતો પ્રલય ! આ પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાથી વિજય અને કીર્તિ વગેરે મળે પણ તે જ્યારે સંહાર થાય અને ભોહીની ધારા વહે ત્યારે જ મળે ! રૂધિરથી છંટાયેલા ભોગો-રાજ્યસુખના વૈભવો-પણ કેવા ?

“ भुञ्जीय भोगाशुचिर प्रदिग्धान् । (અ. ૨. શ્લો. ૫.)

અને આપણે પાંડવો આ મોટું ધર્મયુદ્ધ ન્યાય, અને સત્યનું પાલન કરવા આરંભ્યું છે છતાં તેની જ શરૂઆત આપણે ન્યાય અને સુખનો ભંગ કરીને કરવાની ! આપણે સમાજની સ્થિતિ-ધારણ-સાચવવા અને સમાજનું જીવન લાંબુ થાય તેટલા માટે એવો ઉપાય લીધો છે કે જેમાં સમાજશાંતિના સર્વ સિદ્ધાંતોનો અને તેના કાર્યોનો સમૂહો નાશ થયા વિના રહે જ નહિ

સન્યાસ એટલે જીવનનાં કાર્યોનો-કર્મનો અને પ્રકૃતિના સત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણે ગુણોનો ત્યાગ. પરંતુ તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રણ ગુણોમાંથી એકને પસંદ કરી માણસે પ્રગતિ કરવી પડે છે. સન્યાસ પ્રત્યે પ્રેરનાર વૃત્તિ તામસિક હોય છે અર્થાત્ માણસ, બીરુતા, બય, તિરસ્કાર વગેરે લાગણીઓથી પ્રેરાઈ સન્યાસવૃત્તિ ધારણ કરે છે. એ વૃત્તિ રજોગુણ પ્રધાન તમોગુણવાળી પણ હોઈ શકે. જ્યારે એવી વૃત્તિ હોય ત્યારે રજસંગ્રામની કડાકટથી માણસ ત્રાસે છે, શોકવૃત્તિ ધારણ કરે છે અથવા સંગ્રામનું મિથ્યાત્વ સ્વીકારી તેમાં પડવાની ના કહે છે. કારણ કે કર્મમાં પડવાથી સ્વપ્નદુઃખની ઘટમાળ શરૂ થાય છે. વળી સત્વગુણ પ્રત્યે દોરાયલી રજોગુણની વૃત્તિ હોય તો જીવનથી પર એવું કોઈ સત્ય પ્રત્યક્ષ કરવા માણસ પ્રયત્ન કરે છે, પોતે મનુષ્યજીવનથી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા મથે છે, અથવા સર્વ બંધનોને વટાવી પર થવા માટે અધીરી થઈ રહેલી ઉચ્ચગામી પ્રેરણાને વશ થઈ સમગ્ર પ્રાણશક્તિને પોતે ચગદી નાંખે છે. જો માણસમાં સાત્વિકવૃત્તિ પ્રધાન હોય તો તેને જીવનનું મિથ્યાત્વ અને માયાની ઘટમાલ યુક્ષિદ્વારા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, કર્મની નિરર્થકતા પણ તેને ભાસે છે, અથવા તો શાંત, અનંત, અનાદિત્વનું ભાન પણ તેને થાય છે. સત્વમિશ્રિત રજોગુણવાળા માણસના જેવી સન્યાસવૃત્તિ અમ્બુ-નની છે. અર્થાત્ તેનું મૂળ તમોગુણમાં છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તે વૃત્તિને પોષણ આપીને અમ્બુનને પવિત્ર સન્યાસ જીવનનો અનુભવ કરાવી શક્તિ અથવા તો પોતે તે વૃત્તિને શુદ્ધ કરીને, અમ્બુનને શુદ્ધ સાત્વિક જીવનનો દિવ્ય પ્રસાદ ચખાડી શકત, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એ બેમાંથી એક પણ કામ કરતા નથી. તમોગુણની વૃત્તિને ઉત્તેજન નહિ આપતાં પોતે ઉલટા સન્યાસવૃત્તિને છોડી દેવાનો બોધ અમ્બુનને આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો અમ્બુનને તે નિંદ્ય અને કૂર કર્મ કરવાનો જ બોધ આપે છે. અને તેની જ સાથે આંતર સન્યાસથી વિશ્વપ્રકૃતિના ગુણોથી માણસ પર થઈ જાય છે અને તે છતાં જીવનમાં કર્મો કરી શકે છે. ગીતામાં પાણ-સન્યાસ નહિ પણ આંતરતપસ્યાનો બોધ આપવામાં આવ્યો છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

“ આર્થયોદ્ધાનો ધર્મ. ”

ગીતાના પ્રારંભમાં અર્જુનના હૃદયમાં જે ક્ષોભ અને વિષાદની લાગણીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે તથા જે નિર્બળ દયાની લાગણી તેને યુદ્ધના કંઠાર કાર્યમાંથી અટકાવી રહી છે, તેને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રથમ તો સખ્ત ઠંધકાના રૂપમાં ઉત્તર આપે છે. ભગવાન તેને કહે છે, “ આ બધું ક્ષરમલમ્ ” છે. મન અને યુક્તિને ભગવાન-મોહ પમાડનાર અને ક્ષત્રિયના આર્થત્વને ઝાંપ લગાડનાર છે. ધર્મયુદ્ધમાં અગ્રેસર એવા પૃથાના પુત્ર અર્જુનને એવું વર્તન હાજતું નથી. આવે આણીને પ્રસંગે હૃદયમાં આવી દુર્બળતાને સ્થાન આપવું ઉચિત નથી. પ્રભુ નિર્મિત કાર્યનો આ પ્રમાણે ત્યાગ કરવો જોઈએ નહિ. આ માર્ગ અનાર્થ હોઇને આર્થયોદ્ધાને અણુધટ્ઠો છે. આ માનસિક સ્થિતિ સ્વર્ગપ્રત્યે લઈ જઈ શકે તેવી નથી. અસ્વચ્છ છે. માટે એવી “ દુર્બળતાનો ત્યાગ કરી યુદ્ધ કર, પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવ, ઉભો થા અને તારા શત્રુઓનો નાશ કર. ”

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો એ બોધ જ્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે આ બોધ એક શરવીર યોદ્ધા બીજા શરવીર ક્ષત્રિયને આપી રહ્યો છે. આપણને અવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને મહાન તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ આપે છે એમ જરાં પણ ભાસ થતો નથી. અવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તો જગતમાં સર્વ સ્થળે અને સર્વ પ્રાણીઓમાં નમ્રતા અને સાધુતાને જ પોષણ આપવું જોઈએ. સાત્ત્વિક વૃત્તિઓને જ ઉત્તેજન આપવું જોઈએ સ્વાર્થત્યાગ અને જગતના ક્ષણિક પદાર્થોમાંથી મનની વૃત્તિઓને નિરૂત્ત કરવાનો બોધ આપવો જોઈએ. “ અશ્રુપૂર્ણાકુલેક્ષણમ્ ” (અ० ૨ શ્લો० ૧)—આંસુઓથી પૂર્ણ અને આકુલ જેનાં નેત્રો થયાં છે તેવો

અને “વિષીલંતમ્” જેનું હૃદય શોકથી અને નિરસાહથી પરવશ બની ગયેલું છે તેવા અર્જુનની દશાને ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નિર્જળતા કહે છે. વળી આગળ જતાં જણાવે છે કે “કૃપયા પર્યાચિષ્ટી” પરમ કૃપાથી આવિષ્ટ થયેલો-એટલે જણે કે કૃપા-દયાની લાગણી એ પાપ રૂપ ન હોય ! જ્યારે એ પ્રકારનો વિચાર ગીતામાં વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને પ્રશ્ન થાય છે કે શું દયા એ દૈવીસંપત્તિનો એક ગુણ નથી ? એવી દશાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઠપકો આપીને દૂર કરવાનું કહે છે એ શું યોગ્ય છે ? શું ગીતા પણ આધુનિક જર્મન તત્ત્વવેત્તા નીટ્ઝેનો યુદ્ધ કરવાનો-વીરતા દર્શાવવાનો સિદ્ધાંત જ શીખવવા માંગે છે ? એવો દયાભાવ હોવો એ શું નિર્જળતા છે ? અને કહ્યું પાપાણુનાં જેવાં લાગણી વગરનાં હૈયાં કરી નાંખવાં એ શું માણુસનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શ છે ? પણ ગીતાનો બોધ બધો આર્યધર્મમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને આપણા ધર્મમાં તો દયા એ પ્રભુતા દૈવીસ્વભાવનો એક મહાન્ ગુણ ગણાતો આવ્યો છે. આગળ ચાલતા અધ્યાયોમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે દૈવીસંપત્તિની ગણતરી કરાવતાં અહિંસા અને સર્વભૂત પ્રત્યે દયાની લાગણી, નમ્રતા, ક્રોધનો અભાવ વગેરેને અભય અને અતુલ ક્રિયાશક્તિઓથી જરાપણુ ઓછાં ગણી કાઢતા નથી. કઠિનતા, કડોરતા, ક્રોધ, દુસ્મનોને મારવામાં સંતોષ માનવો વગેરે લાગણીઓ આસુરીસંપત્તિમાં આવે છે, એ ભાવનાનો ઉદ્ભવ આસુરીસ્વભાવમાંથી થાય છે એટલે માણુસ જગતમાં અને મનુષ્યમાં પ્રભુત્વ જોઈ શકતો નથી. એટલે ઉપર જણાવેલા દૃષ્ટિ-બિંદુથી તો અર્જુન જરાપણુ ઠપકાને પાત્ર નથી.

કુતસ્ત્વા કશ્મલમિદં વિષમે સમુપસ્થિતમ્ । (અ. ૨ શ્લો. ૨)
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને પૂછે છે કે “આવા વિષમ-કટોકટીને પ્રસંગે તને આ શોક ક્યાંથી થયો ? આત્માને હાથ લગાડનાર આ અંધકાર તારામાં ક્યાંથી આવ્યો ?” આ પ્રશ્ન અર્જુન પોતાના માર્ગેથી ચલાવમાન થયો હતો તેનું કારણ શોધવાને આપણને પ્રેરે છે. દૈવીકૃપા આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં વધતાં મનુષ્યમાં આવે છે. પણ જે માણુસ પોતે આમળ વધ્યો નથી અથવા તો જેના સ્વભાવમાં એ ગુણ પ્રકૃતિથી મૂકવામાં આવ્યો

નથી તે માણસ જ્યારે એ ગુણ પોતાનામાં દર્શાવવાનો ડોળ કરે, તે જ્યારે પોતે દયાવાન છે એવું બતાવી પોતાની નિર્બળતાને ઢાંકે ત્યારે આપણે તેને અર્જુનતા જ કહીશું; તેને ઉદ્ધતાઈ માનીશું. કારણ કે એવી દયા અને કૃપા તો જે માણસ પ્રભુતા પોતે પ્રાપ્ત કરી જન્મમાં તેનો આવિર્ભાવ કરતો હોય તે જ બતાવી શકે. એ દૈવીકૃપા જ્ઞાનયુક્ત અને પ્રેમયુક્ત હોય છે. અને તે મનુષ્યજાતિના ઝપડાઓ અને યુદ્ધો માણસના સદ્ગુણો અને દુર્ગુણો, પાપ અને પુણ્ય જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બધા પ્રત્યે સમાન દષ્ટિ રાખી અને તેટલી મદદ આપવાને ઉત્સુક હોય છે. તે દુઃખમાં દીક્રાસો પણ આપે છે. સાધુઓમાં અને જ્ઞાનીઓમાં એ દયા સર્વભૂત પ્રત્યે દયા અને પ્રેમની લાગણી રૂપે દેખાય છે; વિચારક અને વીર યોદ્ધામાં એ દયા ખીજને સહાય કરે એવી સલાહ અને દુઃખને ટાળે એવી દૃઢતા અને અતુલ બળના રૂપમાં જણાય છે આર્યયોદ્ધામાં રહેલી એ દૈવીકૃપા સૂઝા ધાસના તરજાને તોડતાં અચકાય છે પરંતુ નિર્બળ અને જુલમમાં દયામણાંએને સહાય કરતાં જરાપણ પાછી હઠતી નથી. એ દયાની લાગણી જ સત્તાના મદમાં ઊડી ગયલા જુલમગારોનો નાશ કરે છે પણ કોપથી પેરાઇને નહિ. તિરસ્કારની લાગણીથી દોરાઇને નહિ પણ અસલ આર્યાવર્તની પ્રથામાં કલા પ્રમાણે જે અસુરનો નાશ કરવો પ્રાપ્ત થાય તેના પ્રત્યે પણ અતુલ દયાની ભાવનાથી પેરાઇને તે મારે છે. જેટલી દયા દુઃખી, દીન અને અનાથ જગતને મારે થાય છે તેટલી જ દયા તેને દુષ્ટ રાક્ષસમાં અજ્ઞાનયુક્ત પીડન પ્રત્યે પણ હોય છે.

પણ અર્જુનના હૃદયમાં જે દયા અત્યારે થઈ છે તે દયા કાંઈ ઉપર જણાવી તે પ્રકારની નથી. ખરૂં જોતાં એ લાગણીને આપણે “દયા” એ નામથી નથી ઓળખાવી શકતા એને બદલે આપણે “આત્માની દુર્બલતા” અથવા તો પોષવાની વૃત્તિ, કઠિન દરજ્જા અદા કરતાં જે માનસિક દુઃખ થાય તેમાંથી બચી જવાની ઇચ્છા વગેરે નામ આપીએ તો વધારે યોગ્ય ગણાય.

‘सच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।’ (અં ૨ શ્લો ૮)

મારી ઇન્દ્રિયોને સૂકાવી નાંખનાર આ શોક છે તે થી રીતે દૂર

થશે ? બધી નિર્જલતાઓમાંથી આત્માની નિર્જલતા-અશ્રદ્ધા-એ સૌથી વધારે (અનાર્થ) છે. આવી દયા પણ આત્માની નિર્જલતાને પોષવાનું એક સાધન થઈ પડે છે. અહંતાયુક્ત લાગણીઓ કર્તવ્યકર્મમાંથી પાછી હડે છે તેનું એ ચિત્ર છે. દ્વૈતરાષ્ટ્રના પુત્રોને ભારતાં મન હશે છે કારણકે તેઓ “ સ્વજન ”-પોતાનાં સમાં છે. એમના વિના જીવન નિર્રથક લાગે છે માટે તેમને ભારતાં દયા આવે છે. આવી દયા મનની અને ઇન્દ્રિયોની નિર્જળતા કહેવાય. એવી નિર્જળતા સામાન્ય માણસને લાભદાયક પણ છે. કારણ કે તેઓ એવી લાગણીને અભાવે કહણ હૃદયના અને પાપાણ જેવા કૂર થઈ જવાનો સંભવ છે. એવા માણસોએ તો દયાની લાગણીથી પોતાની કૂરતા અને કઠિનતાને દૂર કરવી જોઈએ. પણ આર્યધર્મમાં આગળ વધેલા માણસને માટે એ માર્ગ નથી. અર્જુન પોતે ભગવાનનો માનીતો મિત્ર છે, તે એક વીર થોદો છે, પોતાના યુગનો જાણે પ્રતિનિધિ હોય તેવો લાગે છે, એને તો કાર્ય કરવાનું માથે આવી પડ્યું છે, પ્રભુ પોતે એના રથના સારથિ છે, તેના હાથમાં દૈવી ગાંડીવ ધનુષ્ય છે. અધર્મના સંચાલકો તેની સામે આવીને ઉભા છે, એણે ધર્મનું પરિત્રાણ કરવાનું છે. અત્યારે એણે પોતાની લાગણીઓના ઉભરાને વશ થઈ કાર્ય કરવાનું છોડી દેવું એ યોગ્ય નથી; અત્યારે પોતાની અહંતા, લાગણી વગેરેને વશ થઈ પોતાના સુખ અને દુઃખને માટે યુદ્ધ કરવાની આનાકાની કરવાની હોઈ શકે નહિ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે આવા બધા વિચારોને વશ થવું એ તો અધો-મતિએ પહોંચવા જેવું છે. અર્જુનને તેથી કર્તવ્યકર્મ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તેજીત કરે છે. કર્તવ્યકર્મ કરવું જોઈએ. અર્જુનને અત્યારે પોતાના ક્ષાત્રધર્મનો જ માત્ર વિચાર કરવો જોઈએ, આખી મનુષ્યજાતિનું ભવિષ્ય એના કર્મ ઉપર ખૂબી રહ્યું છે તેના પર એણે નજર રાખવી જોઈએ.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો પ્રથમ ઉપદેશ ઉપર જાણીએ છે. અર્જુન તેનો ઉત્તર આપે છે તેમાં પણ પોતાની દુર્જળતા કબુલ કરે છે અને યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે. અર્જુનને પોતાની નિર્જળતાનું જ્ઞાન છે, છતાં તે તેને વશ થાય છે. એને પોતાને પણ લાગે છે કે ક્ષાત્રભાવ એનામાંથી

પરવારી ગયો છે. ખર્ચ ખોટું પારખવાની શક્તિ તેનામાં રહી નથી. તે પોતાના મિત્રને શુરુ કરીને માને છે. અચાર સુધી જે લાગણીઓ ઉપર અને જે વિચારો ઉપર તેનો ક્ષત્રિય સ્વભાવ આધાર રાખી રહ્યો હતો તે બધાએ જમીનદોસ્ત થઈ ગયા છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેના અસહના સ્વભાવને જાગૃત કરવા ગમે તેટલા શબ્દો કહે તોપણ તે એના કહેવા પ્રમાણે તો વર્તન કરી શકે તેમ રહ્યું જ નથી. જ્યારે બીજી બધી વિચાર પદ્ધતિમાં એ ન ફાળ્યો ત્યારે છેવટે “મારું” શરીર આ કાર્યમાં પડવાની ના કહે છે. “મારો કંઈ સુકાષ્ઠ જાય છે” વગેરે કહી તે યુદ્ધ કરવાથી દૂર રહે છે. સ્ત્રીષ્ઠ, દ્રોણ વગેરે વડીલોને મારવાથી થતું પાપ પોતાનાં જ સગાંઓનો નાશ કરવાથી થતો કુલક્ષય. ભવિષ્યના જીવનની નિરસતા વગેરે તેના સ્વભાવને જીતી યુદ્ધ કરવાને તેને નાલાયક બનાવી મૂકે છે. અસહના સ્વભાવને અનુસરીને તો અમળુંન હવે યુદ્ધ કરી શકે તેમ નથી એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ સ્પષ્ટ રીતે જીવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે ઉત્તર આપે છે તે બેધારી તલવાર જેવો છે. પ્રથમ તો આર્યસંસ્કૃતિના ઉગ્ચમાં ઉગ્ચ આદર્શ પ્રમાણે દૂંકો અને ચોગ્ય ઉત્તર આપે છે અને બીજો ઉત્તર વધારે ગૂઢ, જ્ઞાન પર આધાર રાખનારો, અને ગીતાનો જેમાંથી ખરો બોધ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે છે. પહેલા ઉત્તરમાં તો આર્યસંસ્કૃતિ વેદાંતના સિદ્ધાંતો ઉપર રચાયેલી છે તેને અનુસાર વર્ણાશ્રમધર્મની પ્રણાલી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બતાવે છે, અને અમળુંનને પોતાના કર્તવ્યની દિશાતું બાન કરાવવા પ્રયત્ન કરે છે. અમળુંન યુદ્ધ કરવાની ના કહી તેમાં નીતિ અને તર્કવાદ વાપર્યો છે પણ ખર્ચ જેતાં તાર્કિક યુક્તિવાદથી અને નીતિના સિદ્ધાંતોવાળા શબ્દો વાપરીને તેણે પોતાના મનની ધૃષ્ટા, પોતાની નિર્બળતા, અહંતા વગેરેને ઢાંકવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અમળુંન શરીરના મરણ વિશે જ્યારે બોલે છે ત્યારે માણસ જાણે શરીર જ ન હોય એમ વાંચનારને થાય છે. શરીરનું મૃત્યુ એ જ ખરેખર્ચ મૃત્યુ ન હોય એમ બાસ થાય છે. પણ જે પંદિત લોકો હોય છે, જેઓ ખરા જ્ઞાની હોય છે તેમના મનમાં શરીરનું મરણ શોક ઉપજાવી શકતું નથી.

અશોક્યાનન્વશોષસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચભાષસે ।
ગતાસૂનગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥

(અં ૨ શ્લો ૧૧)

—હે અર્જુન ! જેનો શોક કરવો ન જોઈએ તેનો તું શોક કરે છે અને (પંડિતાના જેવી) ડાહી ડાહી વાતો કરે છે. જ્ઞાની લોકો-પંડિતો મૂઝા જીવતાનો શોક કરતા નથી. કારણ કે દુઃખ મૃત્યુ વગેરે આત્માના અસ્તિત્વમાં કેવળ ક્ષણિક બનાવ માત્ર છે. માણસનું ખરું સ્વરૂપ તો આત્મા છે અને તે અનાદિ છે.

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।
ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ॥

(અં ૨ શ્લો ૧૨)

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે: “ હું જૂતકાળમાં ન હતો અથવા તો તું ન હતો એવું નથી, અથવા તો આ રાજાઓ પણ જૂતકાળમાં હતા જ નહિ એમ નથી. અને આપણે બધા ભવિષ્યમાં નહિ હિપન્ન થઈએ-જન્મ ધારણ નહિ કરીએ-એમ પણ નથી. ”

એમના મૃત્યુનો શોક કરવાથી શું ફળ છે ? તેઓ પાછા શરીર ધારણ કરવાના છે.

દેહિનોઽસ્મિન્યથા દેહૈ કૌમારં યૌવનં જરા ।
તથા દેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુચ્યતિ ॥

(અં ૨ શ્લો ૧૩)

“દેહ ધારણ કરનારને જેમ આ દેહમાં બાલ્ય, યૌવન, અને વૃદ્ધાવસ્થા, આવે છે (પ્રાપ્ત થાય છે) તે પ્રમાણે જ તેને આગળ બીજો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. (માટે) તે બાળ્યમાં ધીર પુરુષો ક્ષોભ પામતા નથી.”

જે શાંત, જ્ઞાની પુરુષ પોતાના આવેશોને વશ થતો નથી તે બાલ્ય દેખાવ માત્રથી છેતરાતો નથી. પોતાની ઇન્દ્રિયોના વેગથી અથવા તો

લાગણીના પૂરથી કે મનની ધ્રુવઓના સમૂહથી પોતાની બુદ્ધિનો નાશ થવા દેતો નથી. ભૌતિક, શારીરિકજીવનથી તે પોતાની દૃષ્ટિ પર રાખે છે અને અંતિમ સત્ય ઉપર પોતાની દૃષ્ટિને સ્થિર રાખે છે.

ત્યારે જીવનનું અંતિમ રહસ્ય શું છે? એવું કયું પરમ સત્ય છે કે જે ઉપર ધીર પોતાની દૃષ્ટિ સ્થિર કરે છે? જીવનનું ખરું રહસ્ય એ છે કે જ્યાં જ્યાં અનેક શરીરો ધારણ કરીને મનુષ્ય અમૃતત્વ માટે યોગ્ય બને છે. કેવી રીતે યોગ્ય બને છે? કયો માણસ યોગ્ય બને છે? એ પ્રશ્નો સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. જે માણસ પોતે શરીર છે એ વિચારથી પર થઈ શકે છે તે, જે મનુષ્ય ધન્દ્રિય ઉપર થતી અસરોને અને મનની વાસનાઓને સત્ય ગણી લેતો નથી તે, જે પોતાની જાતને આત્મા તરીકે જાણે છે અને સર્વને આત્મસ્વરૂપે જ જુવે છે તે માણસ યોગ્ય છે. “અમૃતત્વ” નો અર્થ શરીરનો વિનાશ-મૃત્યુ ન થાય એવો થતો નથી પણ જીવન અને મૃત્યુ બંનેથી પર જવું તે છે. સામાન્ય માણસ મનથી વિચારમય જીવન ગાળી શારીરિક વ્યક્તિ પેઠે જીવે છે તેમ નહિ કરતાં જે માણસ પોતે આત્મા છે એમ જાણી આત્મામાં જીવે છે તે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. જે માણસ હર્ષ, શોકને વશ થાય છે તથા જે લાગણીઓ અને ધન્દ્રિયોના આવેગોનો ગુલામ હોય છે તે કદી પણ “અમૃતત્વ” ને યોગ્ય થઈ શકતો નથી. આ બધી વસ્તુઓને માણસે સહન કરતાં શિખવું જોઈએ.

તાંસ્તિતિક્ષ્ણ ભારત । (અં ૨ શ્લો ૧૪) એ બધાને હે અર્જુન ! તું સહન કર. એ બધા બાહ્યસ્પર્શો મુક્ત માણસને દુઃખ આપી શકતા નથી. અખંડ આત્માને બાહ્યસ્પર્શો સુખ દુઃખ આપી શકતા નથી તે જ પ્રમાણે મુક્ત આત્માને પણ તેઓ અસર કરી શકતા નથી. અર્જુનને જેવો શોક થયો છે, વૃણા થઈ છે, અને જેનાથી એ પોતે યુદ્ધ કરતાં અટકી ગયો છે તેવી અસર થવા દેવી એ ‘અનાર્થ’ ને છાજે એવું અજ્ઞાન છે. અમૃતત્વને મેળવનારા સમત્વ યુક્ત આર્યને છાજે એવું એ વર્તન નથી.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો અર્જુનને કહે છે જગતમાં મૃત્યુ એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, કારણ કે જન્મ અને મરણ તો માત્ર દેહનાં જ હોય છે.

નાસતો વિષયતે ભાવો નાભાવો વિષયતે સતઃ ।

ઉભયોરપિ વ્રણોડતસ્ત્વનયોસ્ત-ત્વદર્શિભિઃ ॥

(અ. ૨ શ્લો. ૧૧)

જે વસ્તુ અસ્તિત્વમાં છે તેનો કદી નાશ થતો નથી અને જે અસ્તિત્વમાં નથી તે કદી ઉત્પન્ન થતો નથી. એ બંનેનો અન્ત તત્વ-ગાની લોકોએ દોડેલો હોય છે.

આત્મા તો સત્ છે. અસ્તિત્વયુક્ત છે, માટે તે કદી નાશ પામતો નથી. અહિં જે જન્મમરણરૂપે આપણને દેખાય છે, અસ્તિત્વ અને આવિર્ભાવ જે ભેદ છે તે બધાનો અન્ત

અવિનાશિ તુ તદ્વિદ્ધિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ॥

(અ. ૨ શ્લો. ૧૭)

જેનાથી આ બધું વિશ્વ છવાયું છે તેને અવિનાશી જાણુ. અવિનાશી એ અવ્યય તત્વનો—આત્માનો વિનાશ કોણ પણ કરી શકે તેમ નથી. ” આત્મજ્ઞાનમાં આવે છે. “ અન્તઃસંત ઇમે દેહા ” (અ. ૨. શ્લો. ૧૮) “ આ બધાં શરીરો નાશવંત છે. ” “ વાસ્તાંસિ જીર્ણાંનિ યથા વિહાય ” એ અખંડ આત્મા જૂનાં કપડાંની પેઠે જીર્ણ શરીરોનો લાગ કરી નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. એમાં શોક કરવાનું, નિરાશ થવાનું કે ધૂણા કરવાનું શું છે? આત્મા “ અજો નિત્યઃ શાશ્વતોડયં પુરાણો । ” (અ. ૨. શ્લો. ૨૦) જન્મ વગરનો, નિત્ય, શાશ્વત છે તેને કોણ મારી શકે? નૈનં છિદ્ધન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ । (અ. ૨. શ્લો. ૨૩) એ આત્માને શસ્ત્રો છેદતાં નથી, અગ્નિ દહન કરતો નથી, પાણી તેને પલાળી શકતું નથી, પવન તેને સુકવી નાંખતો નથી. “ નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચ્છોડયં સનાતનઃ । (અ. ૨. શ્લો. ૨૪) તે આત્મા નિત્ય છે, સર્વવ્યાપી, સ્થાણુ છે.—તે હમેશાં હોય છે. તે શરીરની પેઠે આવિર્ભાવ પામતો નથી, પણ આવિર્ભાવથી પર હોય છે, વિચારથી પણ તે

અગમ્ય છે, મનથી તે પર છે, જીવનની પેઠે વિકાર પણ પામતો નથી. મન, પ્રાણ અને શરીરના વિકારોથી તે રહિત હોય છે. છતાં પણ મન, વિચાર, પ્રાણ અને શરીર એ બધાં આત્માનો આવિર્ભાવ કરવા પ્રયત્ન કરી રહેલાં હોય છે.

કોઇ કહેશે કે “આત્મા તો અસ્તિત્વમાં જ ક્યાં છે ? માણસ જન્મે છે ને મરણ પામે છે તેની સાથે આત્મા પણ જન્મમરણ પામે છે.” એ પ્રમાણે માનવામાં આવે તો પણ તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી કારણ કે તેનો નાશ અનિવાર્ય છે.

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।

अव्यक्त निधनान्धेष तत्र का परिदेवना ॥

(અ. ૨. શ્લો. ૨૮)

હે ભારત ! આદિ કાળમાં એ જીવો અપ્રકટ છે મધ્ય સમયમાં પ્રકટ છે, તથા મૃત્યુ પછી પાછાં અવ્યક્ત બને છે તો પછી તેને માટે શોક શા કરવો ?

આત્માનો આવિર્ભાવ કરવા માટે વારંવાર જન્મમર થાય એ જરૂરનું છે. બધાં પ્રાણીઓની સરખાતે ક્યાંથી થઈ તે કોઇ જાણતું નથી, તેવી જ રીતે જ્યારે મરણ થાય છે ત્યારે મનુષ્યનું ‘શુ’ થાય છે તે કોઇ કહી શકતું નથી. માત્ર તેનો મધ્યમ-જીવન આપણે જાણી શકીએ છીએ. તો પછી તેમાં શોક શા માટે કરવો. અર્થાત્ આત્માનો આવિર્ભાવ થવા માટે જન્મ મરણની આવશ્યકતા છે. એટલે શરીર અને મન મરણ પથારી ઉપર અથવા તો યુદ્ધના મેદાનમાં, મૃત્યુથી ભય પામે છે તે અજ્ઞાન છે. જે માણસ મરણ પામ્યું છે તેને માટે શોક કરવો એ અશોભ્ય વસ્તુનો શોક કરવા બરોબર છે. ‘અજોક્ષ્યાનન્ધ ડ્યોષસ્ત્વં’ કારણકે જે મનુષ્ય મરણ પામેલો છે તેના આત્માને જીવનમાં સુખ નથી તેમ મરણમાં દુઃખ નથી. ખરું જોતાં તો માણસ (એના આત્મા) જન્મ મરણથી પર છે.

આશ્ચર્યવત્પદ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવદ્વદતિ તથૈવ શાન્યઃ ।

આશ્ચર્યવશ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥

(અં ૨ શ્લો ૨૯)

“ જોને કેટલાક આશ્ચર્ય રૂપે વર્ણવે છે, જોને કેટલાક આશ્ચર્ય રૂપે શ્રવણ કરે છે. તેવો અને આશ્ચર્યરૂપ શ્રવણ કરવાં છતાં કોઈ પણ તેને સંપૂર્ણ જાણી શક્યું નથી ” એવો તે પરમાત્મા છે.

જગતમાં આપણને જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપમાં જે દેખાય છે તે એ પરમાત્મા છે. સમગ્રજીવન પ્રભુના પડછાયા જેવું છે. શરીરને ધારણ કરી આત્મા તેનો ત્યાગ કરે છે તે પણ પરમાત્માની જ એક ક્રિયા છે.

ય યનં વેત્તિ હન્તારં યશ્ચૈનં મન્યતે હતમ્ ।

ઉભૌ તૌ ન વિજાનીતો નાયં હન્તિ ન હન્યતે ॥

(અં ૨ શ્લો ૧૯)

“જે મનુષ્ય એ આત્માને હણનાર અથવા હણનાર માને છે તે અજ્ઞાન છે, કારણ કે આત્મા કદી કોઈને હણતો નથી અને પોતે કદી હણતો નથી. ”

જે એકજ સનાતન સત્ય આપણે જીવનમાં અનુભવવાનું છે તે એ કે એક સનાતન આત્મા મનુષ્યના આત્મારૂપે આવિર્ભાવ પામે છે, અને તે યાત્રામાં જીવન અને મૃત્યુ રસ્તા ઉપર આવતા ગણવાના પથરા જેવા છે. એ જીવનયાત્રામાં જીવન અને મરણ એ બંને પ્રગતિ કરાવવાના ઉપયોગી સાધન રૂપ છે, સુખ દુઃખ વગેરે વિજય મેળવવાનાં પગથીયાં છે અને અમૃતત્વ એ પરમ ધામ અંતિમ પ્રાપ્ય છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન બોધ આપે છે કે “ હે અર્જુન ! તું યુદ્ધ કર ! બધો શોક છોડી દે અને લડાઈ કરવા તત્પર થા ! ” સ્વભાવિક રીતે જ આપણને પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે ઉપર જે તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ આપ્યો તે તો યોગ્ય છે પણ તે ઉપરથી “ યુદ્ધ કર ” એવો સાર ક્યાંથી કાઢ્યો ? મન્ત્રિયોના વિષયોથી પર થવાનું, સુખ અને દુઃખને સરખાં ગણવાનું તે

બધું શું લઠાઇ કરવા માટે ? ઉપર જે બોધ આપ્યો છે તેને પરિણામે આપણે સુખ દુઃખમાં “સમ” રહેતાં શીખીએ, મૃત્યુથી ડરીએ નહિ, શરીરને તુચ્છ ગણીએ; સર્વમાં એકજ આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે એ સત્ય આપણે માન્ય રાખી તે પ્રમાણે વર્તન કરીએ પણ અમળું નને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યુદ્ધ કરવાનું કહે છે તે આજ્ઞા ક્યાંથી આવી ? એનો ઉત્તર એ છે કે અમળું નને સ્વધર્મનું પાલન કરવાનું છે, એના ક્ષાત્રસ્વભાવ પ્રમાણે ધર્મ-યુદ્ધ કરવું એ તેનો ધર્મ છે અને મહાભારતના પ્રસંગમાં એણે તે સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તન કરવાનું છે. જગત્માં આવીને મતુષ્યને માત્ર આંતરવિકાસ જ કરવાનો હોતો નથી અને આંતરકર્મો એ કાંઈ સમગ્ર કાર્યક્ષેત્ર નથી; બાહ્ય-કર્મો પણ જીવનના વિકાસમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ધરાવે છે. જગત્ આખું અન્યોન્ય સહાય અને સંગ્રામનું બનેલું છે જીવન હમેશાં શાંત, સરળ અને સીધું વહેતું નથી, તેમાં દરેક ડગલું મુશ્કેલીઓ સાથે બાથ ભીડીને, પ્રતિબળોનો નાશ કરીને ભરવું પડે છે. જગત્માં જે લોકો બાહ્ય અને આંતર વિગ્રહ-સંગ્રામ કરવાનું પોતાને માથે ઉઠાવી લે છે તેમને ક્ષત્રિય કહેવાય છે. યુદ્ધ, બળ, શક્તિ, ઉદારતા, બહાદુરી, વીરતા, વગેરે તેમના ગુણો હોય છે. ધર્મનું રક્ષણ કરવું, અને તેને માટે યુદ્ધનો ઝુંડો ઉઠાવવો એ તો તેમનો એક હક્ક છે, કારણકે જીવનમાં તો સત્ અને અસત ન્યાય અને અન્યાય, ધર્મ અને અધર્મ વચ્ચે હમેશાં યુદ્ધ ચાલ્યાં જ કર છે. જ્યારે એ યુદ્ધ શરીરનો નાશ કરવા સુધી આવી પહોંચે ત્યારે ધર્મના વીર નેતા એ પોતાના કર્તવ્યથી થતો નાશ જોઈને પાછા ફરવું એ તો ધર્મનો પરાજય સ્વીકારવા બરાબર છે. એવે કટોકટીને પ્રસંગે ધર્મયુદ્ધના મહારથીએ, પોતાના અનુયાયીઓનો ત્યાગ કરવો ઘટતો નથી. પોતાનું ધર્મયુદ્ધ ત્યજ દેવું એ યોગ્ય નથી. ધર્મનો વાવટો અધર્મીઓના પગ નીચે કચરાવવા દેવો એ હિંસા કરવા કરતાં પણ વધારે ધોર પાપ છે. પોતાના હૃદયમાં થતી નિર્જળ દયાને વશ થઈ દુષ્ટ લોહીથી તરબોળ નીતરતા અધર્મીઓના પગ નીચે શું તેણે ધર્મનો ઝુંડો કચરાવા દેવો એ બાજબી છે ? એની ફરજ તે સમયે તો યુદ્ધ કરવાની જ હોઈ શકે. અહિં હિંસા કરવી એ પાપ નથી પણ હિંસા કરતાં અટકી પડવું એ મહાન પાપ છે.

અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને બીજું કારણ આપ્યું હતું તેનો ઉત્તર પણ ભગવાન આપે છે. અર્જુને એમ કહ્યું હતું કે સગાંઓને મારવાથી એનું પોતાનું જીવન નીરસ થઈ પડશે. શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પૂછે છે કે “ક્ષત્રિયના જીવનનો ખરો આદર્શ શો છે ? ક્ષત્રિયનું ખરું સુખ શેમાં રહેલું છે ?” ક્ષત્રિયનું ખરું સુખ પોતાનાં સગાં વહાલાંઓ વચ્ચે શાંતિમાં રહી સુખચેનના દિવસો ગુજરવામાં રહ્યું નથી, પણ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે યુદ્ધ કરવામાં રહેલું છે. પોતાનું જીવન જેને માટે અર્પણ કરી દેવાય એવો મહાન આદર્શ શોધી તેની પાછળ એક મનથી પડવામાં ખરું ક્ષાત્રતેજ રહેલું છે.

धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ (अ० २ श्लो० ३१) ધર્મયુદ્ધથી વધારે ઉચ્ચ શ્રેય ક્ષત્રિયને માટે હોતું નથી.

यदृच्छया क्षोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीवृक्षम् ॥

(અં ૨ શ્લો ૩૨)

આપોઆપ ઉઘડી ગયલા સ્વર્ગના દાર જેવું ધર્મયુદ્ધ બ્યારે ક્ષત્રિયના સમક્ષ આવે છે, ત્યારે ક્ષત્રિયો ખરેખરા સુખી છે.

અર્જુન ધર્મયુદ્ધ કરવા ના પાડે છે તેનાથી તો ક્ષત્રિયોમાં, મહારથીઓમાં તેની હાંસિ થવાનો સંભવ છે. બધે તેની અપહ્રાંતિ થશે.

संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते । (अ० २ श्लो० ३४) અને સારા માણસને માટે અપહ્રાંતિ એ મરણ કરતાં પણ વધારે અનિષ્ઠ થઈ પડે છે.

ક્ષત્રિયને માટે તો યુદ્ધ, વીરતા, અધિકાર, શક્તિ, વીરભોકોમાં કીર્તિ સારા કાર્યમાં મરણ પામે તો તેને સ્વર્ગ મળે છે તે સ્વર્ગ મેળવવું વગરે તેના આદર્શ છે. એ મહાન આદર્શને હલકા પાડવા, તેના ઉપર ડાખ લાગવા દેવો, બહાદૂર વીર યોદ્ધાઓને બીરુતાનો દાખલો પોતાના વર્તનથી

આપનો, મનુષ્યજાતિનો નીતિનો આદર્શ પોતાની દરજ્જા ન યાગવીને હલકો કરી નાંખવો એ ધર્મ ધોરણાત્મક ગણાય એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

હતો વા પ્રાપ્ત્યસ્થિતિ સ્વર્ગ ચિત્તવા વા મોક્ષસ્થે મહીમ્ ।
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાત્મ કૃતનિશ્ચયઃ ॥

(અ. ૨ શ્લો. ૩૭)

જો તું યુદ્ધમાં મરણ પામીશ તો તું સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થઇશ, અને જો તું વિજયી થઇશ તો તું પૃથ્વીનું રાજ્ય ભોગવીશ માટે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરીને ઉભો થા.

પ્રથમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર જે ઉપદેશ આપ્યો તેનાં કરતાં બીજો ઉપદેશ જરા હલકો ભૂમિકાનો લાગે છે. અને હવે પછી પણ જે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપનાર છે તેનાથી તે ઉતરતો છે. કારણ કે ઉપર જે શ્લોક કહ્યો તે પછીના જ શ્લોકમાં

સુક્તદુઃસ્થે સમે કૃત્વા લાભાલાભો જયાજયો ॥ (અ. ૨. શ્લો. ૩૮) સુખ અને દુઃખ, લાભ અને હાનિ, જય અને પરાજયને સમાન ગણી યુદ્ધમાં સમત્વ ધરી લડવાનું કહે છે.

ગીતાનો એ ઉપદેશ ખરેખરો છે. આર્યાવર્તમાં નીતિના આદર્શો જૂદી જૂદી સ્થિતિના લોકોને માટે ક્રમવાર ચઢતી પાવરી હોય છે. અહિં આપણને વર્ણાશ્રમ ધર્મનો આદર્શ, સમાજક વ્યવસ્થાના ઉપયોગી ભાગ તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો છે. પાછળથી તેનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય પણ સ્પષ્ટમંભવ્યું છે. જો તું ફળની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને કર્મો કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો હોય તો વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરવાનો બોધ હું તને આપું છું. ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી તું અને પૂછતો હોય તોપણ મેં તને આત્માની એકતા અને નિત્યતા બતાવી છે એમ શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહી રહ્યા છે. “સ્વધર્મેમપિ ચાવેક્ષ્ય”-(અ. ૨. શ્લો. ૩૧) મને તે માર્ગ તું વિચાર કરશે તો પણ પરિણામ તો એક જ છે, જો તું એમ ખારતો હોય કે વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરવા જતાં મને પાપ લાગે છે તો મેં

આર્થશોદ્ધાનો ધર્મ

તને તત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ તાર્કિકતાથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તારામાં જે અહંકાર છે તેનો નાશ કર, સુખ અને દુઃખ બંનેનો ત્યાગ કર. લાભ અને હાનિ પ્રત્યે સમાન થા. ઇશ્વરી આદર્શથી જે કર્તવ્યકર્મ તારે કરવાનું પ્રાપ્ત થયું છે તેના પ્રત્યે દૃષ્ટિ રાખ.

“ નૈવં પાપમવાપ્સ્યસિ ” (અ. ૨. ૨૩૦, ૩૮) “ એ પ્રમાણે કરવાથી તને પાપ નહિ લાગે ” એ રીતે અનુનિતા પ્રજ્ઞનો જ્ઞાન અને અવહારિક નીતિ, બંને દૃષ્ટિથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉત્તર આપ્યો છે.

આર્થશોદ્ધાનો ધર્મ શો છે ? ઇશ્વરને ઝોળખ; તારા આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર; મનુષ્યોને સહાય કર; ધર્મનું રક્ષણ કર, જીવનસંગ્રામમાં તારું પોતાનું કાર્ય કર્યા વગર, હિંમત હાર્યા વિના કરતો રહે, આર્થશોદ્ધાનું અમર આત્મા છે, કુદ્ર શરીર નથી. તારો આત્મા અમૃતત્વને પામવા માટે આવિર્ભાવ પામે છે. જીવન અને મરણ એ તો કાંઈ વિસાતનાં નથી ! શોક, ભય, દુઃખ વગેરે મિથ્યા છે, કારણ કે એ બધાંને તો તારે જીતવાનાં છે. તારા પોતાનાં સુખ પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ રાખ નહિ, તારો પોતાનો જ સ્વાર્થ શોધ નહિ પણ તારી દૃષ્ટિને ઉદ્ધૃત રાખ, અને ચારે બાજુએ ફેરવતો રહે. ઉચ્ચ આત્માની ઉન્નતિના પ્રદેશ પ્રત્યે અને ચારે બાજુ જગતમાં ચાલી રહેલા સંગ્રામ પર દૃષ્ટિ રાખ. મનુષ્યજાતિ તારા પ્રત્યે આશા ભરી દૃષ્ટિ નાંખી રહી છે. તે તારી સહાય માંગે છે, માટે સહાય કર ! મુક્ત કર ! જગતની પ્રગતિ થતી હોય તો સંહાર કરવા માટે પણ તત્પર થા ! પણ જેનો તું વિનાશ કરે તેના પ્રત્યે દ્રેષ રાખતો નહિ. જેઓ તારે હાથે નાશ પામે તેનો શોક કર નહિ. સર્વમાં એક જ આત્મા છે, તેને નિહાળ ! શરીર તો માટી છે એ વાત બરાબર સ્પષ્ટ થશે. તારું કર્તવ્ય સમજાવે, દંડતાથી કર્યો જા. મુક્ત કર અને તેમાં મરણ પામી અમર થા તો વિજય મેળવ. કારણ કે ઇશ્વર તરફથી અને પ્રકૃતિ તરફથી તને આ કાર્ય સોંપાયલું છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

“સાંખ્ય અને યોગ,”

અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને શરૂઆતમાં જે સંક્ષિપ્ત ઉત્તર આપેલો છે, તેમાં એક જરૂરનો ભેદ વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને તે ભેદ ગીતાની સંપૂર્ણ સમગ્રુતિ માટે ઘણો જ અગત્યનો છે. એ ભેદ સાંખ્ય અને યોગ વચ્ચેનો છે.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्यंगि त्विमां शृणु ।

बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥

(અ. ૨. શ્લોક ૩૯)

આ મેં તેને ‘સાંખ્ય’ મત કહ્યો, હવે તું યોગની સમગ્રુતિ સાંભળ-કારણકે આ બુદ્ધિથી યુક્ત થવાથી હું અર્જુન ! કર્મનાં સર્વ બંધનો તું ત્યાગી શકશે.

ઉપર જણાવેલા શબ્દોમાં ગીતા ‘સાંખ્ય’ અને ‘યોગનો’ ભેદ આપણને દર્શાવવા માગે છે.

ગીતાનો પાંચો વેદાંત ઉપર રચાયેલો છે. અને વેદાંતમતનાં * ત્રણ પ્રમાણભૂત પુસ્તકોમાંનું તે એક પુસ્તક છે. ગીતા અપૌરુષેય-દૈવી વાણી નથી. અર્થાત્ તેમાં યુક્તિ, અનુમાન, તર્ક વગેરે સર્વ ઉપાયો વાપરવામાં

* વેદાંતના ત્રણ પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં:—૧ બ્રહ્મસૂત્ર વેદવ્યાસનાં બનાવેલાં, ૨ હરા ઉપનિષદો, ૩ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—આ ત્રણ પુસ્તકો ઉપર બંધ બેસતી ટીકા લખનાર માણસને “આચાર્ય” એવું નામ આપવામાં આવતું.

આમ્યા છે, અને તે બધાંનો પાયો સત્ય ઉપર જ રચાયેલો છે, તોપણ તે પ્રેરણાજન્ય વાણી નથી. છતાં પણ ગીતા પ્રત્યે આર્યપ્રજ્ઞનો એટલો બધો ભાવ છે કે ગીતાને તેરમા ઉપનિષદ તરીકે ગણવામાં જરા પણ વાંધો નથી. ગીતા વેદાંતનો એક પ્રમાણુજીત ગ્રંથ છે તે છતાં તેમાં દર્શાવેલા વેદાંતના વિચારોને ‘સાંખ્ય’ અને ‘યોગનો’ દૃઢ પાશ લાગેલો જણાઈ આવે છે. અને તેથી જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું તત્ત્વજ્ઞાન સમન્વય-પૂર્ણ એકીકરણથી વ્યાપ્ત છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ગીતા એક ચોક્કસ માર્ગનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે, અને તે માર્ગની સમજુતિ આપવા માટે જ ગીતા તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોની સહાય લે છે. વળી વેદાંતના વિષયમાં પણ કેવળ સિદ્ધાંતો તથા તત્ત્વજ્ઞાન લાખીને ગીતા સંતોષ માનતી નથી. પરંતુ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બંનેને કર્મના પાયા ઉપર રચે છે અને કર્મના જ્ઞાનમાં પરિપાક કરવાનું કહે છે. અને કર્મમાં ભક્તિનો રસ જોતાપ્રેત કરી કાંઈક અદર્શનીય યોગની પ્રજ્ઞાલીનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે. વધારામાં ગીતાના યોગનો પાયો સાંખ્યમત ઉપર પણ ધણે અંશે રચાયેલો છે. તેનો પાયો લાંબને ગીતા શરૂઆત કરે છે અને સાંખ્યના ધણા સિદ્ધાંતોને ગીતા કણુલ પણ રાખે છે. તોપણ ગીતા તેમનાથી પણ આગળ વધી જાય છે. કેટલુંક તેમાંનું પડતું પણ મૂકે છે અને તે છતાં સાંખ્યમતની પૃથક્કરણની પ્રથા અને વેદાંતમતના સમન્વયરૂપ અદ્વૈતને અજળ રીતે એકતામાં સંધિ છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને અહિં પ્રશ્ન થાય છે કે ગીતામાં ‘સાંખ્ય’ અને ‘યોગ’ એ બંને કહેવામાં આવે છે તે ક્યાં? સાંખ્ય-કારિકાઓમાં અત્યારે જે સાંખ્યમત આપણને મળી આવે છે તે જ ‘સાંખ્ય’ ગીતામાં વિવક્ષિત છે કે કેમ? અને ‘યોગ’ના અર્થમાં પાંતજલ યોગસૂત્રોનો ઉપયોગ ગીતા કરે છે કે કેમ? એ બંને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપણે ભારપૂર્વક નકારમાં જ આપવો પડશે. ગીતામાં કહેલું ‘સાંખ્ય’ કારિકાના સાંખ્યથી ભિન્ન છે, કારણ કે ગીતા પુરુષની વિવિધતા-નાનાત્વ-કોષ્ટ પણે સ્થળે સ્વીકારતી નથી. એટલું જ નહિ પરંતુ સાંખ્યમતમાં એક-અદ્વૈત-ધર્મિય પુરુષોત્તમના અસ્તિત્વને સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી તેનો ગીતા યુદ્ધિપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. પરાપૂર્વથી મનાતો આવેલો સાંખ્યમત નિરીશ્વરવાદી છે બ્યારે

ગીતામાં કહેલા 'સાંકલ્ય' મત પ્રમાણે ઈશ્વરવાદ-સમષ્ટિવાદ અને અદ્વૈત વાદ-સર્વેનો સમન્વય કરી શકાય છે.

જે પ્રમાણે 'સાંખ્ય' મતનું તે જ પ્રમાણે 'યોગ' નું સ્હમજનું. ગીતામાં કહેલો યોગ પાતંજલનો યોગ-રાજયોગ નથી. રાજયોગમાં તો આંતરનિયંત્રણને ડગલે ડગલે અમલમાં મૂકવાનું છે. સોપાન તૈયાર હોવા ઉપરાંત એ પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય-પ્રયોગ સિદ્ધ છે. તે માર્ગદારા કમેકમે મનને તદ્દન શાંત કરવામાં આવે છે. અને કેવળ નિઃસ્તબ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં મનને સમાધિ થઈ જાય છે. એ સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાથી તે આત્માને ઐહિક, આમુષ્મિક અને લાભ થાય છે. માણસને એ ઐહિક લાભ આત્માની ઉન્નતિ, વિકાસ અને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ રૂપે દેખાય છે, અને નિત્યનો લાભ તેને જ્ઞાના સાક્ષાત્કારરૂપે થાય છે. પરંતુ, આપણે સ્પષ્ટ સ્હમજવાની જરૂર છે કે ગીતામાં જે યોગનું પ્રતિપાદન કરવામાં આશું છે તે યોગ વિજ્ઞાન, ધણો જ સ્થિતિસ્થાપકતાવાળો અને અતિભ્યાસ છે. તેમાં વિવિધ તરવોને ખૂબીથી સમન્વયમાં સાધવામાં આવ્યાં છે. તે યોગમાં રાજયોગ એ માર્ગ એક સહાયક તરીકે જ સ્વીકારવામાં આવેલો છે અને તે પછુ તદ્દન અનિવાર્ય અથવા આવશ્યક તો નથી જ. ગીતાના યોગમાં પાતંજલના યોગમાર્ગની પેઠે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ નથી પરંતુ તે યોગમાં આત્મવિકાસનો ઉપાય પ્રકૃતિને અનુસાર રાખી યોગની શરૂઆત કરવામાં આવે છે. મનુષ્યજીવનમાં ગીતા પુરુષને ઉચ્ચ ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરાવી પશુ-જીવનમાંથી દૈવીજીવનમાં મનુષ્યને લઈ જવાનો માર્ગ દર્શાવે છે, તેથી કરીને ગીતામાં સમાધિનો અર્થ સામાન્ય રીતે યોગમાં જે સમાધિ કહેવામાં આવે છે તેના કરતાં તદ્દન જૂદો છે. વળી પાતંજલ યોગભાષ્યમાં કર્મને માત્ર ચિત્તશુદ્ધિના પ્રાયમિક સાધન તરીકે જ સ્વીકારવામાં આવે છે અને એકમતા લાવવા માટે સહાયક તરીકે તેને સ્થાન આપવામાં આવે છે; જ્યારે ગીતા યોગસાધનાના મુખ્ય હથિયાર તરીકે કર્મનો સ્વીકાર કરે છે. પાતંજલમાં કર્મ કેવળ પ્રાયમિક અને અપકવ દશામાં જ સ્વીકારાયેલું છે જ્યારે ગીતામાં કહેલા યોગનો આખો પાયો કર્મ ઉપર રચાયેલો છે. પાતંજલ યોગમાં કર્મનો તો જેમ અને તેમ જલદી ઉપયોગ થઈ રહેતાં ત્યાગ

કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ યોગને માટે કર્મ નિરૂપયોગી શ્રદ્ધ પડે છે, પરંતુ ગીતામાં તે પ્રમાણે નથી. ગીતામાં તો સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે કર્મને સ્વીકારવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ મોક્ષ મેળવ્યા પછી પણ કર્મ સતત ચાલ્યા જ કહે છે.

ઉપર કરેલો પ્રસ્તાવ કરવાની ખાસ અગત્ય એ છે કે હમણાં વપરાતા ધણા ખરા પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ આપણે હમણાં સ્ક્રમ્બલે છીએ તેવા અર્થમાં કરવાથી ઉત્પન્ન થતી ગુંચવણો ઉભી ન થાય. ગીતામાં કહેલું ‘સાંખ્ય’ અને તેનો ‘યોગ’ બિન્ન છે. તોપણ એટલું તો કહેવાની ખાસ જરૂર છે કે ‘સાંખ્ય’ અને ‘યોગ’ બન્નેમાં સર્વમાન્ય વિજ્ઞાન-ઉદાર-આસ્થાયુક્ત અને સર્વાંશે સત્ સિદ્ધાંતો છે તે બધાય ગીતા કમ્બલ કરી પોતાની વિચારપદ્ધતિમાં અડધ કરી લે છે. અલખત ગીતા પોતે તે મતમતાંતરેની અને તેમના સિદ્ધાંતોની વાડોશી કદી પણ બંધાઈ જતી નથી. ગીતામાં જે ‘સાંખ્ય’ છે તે અસ્તિ-સેશ્વરી *—વેદાંતના મતને અનુસરતું છે. અર્થાત્ ઉપનિષદમાં અને છેવટે પુરાણોમાં સાંખ્યના મૂળ સિદ્ધાંતો અને તત્ત્વો ઉપરથી સાંખ્ય જેવું તાર્કિક કાઢી શકાય તેમ છે તેવું ગીતા માન્ય રાખે છે. અને ગીતાના યોગનો ખ્યાલ પણ ધણો જ વિશાળ છે. આંતર સ્થિતિમાં કરવાના મહાન પરિવર્તનને તથા સમ્વિદ્યાનંદ સાથે આત્માની એકતા કરવાના પ્રયત્નને ગીતા યોગ એવી શરૂઆત આપે છે. અને તે સિદ્ધ કરવા માટે રાજયોગ તો કેવળ એક માર્ગ છે. વળી વધારામાં ગીતા તો બાહ્ય ધર્મને જણાવે છે કે ‘સાંખ્ય’ અને ‘યોગ’ બન્ને એકજ છે—જૂઠા નથી અને બન્ને પરસ્પર વિરોધી પદ્ધતિઓ નથી. પરંતુ બન્નેના સિદ્ધાંતો એ છે તથા બન્નેના અંતિમ હેતુ પણ એકજ છે. ઈક્ત તેમની પદ્ધતિમાં અને શરૂઆત કરવામાં ભેદ જણાય છે. ‘સાંખ્ય’ પણ એક પ્રકારનો યોગ છે.

* સાંખ્યના બે મત પ્રચલિત હતા. ૧ નિરીશ્વરી અને ૨ સેશ્વરી. સેશ્વરી સાંખ્યમાં સર્વે તત્ત્વો ઉપરાંત ઈશ્વરને પણ સ્વીકારવામાં આવે છે. નિરીશ્વરી સાંખ્યના મત પ્રમાણે વિશ્વધટનામાં કેવળ પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવતું. ઈશ્વર એવું તત્ત્વ તેઓ માન્ય રાખતા નહિ.

પરંતુ તે જ્ઞાનથી શરૂઆત કરે છે. અર્થાત્ તેની શરૂઆત વિવેક, વિચાર, પૃથક્કરણ વગેરેથી થાય છે. અને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરીને તે પોતાનું અંતિમ લક્ષ્ય સાધે છે. યોગની શરૂઆત ‘કર્મ’થી થાય છે. હવે કર્મ શબ્દનો અર્થ તપાસતાં આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે ગીતામાં ‘કર્મ’ શબ્દ ઘણા જ વિશાળ અર્થમાં લેવામાં આવ્યો છે. પોતાની આંતરબાહ્ય સર્વ ક્રિયાઓને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી સંપૂર્ણ ભક્તિભાવપૂર્વક પ્રભુના ચરણમાં યજ્ઞરૂપે સમર્પણ કરવી તેને યોગનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાનદ્વારા જે સત્યની પ્રતીતિ થાય છે તેનું વર્તનદ્વારા પાલન કરવું અને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક અને સમતાથી પુરુષોત્તમ પ્રભુને આત્મસમર્પણ કરવું તેનું નામ ‘યોગ’ છે.

પરંતુ અહિં આપણને સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રશ્ન થાય છે કે ‘સાંખ્ય’ નો મત શો છે ? તેમાં ક્યાં ક્યાં સત્યોનો સમાવેશ થાય છે ? “સાંખ્ય” એ દર્શનનું નામ સંખ્યા-ગણતરી પૃથક્કરણની પદ્ધતિ એ ઉપરથી આવેલું છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું મન જગતમાં જે મૂળતત્ત્વો છે તેનાં કાર્ય અને પ્રતિકૃત્યની પરંપરાને જ નિહાળવામાં મશગુલ થયેલું જણાય છે. તેમાંથી અસ્તિત્વના અને આવિર્ભાવ-જગત-નાં મૂળતત્ત્વોને છૂટાં પાડી તેની ગણતરી કરવી તથા વિવેક બુદ્ધિથી તેમની વચ્ચેનો ભેદ પારખવો તેનું નામ “સાંખ્ય.” સાંખ્યમતનો હેતુ સમન્વય કરવાનો ન હોતો. સાંખ્યમત દ્વૈતવાદી છે. વેદાંતમતમાં જે પ્રમાણે એક પ્રકારનું દ્વૈત માનવામાં આવે છે તેવું દ્વૈત નહિ, પરંતુ કદી પણ અદ્વૈતમાં લય ન પામે એ પ્રકારના દ્વૈતમાં સાંખ્ય માને છે. સાંખ્યમત વિશ્વના કારણભૂત બે આદિ તત્ત્વો સ્વીકારે છે અને એ બે તત્ત્વોનાં કાર્ય-પ્રતિકૃત્યથી આપું વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું છે એમ માને છે. તે બે તત્ત્વોમાંનું એક “પુરુષ” * નિષ્ક્રિય અને બીજું “પ્રકૃતિ” - ક્રિયાત્મક. પુરુષ એટલે સામાન્ય રીતે જેને

* પુરુષ શબ્દ ‘પ્રકૃતિ’ જોડે વપરાય છે. પુરુષ એટલે જે તત્ત્વથી “હું છું” એવી અસ્તિત્વની પ્રતીતિ માણસને થાય છે તે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ અકર્તા છે, -સાક્ષી માત્ર છે અને બધાં કાર્યો પ્રકૃતિથી જ થાય છે અને પ્રકૃતિમાં પુરુષનો સંયોગ થવાથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

આત્મસંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવે છે તે નહિ; પરંતુ, શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ, અકર્તા, અક્ષય, આત્મજ્યોતિરૂપ જે તત્ત્વ છે તે. પ્રકૃતિ પુરુષની શક્તિ છે. તેમજ તેની ક્રિયા છે. પુરુષ અકર્તા છે પરંતુ પ્રકૃતિમાં થતાં કાર્યોને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરે છે. પ્રકૃતિ પોતે જડ છે, યંત્રવત્ છે, પરંતુ પુરુષમાં તેની ક્રિયાનું પ્રતિબિંબ પડવાથી જાણે ચૈતન્યયુક્ત હોય નહિ, તેવી જણાય છે એ રીતે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, જન્મ, મરણ-સંજ્ઞા * તથા સંજ્ઞાનો અભાવ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, કર્મ, અકર્મ, સુખ, દુઃખ વગેરે સધળું દેખાય છે. પુરુષ પોતે એ બધાં ‘મજ્જતિ’ નાં કાર્યોને-પ્રકૃતિને વશ થઈને પોતાનાં ગણે છે. પરંતુ ખરું જોતાં તે બધાં પુરુષનાં નથી પરંતુ પ્રકૃતિનાં જ છે.

હવે એ પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણોની * બનેલી છે. ગુણ એટલે શક્તિના. આનિર્ભાવના માર્ગ અથવા પ્રકાર. તેમાંનો પ્રથમ “સત્ત્વ” છે. તેમાં ‘બુદ્ધિનું’ બીજ રહેલું છે, અને તેનાથી શક્તિનું સંરક્ષણ થાય છે; બીજો ગુણ “રજસ” છે તેમાં શક્તિ, બળ વગેરેનું બીજ છે છે. તેમાં શક્તિની ક્રિયા થાય છે. “તમસ” એ જડતાનું બીજ છે. સત્ત્વ અને તમસ જેટલું ઉત્પન્ન કરે છે અને જેનું રક્ષણ કરે છે તેનો તે નાશ કરે છે. પ્રકૃતિના ઉપર જણાવેલા ત્રણે ગુણો જ્યારે અક્ષુબ્ધ દશામાં-સમાન-હોય છે ત્યારે સધળું નિષ્ક્રિય હોય છે. જરાપણ ક્રિયાયુક્ત હોતું નથી અર્થાત્ ત્યારે ઉત્પત્તિ-જગત્ વગેરે કંઈ જ સંભવતું નથી, અને તેથી અક્ષર પુરુષમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી. પરંતુ જ્યારે પ્રકૃતિની શક્તિના ત્રણ ગુણોની

* સંજ્ઞા=જ્ઞાન અર્થે Conscious એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપર્યો છે.

* સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ પ્રકૃતિના ગુણો છે. તેમને લીધે આ વિશ્વ ચાલે છે. કારણ કે મહત્ આદિમાં જ્ઞાન થવાથી ત્રણ ગુણોની સમતાનો ભંગ થાય છે અને તેથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે ત્રણે ગુણો સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે જગત્નું અસ્તિત્વ પણ હોતું નથી. સત્ત્વ એ જડ, ચૈતન્ય સર્વ પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં જણાઈ આવતો ગુણ છે. રજસ પણ તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેલો પ્રકૃતિનો ગુણ છે તે પ્રમાણે તમોગુણ પણ છે.

સમાનતામાં ક્ષોભ થાય છે-તેનો ભંગ થાય છે, ત્યારે ત્રણે ગુણો અસમાન સ્થિતિમાં આવી પડે છે અને ત્યારે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયનું દર્શન થાય છે તથા આપણને તે વિશ્વરૂપે દેખાય છે. આ બધું ક્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે ? જ્યાં સુધી પ્રકૃતિને ધારણ કરી પોતાનામાં તેને પ્રતિબિંબિત કરનાર પુરુષ, પ્રકૃતિની અંદર થતા વિકારોને પોતાના ગણે છે ત્યાં સુધી એ ચાલે છે. પરંતુ જ્યારે પુરુષ પોતાની અનુભૂતિ પાછી ખેંચી લે છે, ત્યારે ગુણો પાછા સમાનતા ધારણ કરે છે અને પુરુષ પોતે પણ પાછો પોતાના નિત્ય, અક્ષર, અવિકારી સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે, અને જન્મ મરણમાંથી છૂટે છે અર્થાત્ સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષની એકજ શક્તિ આપણને દેખાય છે. અને તે પ્રકૃતિને પ્રતિબિંબિત કરવાની, તેનાં કાર્યોને અનુભૂતિ આપવાની અને તે અનુભૂતિ પાછી ખેંચી લેવાની એક માત્ર સત્તા પુરુષને હોય તેમ જણાય છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ પ્રકૃતિને પ્રતિબિંબિત કરે છે માટે તેના સાક્ષી છે, અને પોતાનામાં તેને જુલે છે એટલે અનુભૂતા પણ છે, પરંતુ તેનો તે મધિર નથી. પુરુષ જે અનુભૂતિ આપે છે અથવા તો અનુભૂતિ પાછી લઈ લે છે તે પણ એક પ્રકારનો ક્રિયાનો અભાવ જ છે. આંતર કે બાહ્ય કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા પુરુષના સ્વભાવમાં નથી-તેનામાં સંભવતી જ નથી. પુરુષને ક્રિયાત્મક શક્તિ અથવા સંકલ્પમળ અથવા બુદ્ધિ હોતી નથી અને તેથી પુરુષ એકલો વિશ્વની ઉત્પત્તિનું કારણ હોઈ શકે નહિ. અને તેટલા માટે જ પ્રકૃતિ રૂપી બીજો સિદ્ધાંત સાંખ્યમત પ્રમાણે કેવળ આવશ્યક ઠરે છે. ચૈતન્યમય જ્ઞાન, શક્તિ અને આનંદદ્વારા, પુરુષ પોતે વિશ્વનો કર્તા થઈ શકતો નથી પરંતુ પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને મળવાથી જ વિશ્વની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. પુરુષ-નિષ્ક્રિયચૈતન્ય; અને પ્રકૃતિ એટલે ક્રિયાત્મક શક્તિ સાંખ્યમત એ પ્રમાણે વિશ્વની ઉત્પત્તિ સહમળવવા પ્રયત્ન કરે છે.

* ક્રિયાનો અભાવ આ દલીલ આપણને ઘણી જ વિચિત્ર લાગે તેવી છે. અનુભૂતિ પાછી લેવાની ક્રિયા એ પણ Positive નથી પણ Negative છે; Active ક્રિયાત્મક નથી પણ Passive ક્રિયાના અભાવ રૂપ-અસહ છે. અનુભૂતિ પાછી લેવાની ક્રિયા પણ પુરુષમાં સંભવતી નથી. એનો સાંખ્યનો મત છે.

આપણને અહિં સહજ પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે કે ત્યારે આપણામાં જે બુદ્ધિ અને સંકલ્પ જણાય છે તે ક્યાંથી આવ્યાં ? અને એ બંને શક્તિઓ સાધારણ રીતે આપણે પુરુષને જ આરોપણ કરીએ છીએ. સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે બુદ્ધિ અને સંકલ્પ એ એ પણ પ્રકૃતિનાં જ કાર્યો છે, આત્માનાં લક્ષણો નથી. પ્રકૃતિનાં ચોવીસ તત્ત્વોમાંનું બુદ્ધિ એક તત્ત્વ છે. પ્રકૃતિ જગત્ રૂપે જ્યારે પરિણામ પામે છે ત્યારે પોતાના ત્રણ ગુણોનો આશ્રય લઈ અનંત શક્તિમાંથી પ્રથમ પાંચ તત્ત્વો ઉત્પન્નવે છે. એ પાંચ તત્ત્વો પદાર્થ + અર્થાત્ શક્તિનાં પાંચ સ્વરૂપો છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે દ્રવ્ય-પદાર્થ અને શક્તિ બંને અભિન્ન છે. એ પાંચ તત્ત્વોને પ્રાચીન પાંચ સંગ્રહો આપવામાં આવી છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી. અહિં આપણે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે આ પાંચ તત્ત્વો કાંઈ જૂઠાં જૂઠાં દ્રવ્યો નથી, પરંતુ શક્તિનાં જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપો છે. જગત્ની અંદર શુદ્ધ સ્થિતિમાં તેમાંનું એક પણ ભાગ્યે જ જડી આવે છે. સર્વ પદાર્થો આ પાંચ તત્ત્વોનાં કાર્ય પ્રતિકૃત્યથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ પાંચે તત્ત્વો દરેક પદાર્થનાં પાંચ ગુણમાંથી એક એક ગુણનું કારણ છે. શબ્દ આકાશનો ગુણ છે, સ્પર્શ વાયુનો, રૂપ તેજનો, રસ જલનો, ગંધ પૃથ્વી તત્ત્વનો ગુણ છે. એ પાંચ ગુણોને લીધે મન બાહ્ય જગતને જાણી શકે છે, સાંખ્ય-મત પ્રમાણે જગતનું બાહ્યસ્વરૂપ-જડ સ્વરૂપ ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે અસ્તિત્વમાં આવેલું છે.

વિશ્વપ્રકૃતિના ચૈતન્યમય જગતમાં સાંખ્યમત પ્રમાણે બીજાં તેર સિદ્ધાંતો આવી રહેલા છે, તેમાં બુદ્ધિ અથવા તો મહત્, અહંકાર મનસ્, અને દશ ઇન્દ્રિયો-પાંચ ગાનેન્દ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય એ બધા મગ્ગોને કુલ તેર સિદ્ધાંતો થયા. મન એ ઇન્દ્રિયોનું મૂળ છે. તે સર્વ પદાર્થોને જાણી શકે છે અને તેના ઉપર પ્રતિકૃત્ય પણ કરે છે. મનનાં બે પ્રકારનાં કાર્યો

+ હાલ પણ સાયન્સના-વિજ્ઞાનના મત પ્રમાણે દ્રવ્ય Matter-શક્તિ અને Energy બંને અભિન્ન માલૂમ પડ્યાં છે. તેમાં પણ એ બંને જ્યાં ત્યાં વિશ્વમાં એક બીજાં જોડે એવાં તો જડગ્રાવકાં હોય છે કે તેમને દૃશ્ય પાડવાં અશક્ય છે.

છે, એક તો બાહ્યસ્પર્શ-બહારની વસ્તુઓના સંસ્કારોને ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય અને અને બીજું તેના ઉપર પ્રતિકૃત્ય કરવાનું કામ, પરંતુ બાહ્ય-સ્પર્શ-બહાર પદાર્થોની જોડે સંસર્ગમાં આવવાનું કાર્ય કરવામાં મન, શ્રવણ, સ્પર્શ, દષ્ટિ, સ્વાદ અને ગંધ વગેરેમાં ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ કરે છે તેમની સહાય લે છે, અને તે બાહ્યસ્પર્શના પ્રત્યે પ્રતિકૃત્ય કરવામાં પાંચ શક્તિઓના ઉપયોગ કરે છે. તે ઇન્દ્રિયોથી વિષય સંયોગ-સર્ગ અને વિસર્ગ વગેરે ક્રિયાઓ થાય છે. બુદ્ધિ વિવેક અને વિચાર કરવાની શક્તિ છે. તે શક્તિ રૂપ પણ છે. પ્રકૃતિમાં વસ્તુ વિવેક અને સમન્વય કરવાની જે શક્તિ જણાય છે તે બુદ્ધિનું કાર્ય છે. અહંકાર-અહંતા એ સ્વયં-જાતિનું તત્ત્વ છે કે જેનાથી પુરુષ પ્રકૃતિ જોડે એકતા કરવાને લક્ષ્યાય છે અને પરિણામે તેનાં કાર્યોમાં પોતે લય પામતાં શીખે છે. પરંતુ આ ચૈતન્ય-સૃષ્ટિમાં ગણાવવામાં આવેલાં સિદ્ધાંતો પણ જડ જગતની પેઠે જ પ્રકૃતિના પોતાના વિભાગો છે. સાધારણ રીતે બુદ્ધિ એ જડ છે એમ કયુદ્ધ કરતાં આપણે આચકો ખાઇએ છીએ. બુદ્ધિ જડ છે એ વિચાર આપણને પ્રથમ તો જરા વિચાર કરવા જેવો જ અર્થ પડે છે પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે આધુનિક વિજ્ઞાન પણ અતે એ જ મત ઉપર આવ્યું છે. આણુ અને પરમાણુની જડક્રિયામાં પણ આપણને એક પ્રકારની ચૈતન્યરહિત બુદ્ધિ અને સંકલ્પશક્તિ હોય એમ લાગે છે. અને આખી પ્રકૃતિના પ્રદેશમાં આપણે દષ્ટિ કરીશું તો જણાશે કે જડસૃષ્ટિમાં પણ સઘળે એક પ્રકારનું ચૈતન્ય રહિત * સંકલ્પબળ કાર્ય કરી રહેલું છે. આપણે જેને માનસિક બુદ્ધિ કહીએ છીએ તે પણ આખી જડસૃષ્ટિમાં જે એક પ્રકારનું ચૈતન્યરહિત સંકલ્પબળ કાર્ય કરી રહેલું દેખાય છે તે જ પ્રકારની છે. અને વળી આજકાલનું વિજ્ઞાન પણ એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે કે સૃષ્ટિમાં

* જડ દેખાતી ક્રિયાઓમાં પણ અન્યોન્ય આકર્ષણ અથવા પ્રત્યાકર્ષણનો નિયમ કાર્ય કરતો માલુમ પડે છે. એક આણુ બીજા તત્ત્વના જ આણુને ખેંચે છે અથવા બીજા અણુ તત્ત્વના જ આણુથી આકર્ષાય છે એનું શું કારણ ? એમાં પણ એક પ્રકારનું ચૈતન્યરહિત મનોબળ કે શક્તિ કાર્ય કરતી માલુમ પડે છે. એને જડ કહેવામાં આવે છે કારણ કે એનાં કાર્યોમાં માણસના જેવી બુદ્ધિ જાણતી નથી.

પોતાની જાતનું જાન અથવા આત્મસંજ્ઞા જેનામાં જાગૃત થઈ છે એવા પ્રાણીઓમાં પણ જે મન છે તે પણ મૂળ સ્વભાવથી જડ એવા તત્ત્વનું પરિણામ છે. પરંતુ, આજકાલના વિજ્ઞાનમાં જે ગુંચવણ ઉકેલવામાં આવતી નથી તેના ઉકેલ કરવાને માટે સાંખ્ય પ્રયત્ન કરે છે. પ્રશ્ન એ છે કે જડ અને ચંત્રવત્ દેખાતી આખી પ્રકૃતિ ચૈતન્યનો આભાસ કેવી રીતે ધારણ કરે છે? સાંખ્યમત પ્રમાણે એ ચૈતન્યના આભાસનું કારણ એ છે કે પુરુષમાં પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને પુરુષના પોતાના ચૈતન્યનો પ્રકાશ-તેનું ભેજ પ્રકૃતિમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં પુરુષના ચૈતન્યનો અધ્યાસ કરવામાં આવે છે. એ પ્રકારે પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત થયેલી પ્રકૃતિનો સાક્ષી હોઈ પુરુષ પોતાનું સાક્ષિત્વ જૂલી જઈ પ્રકૃતિમાં “તે પોતે કર્તા છે” એ વિચારને કરે છે. “પોતે કર્તા છે, ભોક્તા છે,” વગેરે માનતો થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એ પોતે વિચાર કરતો નથી, એ પોતે લાગણીઓ અનુભવતો નથી, એ પોતે કર્મ પણ કરતો નથી. એ બધું તો પ્રકૃતિમાં આધ્યા જ કરતું હોય છે અને તેના ગુણનું પરિણામ હોય છે. અધ્યારોપણમાંથી છૂટી જવું એ મોક્ષ મેળવવાનું પ્રથમ પગથીયું છે. તેમ કરવાથી જ પ્રકૃતિના ગુણના પાશમાંથી મુક્ત થઈ શકાય.

ઉપર જણાવ્યો તે સાંખ્યમતનો સાર છે. પરંતુ આપણા અસ્તિત્વમાં એવી કેટલીક બાબતો પણ આવેલી છે કે જેનો ખુલાસો સાંખ્યમત આપણને આપી શકે તેમ નથી. અને એવી બાબતોના ખુલાસાઓ સાંખ્યમતવાદીઓ તરફથી આપવામાં આવે છે તોપણ તે બધા સંતોષકારક અને ખુદ્દિને માન્ય થાય એવા હોતા નથી. સાંખ્યમત પાસે આપણે વિશ્વ, તેની ઉત્પત્તિનો ખુલાસો તેનાં મૂળતત્ત્વોનું સ્પષ્ટીકરણ વગેરે પ્રશ્નોના ઉકેલની આશા રાખી તે મત તપાસીશું તો આપણને તે જરૂર સંતોષ આપી શકે છે. અને તેણે દર્શાવેલો મોક્ષનો માર્ગ પણ ખીજાઓના જેટલો જ માન્ય લાગે છે. આપણને જે મુશ્કેલી નડે છે તે તો એ છે કે સાંખ્યમત પ્રકૃતિ એક છે એમ માને છે પરંતુ પુરુષ અનેક છે એમ શા માટે માને છે? એક પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બન્નેથી સાંખ્યમત જેટલા પ્રશ્નોનો હમણાં ઉકેલ આપે છે તે બધાનો આપણે ઉકેલ લાવી શકીએ છીએ. તેનાથી આપ-

જ્ઞાને વિશ્વ અને ક્રિયાની સ્થિતિ મળી રહે છે. પરંતુ સાંખ્યમતમાં જે વિજ્ઞાનની પૃથક્કરણ પદ્ધતિ હતી તેને લીધે અંતે ઠેત અને અનેકત્વ ઉપર આવ્યા વિના તેનો છૂટકો જ નહતો એમ અમને લાગે છે. સાધારણરીતે તપાસતાં આપણને જણાશે કે વિશ્વમાં ધણું ચૈતન્યયુક્ત પુરુષો છે અને તેમાંનો દરેક વિશ્વને જૂડું ગણે છે. જગત્ તો એક છે પરંતુ દરેક પુરુષ તેને પોતાની દૃષ્ટિથી જુવે છે. સાંખ્યમતવાળા એમ કહે છે કે જો એકજ પુરુષ હોય તો બધા માણસોને જગત્ એક સરખું જ લાગવું જોઈએ તો પછી વ્યક્તિત્વ અને ભિન્નત્વ છે તે હોત જ નહિ. પ્રકૃતિ એક છે માટે બધા પુરુષો એક જ વસ્તુ જુવે છે, તેનાં તત્ત્વો પણ બધે એક સરખાં છે એટલે બધા પુરુષો એકજ વસ્તુ અને સાધનદ્વારા તેમનો અનુભવ કરી રહ્યા છે, તે છતાં પણ જગતના અનુભવમાં, દૃષ્ટિબિન્દુમાં અને પદાર્થનાં પુરુષ ઉપર થતાં કાર્યમાં આપણને નિત્ય જે મહાન વિકાર-ફેરફાર દેખાય છે તે જ બતાવી આપે છે કે જે સાક્ષીભૂત પુરુષ * છે તે દરેક વ્યક્તિમાં જૂદો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ પુરુષો અનેક છે. જો આપણે એમ કહીએ કે પ્રકૃતિમાં અહંકારનું તત્ત્વ છે તેનાથી એ ભેદનો ઉકલ આવે છે તો સાંખ્યમતવાદીઓ કહેશે કે અહંકાર તો પ્રકૃતિનું સર્વ સામાન્ય તત્ત્વ છે. તેમાંથી એવો ભેદ શી રીતે ઉદ્ભવે? અહંકારથી તો જે ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરુષ છે તે પોતે પ્રકૃતિનાં કાર્યો જોડે એકતા કરવાને લલચાય છે. એટલે જો પુરુષ એકજ હોય તો બધાં પ્રાણીઓ એકજ પ્રકારનાં હોવાં જોઈએ. પ્રકૃતિમાં જે ભેદ છે. પ્રકૃતિના ગુણના આવિર્ભાવમાં જે ભેદ છે તેનાથી એક સાક્ષીરૂપ-ચૈતન્યમાં-પુરુષમાં ફેર પડે નહિ. એટલે પુરુષનું ભિન્નત્વ કેવળ અનિવાર્ય છે. આ પ્રમાણે વેદાંતના મતનો જરાપણ આશ્રય લીધા સિવાય શુદ્ધ સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે જોતાં આત્માનું બદ્ધત્વ કેવળ આવશ્યક ફેર છે. સાંખ્યદર્શનવાળા કહે છે કે વિશ્વની ઉત્પત્તિ માટે એક પ્રકૃતિ અને એક પુરુષથી ચલાવી શકો પરંતુ જગતમાં ચૈતન્યવાળાં

* એકજ બનાવ, એકજ વસ્તુ એકજ સહેરને વિશે દરેક વ્યક્તિ જૂદો જૂદો વિચાર અભિપ્રાય અને ખ્યાલ ધરાવે છે તે બતાવી આપે છે કે દરેકની અંદર રહેલો પુરુષ એક નથી. એવી માનસિક કૃતિને સંસાર એવું નામ આપવામાં આવે છે.

પ્રાણીઓની વિવિધતા જ્યાં સુધી આત્માની અનેકતા સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી સ્વમજ્જ સકાય નહિ.

બીજી મુશ્કેલી સાંખ્યદર્શનમાં આવી પડે છે, અને તે પણ ધણી વિદ્યુત છે. સાંખ્યદર્શનનો અંતિમ હેતુ તો બીજા દર્શનો પ્રમાણે મોક્ષ પ્રાપ્તિ જ છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે મોક્ષની કલ્પનામાં પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાંથી પુરુષ પોતાની અનુભૂતિ પાછી લઈ લે ત્યારે ત્રણ ગુણુની સમતા આવે છે. પરંતુ વાસ્તવિકરીતે જોતાં આ મત કેવળ શબ્દજ્ઞાનના જોડે લાગે છે. પ્રથમ તો સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ પોતે અકર્તા અને કેવળ નિષ્ક્રિય છે. એટલે અનુભૂતિ આપવાનું અને પાછી લઈ લેવાનું કાર્ય ખરું જોતાં પુરુષમાં સંભવતું નથી, પરંતુ પ્રકૃતિમાં જ થતું હોતું જોઈએ. સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં આપણને જણાઈ આવશે કે અનુભૂતિ આપવાનું અથવા તો પાછી લઈ લેવાનું કાર્ય ખરું જોતાં વિવેક યુક્તિયુક્ત સંકલ્પમળનું જ હોય છે. અર્થાત્ યુક્તિનું તત્ત્વ જ પ્રકૃતિમાં ફસાઇ જાય છે અથવા તો તેનો ત્યાગ કરે છે. યુક્તિ મન અને ઇન્દ્રિયાના બાહ્યસ્પર્શને વશ થાય છે. તથા વિશ્વપ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં પણ વિવેકનો ઉપયોગ કરી, કાર્ય-કારણનો મેળ બેસાડી યુક્તિ જ દૈત ઉત્પન્ન કરે છે. એ યુક્તિ જોડે અહંતાનો યોગ થાય છે એટલે પછી સાક્ષી રૂપ પુરુષ, પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં પોતે કર્તા છે એમ માનવા લાગે છે. જ્યારે યુક્તિ આંતરમુખી થાય છે ત્યારે તેને એકદમ જણાઈ આવે છે કે અહંતા જોડે પુરુષ ને એકતા માને છે તે ભ્રમ માત્ર છે. છેવટે યુક્તિ પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બેનો ભેદ વિવેકદ્વારા કરે છે અને જગતની ઉત્પત્તિ કેવળ ત્રણ ગુણના ક્ષોભ માત્રથી જ થાય છે એ પણ સ્પષ્ટ સ્વમજ્જે છે. એ પ્રમાણે યુક્તિ જ્ઞાનશક્તિ અને સંકલ્પશક્તિ અત્યાર સુધી ને ભ્રમ અને બૂલને પોતે સહાય કરતી હતી તેમાંથી પોતાની મદદ પાછી ખેંચી લે છે; અને પુરુષ પણ પોતે બંધનથી છૂટી વિશ્વમાં પોતાનું મન લીલા કરે છે તેમાંથી પોતે-મુક્ત થાય છે. આ બધાનું અંતિમ પરિણામ તો એ આવે છે કે પ્રકૃતિ પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થવાની શક્તિ ગુમાવી બેસે છે; કારણકે અહંતાની અસર નાનુદ થઈ જાય છે અને યુક્તિ પોતે ઉદાસીન થઈ રહે છે એટલે બંધનમાં છેવટની અનુભૂતિ

મળતી બધે થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણે ગુણોની સમતા થતાં પ્રકૃતિ પોતાની મૂળ નિષ્ક્રિય સ્થિતિમાં આવી જાય છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ થતી અટકે છે અને પુરુષ અકર્તા થઈ રહે છે. હવે જો એક જ પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી એક સ્થળે પણ બુદ્ધિ બાહ્યપદા-ર્યામાંથી પોતે સંકુચિત થઈ પાછી આવે તો સર્વ જગત્પતી ક્રિયા એકદમ બધે થઈ જાય. પરંતુ વસ્તુતઃ આપણે એવું કશું જોતા નથી. અસંખ્ય મનુષ્યોમાંથી વિરલ મનુષ્યો જ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રત્યનો કરે છે. બાકીના માણસો ઉપર એવા મુક્ત માણસોની કાંઈ પણ અસર થતી નથી અને વિશ્વ પ્રકૃતિના ગુણની અપાર લીલામાં તો એ વાતની જરા પણ અસર આપણને દેખાઈ આવતી નથી. આપણે પુરુષનું બહુત્વ સ્વીકારીએ તો જ ઉપરની ગુંથવણનો નિકાલ કરી શકીએ. આ પ્રમાણે સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે તો પુરુષનું બિનત્વ આપણે સ્વીકારવું અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

ગીતા શરૂઆતમાં સાંખ્યનું પૃથક્કરણ સ્વીકારે છે, અને યોગમાં પણ એના વિચારો ગ્રહણ કરે છે. અને આપણને એમ લાગે છે કે ગીતા પૂર્ણપણે સાંખ્યમત સ્વીકારે છે. ગીતા સાંખ્યમતની પ્રકૃતિ અને તેના ત્રણ ગુણો અને ચોવીસ તત્ત્વો સ્વીકારે છે. સર્વ કર્મો પ્રકૃતિ કરે છે. અને પુરુષ અકર્તા છે એ વાત પણ ગીતા સ્વીકારે છે. વિશ્વમાં ચૈતન્યમયુક્ત પ્રાણીઓની વિવિધતા પણ ગીતા કમુલ રાખે છે, અદંતાનો લય તથા બુદ્ધિનું વિવેકાત્મક કાર્ય, પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોની પર જવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ ગીતા કમુલ કરે છે. અર્જુનને જે યોગ કરવાનો જોશ આપ્યો છે તે યોગને જ ગીતા બુદ્ધિયોગ કહે છે.—બુદ્ધિ, વિવેક અને (સંકલ્પ) સંકલિતો યોગ.—પરંતુ ગીતાના સિદ્ધાંતમાં એક ધણો જરૂરનો ભેદ આવી રહેલો છે. ગીતા ફક્ત એક જ પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. પુરુષનું બહુત્વ ગીતા સ્વીકારતી નથી. એક પુરુષ પોતે ચૈતન્યમય-નિષ્કર્મ, નિત્ય, નિરંજન, નિરાકાર, આત્મા છે અને ગીતામાં આપેલા તે વેદાંત-મતના આત્માનું વર્ણન સાંખ્યમતના પુરુષને તદ્દન મળતું આવે છે, પરંતુ પુરુષ એક છે એમ ગીતા માને છે જ્યારે સાંખ્ય તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પુરુષ અનેક છે એમ માને છે તેમાં એ બન્નેનો મતભેદ રહેલો છે.

અર્થાત્ સાંખ્યમતનો ત્યાગ કરતાં ગીતાને નવી યુગ્મવશ ઉકેલવાનું આવી પડે છે અને ગીતા પોતે નવો માર્ગ સૂચવી તેનો નિકાલ લાવે છે. આ મુરકેલીનું નિરાકરણ સાંખ્યમતમાં વેદાંતના યોગના સિદ્ધાંતો લાવીને ગીતા કરે છે.

ગીતા પુરુષ વિશે જે નવો વિચાર સૂચવે છે તે જ તેની એક વિશેષતા છે. ગીતાના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ પોતાનાં સઘળાં કાર્ય પુરુષના ભોગને ખાતર કરી રહી છે. પરંતુ તે ભોગ કેવી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે એવો પ્રશ્ન આપણને સ્વાભાવિક રીતે થવાનો સંભવ છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે તો કેવળ અનુમન્તા અથવા સાક્ષીરૂપે જ તે ભોગ પુરુષ લઈ શકે. બુદ્ધિ અને સંકલ્પશક્તિ પ્રકૃતિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેને પુરુષ જે અનુમતિ આપે છે તે પણ કેવળ નકારાત્મક અને સંસાવિહીન હોય છે; અને અનુમતિ પાછી લઈ લે છે તે ક્રિયા પણ કેવળ નિષેધાત્મક છે. પુરુષ એ પ્રમાણે સાક્ષી અનુમન્તા તથા પોતાનામાં પ્રકૃતિ પ્રતિબિંબિત થતી હોવાથી પોતે એક પ્રકારે ભૂતાં પણ છે. પરંતુ તેનાથી વિશેષ થયું પુરુષને સાંખ્ય અર્પણ કરતું નથી. પરંતુ ગીતામાં તે પુરુષને “ઈશ્વર” માનવામાં આવે છે—પ્રકૃતિને પ્રભુ ગણવામાં આવે છે. બુદ્ધિ અને શક્તિ બંને પ્રકૃતિનાં છે તોપણ એ બુદ્ધિ અને શક્તિનું મૂળ તો આત્માની અનંત શક્તિમાં રહેલું છે એમ ગીતા મળે છે. પુરુષ કેવળ સાક્ષી નથી પરંતુ જ્ઞાતા છે—ઈશ્વર છે. પ્રકૃતિની ક્રિયાનું—શક્તિનું આદિ કારણ પુરુષ છે તથા તેમાંથી નિવૃત્ત થવાનું કારણ પણ તે જ છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ અને પ્રકૃતિના હંદથી વિશ્વ ઉત્પન્ન થયું મનાય છે. પરંતુ ગીતાના સમન્વય યુક્ત સાંખ્યમાં પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિને લઇને વિશ્વ ઉત્પન્ન કરે છે એમ ગણાય છે. હવે આપણને સ્પષ્ટ થશે કે આ વિચારપદ્ધતિ પ્રમાણે આપણે સાંખ્યમતના દ્વૈતવાદથી કેટલા બધા દૂર જવાની જરૂર પડે છે !

પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તે સત્ય હોય તો પછી ગીતા—અક્ષર—અવિનાશીથી તેના સિદ્ધાંતની શરૂઆત કરે છે તેનું શું ? તે તો હમેશાં સાક્ષી—

અકર્તા, અવિકારી, અજન્મા, અવ્યક્ત રહે છે છતાં તેનાથી આ સર્વ વ્યાપ્ત છે “યેન સર્વમિદં તતમ્”-જેનાથી આ સર્વ વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે-તેવો છે. પુરુષ અક્ષર છે, અકર્તા છે તે છતાં સર્વ ક્ષર અને ક્રિયા માત્રનું આદિકારણ પણ છે તે કેવી રીતે સંભવે ? જગતમાં આટલા બધાં પ્રાણીઓ છે તેમનું શું ? તેમને વિશે શી રીતે સ્થમન્નુતિ આપવી એ પણ બીજો પ્રશ્ન ઉઠે છે. વળી બધાં માણસોનાં જીવનમાં આપણને એમ નથી જણાતું કે તેઓ ઈશ્વર છે, તેઓ ત્રેગુણ્યને વશ થયેલાં, પ્રકૃતિને વશ થયેલાં, પ્રકૃતિનાં બંધનમાં જકડાયેલાં માલૂમ પડે છે તેનું શું ? જ્યારે ગીતા એમ કહે કે તે બધાય એકજ આત્મ સ્વરૂપે છે તો પછી આ ક્ષર રિચિતિ-પ્રકૃતિનું બંધન-વગેરે ઉપાધિઓ શી રીતે આવી ? તેની સ્થમન્નુતિ આપવા માટે તો પુરુષને અકર્તા-સાક્ષી ગણવામાં આવે તો જ દૃઢકે થાય. વળી આ બધી વિવિધતા અને દ્વિત ક્યાંથી આવ્યું ? એ પણ એક પ્રશ્ન છે. એક શરીર અને મનમાં એક આત્મા સુક્તિ પામે છે, જ્યારે તે જ આત્મા બીજા શરીર અને મનમાં બંધનમાં સડતો માલૂમ પડે છે તે શી રીતે ? આ બધી મુશ્કેલીઓના સંતોષકારક ઉત્તર આખ્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

એ બધાની સ્થમન્નુતિ ગીતાના છેવટના અધ્યાયોમાં આપવામાં આવેલી છે. તેમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ કરતાં ગીતા વેદાંતના “યોગ”-મતના ધણા નવા સિદ્ધાંતો સાંખ્યમતમાં ઉમેરે છે. ગીતામાં ત્રણ પુરુષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અથવા ખરું જોતાં પુરુષની ત્રણ ભૂમિકાઓનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. ઉપનિષદમાં સાંખ્યમત વિશે જ્યાં જ્યાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં બે પુરુષનું* સ્પષ્ટીકરણ જોવામાં આવે છે. પ્રથમ તો નિત્ય સનાતન ત્રેગુણ્યમયી પ્રકૃતિ સ્વીકારવામાં આવે છે જે ઉત્પત્તિ કરે છે. અને બે પુરુષો છે-તેમાંનો એક પ્રકૃતિને વળગી રહી તેનો ભોગ કરે છે, અને બીજો તેનો ત્યાગ કરે છે કારણકે પ્રકૃતિના ભોગથી તે

* બે પુરુષનો અર્થ એક ક્ષર દશામાં જીવરૂપે આનંદ માગી રહેલો અને બીજો અક્ષર વિરાટ રૂપે તેનાથી પર રહીને જગતનો અનુભવ કરનાર. જ્યારે પુરુષનો ચોતાનો બીજો ભૂમિકામાં વિકસ થાય છે ત્યારે તે અક્રિયમત પ્રકૃતિનો ભોગ છોડી દે છે.

પર છે. વળી એક બીજા મંત્રમાં દ્વાસૂપર્ણા વગેરેમાં તેમને એ પક્ષીઓની ઉપમા આપવામાં આવી છે. તેઓ એક વૃક્ષ ઉપર બેઠેલાં છે અને બન્ને મિત્ર છે. તેમાંનું એક વૃક્ષના ફળનો ઉપભોગ કરે છે બ્યારે બીજું સ્વસ્થ બેસીને સાક્ષીરૂપે ઉદાસીનતાથી જોયા કરે છે. બ્યારે પ્રથમ પક્ષની દૃષ્ટિ બીજાના ઉપર પડે છે અને તેને ભાન થાય છે કે આ બધો ભોગ તેના પોતાનો જ આવીર્ભાવ છે ત્યારે દુઃખ શોકમાંથી મુક્ત થાય છે. આ બન્ને સૂત્રોમાં ગર્ભિત ધ્વનિ જૂદો છે તોપણ એ પુરુષો વિશે તો તેમનું કથન સ્પષ્ટ છે. એ પુરુષરૂપી પક્ષીમાંનું એક તો હમેશાં શાંત-નિરંજન-નિરાકાર-નિષ્ક્રિય-પુરુષ છે કે જેનાથી આ સઘળું વ્યાપ્ત થયેલું છે તે પોતે આ વિશ્વને જીવે છે પરંતુ તેનાથી બિન્ન છે. બીજો પુરુષ તે પ્રકૃતિમાં રચાયેલી રહેલો-મસ્ત થઈ ગયેલો પુરુષ છે. પહેલા સૂત્ર ઉપરથી આપણને જણાય છે કે તે બન્ને એકજ છે, જે અક્ષર છે તે જ પોતે ક્ષરરૂપે પ્રકૃતિનો ભોગ કરવા અધોગામી થાય છે અને ફરીને પાછો તે તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે. બીજા મંત્રમાં એ બન્ને પુરુષ એક હોઈ તેના બીજા સ્વરૂપમાં એટલે અક્ષરસ્વરૂપમાં પુરુષ પોતે સ્વતંત્ર, નિત્ય, અક્ષર, અબ્યય, અવિકારી છે. જે કે પે તે ક્ષરસ્વરૂપમાં અજ્ઞાનના પડદામાં રહી પ્રકૃતિનો ભોગ કરવામાં મથાય થઈ જાય છે અને તેથી બેદ-દૈત-સ્વીકારે છે અને વૃત્તિ બદલાતાં તેમાંથી અક્ષર સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ પ્રમાણે ચૈતન્યસ્વરૂપની એ ભૂમિકાઓને લીધે આપણને કાંઈક સત્યની ઝાંખી થાય છે ખરી, તોપણ એકની અનેકતા હજી પૂરેપૂરી સ્ફુર્તિ ન કરી શકાય.

ઉપર જણાવેલા એ પુરુષોમાં ગીતા એક “ઉત્તમ” ત્રીજા પુરુષને પણ ઉમેરે છે. તેને ગીતા “પુરુષોત્તમ” કહે છે. આપું વિશ્વ તેનો મહિમા માત્ર છે અર્થાત્ “ક્ષર” પ્રકૃતિને વશ-દૈતમાં રમનાર આત્માનું સ્વરૂપ-અહંકારમાં જકડાયેલો તે ક્ષર પુરુષ; પ્રકૃતિમાં તેનું બહુત્વ જણાય છે. બીજો “અક્ષર”-અકર્તા, અવિકારી, અક્ષર, અબ્યય, શાંત છે. સર્વ ચૈતન્ય માત્રની એકતાનો તે સૂચક છે. પ્રકૃતિની લીલાનો સાક્ષી સર્વમાં એક રસ-શાંત-સાક્ષી-પ્રકૃતિના કાર્યથી છૂટો પુરુષ

છે. તે “ઉત્તમ” પુરુષ તે હિંચાર છે, -આશ્વર્ય છે, જન્મતનો સ્વામી છે, પ્રકૃતિનો નાથ છે જેનામાં ક્ષર અને અક્ષર બન્નેનો સમાવેશ થાય છે. તે પોતાની પ્રકૃતિથી-શક્તિથી-જન્મરૂપે પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે અને તેમાંથી સ્વતંત્ર અક્ષરરૂપે પણ પ્રિરાજે છે. તે પોતે બન્નેથી પર પ્રકૃતિની આસક્તિ અને વિરક્તિ બન્નેથી યુક્ત એક ઇશ્વરરૂપ જ છે. પુરુષોત્તમનો તાત્ત્વિક વિચાર સ્પષ્ટરૂપે તો ગીતામાં જ આપવામાં આવ્યો છે અને તે વિચારની અસર પાછળના હિંદુધર્મશાસ્ત્રના વિચારો ઉપર ધણી જ ઉંડી થયેલી છે. અદ્વૈતમતની સીમાઓનું ઉલ્લંઘન કરનાર સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિયોગનો પાયો અહિં આપણને જણાય છે. પુરાણોના ભક્તિ-માર્ગનો પાયો પણ અહિં જ સ્પષ્ટ થાય છે.

પ્રકરણ ૭ સુ.

“ સાંખ્ય, યોગ અને વેદાંત. ”

ગીતાના પહેલા ૭ અધ્યાયોનો હેતુ સાંખ્ય અને યોગની બે પદ્ધતિઓ સામાન્યરીતે તદ્દન જૂદી અને એક બીજાની વિરોધી ગણાય છે તેમને વેદાંતના વિશાળ વાદમાં ઘટાવી દેવાની છે. ગીતામાં સાંખ્યથી શરૂઆત કરવામાં આવે છે, અને તેને પાચાદ્વય ગણીને તેમાં ક્રમે ક્રમે યોગના વિચારો અને પદ્ધતિ-વ્યવહાર દ્વારો દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. ગીતાના સમયમાં એ બે તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓ વચ્ચે ભેદ હોવો જોઈએ અને તે નીચે પ્રમાણે જણાય છે. તેના વ્યવહાર પગલાંઓમાં એ બન્ને વચ્ચે બે મોટા ભેદ હતા. પ્રથમ તે એ કે “સાંખ્ય”માર્ગ જ્ઞાનથી શરૂઆત કરે છે અને બુદ્ધિયોગ દ્વારા પ્રગતિ કરવાનું કહે છે; જ્યારે “યોગ” કર્મથી શરૂઆત કરે છે અને માણસના ચૈતન્યનું રૂપાંતર કરે છે. બીજો ભેદ એ પ્રથમના પરિણામરૂપ જ છે, અને તે એ કે સાંખ્યમાર્ગને અંતે કેવળ નિષ્ક્રિયતા અને શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સર્વ કર્મોનો સંન્યાસ કરવામાં આવે છે; જ્યારે યોગમાં કામનાઓ અને અહંતાનો ત્યાગ કરીને તે દ્વારા ચૈતન્યની શુદ્ધિ કરવા ઉપર વધારે ભાર મૂકવામાં આવે છે. યોગમાં સર્વ કર્મો પ્રભુ પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે થાય છે અને મોક્ષદાયી નીવડે છે. ઉપર જણાવ્યો તે ભેદ હોવા છતાં બન્ને માર્ગનો અંતિમ હેતુ એક જ છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ, પાર્થિવજીવનમાંથી પર થવું, આત્મા અને પરમાત્માની એકતા થવી. આ પ્રમાણે એ બે માર્ગ વચ્ચેનો ભેદ ગીતામાં આપણને બતાવવામાં આવ્યો છે.

સાંખ્ય અને યોગ વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સમન્વય કરે છે. તેમની જે એકતા કરે છે તે અમુર્તિનું સ્વરૂપ શકતો નથી અને તે ઉપરથી એ બે માર્ગ વચ્ચે ગીતાના સમયમાં ફેરફાર મહાન ભેદ અને વિરોધ મનાતો હશે

તે આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રથમ તો કર્મ અને બુદ્ધિયોગ વચ્ચેના વિરોધ દૂર કરે છે. બુદ્ધિયોગ ધણોજ શ્રેષ્ઠ છે. કૂચેન દ્યુવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્યનંજય । (અ. ૨. શ્લો. ૪૯.)

“ કેવળ કર્મના કરતાં બુદ્ધિયોગ ધણો જ શ્રેષ્ઠ છે.” બુદ્ધિયોગથી, જ્ઞાનથી અને કામનાઓનો ત્યાગ કરવાથી અર્થાત્-સમતા, આહીરિચિતિ પ્રાપ્ત કરવાથી જ કર્મો પ્રભુને પહોંચે છે—કર્મો પ્રભુને અર્પણ કરવા યોગ્ય થાય છે. બુદ્ધિયોગની હરિકાષ કરનાર યોગમાં કર્મો પણ મોક્ષના સાધનરૂપ તો છે, એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે. પરંતુ એ કર્મો જ્ઞાનથી પવિત્ર કરવાં જોઈએ. આ બોધની સરવ્યાતમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વેદાંતિક સાંખ્યના ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે અર્થાત્ અર્જુનને આત્મસંયમ, મેળવવાનું કહે છે. આત્મામાં સ્થિર થઈ નિષ્ક્રિય પુરુષમાં સ્થિત થત્રાની આજ્ઞા કરે છે, આહી રિચિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું પણ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રથમ તો અર્જુનને આત્મસંયમ, ઇન્દ્રિયદમન, નિષ્ક્રિયસ્થિતિ અને આહીરિચિતિ મેળવવા માટે બોધ કરે છે. અર્જુન એ બોધ સાંભળી ઉલ્લેા ગુચવાડામાં પડે છે અને કહે છે:—

જ્યાયસી ચેત્કર્મણસ્તે મતા બુદ્ધિર્જનાર્દન ।

તર્લિક કર્મણિ ઘોરે માં નિયોજયસિ કેશવ ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૧)

હે જનાર્દન ! જો તમે કર્મના કરતાં બુદ્ધિયોગને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો તો પછી મને અધોર બુદ્ધરૂપી કર્મમાં શા માટે પ્રેરો છો ? વળી અર્જુન કહે છે:—

અનિશ્ચિતં અને ગુચવણ ભરેલા વાક્યોથી મારી બુદ્ધિને તમે મોહમાં નાંખો છો, માટે એકજ વાતનો નિશ્ચય કરીને કહો કે જેથી મારું શ્રેય થાય.”

આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કયુલ કરે છે કે સાંખ્ય માર્ગ જ્ઞાન અને સન્યાસથી આગળ વધવાનું કહે છે, અને યોગમાર્ગ કર્મથી આગળ વધવાનો માર્ગ બતાવે છે પણ સંપૂર્ણ સન્યાસ કર્મયોગ વિના

થવો અસંભવિત જ છે, કારણ કે જ્યાં સુધી સર્વ કર્મો પ્રભુને યગરૂપે અર્પણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી એ સન્યાસ અપૂર્ણ જ રહેવાનો. એવાં કર્મ કરતી વખતે કામના રહિત થઈ ફક્તની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી પ્રકૃતિ કાર્ય કરે છે એવો અનુભવ થવો જોઈએ. એ પ્રમાણે યોગની અગત્ય જણાવી શ્રીકૃષ્ણ તુર્ત ઈ જણાવે છે કે જ્ઞાનનો યગ સૌથી વધારે ઉત્તમ છે. 'સર્વં કર્મણિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસ્તમાપ્યતે । (અ. ૪. શ્લો. ૩૩) —સર્વ કર્મોને પરિણામે અતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્માં કર્મો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વં કર્માણિ ભસ્મ-જ્ઞાત્કુરુતે તથા । (અ. ૪. શ્લો. ૩૭) યોગથી સર્વ કર્મનો સન્યાસ પૂર્ણ થાય છે અને તેમનું બંધન જ્ઞાની માણસને લાગતું નથી. અહિં અર્જુનને ફરીને પાછો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. એક બાજુ કામના રહિત થઈને કર્મ કરવાનો બોધ આપે છે,—એ યોગનો માર્ગ છે; બીજી બાજુ કર્મનો સન્યાસ કરવાનું કહેવામાં આવે છે એ તો સાંખ્ય માર્ગ થયો. એ બંને એકજ માર્ગરૂપે કેવી રીતે વર્ણવી શકાય એવી શંકા અર્જુનને થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એ બંને વચ્ચે સમન્વય તો કર્યો છે, પણ અર્જુન જેવા વ્યવહારૂ માણસને એ બેઠા ધણો જ જીણો, તાત્ત્વિક અને કેવળ વાણીની આતુરી—શબ્દજળ-રૂપ લાગે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તો

કર્મણ્યકર્મ યઃ પર્યેદકર્મેણ ચ કર્મ યઃ ।

સલુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્ન કર્મકૃત્ ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૧૮)

જે માણસ બાહ્યકર્મમાં અકર્મ અને બાહ્ય અકર્મમાં કર્મ જોઈ શકે છે તે ખરો જ્ઞાની છે એમ કહ્યું છે, વળી વધારામાં કર્તાયુદ્ધિનો કર્તૃત્વાભિમાનનો ત્યાગ કરવાથી અને પોતાનાં સર્વ કર્મો પ્રભુને અર્પણ કરવાથી મનુષ્ય કર્મના બંધનમાંથી છૂટે છે એવો બોધ આપ્યો છે. અર્જુન તે સ્કન્ધમય શકતો નથી. એ પૂછે છે

સંન્યાસ કર્મેણાં કૃણ પુનર્યોગં ચ શંસસિ ।

ચચ્છેદ્ય ચતયોરેકં તન્મે મૂહિ સુનિશ્ચિતમ્ ॥

(અ. ૫ શ્લો. ૧)

હે કૃષ્ણ ! એકવાર તમે મને કર્મની સન્યાસ કરવાનું કહ્યું છે અને વળી પાછું કર્મયોગ કરવાનું કહ્યું છે તો એ બેમાંથી જે એક વધારે સાફ હોય તે જ નિશ્ચયપૂર્વક મને જણાવો.

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ધણાજ અગત્યનો છે કારણ કે એ ઉત્તરથી જ “સાંખ્ય” અને “યોગ” બન્નેના સમન્વયના માર્ગનું સૂચન થાય છે.

સંન્યાસઃ કર્મયોગસ્ય નિઃશ્રેયસકરાતુભૌં ।

તયોસ્તુ કર્મસંન્યાસાત્કર્મયોગો વિશિષ્યતે ॥

(અ. ૫ શ્લો. ૨)

કર્મસંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બન્ને મોક્ષદાયક છે પરંતુ એ બન્નેમાંથી કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ વધારે ઉત્તમ છે. વળી

જ્ઞેયઃ સ્વ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દોષો હિ મહાત્માહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥

(અ. ૫ શ્લો. ૩)

જે માણસ તિરસ્કાર કરતો નથી અને જે કામનાઓ રહિત થયો છે તે કર્મ કરતો છતાં નિત્ય સંન્યાસી જ જણાવો; કારણ કે હૃદમાંથી મુક્ત થયેલો તે કર્મનું બંધનોથી છૂટી જાય છે. વળી,

સાંખ્યયોગો પૃથગ્બાલાઃ પ્રવદંતિ ન પળિહતાઃ ।

પ્રકમપ્યાસ્થિતઃ સમ્યગુભયોર્વિદતે ફલમ્ ॥

(અ. ૫ શ્લો. ૪)

સાંખ્યમાર્ગ અને યોગમાર્ગ એક બીજાથી ભિન્ન છે એમ તો બાળકો-અજ્ઞાનીઓ જ માને છે. એ બે માર્ગમાંથી એક માર્ગને પણ માણસ બરાબર અનુસરે તો તેને બન્નેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણકે

વત્સાંશ્ચૈઃ પ્રાપ્યતે સ્થાનં તથોર્ગેરપિ ગમ્યતે ।

શુકં સાંકુલં ચ યોગં ચ યઃ વદંશતિ સ પદ્યતિ ॥

(અ. ૫. શ્લો. ૫)

“ સાંખ્યથી જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ યોગ માર્ગથી પણ મળે છે; એટલે એ બંને માર્ગને જ્ઞાનીપુરુષ તો સમાન જુએ છે. ”

સંન્યાસસ્તુ મહાબાહો દુઃસ્વમાપ્તુમયોગતઃ ।

યોગયુક્તો મુનિર્વ્રજ ન ચિરેનાધિગચ્છતિ ॥

(અ. ૫. શ્લો. ૬)

હે મહાબાહો ! યોગમાર્ગના વિના કર્મસંન્યાસ કરવો અસંભવિત છે, ઘણો મુશ્કેલ છે, અને જે મુનિ યોગયુક્ત છે તે બ્રહ્મને સત્વર પ્રાપ્ત કરે છે.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥

(અ. ૫ શ્લો. ૭.)

જેનો આત્મા સર્વભૂત સર્વ પ્રાણી માત્રનો આત્મા થઈ રહે છે, જેનો આત્મા વિશુદ્ધ છે, જે જીતેન્દ્રિય છે જે યોગયુક્ત છે તે યોગી કર્મ કરે છે છતાં પણ લેપાતો નથી.

બધો વખત કર્મ કરવામાં રોકાયેલો હોય છે તે છતાં એ યોગ કરનાર માણસ જાણે છે કે “ હું કર્મ કરતો જ નથી. ” પરંતુ પ્રકૃતિ કાર્ય કરે છે અને એ જ્ઞાનથી જ તે કર્મનાં બંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે. એવો માણસ આત્મસ્વરૂપ થાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપ-બ્રહ્મભૂત થાય છે અને પ્રાણી માત્રને તે પોતાનું સ્વરૂપ ગણે છે-સર્વભૂતને પ્રભુનાં જ જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપો ગણે છે, એનું પોતાનું શરીર, પ્રાણ, મન, અહંકાર વગેરે એ વિરાટનો જ એક વિભાગ ગણે છે અને બાકીનાં સર્વ પ્રાણીઓને પણ તે વિરાટ વિશ્વાત્માની પ્રકૃતિનાં કાર્ય રૂપ જ ગણે છે. ગીતાનો બોધ કાંઈ આટલેથી જ આટલો જતો નથી. કારણ કે આ બધા બોધમાં માત્ર અક્ષરપુરુષ અને વિરાટ ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરવાનો બોધ આપવામાં આવે

જે, (અક્ષર જ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરવાનો માર્ગ બતાવવામાં આવે છે) પરંતુ હિંચર-પુરુષોક્તમના શુભો હજી સુધી ગીતાએ અનુનને કહેવા માંડ્યા નથી. અત્યાર સુધી તો ફક્ત જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય કરવાનો બોધ છે, હજીસુધી પુરુષોક્તમની ભક્તિનો બોધ કરવાની શરૂઆત નથી થઈ. આપણે પ્રથમ છ અધ્યાયમાં તો નિષ્ક્રિય-અક્ષર પુરુષ અને અપરા-જીવપ્રકૃતિનો જ વાદ સાંભળીએ છીએ. અત્યાર સુધીમાં કાંઈ ત્રણ પુરુષ અને એ પ્રકૃતિની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી. એ કાર્ય તો છ અધ્યાય પછીથી કરવામાં આવ્યું છે. પહેલાં છ અધ્યાયમાં તો તેનો પાયો મજબૂત કરીને શરૂઆત કરવામાં આવી છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અનુનને કહે છે:—

લોકેઽસ્મિન્નિધિયા નિષ્ઠા પુરા પ્રોક્તા મયાનય ।

જ્ઞાનયોગેન સાંખ્યાનાં કર્મયોગેન યોગિનામ્ ॥

(અ. ૩ શ્લો. ૩)

હે પાપરહિત અનુન ! આ જગતમાં (એ માર્ગ) આત્માની પ્રવૃત્તિઓ મેં પ્રથમથી બતાવી છે.—“એક તો સાંખ્યલોકોને જ્ઞાન માર્ગથી અને યોગીઓને કર્મ માર્ગ.”—આગલા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જ્ઞાનયોગ અને સાંખ્યમાર્ગને એકજ ગણે છે. અને યોગ એટલે કર્મયોગ માને છે, એ ઉપરથી આપણને એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે ગીતા જ્યારે લખાઈ હશે ત્યારે જ્ઞાનમાર્ગનું અનુસરણ કરનારા લોકો સાંખ્યનો માર્ગ લેતા હશે. જ્યારે યુદ્ધમતનો પ્રચાર હિન્દુસ્તાનમાં થયો ત્યારે સાંખ્યમાર્ગનું સ્થાન (ધણુંખંડ) યુદ્ધકર્મના સિદ્ધાંતોએ લીધું હોતું જોઈએ, કારણ કે યુદ્ધ અને સાંખ્યમતમાં મળતાપણું છે. યુદ્ધમત પણ સાંખ્યની પેઠે નિરીશ્વરી-ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં નહિ માનનાર છે. વળી તે અદ્વૈતવાદની વિરુદ્ધ છે. જગતમાં વિશ્વપ્રકૃતિનાં કાર્યો નાશવંત છે માટે યુદ્ધલોકો “ક્ષણિકવાદ”માં માનતા. અર્થાત્ જગતમાં જેટલું છે તેટલું બધું ક્ષણિક જ છે. અને તેથી તેઓએ કર્મવાદ શોધી કાઢ્યો કે મનુષ્ય જ્યાં સુધી આંતર કે બાહ્યકર્મ કરે

છે ત્યાં સુધી બંધાય છે. જ્યારે સર્વ કર્મોના તે ત્યાગ કરે છે અને કેવળ નિષ્ક્રિય થાય છે ત્યારે તે નિર્વાણ પામે છે. એ નિર્વાણની દશા જ સૌથી ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિ છે. અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન-હથિયાર પણ માણસમાં રહેલી વિવેકબુદ્ધિ છે એમ બૌદ્ધમતવાળા માને છે. જ્યારે બૌદ્ધમતની સામે આર્યાવર્તમાં પ્રતિકૃત્ય શરૂ થયું ત્યારે તે જ સિદ્ધાંતો શંકરના વાદમાં પરિણામ પામી ગયા. બૌદ્ધમતનો “ક્ષણિકવાદ” શંકરના “માયાવાદમાં” રૂપાંતર પામી ગયો અને બૌદ્ધોના શૂન્યવાદ-નાસ્તિવાદ અને નિર્વાણ શંકરના કેવળાદૈતવાદમાં અને બ્રહ્મમાં અનુક્રમે પરિણત થયા. એ બ્રહ્મમાં સર્વ કર્મો અને પ્રકૃતિની સર્વ શક્તિઓ સ્તબ્ધ થાય છે. કારણ કે બ્રહ્મમાં એમનું અસ્તિત્વ કદી પણ હતું જ નહિ એમ શંકરાચાર્ય માને છે. કર્મ અને વ્યક્તિત્વ વગેરે તો આપણા મનની બ્રમણા માત્ર છે. અત્યારે આપણે “જ્ઞાનયોગ” અથવા “જ્ઞાનમાર્ગ”નો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણને શંકરમત પ્રમાણે અને એના તત્ત્વ-જ્ઞાનના વિચારને અનુસરીને “સન્ધ્યાસ” અને “માયારૂપી જગત્તો ત્યાગ” એ બે સિદ્ધાંતો સૂચિત થાય છે. પરંતુ જ્યારે ગીતાનો અંથ લખાયો ત્યારે “માયા” એ શબ્દને આપણે અત્યારે જે અર્થમાં લાગુ કરીએ છીએ તે અર્થમાં લાગુ કરવામાં આવતો નહિ. ગીતામાં “માયા” શબ્દ વધારે વપરાયલો જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ “માયા” ને બદલે “પ્રકૃતિ” વપરાય છે. અને જ્યારે “માયા” શબ્દ વપરાયો છે ત્યારે ત્યારે “પ્રકૃતિ”ના પર્યાય તરીકે જ વપરાયલો છે. ઉદાહરણાર્થ “ત્રૈગુણ્યમયો માયા” એમાં પ્રકૃતિના પર્યાય રૂપ “માયા” છે એ માયા શંકરની માયા ની પેઠે અજ્ઞાનમય અને અનિર્વચનીય નથી.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તાત્ત્વિક અને તાર્કિક ભેદ ગમે તેટલા હોય પણ સાંકળ્ય અને યોગ વચ્ચે અવહાર ભેદ વેદાંતના “જ્ઞાનયોગ” જ્ઞાનમાર્ગ-યોગ અને કર્મયોગ-માર્ગના જોડેલો જ છે. સાંકળ્ય માર્ગ વેદાંતના ‘જ્ઞાનયોગ’ની પેઠે બુદ્ધિથી શરૂઆત કરે છે, અને બુદ્ધિથી શરૂઆત કરી વિચાર અને વિવેક કરતાં શીખે છે, અર્થાત, આત્માનું સત્યસ્વરૂપ જાણવું, અજ્ઞાન અને અહંતાથી પ્રકૃતિનાં કર્મો જોડે પુરુષની એકતા થાય છે, તેના સાક્ષાત્કાર કરવો વગેરે વેદાંતના જ્ઞાનયોગના જેવો જ અભ્યાસ છે. તેમાં પણ આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું અને માયાને લીધે વિષ-

પ્રકૃતિનાં કર્મોનો વ્યક્તિમાં અધ્યારોપ કરવો વગેરે સાંકળ્ય ને તદ્દન મળતું આવે છે. એક માર્ગને પરિણામે આત્મા બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે માયા આપોઆપ લય પામે છે, બીજામાં પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોના કાર્યોમાંથી પુરુષ અક્ષરતાને-નિષ્ક્રિયપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે તે આપોઆપ બંધ થાય છે. અને એ પ્રમાણે વિશ્વ-વિરાટ-કાર્ય બંધ પડે છે. માયાવાદીઓનો બ્રહ્મ, શાંત, અક્ષર-નિષ્ક્રિય છે અને સાંખ્યમત વાદીઓનો પુરુષ પણ તેવો જ છે. એટલે એ માર્ગમાં જીવન અને કર્મનો ત્યાગ-સન્યાસ મોક્ષને માટે એક અગત્યનું પગથીયું ગણાય છે, મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે એક અનિવાર્ય સાધન ગણાય છે. ગીતામાં અને વેદાંતમાં જે કર્મ-યોગનો માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે તેમાં કર્મ કરવાં એ માત્ર ચિત્ત-શુદ્ધિ માટે શરૂઆતમાં કરવાં એવો આશય નથી. કર્મ મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે શરૂઆતની પ્રાથમિક સ્થિતિમાં જ આવશ્યક છે એમ નથી, પરંતુ કર્મ પોતે જ મોક્ષના સાધન રૂપ ગણવામાં આવ્યાં છે. અર્થાત્ છેવટ સુધી એકલાં કર્મો કરવાથી મોક્ષ મળે છે એવી માન્યતા છે. કર્મના ઉપર ગીતાએ ઘણો ઝોક મૂક્યો છે અને આધ્યાત્મિક જીવનમાં એમનો ઉપયોગ કરી જ્ઞાનમાર્ગનો સમન્વય ગીતા સૂચવે છે. પરંતુ એ ગીતાનો ઝોક બૌદ્ધમતના બળવાન પૂર અગાઉ સરળ થયો નહિ અને બૌદ્ધમત જ્યારે નાશ પામ્યો ત્યારે તો શંકરના માયાવાદે અને સન્યાસને લીધે તથા જગત્નો ત્યાગ કરનારા પ્રખ્યાત સન્યાસીઓ, મહાત્માઓ અને ભક્તોના દાખલાને લઈને એ વાદ બાબતુપર મૂકાયો. આધુનિક સમયમાં જ ગીતામાં જે કર્મયોગ કહેલો છે તેની બળપ્રદ અસર આર્થપ્રજ્ઞતા મન ઉપર થવા લાગી છે. સન્યાસની લાવના કેવળ આવશ્યક છે એમ તો ગીતા પણ કબુલ કરે છે. પરંતુ ખરે સન્યાસ અંતરનો છે-કામનાઓ અને અહંતાનો છે ! એ સન્યાસ સિવાયનો બાહ્ય-સ્થૂળત્યાગ નિર્રર્થક અને અસર વિનાનો છે, અને એ આંતર કામનાઓ અને અહંકારનો સન્યાસ થાય તો પછી સ્થૂળત્યાગ કરે કે ન કરે એ સરખું જ છે એટલે સ્થૂળત્યાગની જરૂરીયાત એકી થાય છે. અલગત, સ્થૂળ-બાહ્યત્યાગ ન જ કરવો જોઈએ એવો કાંઈ પ્રતિબંધ નથી. ‘સન્યાસ’ જરૂરનો છે તે જ પ્રમાણે ‘જ્ઞાન’ પણ

આવશ્યક છે. મોક્ષ પ્રાપ્તિને માટે જ્ઞાનના જેવું બીજું સાધન જ નથી એવું ગીતા કહે છે. પરંતુ જ્ઞાનયુક્ત કર્મ પણ એટલાં જ અગત્યનાં છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન અને કર્મની એકતા કરવાથી આત્મા શાંત અને નિષ્ક્રિય સ્થિતિમાં જ અહ્મભાવ પામે છે એટલું જ નહિ પરંતુ કર્મ કરતાં કરતાં પણ સમાધિ-બ્રહ્મીસ્થિતિમાં રહે છે. ભક્તિ તો બહુજ અગત્યની છે પરંતુ ભક્તિયુક્ત કર્મો પણ એટલાં જ અગત્યનાં છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનકર્મ અને ભક્તિની એકતા સિદ્ધ કર્યાથી આત્મા-પરમાત્મા-પુરુષોત્તમ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને એ સ્થિતિમાં સનાતન-નિત્ય, શાંત અને નિષ્ક્રિયતાનો પ્રભુ છે એ જ વિશ્વવ્યાપી-વિરાટ શક્તિનો પણ વિજુ છે, એનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ગીતાનો આ મહાન્ સમન્વય છે.

ઉપર જણાવેલા ‘સાંખ્ય’ માર્ગ ઉર્ફે જ્ઞાનમાર્ગ અને કર્મ એ બે વચ્ચે ભેદ હતો તે સિવાય પણ ગીતાના સમયમાં પાછો બીજો પણ ભેદ પ્રચલિત હતો. અને તે વિરોધ વેદાંતમાં પણ છે. ગીતાને તો એ વિરોધ પણ દૂર કરવાનો છે. એ ભેદ “કર્મકાંડ” અને “જ્ઞાનકાંડ” વચ્ચેનો છે. એ જ ભેદ પૂર્વમીમાંસા-વેદવાદ અને ઉત્તરમીમાંસા વચ્ચે છે. વેદમાં કહેવામાં આવેલા ઐતયજ્ઞ અને યાગાદિ કર્મકાંડ કરવામાં જે માણસો ધર્મની પરાકાષ્ટા માને છે તેઓ એક બાજુએ છે અને ઉપનિષદના તત્ત્વ-જ્ઞાન ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા મૂકી જેઓ કર્મકાંડને ગૌણ ગણે છે તેઓ બીજી બાજુએ છે. વેદવાદ-કર્મકાંડમાં રત થયેલા માણસોના મનથી તો આર્યધર્મનો અર્થ એટલો જ થતો કે વેદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક યજ્ઞયાગાદિ કર્મો કરવાં અને તેમના દ્વારા સર્વ માનુષી કામનાઓ સિદ્ધ કરવી. અર્થાત્ ધન, ધાન્ય, પુત્ર, પશુ, વિજય અને સ્વર્ગનાં સર્વ સુખ-ભોગો પ્રાપ્ત કરવા. અહ્મવાદી જ્ઞાનમાર્ગી સાધકોના મત પ્રમાણે કર્મકાંડ કેવળ શરૂઆતમાં જ હજી છે, પરંતુ સત્ય પુરુષાર્થ તો અહ્મપ્રાપ્તિમાં જ રહેલો છે. કારણ કે તેમાંથી તેને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને અનિર્વચનીય આધ્યાત્મિક આનંદ મળે છે. એ આનંદ શારીરિક ભોગોનાં કરતાં અને સ્વર્ગનાં સુખો કરતાં પણ બહુજ વધારે છે. પ્રાચીન સમયમાં વેદવાદનો અર્થ ગમે તે થતો હશે પરંતુ ગીતાના સમયમાં તો કર્મકાંડ અને

અને જ્ઞાનકાંડનો બેઠ ધણો તીવ્ર હતો અને ગીતા એ બન્નેનો સંબંધ તપાસે છે.

એ બન્નેનો સમન્વય કરતાં શરૂઆતમાં તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન વેદ-વાદના ઉપર સખત-કડક-ટીકા કરે છે.

યામિમાં પુષ્પિતાં ઘાત્ત્વં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ ।
વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ શાદિનઃ ॥

(અં ૨. શ્લો ૪૨)

“ આ પ્રમાણે શબ્દજળવાણી અને આભાસમાં સત્ય લાગે એવી વાણી જે બુદ્ધિહીન-જ્ઞાન વિનાના લોકો બોલે છે તેઓ વેદવાદમાં મગ્ન થયલા હોય છે અને કહે છે કે તેના સિવાય-કર્મકાંડ સિવાય-બીજું કંઈ નથી ? ”

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।
ક્રિયાવિશેષબહુલાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ॥

(અં ૨. શ્લોક ૪૩)

તેઓ કામનાઓથી ભરપૂર અને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ માટે વાંછના કરવા-વાળા હોય છે, જન્મનાં કર્મોનાં ફળને આપનારી એવી વિશિષ્ટ-જૂદી જૂદી ખાસ-ક્રિયાઓથી તે ભરપૂર હોય છે, (વેદવાદ) અને એનો અંતિમ ઉદ્દેશ તો ભોગ ભોગવવા તરફ અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ પ્રત્યે જ હોય છે.

આગળ જતાં તો ગીતા વેદના ઉપર હુમલો કરતી હોય એવું જણાય છે. જો કે વેદ આખા આર્યાવર્તના લોકોની લાગણીમાં હમેશાં અપૌરુષેય અને સર્વોપરિ પ્રમાણરૂપ ગણાતા આવ્યા છે. ગીતા કહે છે—

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિષ્તૈર્ગુણ્યો મવાર્જુન ।
નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મમાન ॥

(અં ૨. શ્લો ૪૫)

“ વેદનો વિષય તો ત્રણ ગુણની અંદર રહેલો છે. પરંતુ હે અજ્ઞાન! તું ગુણથી પર થઈ જા. દ્વિતીય વિમુક્ત થઈ નિત્ય સત્વગુણમાં સ્થિર થા. અને યોગક્ષેમની પરવા કર્યા વિનાનો થઈને આત્મવાન થા. ”

અહિં વેદનો અર્થ સર્વ વેદો એટલે ઉપનિષદોનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અને એ સર્વે શાસ્ત્રો જ્ઞાની માણસને માટે નકામાં છે એવું ગીતા કહે છે. વેદને માટે શ્રુતિ એવો ખાસ શબ્દ વપરાયલો છે.

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।

તાવાન્સર્વેષુ વદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજ્ઞાનતઃ ॥

(અ. ૨. શ્લો. ૪૬)

“ચારે બાજુએ પાણીનું પૂર આવ્યું હોય તેવે સમયે કુવાનો માણસને જેટલો ખપ હોય છે (અર્થાત્ નહિ જેવોજ) તેટલો જ ઉપયોગ જે બાહ્યણને જ્ઞાન થયું છે તેને વેદનો ‘ કર્મકાંડ ’ નો છે. ”

એટલું જ બસ નથી પરંતુ ઘણી વાર તો શાસ્ત્રો માણસને ઉંધે ભાગે દારનાર થઈ પડે છે કારણ કે વિરોધી વચનો, સિદ્ધાંતો અને દીકાઓથી માણસનું મનભ્રમણામાં પડી જાય છે. તેથી ગીતા કહે છે કે—

શ્રુતિવિપ્રતિપન્ના તે સદા સ્થાસ્યતિ નિશ્ચલા ।

સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા યોગમવાપ્સ્યસિ ॥

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા ગંતાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્યચ ॥

(અ. ૨. શ્લો. ૫૩-૫૨)

× શંકરાચાર્ય એનો અર્થ જૂદો કરે છે. કુવાનો સ્નાનપાનાદિ કર્મ માટે જેટલો ઉપયોગ થાય છે તેટલોજ મોટા તળાવનો પણ થઈ શકે છે, માટે એવાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી એનો અર્થ તેમના બાહ્યમંથી નીકળે છે. પરંતુ એ અર્થ બરાબર બંધબેસતો નથી. વૈદિક કર્મકાંડનું જાણત્વ પ્રતિપાદિત થઈ રહ્યું છે તે વખતે આ વિચાર અમૂલ્યદ જેવો લાગે છે

વેદવાક્યોથી મુક્તિ મેળવી તારી બુદ્ધિ જ્યારે નિશ્ચલ થશે, સમાધિ-
પ્રતિભાં સ્થિર થશે ત્યારે આ સામ્યબુદ્ધિરૂપ યોગ તને પ્રાપ્ત થશે.

જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહના તોફાનોને-કાદવને ઓળંગી જશે ત્યારે
તને પણ શ્રુત અને શ્રોતવ્ય એ બંનેનો કંટાળો આવશે.

ઉપર જણાવેલા શ્લોકો સનાતન શાસ્ત્રનાં બાહ્યકર્મકાંડને જ ધર્મ-
શાસ્ત્રનો સાર સહમજનારા લોકોને ઘણા અપમાનકારક અને ખોટા લાગે
છે એટલે ગમે તે પ્રકારે પણ તે શ્લોકોનો મારીમચડીને જૂદો અર્થ દર્શાવવા
માણસની બુદ્ધિએ પ્રયત્ન કર્યો છે, તોપણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ
કે એનો અર્થ તદ્દન સ્પષ્ટ છે અને બંધબેસતો આવે છે. ઉપર જણાવેલા
અર્થને ટેકો આપનાર શ્લોક આમળ પણ આવે છે જ્યાં જ્ઞાનનું વર્ણન
કરતાં-શબ્દજ્ઞાતિવર્તેતે । (અ. ૬ શ્લો. ૪૪) એમ કહેવામાં
આવ્યું છે. અર્થાત્ જ્ઞાન વેદના શ્રવણ કરતાં પણ ઘણું અનિર્વાચનીય
અને ઉપનિષદોના સૂત્રોથી પણ પર છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે.

હવે આપણે ઉપર જે શ્લોકો જણાવ્યા તેનો બાવાર્થ જણાવવા પછી
તે બધા શા માટે ગીતા જેવા સમન્વય કરનારા ગ્રંથમાં મૂકવામાં આવ્યા
છે તેનો વિચાર કરીએ. ગીતા વેદનો વિરોધ કરે એ સામાન્ય રીતે બનવા
જેવું જ લાગતું નથી. ગીતા તો જ્ઞાનકાંડ અને કર્મકાંડને પણ એકીકર-
ણમાં લાવી ઓગાળી નાંખવા માંત્રે છે. કર્મ અને સાંખ્ય તો સમન્વયમાં
ગીતાએ મૂક્યાં છે તોપણ હજી પુરુષ અને પ્રકૃતિ-કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ-
પુરુષોત્તમ-યોગ-વગેરે સવળું સુંદર રીતે ઘટાવવાનું રહ્યું છે. એ બધાં
પ્રાચીન શાસ્ત્રોને એક કરી તેમાં પુરુષોત્તમનો સિદ્ધાંત ઉમેરી, તથા પુરુષ
અને એ પ્રકૃતિનું વર્ણન ઉમેરવાનું હજી બાકી છે. સામાન્ય રીતે વેદમાં
અને ઉપનિષદમાં માત્ર એ પુરુષનો જ ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે. ક્ષર
અને અક્ષર-સગુણ નિર્ગુણ-વગેરે. ગીતા પોતે પણ બુદ્ધિને શ્રુતિવિપ્રતિ-
પક્ષ કહે છે તે બરાબર છે, કારણ કે એણે પોતે પણ કેટલાએ જૂદા
જૂદા તત્ત્વજ્ઞોને લઈને તે બધાનો સમન્વય-એકીકરણ કરી બતાવ્યું
છે અત્યારે પણ શાસ્ત્રોના જુદા જુદા આધાર લઈ તેના ઉપર ટીકાઓ
કરી આપણા આચર્યમાંડિતો કેટલા બધા વિરોધી અર્થો એકજ શાસ્ત્રમાંથી

કઠી રહ્યા છે ! માણસની બુદ્ધિને પણ નિર્વેદ-કંટાળો આવીને બેઠકરી થાય તે સ્વાભાવિક છે. એને એમ લાગે કે “ હવે આ શાસ્ત્રનો વાદ બહુ થયો ! બૂત્તાં અને નવાં શાસ્ત્રો બજાવાની કરી જરૂર નથી ” પોતાના અંતરમાં જ રૂબરૂ મારી આધ્યાત્મિક અનુભવમાં જ માણસ સર્વ શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ્ય શોધવા મથે છે— !

ગીતા પહેલાં છ અધ્યાયોમાં કર્મજ્ઞાન એટલે સાંખ્ય; યોગ અને વેદાંતને સમન્વયમાં લાવી મૂકવા માટે વિશાળ એકતા કરે છે. પરંતુ વેદાંતમાં “કર્મ”નો અર્થ જ કર્મકાંડ થાય છે તે અર્થ બૂલથી પોતાના કર્મ શબ્દનો ન અર્થ જ્ઞાન માટે ગીતા તેના ઉપર આટલું વિવેચન કરે છે. ‘કર્મ’ શબ્દનો અર્થ કર્મકાંડ અથવા “ગૃહ્યસૂત્ર” પ્રમાણે ગાળવામાં આવતું શાસ્ત્રનિયત જીવન એવો અર્થ સામાન્ય રીતે વેદાંતમાં થાય છે. કર્મનો અર્થ વિધિ અને વિધિપૂર્વક કરવામાં આવતો યજ્ઞ એવો થતો હતો. પરંતુ ગીતા જે કર્મયોગ કહે છે તેનો અર્થ તો ધણો વિશાળ છે—સંકુચિત નથી. ગીતાના કહેવા પ્રમાણે કર્મયોગમાં—સર્વકર્માણિ—બધાં કર્મોના સમાવેશ થાય છે. તોપણ ગીતા બૌદ્ધકર્મની પેઠે યજ્ઞની ભાવનાને તિલાંજલિ આપી દૂર કરતી નથી. ગીતા તો યજ્ઞની આખી ભાવનાને વિશાળ બનાવી મૂકે છે અને તે આધ્યાત્મિક—યોગસાધનામાં મદદ રૂપ થાય એવો અર્થ તેમાં લાવી મૂકે છે. યજ્ઞ એ જીવનનો સૌથી અગત્યનો ભાગ છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપું જીવન જ એક મહાન યજ્ઞરૂપ છે એમ ગીતા કહે છે. આપણાં ‘બધાંય કર્મો’ આપણે યજ્ઞરૂપ ગણવાં જોઈએ. અજ્ઞાની લોકો અજ્ઞાનમાં જ તે યજ્ઞ કરે છે, જ્ઞાની પુરુષો બુદ્ધિપૂર્વક સર્વ કર્મોના યજ્ઞ કરે છે એટલે જ માત્ર ફેર છે—અવિધિ પૂર્વકમ્ । યજ્ઞ એ તો જીવનને ટકાવવાની શરત છે.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરીવાચ પ્રજાપતિઃ ।

(અ० ૩ શ્લો० ૧૦)

યજ્ઞરૂપી સાર્થી ઉત્પન્ન કરીને પ્રજાઓને બ્રહ્માએ કહ્યું: વેદવાદમાં મન થમલા કર્મકાંડીઓ આ યજ્ઞ સ્વર્ગને માટે, ફક્ત પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈ, ઐહિક અને પારલૌકિક સુખ ભોજોને માટે કરે છે. પરંતુ એ

પ્રમાણે યજ્ઞ કરવાનું તો ગીતા કહી પણ માન્ય રાખી શકે જ નહિ. કારણ કે ગીતા તો કામનાઓના ત્યાગથી પોતાના બોધની શરૂઆત કરે છે અને કામનાઓને આત્માના શત્રુ રૂપે વર્ણવે છે. વેદના યજ્ઞમાદિ કરવાથી સ્વર્ગ મળી શકે જ નહિ એમ ગીતા માનતી નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે જ આગળ જતાં કહે છે કે એ બધાએ યજ્ઞનો ભોક્તા હું પોતે જ છું. ભોક્તારં યજ્ઞ તપસાં ।

જુદી જુદી કામનાઓથી જેમનું મન અજ્ઞાનમાં દૂખી ગયું છે તેવા પુરુષો જુદા જુદા દેવતાઓની ઉપાસના કરે છે, કારણ કે તે પ્રમાણે તેમની પ્રકૃતિ તેમને દોરે છે; વળી જે કોઈ માણસ અદ્વાપૂર્વક કોઈપણ દેવની પૂજા કરે છે તે દરેકની અવગણ અદ્વાને હું પૂર્ણ કરું છું. પરંતુ એ માર્ગ ખરા નથી. સ્વર્ગની કામના એ મનુષ્યજીવનનો હેતુ ન હોવો જોઈએ. અજ્ઞાની લોકો જુદા જુદા દેવોને પોતાના યજ્ઞ અર્પણ કરે છે પરંતુ બચ્ચતા નથી કે તે યજ્ઞ તો કેવળ એક જ પ્રભુને અર્પણ કરવાનો છે અને થાય છે. એ યજ્ઞ પ્રભુને અર્પણ કરવો જોઈએ. એ આકૃતિમાં સર્વ કર્મો-આંતર તેમજ બાહ્ય બધાંનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરંતુ તે કામના રહિત થઈને પ્રભુપ્રત્યર્થે અને જગતના કલ્યાણને માટે કરવો જોઈએ. વેદવાદમાં માણસને ત્રણ ગુણમાં પોતાના કર્મોનાં ફલમાં બાંધી રાખવાની વૃત્તિ રહેલી છે, માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેની નિંદા કરે છે અને તેનો ત્યાગ કરવાનું દ્રઢાવે છે, પરંતુ વેદવાદમાં યજ્ઞભાવના રહેલી છે તે ગીતા નાશ કરતી નથી તેને તો ગીતા શુદ્ધ કરીને ઉન્નત બનાવી મૂકે છે અને પ્રભુ પ્રાપ્તિના એક ઉપયોગી સાધન તરીકે યોગમાં તેને સ્થાન આપે છે.

વેદાંતમાં જ્ઞાનયોગ પ્રધાન છે તેને ઘટાવતાં ગીતાને જરાપણ મુશ્કેલી પડતી નથી. આખો વિચાર પૂરેપૂરો માન્ય કરી લે છે અને વેદાંતીઓના અક્ષર, નિષ્ક્રિય, પુરુષને બદલે વિશ્વાત્મા-વિરાટ-પુરુષનું અસ્તિત્વ તેમાં દાખલ કરી દે છે. વળી સાંખ્ય પ્રમાણે પુરુષોનાં અનેકત્વ-વિવિધતા માન્ય કર્યા વિના એક-વિરાટ-વિશ્વાત્માનું જ અસ્તિત્વ તેને બદલે બચાવે છે. એ બધા અધ્યાયોમાં કામના રહિત થઈ કર્મ કરવાની દ્રઢ સ્વીકારે

છે તોપણ બ્રહ્મજ્ઞાન અને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની અગત્ય પણ્ય તેટલી જ આકે છે, વળી અહંકારનો અક્ષર નિષ્ક્રિયબ્રહ્મમાં લય કરવો જોઈએ એવો પણ ગીતાનો મત છે. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદની પેઠે એ પણ વેદાંત અને સાંખ્યની એક વાક્યતા કરે છે, ગીતાના સમયમાં અર્વાચીન વેદાંતમાં જે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાની આસ્તિકવૃત્તિ છે એ તે સમયે નહિ હોય એમ લાગે છે, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ઉપનિષદમાં કેવળ બીજ રૂપે રહેલું છે, પરંતુ વૈષ્ણવધર્મની પેઠે તે આગળ પડતું નથી આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે વખતના વેદાંતનો પાયો “ Pantheistic ” સર્વ વસ્તુમાં પ્રભુનું દર્શન કરવાથી શરૂ થઈને અંતે કેવળાદૈત્યમાં લય પામતો, એટલે તેમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વને બહુ અગત્ય આપવામાં આવતી નહિ. એ વેદાંતમાં શિવ, બ્રહ્મા, વિશ્ણુ વાયુ વગેરે દેવતાઓ સ્વીકારાતા અને એ બધાનો જેમાં સમાવેશ થાય છે એવા પરબ્રહ્મ-બ્રહ્મનું અસ્તિત્વ તેમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પરંતુ પરબ્રહ્મને ઈશ્વર-પરમાત્મા-સ્વરૂપે ધણું જ ગૌણ સ્થાન અપાયું લાગે છે. એટલે “ દેવ ”, “ ઈશ્વર ”, “ પુરુષ ” વગેરે શબ્દોનો ભાવાર્થ “ બ્રહ્મ ”થી ગૌણ જ મનાતો. ગીતા ત્રણે પુરુષોની સમાનતા સ્થાપન કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ, એક પગલું આગળ વધીને, પુરુષોત્તમનો યોગ દ્વંદ્વ કરે છે. પુરુષોત્તમ વેદાંતના અક્ષર-નિષ્ક્રિય બ્રહ્મનાં કરતાં પણ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક સ્થિતિ છે. અહંકાર અક્ષર-બ્રહ્મમાં લય પામે છે એ તો આપણી આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં શરૂઆતનું પગલું છે કારણ કે અંતે તો આપણે પુરુષોત્તમ પ્રભુ જોડે આપણી એકતા કરવાની છે. પુરુષોત્તમ જ પરબ્રહ્મ છે. આ બાબતમાં ગીતા વેદ અને ઉપનિષદના શાસ્ત્રોમાં જે પ્રમાણસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન છે તેનાથી આગળ જાય છે અને પોતાનો બોધ એ મતને અનુસરીને આપે છે. એ બોધ કદાચ વેદાંતના ચોક્કસમાં બંધ બેસતો ન આવે એ બનવા જેવું છે. આટલી બધી વિરોધી તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓને સમન્વયમાં લાવવા માટે શબ્દબ્રહ્મથી, શાસ્ત્રનાં વાક્યોથી પર થવાની અગત્ય હતી ને શબ્દથી પર થવા વિના ગીતા તેમને સમન્વયમાં લાવી શકત નહિ એમ મને તો લાગે છે.

આગળના અધ્યાયોમાં ગીતા વેદ અને ઉપનિષદ એ બન્નેને માટે ધણો ઉંચો અભિપ્રાય દર્શાવે છે, એ શાસ્ત્રો અપૌરુષેય અને દૈવી છે.

તેઓ શબ્દબ્રહ્મ છે ! પ્રભુ પોતે જ વેદલિપ્ત—“વેદોનો જાણનાર” છે એવું પણ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે અને “વેદાંતનો કર્તા” છે.—વેદાંતકૃત્ । વળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે “સર્વ વેદોદ્ધારા જાણવા લાયક કાંઈ પણ હોય તો તે હું પોતે જ છું” એનો અર્થ જ એવો થાય છે કે વેદ એટલે જ્ઞાન, અને વેદના ગ્રંથમાં એ પ્રકારનું જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. ક્ષર અને અક્ષરથી પર પુરુષોત્તમ પોતે વિષ્ણુના રૂપમાં અને વેદમાં પ્રકાશી રહે છે. તોપણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કેવળ શુદ્ધ શબ્દપાંડિત્ય આપણને કદી પણ સત્યજ્ઞાન આપી શકશે નહિ. શ્વસત કાષ્ઠસ્થિના એક સન્તે કહ્યું છે કે “શબ્દ મારી નાંખે છે પણ (જ્ઞાત્રનો) આત્મા બચાવે છે.” આ બધી દલીલોનો સાર એ છે કે જ્ઞાત્રની ઉપયોગિતાને પણ હદ રહેલી છે. અને અમુક હદની બહાર આધ્યાત્મિક ઉત્થાનની બાબતમાં જ્ઞાત્ર પણ નિરૂપયોગી થઈ પડે છે, સત્યજ્ઞાનનો ઝરો તો પ્રત્યેક માણસના પોતાના જ હૃદયમાં રહેલો છે.

†सर्वस्य बाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।

(અ. ૧૫ શ્લો. ૧૫)

“હું સર્વ પ્રાણીના હૃદયમાં રહેલો છું અને મારામાંથી વેદ અને જ્ઞાન અને તેનો નાશ સંધળું પ્રવર્તે છે.” આપણા અંતરમાં જે જ્ઞાન થાય છે તેને જ્ઞાત્ર કેવળ શબ્દમાં દર્શાવી તેને મૂર્તસ્વરૂપ આપે છે. અર્થાત્ અનુભવ રૂપે આપણા ચૈતન્યમાં બ્રહ્મ વાસ કરી રહ્યો છે તેને જ્ઞાત્ર શબ્દમાં મૂકે છે. માટે જ તેને શબ્દબ્રહ્મ એવી સંજ્ઞા અપાય છે. વેદમાં કહ્યું છે કે “મંત્ર હૃદયમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે.” “સદા માદ ઋતસ્વગુહ્યામ્ ।” ત્યાંથી ઉત્પન્ન થયા છે માટે તે પ્રમાણૂત છે “તોપણ જે અનંત સત્ય શબ્દમાં દર્શાવવામાં આવેલું છે તે તો શબ્દ કરતાં ધણુંજ વિજ્ઞાન છે. આપણે કાંઈ પણ એક જ્ઞાત્રને માટે એમ નહિ કહી શકીએ કે “આ જ જ્ઞાત્ર સર્વ સંપૂર્ણ છે. અને એનાથી બહાર સત્ય તો સંભવે જ નહિ.” એવું તો વેદવાદમાં મૂળ થયેલા કહેતા. મન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ । આ સિદ્ધાંત પણો જ ઉમદા છે અને જમત્તાં સર્વ જ્ઞાત્રોને તે લાગુ કરવાની જરૂર છે. અત્યાર સુધીમાં જેટલાં જ્ઞાત્રો

થયાં છે અને અત્યારે જે શાસ્ત્રો અસ્તિત્વમાં છે તે બધાં આપણે બધે લઈ લઈએ. આપણે કુરાન, બાઇબલ, ચીના લોકોનાં શાસ્ત્રો, વેદ, ઉપનિષદ્ પુરાણ, તંત્ર ગીતાને પોતાને સાક્ષાત્ લઈએ અને વધારામાં જેટલા મોટા પુરુષો અને અવતારો થયા છે તેમનાં વચ્ચેનાં લઈએ તોપણ આપણે એમ નહિ કહી શકીએ કે એ બધાંથી પર એવું કોઈ સત્ય છે જ નહિ ! આપણા પોતાના હૃદયને જે વસ્તુ સત્ય લાગે છે તે એવા કોઈ પણ શાસ્ત્રમાં નથી માટે અસત્ય કરતી નથી. એ વિચાર તો પંથ અને મતમતાંતર સંપ્રદાયો લોકોને હોય. પરંતુ સ્વતંત્ર મનનો અભિપ્રાય તો પ્રજાનો સાક્ષાત્કાર કરનાર ભક્તનો એ વિચાર નથી. જ્ઞાનથી મનુષ્યના દેહીધ્યાન અંતરમાં જે સત્યનો પ્રકાશ પડે છે તે પૂર્વે જોવામાં આવ્યો હોય કે નહિ તોપણ તે સત્ય જ છે. અને સર્વ જ્ઞાનના દાતા, સર્વ વેદના જાણનાર તરફથી અંતરમાં જે ધ્વનિ વાય છે તે પૂર્વે સંભળાવેો હોય કે ન હોય તોપણ સત્ય છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

“બુદ્ધિ યોગ”

છેલ્લા બે પ્રકરણમાં મારે ન છૂટકે તરવણાનના સૂકા રણ જેવા પ્રદેશમાં વાંચનારને દોરવાની ફરજ પડી હતી—તે પણ ઉપર ઉપરથી અને અધૂરી રીતે જ. તેનું કારણ એટલું હતું કે આપણે ગીતા ખાસ નવી દિશામાં શ્રી માટે વહે છે અને અંતિમ રહસ્ય છેવટ સુધી શ્રી માટે વાંચનારની નજરથી નેમણું રાખે છે તે રહસ્ય શકીએ. ગીતાના અન્તમાં શરૂઆતના ભાગમાં જે સૂચનાઓ છે તેનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી, વાંચનારને જીવનમાં ઉતારવા સારી ગીતા વિસ્તાર પૂર્વક મૂકે છે. એ રહસ્ય આર્યાવર્તની પ્રજાએ પોતાના જીવનમાં ઉતારવાને પ્રયત્ન કર્યા છે. ગ્રેમ, સમર્પણ, આનંદ, લીલાનાં જૂદાં જૂદાં કર્યોમાં આપણે ગીતાના અંતિમ સિદ્ધાંતની અસર જોઈએ છીએ, ગીતાની દૃષ્ટિ આર્યાવર્તના મહાન ધાર્મિક સત્યોનો સમન્વય કરવા તરફ લાગી રહેલી જણાય છે અને તેનો એકે એક સૂર ગીતાના અંતિમ રહસ્ય તરફ વાંચનારને દોરે છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે અત્યાર સુધી મેં તને “સાંખ્યમાં” આવતો બુદ્ધિયોગ-મોક્ષ આપનાર બુદ્ધિનો યોગ-કલ્પો છે, હવે હું તને યોગથી પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિ કહીશ, તારાં કર્મોના રણથી તું કંટાળે છે, તું બીજાં ફજોની આશા રાખે છે, અને તારા મનને ફાવતું ફળ મળતું નથી માટે તું જીવનના સીધા સરળ-માર્ગથી દૂર જવાની ઇચ્છા કરે છે પણ કર્મોનો એવો અજ્ઞાનભર્યો વિચાર અને તેનાં પરિણામો માટે આટલી તીવ્ર ઇચ્છા રાખવી તથા ઇચ્છાઓ અને કામનાઓ તૃપ્ત કરવાના હેતુથી જ કર્મો કરવાં એ બધું અજ્ઞાન છે. તું કર્મ શું છે તે જાણતો નથી, કર્મનું ખરું નિદાન તને અજર નથી. કર્મોનો સાચો ઉપયોગ પણ તું જાણતો નથી. “મારો યોગ તને કર્મોનાં બંધનમાંથી

છોડાવશે” “કર્મવંશં પ્રહસ્વસિ ।” તું પાપથી ભય પામે છે, નહીંથી ડર છે, શિક્ષાની તને બીક છે-ધ્વિરથી અને જગતથી તું ડરીને ચાલવા માંડે છે. આત્મારે હે અર્જુન ! તને શેનો ભય નથી ? આર્મયોદ્ધા જગતના સુપ્રસિદ્ધ બાણુવળી ? તને તારો પોતાનો ભય લાગે છે પણ એ ભય તને એકલાને લાગતો નથી, આખી મનુષ્યજાતિને માથે પણ એ જ ભય આવી રહ્યો છે. તેઓ જગતના સત્ય સ્વરૂપને વિશે અજ્ઞાન હોય છે તેથી ધ્વિર વિશે અજ્ઞાનમાં રહેવાથી જગતનાં બધાં માણસો પાપના અને નકાના ભયથી કાંપે છે. મારો યોગ તને એ ભયમાંથી મુક્ત કરશે અને સ્વસ્થમપ્યસ્થ ધર્મસ્થ ગ્રામ્યતે મહતો મયાત્ ।

“ (આ યોગ) ધર્મનું થોડું અવલંબન કરવાથી પણ મનુષ્ય મહા-ભયમાંથી છૂટી શકે છે.”

આ માર્ગે ચાલવા માંડશે એટલે તને માલુમ પડશે કે એક પણ પગલું નિરર્થક બન્યે એવો આ માર્ગ નથી. ગમે તે દિશામાં ગતિ કરવામાં આવશે તો પણ પ્રગતિ જ થશે. આ યોગ માર્ગમાં આવનાર એક પણ અંતરાય તારી પ્રગતિને અટકાવી શકશે નહિ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને વચન તો બહુ બારે આપી દીધું કહેવાય ! મનુષ્યનું ભયભીત અને અશ્રદ્ધાવાન મન એવા વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકવાની હિંમત પણ બાગ્યે કરે ! એ વચનનું પૂરેપૂરું સત્ય સ્હમજવા માટે ગીતાના અંતમાં

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુભ : ॥

(અ. ૧૮ શ્લોક ૫૬)

સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને હે અર્જુન ! તું મારા એકલાનું શરણુ લે ! હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ. શોક મા કર. આ શ્લોકને આપણે આત્મારે ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

ઉપશ્ચા શ્લોકમાં સમાયલા સંદેશાથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને બોધ આપવાની શરૂઆત કીધી નથી. તેમાં પ્રજુતો મનુષ્યના આત્મા પ્રત્યે જ દિવ્યસંદેશ સમાયલો છે તેતો સીધે સીધો હૃદયને પહોંચી જાય છે. તે

સંદેશો તો મનુષ્યના હૃદયને પહોંચી ભય છે પણ આરંભમાં વાદવિવાદ-
શ્ચિપ્રમાણ યુદ્ધિને સંદેશો પહોંચાડવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.
આરંભમાં મનુષ્યના આત્માનો મિત્ર અને પ્રિયજન બોલતો હોય તેમ
જણાવું નથી પણ યુરુ અને તારક બોધ આપતો હોય એવું લાગે છે.
પ્રથમ તો આત્મા વિશેનું અજ્ઞાન દૂર કરવા ગીતામાં પ્રયત્ન થયેલો જોવામાં
આવે છે. જમતલો સ્વભાવ અને મનુષ્યના કર્મોનાં કારણ વિશે સ્પષ્ટજ્ઞ
આપે છે. અનુભવમાં રહી કર્મો કરવાથી યુદ્ધિ યુક્ત નહિ રાખવાથી અને
શક્તિને પણ ઉધી-ઉલટી દિશામાં વાપરવાથી મનુષ્ય પોતાનાં કર્મનાં
બંધનમાં આવી પડે છે. યુક્ત આત્માને તો કર્મો કદી પણ બંધનકારક
થઈ શકતાં નથી. યુદ્ધિ અસ્થિર હોવાને લીધે મનુષ્યને ભય અને તૃષ્ણા
ક્રોધ, શોક તથા ક્ષયિક આનંદ ઉપજે છે; યુદ્ધિ સ્થિર રાખવાથી કેવળ
યુક્ત દશામાં અને સમતાથી મનુષ્ય કર્મો કરી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને
ગીતામાં અર્જુનને યુદ્ધિનો યોગ કરવાનું કહ્યું તેનો હેતુ પણ અજ્ઞાનનો
નાશ કરી યુક્ત દશામાં કર્મો કરાવવાનો છે. “ વ્યવસાયાત્મિકા ” યુદ્ધિ
કરીને, યોગ્ય દિશામાં શક્તિને પ્રેરી એકજ આત્માનું સતત ભાન જમત
રાખી, સર્વમાં એકજ આત્મા વ્યાપી રહેલો છે એવી સ્થિર યુદ્ધિથી,
સમત્વયુક્ત સ્થિતિમાં કર્મ કરવાથી યુદ્ધિયોગ થયો ગણી શકાય.

મનુષ્યમાં બે પ્રકારની યુદ્ધિ ગીતામાં જણાવી છે. (૧) “ વ્યવ-
સાયાત્મિકા ” યુદ્ધિ અને (૨) “ બહુ શાખાવાળી. ” પ્રથમ પ્રકારની
યુદ્ધિ ક્રમેશાં સ્થિર, એક સત્ત્વના શોધન તરફ જ દોરાયેલી રહે છે. એકતા,
અદ્વૈત એ તેનું ખાસ લક્ષણ છે, અને એકજ વિષય ઉપર એકાગ્ર ધર્મ
રહેવું એ “ વ્યવસાયાત્મિકા ” યુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ કહી શકાય. બીજા
પ્રકારની યુદ્ધિ કહેવામાં આવી છે, તેમાં શક્તિ એકજ પદાર્થ પ્રત્યે દોરાયેલી
હોતી નથી, વિધવિધ વિચારની માળાઓથી તે યુદ્ધિ ગુંચવાયેલી રહે છે,
તે નિશ્ચિત રહેતી નથી, પણ જીવનની અને સંજોગોની અનેક ઇચ્છાઓની
પાછળ પોતે ધસડાયા જ કરે છે. યુદ્ધિનો મૂળ અર્થ “ સ્પષ્ટજ્ઞનારી શક્તિ ”
એવો જાય, પણ ગીતામાં તેનો અર્થ જરા વધારે તાર્કિક ભેદમાં આવ્યો
છે. યુદ્ધિ “ યુદ્ધિ ” શબ્દ “ વિવેક અને નિશ્ચય કરનાર માનસિક શક્તિ ” -
ના અર્થમાં વપરાયેલો લાગે છે. અને તેનું કાર્ય માત્ર વિવેકથી કે માનસિક

નિશ્ચયથી જ અટકી જતું નથી, પરંતુ આપણા વિચારોની અને કર્મોની દિશા પણ તે જ નક્કી કરે છે. બુદ્ધિનું ખાસ લક્ષણ માત્ર જ્ઞાન આપનાર માનસિક શક્તિઓને એકાગ્ર કરવાનું નથી, પણ બુદ્ધિનો ખાસ સ્વભાવ નિશ્ચયપર આપવાનો છે અને એ નિશ્ચયમાં મક્કમ રહેવાનો છે. “વ્યવસાય” એટલે “નિશ્ચય”. પણ અન્યવસિત બુદ્ધિની નિશાની એ છે કે તેમાં વિચારની એકાગ્રતા નથી હોતી એટલું જ નહિ પણ ઇચ્છાની-કામનાઓની-એકાગ્રતાને અભાવે અને તેને પરિણામે શક્તિની એકાગ્રતા પણ હોતી નથી. એટલે બુદ્ધિનાં એ કાર્યો થયાં (૧) શક્તિ (અંતઃકરણના સર્વ ભાગોની, એકાગ્ર થયેલી આત્માની શક્તિ) (૨) જ્ઞાન. વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ આત્માની એકતામાં સ્થિર હોય છે, અને આંતર આત્મજ્ઞાનમાં તે એકાગ્ર-વૃત્તિથી સ્થિર રહી શકે છે; પણ બહુ શાખાવાળી, અવ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ મનની ચંચળ વૃત્તિને આધીન રહી, અનેક દિશામાં વહી જાય છે અને બાહ્યકર્મો, તેનાં પરિણામ અને ફળરૂપ કાર્યોમાં તે વિવિધ દિશામાં વિભક્ત થઈ જાય છે. ”

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥

(અં ૨ શ્લોક ૪૯)

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અમુનને કહે છે કે “ બુદ્ધિનો યોગ કરતાં કર્મો ઘણાં ઉતરતાં છે, માટે સ્થિર, વ્યવસાયાત્મિકા, સમત્વયુક્ત બુદ્ધિનું શરણ લે, કારણ કે જે મનુષ્યો પોતાના વિચાર અને કર્મોના ફળની આશાથી કર્મમાં પ્રેરાય છે તેઓ કૃપણ છે. ”

અહિં આપણે આગલા પ્રકરણમાં “ સાંખ્ય ” અને “ યોગને ” વિશે ગીતાએ જે કહ્યું છે તે યાદ રાખવાની આવશ્યકતા છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે એક બાળુ શાંત, અકર્તા, અક્ષર, એક પુરુષ આવેલો છે કે જે જરાપણ વિકાર પામતો નથી; બીજી બાળુ પ્રકૃતિ રહેલી છે. પ્રકૃતિ જડ છે, ક્રિયાવાન છે, અને પુરુષના સાન્નિધ્યને લીધે, પોતાના ત્રણ ગુણોના પરીવર્તનને પરિણામે સજીવ હોય અને આત્મવાન હોય એવી દેખાય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના મેળાપને લીધે સંસાર અને જ્ઞાન, ચિપ્તશક્તિ અને

બાહ્ય પદાર્થ, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયની લીલા જેને આપણું જીવન કહી શકાય તે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાતા, પ્રથમ અસ્તિત્વમાં હોય છે અને જ્ઞેય એ ગૌણ છે. તે છતાં જ્ઞાતાને જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો-કરણો-પ્રકૃતિ-જ્ઞેય પોતેજ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ સાધનો-અધિકરણોમાં પ્રથમ સ્થાને “બુદ્ધિ” આવે છે. એ બુદ્ધિ વિવેકાત્મક અને નિશ્ચયાત્મક હોય છે, અને તેમાં “અહંકાર”નું બીજ પણ હોય છે. બુદ્ધિ પછી પદાર્થોમાં વિવેક કરનાર, ભિન્નતા પારખનાર, ઇન્દ્રિયોના અનુભવોનો ઉપયોગ કરનાર “મન” આવે છે. પછી “મન”માંથી આગળ જતાં ઇન્દ્રિયો ” ગણી શકાય. ઇન્દ્રિયોમાં પાંચ કમેન્દ્રિયો અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો આવે છે. તેમનાં કાર્યો શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પ્રમાણે છે અને તે કાર્યો બળવનારી ઇન્દ્રિયો, શ્રોત, ત્વચા, નેત્ર, જીહ્વા અને ઘ્રાણ (નાસિકા) અનુક્રમે છે. અને સૌથી છેલ્લે “મંથ્રૂતો” પાંચ તરવો જેને પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ કહેવામાં આવે છે તે ગણતરીમાં લેવાય. સર્વ પદાર્થો એ પંચતરવોના મિશ્રણને લીધે થાય છે.

ઉપર જણાવ્યાં તે બધાં પ્રકૃતિનાં તરવો બ્યારે “પુરુષ”ના શુદ્ધ ચૈતન્યમાં પરાવર્તન પામે છે, ત્યારે આપણને-મનુષ્યને તેના અસ્તિત્વનું અશુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાનને-સંજ્ઞાને અશુદ્ધ કહેવામાં આવી છે, કારણ કે તે જ્ઞાન મેળવવા માટે બાહ્યજગતના તરવો ઉપર અને પ્રકૃતિનાં પ્રતિકૃત્યો ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર પડે છે. “બુદ્ધિ” જડ-ચેતન રહિત શક્તિના પ્રચંડ સમૂહમાંથી વિવેકપૂર્વક સર્વ પદાર્થો અને માનસિક કાર્યોને પૃથક પાડે છે. તે જ્ઞાન અને નિશ્ચયનું સ્વરૂપ લે છે. “મન” બાહ્યપદાર્થોની વિવિધતા અનુભવી તેમના પ્રત્યે કામનાથી, ઇચ્છાથી આકર્ષાય છે.

મનનાં મુખ્ય બે કાર્યો છે. પ્રથમ તો બાહ્યસ્પર્શ-બહારના પદાર્થો જેડે ઇન્દ્રિય વડે સંપર્કમાં આવવું અને બીજું ઇચ્છા અથવા કામના. તેમને માટે અથવા તો કોઈ પણ માનસિક ભોગને માટે આસક્તિ પેદા કરવી. બાહ્યસ્પર્શ અને ઇચ્છા એ બન્ને બુદ્ધિ અને મનદ્વારા અશુદ્ધ કાર્ય કરે છે, ત્યારે જ્ઞાન અને નિશ્ચયના (will) જ રૂપાંતર રૂપે પ્રકટ થાય છે. શક્તિ અશુદ્ધ થવાથી ઇન્દ્રિયનાં કાર્ય અશુદ્ધ થાય છે અને મનને તથા બુદ્ધિને ઢાંકી દઈ કામ, ક્રોધ વગેરે રાજોગુણી આવિર્ભાવો ઉત્પન્ન

થાય છે. ઇન્દ્રિયો મનની શુદ્ધામ થઈ રહે છે બાહ્યસ્પર્શ મહત્ત્વ કરનાર પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને નિશ્ચય-સંકલ્પને અમલમાં મૂકનાર પાંચ કર્મેન્દ્રિય મળીને આંતર અને બાહ્યજીવન વચ્ચે મેળ બેસાડનાર તરીકે કાર્ય કરે છે અને બાકીનું બધું જગત એ આપણા જ્ઞાનનો વિષય થઈ રહે છે.

ઉપર આપણે પ્રકૃતિનો જે કમ જોયો તે કુદરતના કમથી તદ્દન ઉલટો જ છે. તોપણ કુદરતના બાહ્યસ્વરૂપનું અવલોકન કરીને, આજકાલના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોએ જે શોધ કરેલી છે તેની અને સાંપ્રત્યક્ષમતની વચ્ચે ઘણું મળતાપણું આપણને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યા વિના નહિ રહે. જડપ્રકૃતિના અણુમાં પણ આકર્ષણ અને પ્રત્યાકર્ષણનું બળ આપણને જણાય છે. એ “આકર્ષણ” જડસૃષ્ટિમાં “બુદ્ધિ અને શક્તિ”નો આવિર્ભાવ છે. વૃક્ષના છોડવાઓમાં અને પાંદડાઓમાં આપણને જે જીવનની નિશાનીરૂપ પ્રાણશક્તિનું સ્વરૂપ જણાય છે અને તેઓમાં જીવનની અનેક લાગણીઓનું તાદૃશ કાર્ય પ્રત્યક્ષ દેખાય છે ત્યારે પણ આપણને લાગે છે કે વૃક્ષોમાં પણ એક પ્રકારની “પ્રાણશક્તિ” રહેલી છે. પ્રકૃતિના જગતમાં જે અનુક્રમ છે તે મનુષ્યના ચેતનમય જીવનમાં ઉલટાવી નાંખવો પડે છે. ગીતામાં પણ ઉપનિષદો મોક્ષ એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે લગભગ મૂળ ઉપનિષદમાંથી બહુ ફેરફાર કર્યા વિના લીધો છે.

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु तः ॥

(અ. ૩૦ શ્લો. ૪૨)

વસ્તુઓ-પદાર્થો કરતાં ઇન્દ્રિયો પર છે અને મન ઇન્દ્રિયોથી પર છે; મનથી પર બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિથી જે પર છે તે એ (આત્મા) છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે બુદ્ધિથી એ આત્માનું જ્ઞાન મનુષ્યે મેળવવું જોઈએ અને તેનું બાન-ચેતન્ય પોતાનામાં જામત કરવું જોઈએ.

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

अहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૪૩)

—એ પ્રકારે યુદ્ધિથી પર ને આત્મા છે તેને જાણીને તે આત્માથી જાતને સમત્વ યુક્ત કરી, શાંત કરી, તું તારામાં ને કામનારૂપ રાક્ષસી શત્રુ આવી રહેશે છે, તેનો નાશ કર.

પ્રકૃતિનાં કારણોમાંથી યુદ્ધિ એ પ્રકારનાં કાર્ય કરી શકે. એક યુદ્ધિ પોતે બાહ્યસ્પર્શોમાં શુંઘાધ અને અધોઘટિ ધારણ કરી, પ્રકૃતિની ત્રિગુણાત્મક લીલામાં શક્તિ અને સંબંધણ, અનુભવ વગેરે દ્વારા પોતાની શક્તિનો વ્યય કરવામાં શુંઘાધ જાય; અથવા તો યુદ્ધિ ઉચ્ચગામી, આંતર પ્રત્યે વળેલી, શાંત, સમત્વયુક્ત આત્મામાં સ્થિર થાય અને પ્રકૃતિનાં કાર્યોને વશ ન થાય. પ્રથમ સ્થિતિમાં યુદ્ધિ બાહ્યસ્પર્શો એ જીવન આપું કામનામય વાસનામય હોય છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો વિષયોના સંબંધમાં આવતાંજ ઘણા બળ-બળાટ મચાવી મૂકે છે, અને બાહ્યપદાર્થો પ્રાપ્ત કરવા માટે માણસને બહિર્મુખ કરી કાર્યમાં હડસેલી પાડે છે. “મન”ને પણ તેઓ વશ કરી વાયુનિ-મિશ્રાંમલિ “પાણીમાં તરતી હોડીને ને પ્રમાણે વાયુ બળાટકારે ખેંચી જાય છે” તે પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો મનને વિષયો પ્રત્યે દોરે છે. એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોના વેગને આધીન થયેલું મન, વિવેકયુદ્ધિને તથા શુદ્ધ શક્તિને અંધકારમાં નાંખી દે છે અને યુદ્ધિને પોતાના કાર્યમાંથી ભ્રષ્ટ કરે છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રકૃતિના સત્વ, રજસ ને અતમસ એ ત્રણે ગુણોને વશ થઈને આત્મા પોતાના કરણો-હથિયારો વાપરે છે તેથી આત્મા અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમાં રહે છે, બાહ્યસ્પર્શોના ગુલામ બની જાય છે, દુઃખનો ભોગી થઈ કામ, ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ, વગેરે અનુભવે છે. યુદ્ધિની અધોગતિ થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યું તે પરિણામ આવે. આત્મારે સામાન્ય મનુષ્યનું જીવન એ પ્રકારનું હોય છે. વેદવાદમાં રત રહેનારાઓની પેઠે ને લોકો કૃણની ઇચ્છાથી કર્મમાં પ્રેરાય છે તેઓ ભૂલ કરે છે, બાહ્ય પદાર્થોથી સ્વતંત્ર એવું આંતર સુખ અનુભવવું એ આપણો અંતિમ હેતુ છે. અને એ આનંદના ઉપર જ આપણી શાંતિ અને મોક્ષ ટકી શકે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને ભાર દઈ જણાવે છે કે યુદ્ધિની આંતરાભિમુખવૃત્તિને-સ્થિરતાને તારે પસંદ કરીને એકાગ્રતાથી અને શ્રમ-

પૂર્વક તેને આત્માના શાંત જ્ઞાનમાં દૃઢ કરવી જોઈએ. “બુદ્ધિ એ પ્રમાણે દૃઢ થાય તે પહેલાં દુઃખનું મૂળ કામનાઓ છે તેમના ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. હવે કામનાઓનો ત્યાગ કરવો હોય તો ઇન્દ્રિયોને એમના વિષયો પ્રત્યે બળથી વહી જતાં અટકાવવી જોઈએ-ભોગના પદાર્થો પ્રત્યે આકર્ષાતી હોય તેને રોકવી જોઈએ.” જ્યારે બાહ્ય પદાર્થો પ્રત્યે ઇન્દ્રિયો આકર્ષાય ત્યારે તેમને પાછી ખેંચી લેવી જોઈએ. કાચબો હાથ પગ વગેરે અવયવો શરીરની આજુબાજુ આવેલા કવચની બહાર કાઢે છે ખરો, પણ મરજીમાં આવે ત્યારે બધાં અંગોને અંદર ખેંચી લઈ શકે છે. તેવીજ રીતે મનુષ્ય પણ ઇન્દ્રિયોના સુખ ભોગના પદાર્થોમાંથી મન પ્રત્યે પોતાની શક્તિઓને દોરી સ્થિર મનમાં તેમને શાંત કરી લય પમાડે.-એ પ્રમાણે શાંત મનને સમત્વ ભાવવાળી બુદ્ધિમાં ખેંચી લે અને એકતા ઉપર સ્થિર એવી બુદ્ધિને આત્મામાં લય પમાડે અને આત્મજ્ઞાન યુક્ત રહી પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યોને અલિપ્ત રહીને જુએ-સાક્ષીભાવને અનુભવે પછી તેને કામના નડતી નથી. તેવો માણસ કાંઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી.

અજુનને કદાચ એમ લાગે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો ત્યાગ કરવાનો બોધ આપી રહ્યા છે. એટલા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તરત જ ઉમેરે છે કે હું તને સાંખ્યમતને અનુસરનારા માણસોની પેઠે કર્મોના, પદાર્થોના, સંસારનો ત્યાગ કરવાનું કહેતો નથી, અથવા તો કષ્ટયોગીઓની પેઠે ઉપવાસ અને શરીરને દુઃખ આપવાનો સિદ્ધાંત પણ હું તને સ્વીકારવાનું કહેતો નથી. “હું જે ત્યાગ કહું છું તે બાહ્ય નથી પણ આંતર સન્યાસ છે” દેહધારી આત્માએ પોતાના શરીરનું પોષણ સામાન્ય રીતે ખોરાક લઈને જ કરવાનું હોય છે. ખોરાક નહિ લીધાથી ઇન્દ્રિય અને તેના ભોગનો પદાર્થ એ વચ્ચે સંબંધ થતો અટકે છે પણ તેનાથી મનનું તે વિષય પ્રત્યે આકર્ષણ કાંઈ હમેશા અટકતું નથી. મનમાં તો એ ઇન્દ્રિય સુખ પ્રત્યે લાલસા રહી જાય છે-આંતર રસ તો મન લીધા કરે છે. ખરું જોતાં મનુષ્યનો આત્મા ઇન્દ્રિયોના બાહ્યસ્પર્શની અસરથી અલિપ્ત રહી શકે તેવો હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે ન થાય તો બાહ્ય-નિષ્કૃતિ-વિષયાધિનિવર્તન્ટે । (અ० ૨. શ્લો० ૫૯.) વિષયો નિવૃત્તિ

પામે છે. પણ મનની વૃત્તિની નિવૃત્તિ થતી નથી. ઇન્દ્રિયો તો મનની દાસ હોય છે. એટલે જ્યાં સુધી મનની વૃત્તિ વશ થઈ નથી ત્યાં સુધી ખરો વિજય મળ્યો ન ગણાય. સામાન્ય રીતે પ્રશ્ન થશે કે એ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોના બાહ્યપદાર્થો સાથે કામના રહિત સંસર્ગ તે શી રીતે થાય ? ઇન્દ્રિયો પોતે કામ કરે પણ મન તેમનાં કાર્યોમાંથી રસ શી રીતે ન લે ? એ ક્યારે બને ? જ્યારે બુદ્ધિથી પર આત્મા આવી રહેલો છે, તેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે એ પ્રમાણે મનની વૃત્તિ વશ થાય છે.

रसवर्जं रसोद्वेगस्य परं वृष्ट्वा निवर्तते । (अ. २. श्लो. ५८)

પુરુષ-આત્માનું જ્ઞાન થવાથી મન વશ થાય છે. યોગમાં સ્થિત રહેવાથી, એકતાનું ચૈતન્ય જાગૃત રાખવાથી માણસ ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શથી અલિપ્ત રહી, મનની વૃત્તિને પણ વશ કરે છે. અંતઃકરણની સર્વશક્તિઓને-ચકિત, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત, પ્રાણ વગેરેને બુદ્ધિયોગ કરી આત્મામાં સ્થિર કરવી જોઈએ કારણ કે આત્મા સ્થિર, શાંત, સમ, રહે છે-તેનો આનંદ હૃદયથી પર હોય છે. મોક્ષનો ખરો માર્ગ પણ એ છે.

આત્મસંયમ ધણો મુશ્કેલ છે. સાધારણ બુદ્ધિવાળા માણસો પણ એટલું તો જાણે છે કે આપણે થોડો ધણો સંયમ પાળવો જોઈએ. ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાનો બોધ તે આજકાલ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે. પણ એ સલાહ અપૂર્ણ હોય છે અને એનો અભ્યાસ પણ ભાંગ્યોતૂટ્યો કરવામાં આવે છે. જે માણસ મહાત્મા થયો હોય છે, જેની બુદ્ધિ શુદ્ધ અને વિવેકયુક્ત હોય છે તેને પણ ઇન્દ્રિયો પોતાના વેગમાં ધસડી જાય છે, કારણ કે મન સ્વાભાવિક રીતે ઇન્દ્રિયો પ્રત્યે દારાણુ રહે છે. ઇન્દ્રિયના સુખભોગના પદાર્થો પ્રત્યે મન એક પ્રકારનાં આંતર-રસથી-ભોમની વૃત્તિથી જુલે છે. તે વૃત્તિ મન દહ કરી બે છે. એટલું જ નહિ પણ બુદ્ધિ અને વિચારને પણ તેમાં તલ્લીન કરી દે છે. એ પ્રકારે ધ્યાન થવાથી-તલ્લીનતા થવાથી-આખા અંતઃકરણમાં તે વિપચનો સંગ-કામના-આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. કામનાને લીધે દુઃખ, શોક, ક્રોધ વગેરે લાગણીઓ સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે. એ લાગણીઓના વેગથી આત્મા બૂધાધ

જાય છે, અને અજ્ઞાન વ્યાપે છે મોહ થાય છે. બુદ્ધિ અને શક્તિ એ બન્ને સમત્વ યુક્ત રહી શકતાં નથી, એકજ આત્મા વિશે વૃત્તિને દૃઢ કરી શકતાં નથી. એટલે સત્ય સ્વરૂપમાંથી મનુષ્યનું પતન થાય છે, તે સ્વરૂપ ભૂલાઈ જાય છે. એટલે પછી બુદ્ધિયુક્ત શક્તિ ઉધી દિશામાં કાર્ય કરે છે. અને તેને લીધે મનુષ્યનો સમૂળો નાશ થાય છે. અર્થાત્ જેટલો વખત આપણામાં વાસનાનો, વિષયના ભોગનો વેગ રહે છે, તેટલો વખત તો આપણામાં ઇચ્છા, શક્તિ, બુદ્ધિ વગેરે બધું વાસનાના વાદળામાં ઢંકાઈ જાય છે. આપણે પોતે તે કામનામય બની જઈએ છીએ. આપણે જાતે કામ, ક્રોધ, મોહ, શોક વગેરેની લાગણીમય બની જઈ બુદ્ધિ-વ્યવસાય-શક્તિ વગેરે ભૂલી જઈએ છીએ, આ સ્થિતિ મનુષ્યે સર્વ પ્રયત્ને અટકાવવા મથવું જોઈએ, ઇન્દ્રિયોને કેવળ તાબેદાર બનાવી દેવી જોઈએ. કારણકે ઇન્દ્રિયોને દૃઢ સંયમ કરવાથી જ સમત્વ યુક્ત શાંત સ્થિર બુદ્ધિને તેને યોગ્ય સ્થાને સ્થાપી શકાય.

ઉપર જણાવ્યું તે કાર્ય કાંઈ બુદ્ધિથી અથવા તો માનસિક નિયંત્રણથી થઈ શકે તેવું નથી. એ કાર્ય યોગથી સાધી શકાય તેવું છે. સંયમ લાવવા માટે તો એવી વસ્તુની જરૂર છે કે જે વસ્તુમાં શાંતિ, સમતા અને આત્મમગ્ન આપોઆપ જ હોય છે. આ યોગને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા માટે ઇન્દ્રિયને સમપૂર્ણ “આત્મસમર્પણ કરવું જોઈએ.” “આત્મસમર્પણ” નો અર્થ બાહ્યત્યાગ, રોજ નહાવું, કાંઈનો સ્પર્શ કરવો નહિ વગેરે નથી પણ તેનો અર્થ સર્વ ભાવાના, કામના, ઇચ્છા, વિચાર, વસ્તુઓ વગેરેને મનનાં અંતરસંકલ્પથી પ્રભુને અર્પણ કરવી એવો થાય છે. આપણને પૂર્ણતાએ પહોંચાડનાર પ્રભુ આપણામાં જ આવી રહ્યો છે, પણ તે આપણી બુદ્ધિ, શક્તિ અથવા મનથી ભૂદો છે-બુદ્ધિ આદિ તો તેના હથિયારો-કરણો છે. તે પ્રભુમાં શરણ લેવાનું ગીતાના અંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ગીતામાં યુક્ત આસીત મત્પરઃ । (અ. ૨. ૨૨. ૧૧) “યોગમાં સ્થિર થઈ તેણે સર્વ ભાવે મને અર્પણ કરીને રહેવું” એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેના અર્થ પણ “આત્મસમર્પણ” કરવાનું કહેવાનો છે. અંતમાં જે મહાન્ સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ શબ્દમાં કહેવામાં

આખો છે તેનું અહિં સૂચન કરવા માટે આ ત્રણ શબ્દોમાં રહેલો વિચાર અહિં બીજા રૂપ છે પણ આગળ એને વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યો છે. ગીતાના ઉત્તમોત્તમ રહસ્યમાંનો આ સિદ્ધાંત છે. પણ ઘણા લોકો એનો ઉઘો અર્થ કરી એસે એવો પણ સંભવ છે. આત્મસમર્પણને માટે બાહ્ય-ચાર, મંદિર, સ્નાન વગેરેની જરૂર નથી એ વાત અહિં ફરીને કહેવાની જરૂર જણાય છે. ખરું આત્મસમર્પણ કરનાર યુદ્ધિનો ઉપયોગ નથી કરતો એમ પણ નથી. તે સતત કાર્ય કરે છે પણ તે બધાં પ્રભુને અર્પણ કરતો રહે છે. આખો દિવસ માળા ફેરવવાથી જ આત્મસમર્પણ થઈ જતું નથી. સર્વ કર્મો, આંતર તેમજ બાહ્ય-સર્વ વસ્તુઓ-વગેરે અર્પણ કરી દેવાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ધૈર્યને સમર્પણ કરી શકાય તો ધન્દ્રિયોના વિષયો વચ્ચે રહેવા છતાં, તેમની જોડે સંબંધ રાખવા છતાં આપણા જીવાત્માને વશ ધન્દ્રિયો રહે અને એ જીવાત્મા પરમાત્માને આધીન રહે છે. એ પ્રમાણે કરવાથી ધન્દ્રિયો-વિષયો પ્રત્યેના આકર્ષણ પ્રત્યાકર્ષણથી વિમુખ થઈ જાય છે; અને શાંત, સમ, આત્મપ્રસાદ મનુષ્યમાં ઉદ્ભવે છે. એ સ્વચ્છ સમતા-શાંતિ-આત્માના આનંદનું મૂળ છે અને કોઈ પણ પ્રકારનો શોક એવા શાંત આત્માને અસર કરી શકતો નથી. યુદ્ધિ આત્માની શાંતિમાં સ્થિર થઈને રહે છે. સર્વ દુઃખો શમી જાય છે. ઉપર વર્ણવી તેવી યુદ્ધિ અને તેની સ્થિતિને શાંત, ઇચ્છારહિત, શોકરહિત, આત્મજ્ઞાનમાં યુદ્ધિનું સ્થિર થઈને સમત્વમાં રહેતું તેને ગીતા “સમાધિ” એવું નામ આપે છે.

સમાધિસ્થ માણસનું લક્ષણ બાહ્યચેષ્ટાનો-સંજ્ઞાનો-લોપ થાય એ નથી. એવી “સમાધિ”માંથી શરીરને બાળ્યા છતાં પણ માણસ જગત ન થાય એ સ્થિતિને ગીતાની સમાધિ કહી શકાય નહિ. સમાધિની ખરી પરીક્ષા તો ઈચ્છાઓ-કામનાઓની નિવૃત્તિ છે. જ્યારે કામનાઓ-વાસનાઓ-ક્ષુદ્ર ઈચ્છાઓ મનના ઉપર અસર ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ ત્યારે “સમાધિ” થઈ ગણાય. સમાધિનાં ચિન્હો બાહ્ય નથી, એ તો આંતરની દશા છે, તેમાંથી મુક્તિ મળે છે, સમાધિમાં આત્માનો

અદ્ભુત આનંદ એક જ થયેલો હોય છે, અને મન સમતામાં સ્થિર થઈ આકર્ષણ પ્રત્યાકર્ષણથી પર થઈ બાહ્યજીવનના સંસર્ગથી અવિકારી રહે છે. તે બાહ્યદૃષ્ટિએ કાર્યમાં પરોવાયેલું હોવા છતાં મનની વૃત્તિ હમેશાં અંતરાભિમુખ હોય છે; બાહ્યપદાર્થો પ્રત્યે તેની દૃષ્ટિ પડેલી જણાય છે, તોપણ તેની દૃષ્ટિ સતત અંતરમાં આત્મા ભણી વળેલી હોય છે. જગતની દૃષ્ટિએ સંસારનાં કાર્યોમાં ગુંથાયેલી વૃત્તિ પણ હમેશાં પરમાત્મા ભણી જ સ્થિર હોય છે. સાધારણ માણસની પેઠે અબુનુન એવા સમાધિસ્થ માણસના બાહ્યલક્ષણ જાણવાને માટે પૂછે છે કે “એવો માણસ શી રીતે બોલે છે? કેવી રીતે ચાલે છે? કેવી રીતે બેસે છે?”

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।

स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥

(અ. ૨ શ્લો. ૫૪)

જેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ છે, જેને સમાધિ થઈ છે તે કેવી રીતે બોલે છે, કેવી રીતે બેસે છે, ઉડે છે અને ચાલે છે ?

એવી કોઈ પણ બાહ્ય નિશાની આપી શકાય જ નહિ. શ્રીકૃષ્ણ બગરાન પણ એવું ચિન્હ આપવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી, કારણ કે એવા માણસનાં બધાં ચિન્હો અંતરમાં જ હોઈ શકે. સમતા એ સમાધિસ્થ અને મુક્ત માણસનું ખાસ લક્ષણ છે, પણ સમતાનું એક પણ બાહ્ય ચિન્હ આપી શકાય તેમ નથી.

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥

(અ. ૨ શ્લો. ૫૬)

જે માણસનું મન દુઃખમાં જરા પણ ઉદ્વેગ-શોક પામતું નથી અને જેને શુષ્કને માટે કામના નથી; જેના હૃદયમાંથી રાગદ્વેષ, ભય ક્રોધ વગેરે જતા રહ્યા છે એવા મુનિની બુદ્ધિ સમત્વમાં સ્થિર થઈ છે, એવા

સમાધિસ્થ માણસ નિઃશય, નિર્દોષ, નિત્યસત્વસ્થ નિયોગક્ષેમ આત્મવાન્ । પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી પર, મુખ દુઃખ, હર્ષ શોક વગેરેના દ્વંદ્વથી રહિત, હમેશા પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં સ્થિત, કાંઈ પણ વ્યવહારની ચિંતા વગરનો, આત્માને ઓળખનાર હોય છે. મુક્ત આત્માને શા “યોગક્ષેમ” હોઈ શકે ? એક વાર આત્માને જેણે મેળવ્યો તેણે સર્વ મેળવ્યું ગણાય.

છતાં પણ એ “સમાધિસ્થ” મનુષ્ય કર્મો કરતો અટકી જતો નથી. ગીતાની ખરેખરી ખૂબી તો એ છે કે સ્થિર, નિશ્ચલ સમત્વયુક્ત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનું કહી ગીતા કર્મોના, જગતનો, જીવનનો ત્યાગ કરવાનું કહેતી નથી. ગીતા તો એથી પણ આગળ જઈને કર્મો કરવાની જરૂર અને શરજ પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે. એટલે “ત્યાગ” અને “લયના” માર્ગની ખામીઓ ગીતા દૂર કરે છે. ગીતામાં:-

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

(અ. ૨. શ્લોક ૪૭.)

કર્મ કરવામાં જ તારો અધિકાર છે. કર્મના ફળની ઇચ્છાનો તને અધિકાર નથી, માટે ફળેચ્છાને આધીન થઈ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત ન થા. તેમજ અકર્મ પ્રત્યે પ્રીતિવાળો થઈશ નહિ.

એમ કહ્યું છે તેમાં વેદવાદ્ય લોકો સ્વર્ગની ઇચ્છાથી જે કર્મકાંડ વગેરે કરવાનું કહે છે તે કર્મોના સમાવેશ થતો નથી, તથા રજોગુણપ્રધાન મનુષ્યો કર્મ કરવાથી અટકી શકતા નથી તેટલા માટે ગીતા તેમને માર્ગ કરી આપવાના હેતુથી કર્મ કરવાનું ફરમાવે છે એમ કેટલાક માને છે તે ખરું નથી. ગીતા તો કહે છે.

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા ધનંજય ।

સિદ્ધય સિદ્ધયોઃ સમો ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥

(અ. ૨. શ્લોક ૪૮.)

હે અર્જુન ! યોગમાં સ્થિત થઈને કર્મો કર. તારા હૃદયમાંથી આસક્તિનો ત્યાગ કરીને સિદ્ધ કર્મો કર. અસિદ્ધિમાં સમ થઈને કર્મો કર, કારણ કે બુદ્ધિની આ જાતની સમતા એ જ યોગનું લક્ષણ છે. સામાન્ય મનુષ્યનાં કર્મો સાફ અને નકાફ એવી ઠંડકુત બાવનાને લીધે, પાપ અને પુણ્યની ઇચ્છાને લીધે પરિમિત રહે છે, પણ મુક્ત મનુષ્યનો આત્મા અને ઇચ્છાશક્તિ પ્રભુના આત્મા અને શક્તિ સાથે એકતા પામેલાં હોય છે. તેવા માણસના આત્મામાંથી પાપ અને પુણ્ય બંને દૂર જતાં રહે છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે એવાં કામના રહિત કર્મોમાં દૃઢતા સંભવતી નથી, અથવા તો એવાં કામના રહિત કર્મો અસરકારક, ઉત્પાદક, બળવાન, વીર્યવાન હોતાં નથી. પણ એ માન્યતા ખૂલ બરેલી છે. યોગમાં સ્થિર થઈને જે કર્મો કરવામાં આવે છે તે કર્મો વધારેમાં વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનાં હોય છે એટલું જ નહિ, પણ સૌથી વિશેષ શક્તિવાન સદ્ગુણ અને દુનિયાદારીની નજરે પણ વધારે હિતકારક હોય છે, કારણકે તેની પ્રેરણા ધૈર્ય તરફ આવેલી હોય છે, “યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્” યોગ એટલે કરવામાં કુશળતા એવું ગીતામાં કહ્યું છે તેનો પણ એ અર્થ છે, વળી ખીજ કેટલાક માણસો એમ માને છે કે યોગીનો અંતિમ હેતુ તો સંસારમાંથી મુક્ત થઈ કર્મોનો કેવળ ત્યાગ કરવાનો છે તેનું શું ? કર્મો કરવાથી તો માણસ સંસાર પ્રત્યે દોરાય એ માન્યતા પણ ખરી નથી. જે યોગી ઇચ્છારહિત થઈને કર્મો કરે છે, પ્રમુદ્ધીયર્થે આચરણ કરે છે, તે કર્મો કરવા છતાં મુક્ત દશાને પ્રાપ્ત કરે છે અને શોક દુઃખ વગેરે બંધનોથી છુટી જાય છે.

કર્મોમાં રહ્યા છતાં જે મુક્ત દશામાં યોગી જાય છે તેને “પ્રાણી-સ્થિતિ” કહેવામાં આવે છે, સામાન્ય માણસોના વિચારોથી તે સ્થિતિ કેવળ

વિપરીત હોય છે. સામાન્ય માણસોના દષ્ટિબિન્દુમાં અને એવા માણસના દષ્ટિબિન્દુમાં ધણો જ તકાવત હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યો એમના દ્વંદ્વથી ભરપૂર જીવનને પોતાનો દિવસ માને છે—તેમાંજ જીવી શકે છે, દ્વંદ્વને લીધે જ કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે છે—અજ્ઞાનને લીધે જ જાગૃત છીએ એમ માને છે. એ દશા યોગીને મન ગાઢ અધિકારમાં નિદ્રાની સ્થિતિ છે. એને મન આત્માની સ્વપ્નાવસ્થાના જેવી એ દશા છે, ઉચ્ચ અધ્યાત્મિક જીવન જે સામાન્ય માણસોને મન રાત્રિના અધિકાર યુક્ત હોય છે, તે આત્માનિ જ્યોતિષુ તેજ યોગીને મન દિવસ સમાન હોય છે. યોગીનાં સર્વ કાર્યો એ ભાવના અને એ ચૈતન્યની સમક્ષ આચારવામાં આવે છે.

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥

(અ. ૨. શ્લો. ૬૯)

—સામાન્ય માણસો પાણીના ખાખોચીયા જેવા છે કે જેમાં જરા કામના રૂપી લહેરો ઉત્પન્ન થવાથી—પાણી ગુંડુ—કાદવવાળું—થઈ જાય છે; પણ જે યોગી હોય છે તે ચૈતન્યનો મહાસાગર હોય છે તેમાં અનંત કામનાઓ નદીઓની પેઠે જઈને મળે છે તોપણ તેની સીમા છોડીને તે આગળ વધતો નથી. ”

આપૂર્યમાણમચ્છલપ્રતિષ્ઠ સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

(અ. ૨. શ્લો. ૭૦)

સામાન્ય જીવો અહંતા અને મમતાથી કર્મમાં પ્રેરાયલા રહે છે, ત્યારે યોગી પોતાના આત્મા જેડે એકતા પામી સર્વમાં તે આત્મા જીવે છે. સામાન્ય માણસોની પેઠે યોગી કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે, પણ તેના મનમાં ધુમ્મઝ અને આસક્તિ હોતાં નથી. એવો યોગી પરમ શાંતિને પામી રહે છે અને દેખાવમાં વિરોધી અનુભવો આવતાં ડગી જતો નથી. એણે પોતાની “અહંતા”નો આત્મામાં લય કર્યો હોવાથી તે હમેશાં આત્માની એકતામાં

હવે છે. એ સ્થિતિ કાયમ રાખી તે નિર્વાણની પરમ શાંતિને પણ અંતમાં પ્રાપ્ત કરે છે. બુદ્ધિમાર્ગના અનુયાયીઓ જે નિષ્ક્રિય નિર્વાણ મેળવવા ઉત્સુક હોય છે તેવું નિર્વાણ નહિ પણ પોતાના પરિમિત વ્યક્તિત્વને-દ્વૈત પ્રધાન, ભિન્નતાનું બાન કરાવનાર-અહંતાને-અખંડ સચ્ચિદાનંદની એકતામાં રસબસ કરી લય પમાડનારું નિર્વાણ, તે યોગીને મળે છે.

ઉપર વેદાંત, સાંખ્ય અને યોગ એ ત્રણે માર્ગનો સમન્વય-એકીકરણ-કરનાર સિદ્ધાંતો જણાવ્યા છે. ઉંડામાં ઉંડા રહસ્યથી પૂર્ણ ગીતાનો બોધ પણ એ ત્રણેના વિચારોની એકતા ઉપર રચાયેલો છે. ગીતાનો સમગ્ર બોધ કાંઈ એટલામાં સમાઈ જતો નથી. પણ જ્ઞાન અને કર્મની એકતાનો મેળ અત્યાર સુધીમાં બરાબર મેળવી ભક્તિમાર્ગમાં સમન્વયની છટીછવાઈ સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. આધ્યાત્મિક વિકાસમાં પ્રભુના પ્રત્યે પવિત્ર પ્રેમનું પુષ્પ મનુષ્યના હૃદયમાં ખીલે છે ત્યારે આધ્યાત્મિક જીવનની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવાને તે લાયક બને છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

“યજ્ઞ અને કર્મ.”

ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં જે યુદ્ધિનો યોગ કહેલો છે તેની પરાકાષ્ટા બ્રાહ્મીસ્થિતિમાં આવે છે. અને તે અધ્યાયમાં ગીતાના રહસ્યનાં મુખ્ય તત્ત્વોનો સમાવેશ થાય છે. ઇચ્છારહિત કર્મો કરવાનો સિદ્ધાંત, સમત્વના પાલનની અગત્ય, બાહ્યસન્ધાસની અનાવશ્યકતા, ઈશ્વર પ્રત્યે પરમ ભક્તિની જરૂર વગેરે પણ કહેવામાં આવ્યું છે પણ તે ઘણું જ થોડું અને અરપષ્ટ છે. અત્યાર સુધી તો યુદ્ધિને મનુષ્યના સામાન્ય આકર્ષણોમાંથી પાછી ખેંચી લેવાની અગત્ય સહમજબી છે. કામનાઓ તથા ઇન્દ્રિય સુખો અને અજ્ઞાનમય વાસનાઓ પ્રત્યે ઘસડાઇ જતા વિચારો અને શક્તિઓનું સંચયન-સંસારના જૂઠા જૂઠા વિષયોમાં વહેંચાઇ જતી મનની પ્રવૃત્તિઓનું એકત્ર કરવું, અને તેમાં ઇચ્છારહિત, કામનારહિત શાંત સમત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. આટલી વાત તો અમુર્તનને પણ સમજ પડી છે. અમુર્તન આ બધા સિદ્ધાંતો પહેલેથી પણ જાણતો હતો. જ્ઞાનનો માર્ગ અત્યારે બતાવવામાં આવે છે તેમાં પણ જીવન અને કર્મેતિ ત્યાગ કરે અને પરમપુરુષ પરમાત્મ ‘બ્રહ્મ-પ્રભો વળે, -નિષ્કિય પુરુષ પ્રત્યે તે વળે અને નિરંજન નિરાકાર, ‘બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે જ્ઞાન થયું એમ જણાય છે. પણ એમાં કર્મ કરવાને માટે જરા પણ અવકાશ નથી કારણ કે કર્મ તો જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી જ થાય ! કર્મ એટલે જ જ્ઞાનનો અભાવ; કર્મનું બીજા ઇચ્છા છે અને કૃષ્ણ તેનું બંધન છે તેમાં મોક્ષ ક્યાંથી હોય ? આપણા દેશમાં ઘણા સમયથી ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંત માનવામાં આવે છે. અને શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે કહે છે કે “દૂરેણ હ્યવરં કર્મ ભુક્તિયોગાદ્વનંજય । (અ. ૨. ૨૩૦ ૪૯.)

“ કર્મના કરતાં યુદ્ધિયોગ શ્રેષ્ઠ છે ” ત્યારે આપણને એમ લાગે છે છે કે ગીતામાં પણ જ્ઞાનનો મહિમા કર્મના કરતાં વધારે ગણ્યો છે. છતાં પણ કર્મો કરવા માટે ગીતામાં ભાર દેખને આગ્રા આપેલી જણાય છે. વાંચનારને અહિં વિરોધ લાગ્યા વિના રહેતો નથી. કર્મ કરવાની અગત્ય નથી એટલુંજ કહેવામાં આવ્યું નથી તેમજ કેવળ જરૂરી શારીરિક કર્મો અથવા તો અન્ય મનુષ્યોને નુકસાન ન કરે તેવાંજ કર્મો કરવાનું ગીતામાં નથી કહ્યું. ગીતામાં તો જ્ઞાન અને સમત્વનું તદ્દન વિરોધી, અચળ શાંતિને માટે અશક્ય એવું બચાવ કર દારણ યુદ્ધ કરવાનું, માણસોનો નાશ કરવાનું ફરમાવ્યું છે. આંતર સમાનતા અને શાંતિ તથા કામના અને વ્રાહ્મી-સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને આ ધોર કર્મ કરવાનું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને શીખવે છે. આપણને અહિં મજબૂત વિરોધ જણાઈ આવે છે. અર્જુન પણ “ તમે મને એકવાર એક બોધ આપો છો અને પછી બીજો બોધ આપો છો ” એવો આક્ષેપ શ્રીકૃષ્ણના ઉપર મૂકે છે “ મારો રસ્તો તમે સ્પષ્ટ કરી આપતા નથી ” એ પ્રકારના અર્જુનના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગીતાનો “ કર્મયોગ ” કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મોક્ષના બે મુખ્ય માર્ગોની ભેદ બતાવે છે. પહેલાનું નામ “ સાંખ્ય ” - અથવા જ્ઞાનમાર્ગ અને બીજાનું નામ “ કર્મયોગ ” - અથવા કર્મમાર્ગ. તેમાંના પહેલા માર્ગમાં કર્મોને મોક્ષના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ ગણવામાં આવે છે, અને બીજામાં તેમને મોક્ષના સાધનરૂપ ગણવામાં આવે છે, અત્યાર સુધી એ બંને માર્ગોને એક કરવાનું ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું નથી, પણ સાંખ્યના મત પ્રમાણે જે બાહ્ય-સન્યાસ છે તે ખરો સન્યાસ નથી એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને બતાવીને બંનેને એક કરવાની શરૂઆત કરી છે. વળી સન્યાસ એ મોક્ષ મેળવવાનો એકજ માર્ગ નથી અને સર્વોત્તમ નથી એ પણ તેમણે બતાવ્યું છે. “ કર્મરહિત નિષ્ક્રિય સ્થિતિ ” માણસે પ્રાપ્ત કરવાની છે ખરી, પુરુષે તે સ્થિતિ જરૂર પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ; કારણ કે સર્વ કર્મો પ્રકૃતિ કરે છે. તેનાં બંધનમાંથી પુરુષે છૂટવું જોઈએ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી પર થઈ સમાનતાથી તે બંધાના સાક્ષી થઈ તેમનાથી અલિપ્ત રહેવું જોઈએ. પ્રકૃતિનાં કાર્યોનું અપતિહત

થયાં કરવું અને પુરુષે તેમનાથી અલિપ્ત રહેવું એવું નામ “નૈષ્કર્મ્ય” અર્થાત્ કર્મેના ત્યાગ-બાહ્યત્યાગ કરવાથી એવી સ્થિતિ મળશે એમ જો કોઈ ધારે તો તેની ભૂલ ગણાય. કેવળ ત્યાગ-કર્મેના સંન્યાસ કાંઈ મોક્ષને માટે બસ નથી.

न कर्माणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૪.)

કર્મેના ત્યાગ કરવાથી માણસ નિષ્કર્મ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરતો નથી તેમ જ કર્મેના સંન્યાસ કરવાથી યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો નથી.

ત્યારે શું ત્યાગ એ મોક્ષનું એક જરૂરી-અનિવાર્ય-પગથીયું છે ? એવો પ્રશ્ન થવો સ્વાભાવિક છે, કારણ કે પ્રકૃતિનાં કર્મો થયાં કરે તો પછી પુરુષ તેમાં લેપાયા વિના કેવી રીતે રહે વાર ? યુદ્ધ કરતાં મારા મનમાં “હું-એક અચુક માણસ-લડી રહ્યો છું” એ બાવને કેવી રીતે છોડી દેવો ? અને અંતરમાં વિજયની ઇચ્છાને શી રીતે ઉત્પન્ન ન થવા દેવી ? અને પરાજયથી મનમાં ખેદની લાગણી ન થાય એ પણ કેમ બને ? સાંખ્ય-ભાષ્યનો એવો મત છે કે જે માણસ પ્રકૃતિનાં કાર્યો થવા દે છે, તેની યુદ્ધિ તે કાર્યોમાં લેપાય છે. તેનામાં અહંકાર જન્મે છે, કામનાઓ અને અગ્નિ પણ નાશ પામતાં નથી; પણ જો યુદ્ધિ આંતરુંખી થાય તો કામના અને અગ્નિનો નાશ થતાં જ કર્મો પણ નાશ પામી જાય. તેટલા માટે કર્મેના ત્યાગ કરવો એ સાંખ્યમત પ્રમાણે આવશ્યક, અનિવાર્ય અને ઉપયોગી સાધન છે. અર્જુનના પોતાના મનમાં પણ ઉપર જણાવી એવી જ કાંઈક યંકાઓ રહેલી છે પણ તે બધી સ્પષ્ટ વાક્યોમાં મૂકેલી નથી. પણ તેના પ્રશ્ન ઉપરથી આપણને એ વાત ઉઘાડી જણાઈ આવે છે, તેથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ એ પ્રશ્નોનો જ ઉત્તર આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો કહે છે કે એવો કર્મેના કેવળ-અત્યંત-ત્યાગ જરૂરનો નથી એટલું જ નહિ પણ કોઈ માણસ તેને આચરણમાં મૂકવા માગે તોપણ તે શક્ય નથી.

નહિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું કર્માણ્યશેષતઃ ।

(અં ૧૮. શ્લો ૧૧)

જેણે જન્મ ધર્યો છે તેમણે કર્મનો સમૂળો ત્યાગ કરવો સંભવિત નથી. વળી

ન હિ કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।

કાર્યતે હ્યવશઃ કર્મ સર્વઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણેઃ ॥

(અં ૩. શ્લો ૫)

—જગતમાં કોઈ વસ્તુ કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતી જ નથી. કર્મો તો અવશ્ય થમને પણ પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે બધાથી થઈ જાય છે.

વેદાંતમાં બતાવેલા જ્ઞાનમાર્ગની નિવૃત્તિપરાયણ બાવનામાં ગીતાનો ઉપર જણાવેલો સિદ્ધાંત અને ભક્તિનો તથા શ્રદ્ધાનો માર્ગ ધણે અંશે કર્મમાર્ગનાં તરફે ઉમેરે છે. પ્રકૃતિના જગતમાં જન્મીને મનુષ્ય ક્રિયા વિના રહી શકતો જ નથી—એક ક્ષણ માટે પણ અકર્મ નથી થઈ શકતો, માણસનું જીવન એ પણ એક કાર્ય છે—સમગ્ર વિશ્વ એ પ્રભુનું કાર્ય છે.

આપણું શારીરિક જીવન તેનો નિભાવ—નિર્વાહ એક યાત્રા છે “શરીર-યાત્રા” તે પણ કર્મ વિના નભે નહિ.

॥ શરીરયાત્રાપિ ચ તે ન પ્રસિદ્ધયેદકર્મજઃ ।

(અં ૩. શ્લો. ૮)

એક ક્ષણવાર આપણે એમ માની લઈએ કે માણસ એક વૃક્ષ પેઠે અથવા પથરા પેઠે પોતાના શરીરને નિશ્ચલ—સ્થિર—અકર્મ રાખી શકે તોપણ તે પ્રકૃતિના પંજમાંથી બચી શકશે નહિ. પુરુષ તેનાં કર્મોનો ત્યાગ નહિ કરી શકે, કારણકે શારીરિક ક્રિયામાં જ કાંઈ સઘળાં “કર્મોનો” સમાવેશ થતો નથી. આપણું માનસિક જીવન પણ કર્મમય છે. આપણામાં રહેલી અગાધ શક્તિનું વધારે ઉપયોગી અને સંગીન કાર્ય તો માનસિક છે. શારીરિક કર્મો તો માનસિક ક્રિયાનું પરિણામ હોય છે, એટલે બાહ્ય-

કર્મેનો ત્યાગ કરીને આપણે તે ક્રિયાના કારણરૂપ માનસિક કર્મેને દૂર ન કરીએ. તો તેથી શો લાભ ! બાહ્યપદાર્થોમાં આપણું મન બંધાઈ રહે છે તેનું કારણ તો એ છે કે આપણું મન એ પદાર્થો પ્રત્યે આકર્ષાયલું રહે છે. માણસ પોતાની કર્મેન્દ્રિયોનો બાહ્યસંયમ રાખી શકે અને તેમના સ્વાભાવિક કાર્યોમાંથી પણ તેમને અટકાવે પણ તેનું મન જો ઇન્દ્રિયના સુખો પાછળ તલસતું રહે તો તેણે કાંઈ પણ સંગીન લાભ મેળવ્યો નથી ! જુઓ ગીતા શું કહે છે:—

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઈન્દ્રિયાર્થાન્નિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ ઉચ્યતે ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૬.)

એવા માણસનો આચાર “મિથ્યાચાર” છે. એણે સંયમનો ખોટો અર્થ કર્યો છે એમ સ્લમજવું. શારીરિક અથવા માનસિક કાર્યો પોતે કદી પણ બંધનરૂપ થઈ શકતાં જ નથી, અથવા તો બંધનના કારણરૂપ પણ નથી. પ્રકૃતિમાં રહેલી અનંત શક્તિ કાર્યરૂપે અવસ્થા મન, પ્રાણ અને શરીરદ્વારા પોતાનો આવિર્ભાવ કરવાની, પણ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોની સત્તાથી માણસે ધણું સમાધવાનું છે કારણ કે એ ત્રણ ગુણોમાં બુદ્ધિનો બ્રમ કરવાનું—બુદ્ધિને મોહમાં નાંખી દેવાનું બળ હોય છે. અને તેને લીધે આત્માને અજ્ઞાનનો જ પાશ લાગે છે. ત્રણે ગુણોની જાળમાંથી બચી જાઓ—તેમાંથી મુક્ત થાઓ—પછી બસે કર્મો થયાં કરે—થયાં કરવાં જ જોઈએ. મહાન કાર્યો, બચાંકર કર્મો પણ થાય તોપણ તેમાં કાંઈ નુકસાન નથી, કારણ કે ત્યાર પછી પુરુષ તેમાં ભેપાતો નથી. આત્માને તો “નૈષ્કર્મ્ય” મલી ગયું હોય છે.

ગીતામાં એ બહોળા પ્રશ્નનો ઉત્તર અહિં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. બંધનનું આદિ કારણ માણસનું મન છે, અને અકર્મ રહેવું સંભવિત નથી તેથી બાહ્ય અને આંતર ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરવાની જરૂર છે. યોગસમાં રહેલી સંઘટ્ટશક્તિને વશ થયા પહેલાં ઇન્દ્રિયો મનને વશ થવી જોઈએ. ત્યાર પછી ઇન્દ્રિયોને કમ ચોમને માટે વાપરી શકાય. એ

આત્મસંયમતું ખરું રહસ્ય શું છે? અને જ્યાં કર્મો યોગરૂપે કરવાં એટલે શું? એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેનું રહસ્ય આસક્તિનો ત્યાગ-“અનાસક્તિ” છે. મનથી લેપાયા વિના ઇન્દ્રિયોનાં કર્મો અને ફળની આશા રાખ્યા વિના બાહ્યકર્મો કરવાં તેનું નામ “અનાસક્તિ” કર્મોનો તદ્દન ત્યાગ કરવો એવો તેનો અર્થ છે જ નહિ, કારણ કે તે ગાંડપણ છે-અશક્ય છે-પણ બંધન સિવાય-કામના સિવાય-અવિરત કર્મોમાં રહેતું એ જ પૂર્ણતાનું પ્રથમ પગથિયું છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે “નિયતં કુરુ કર્મત્વં” “તું” એ પ્રકારે સંયત-નિયંત્રિત થયલાં કર્મો કર.” મેં એમ કહ્યું છે ખરું કે “દૂરેણ દાવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્દનંજય । (અ. ૨ શ્લો. ૪૯)

“હે ધનંજય! બુદ્ધિયોગ એ કર્મોનાં કરતાં શ્રેષ્ઠ છે”* પણ તેનો અર્થ કર્મ કરતાં અકર્મ વધારે ઉત્તમ છે એવો નથી “જ્ઞાનનો અર્થ સમત્વ-સમતા; અનાસક્તિ-“આસક્તિનો ત્યાગ,” ફળ અને ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યે આત્મભાવમાં સ્થિરતા અને પ્રકૃતિના શુદ્ધિ અને અહંકારના સાધનોમાંથી મુક્તિ; મન, ઇન્દ્રિય અને શરીરનાં કાર્યોને આત્મજ્ઞાનથી અને શુદ્ધ આનંદદ્વારા નિયંત્ર કરવાં એવો થાય છે. બુદ્ધિયોગનો વિપાક કર્મયોગમાં થાય છે. આત્મભાવયુક્ત, વાસનારહિત બુદ્ધિનો યોગ અંતે માણુસને કામનારહિત કાર્યોમાં પ્રેરે છે. ગીતામાં નિષ્કામ કર્મનો સિદ્ધાંત ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં સાંખ્યનો જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગને એક કરવામાં આવ્યા છે.

છતાં પણ મુખ્ય મુશ્કેલી તો બાકી રહી જ જાય છે. સામાન્ય માણુસોમાં ઇચ્છાઓ-વાસનાઓ-કામનાઓ કર્મો કરાવે છે અને આત્મા જો તેમાંથી છૂટી જાય-મુક્ત થાય તો પછી કર્મો કરવાનાં રહે જ નહિ. આપણે શરીરને ટકાવી રાખવા માટે કેટલાંક અનિવાર્ય કર્મો કરવાં પડે અને

* કેવળ બાહ્યકર્મો બહુ અમત્યનાં નથી. પરંતુ કર્મ કરતી વખતે જ બુદ્ધિ હોય છે તે જ કર્મને શુભાશુભ બનાવે છે માટે કેવળ યાત્રિક કર્મો કરતાં બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે એથી બુદ્ધિને સમત્વવાળી કર.

(તે પણ શારીરિક ઇચ્છાને વશ થવું ગણાય !) તેને પણ સંપૂર્ણતા મેળવવા માટે ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે બનવું અશક્ય છે એમ માની લઈએ તો પછી માણસની પોતાની અરજી પ્રમાણે નહિ પણ તેની ઇચ્છાઓથી પર એવાં શાસ્ત્રોએ જે કર્મો નિયત કર્યાં હોય તે જ કરવાં જોઈએ એવું દેર છે. અર્થાત્ નિત્ય યજ્ઞયાગ કર્મકાંડ અને અન્ય સામાજિક ધર્મો વગેરે માણસે બળવવા જોઈએ; કારણ કે શાસ્ત્રોની એવી આજ્ઞા છે. ખરું જોતાં એવાં માણસના મનમાં પોતાને માટે, કે મોક્ષને માટે તેને કર્મો કરવાની જરૂર રહેતી નથી, છતાં પણ કર્મો કરવાનો હેતુ શાસ્ત્ર અથવા શારીરિક જરૂરીઆત એવો બાહ્યહેતુ ન હોય પણ આંતર હેતુ જ હોય તો પછી તેતું ચૂન (સ્વભાવ નિયતં) કામના-ઇચ્છા અને મનની સારી અથવા તો નફારી વાંછના સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ? અને એમ કરવાથી તો તે પ્રકૃતિના ગુણોને વશ થશે. હવે ગીતામાં “નિયતં કર્મ” કહેવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ આપણે વૈદિક “નિત્ય કર્મ” કરીએ; કર્તવ્ય કર્મ નો. અર્થ સામાજિક દૃષ્ટિથી ચાતુર્વર્ણ્યની દરેક વર્ણનો ધર્મ એવો લઈએ અને યજ્ઞ તરીકે કર્મો કરવાનો બોધ આપ્યો છે તેનો અર્થ કર્મકાંડના યજ્ઞયાગ એવો માની લઈએ તો પછી એ બધાં કર્મો સ્વાર્થી ઇચ્છાઓ રહિત-કામનાઓને ત્યાગ કરીને માણસે કરવાં એવો ગીતાનો સાર નીકળે. ગીતામાં કહેવાયલો નિષ્કામ કર્મનો બોધ ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિ અનુસાર ધણીવાર સ્હમજાવવામાં આવે છે. પણ મને લાગે છે કે ગીતાનો બોધ એવો સાદો અને અપકવ નથી, કેવળ અનુનના પ્રસંગને જ લાગુ પડે તેવો અને સર્વકાળને માટે નિરૂપયોગી નથી. ગીતાનો બોધ વિશાળ, સ્વતંત્ર ગુણ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે. તે સર્વકાળને માટે, સર્વ લોકને માટે અને આખી મનુષ્યજાતિને માટે છે. ગીતા તત્ત્વજ્ઞાનના પરમ સત્યોનો બંડાર છે, આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની વ્યવહાર ક્રિયાઓનો જથ્થો છે. તે કેવળ ધાર્મિક ક્રિયાઓનો અને મતમતાંતરનો ગ્રંથ નથી.

પરો પ્રશ્ન તો એ છે કે આપણા સ્વભાવ અત્યારે છે તેવો અપૂર્ણ હોવાથી અને કામનાઓ મનુષ્યના કર્મોનો સામાન્ય હેતુ હોવાથી ખરેખર નિષ્કામ કર્મો શી રીતે થઈ શકે ? સામાન્ય રીતે જે કર્મોને આપણે સ્વાર્થ

રહિત ગણીએ છીએ તે કર્મ પણ કામના રહિત અથવા ઇચ્છા રહિત હોતાં નથી. તેમાં માત્ર વ્યક્તિની ક્ષુદ્ર કામનાઓને બદલે વિશાળ ઇચ્છાઓ આપણને પ્રેરે છે. ઉદાહરણ તરીકે સિદ્ધાંતનું પાલન, દેહનું કાર્ય, મનુષ્યજાતિનો ઉદ્ધાર, વગેરે ભાવનાઓ લાઇએ. તેમાં પણ વ્યક્તિથી વિશાળ સર્વમયતા તેવા માણસને પ્રેરે છે. વળી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો કહે છે કે અર્ધાં કર્મો પ્રકૃતિ જ કરે છે. આપણે શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે પણ જે કર્મો કરીશું તેમાં પણ પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે જ આપણે પ્રેરાઇશું. વળી શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરવામાં પણ સામાન્ય રીતે કામનાઓ વગેરે તો હોય છે જ પણ તેમાંથી કોઇ વિમુક્ત રહે તોપણ પ્રકૃતિના ગુણો જૂદી રીતે કાર્ય કરે અને તે માણસ શાસ્ત્રને માને જ નહિ એ પણ સંભવિત છે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રનો અસ્વીકાર કરીને વર્તવામાં તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સુખ ભોગ માને અથવા તો સંસારનો ત્યાગ કરીને શાસ્ત્રોક્ત આજ્ઞાઓને બાજુ પર મૂકે એ પણ સંભવિત છે. આત્માથી બહારની કોઇ પણ વસ્તુનો આશ્રય લઇને માણસ ગુણાતીત થઈ શકે નહિ. જ્યારે માણસને પોતાનામાં રહેલા મુક્ત ગુણાતીત આત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને તેની સર્વમયતા અને એકતાનું પણ જ્ઞાન થાય છે અને તેથી સ્વાર્થો ઇચ્છાઓ અને વ્યક્તિગત કામનાઓ તેનામાં ઉત્પન્ન થતી નથી; વળી અભ્યાસ કરતાં તેને પોતાનામાં રહેલા ઇન્દ્રિયનું પણ જ્ઞાન થાય છે. અને તે વ્યભિચાર અને સમષ્ટિથી પર હોવાથી વ્યક્તિ અને જગતમાં કર્મોથી અર્ધાંતો નથી. ગીતા ઉપર જણાવ્યો તે બોધ આપી રહી છે. કામના રહિત થવું એ કોઇ માણસનો અતિમ-પ્રાપ્ય-હેતુ નથી, એ તો એક સાધન છે. પણ તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું? શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે, “સર્વ કર્મો યજ્ઞ રૂપે કરવાનો અભ્યાસ પાઠીને.”

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तद्यथ कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥

(અં ૩. શ્લો ૯)

—“યજ્ઞ સિવાય બીજા હેતુને માટે કર્મ કરવાથી આલોક કર્મના બંધનમાં પડે છે તેથી હે અર્જુન! આસક્તિમાંથી મુક્ત થઇને યજ્ઞને માટે કરો કર.”

યજ્ઞ યાગ સિવાયનાં બીજાં બધાં કર્મો પણ માણસ યજ્ઞ તરીકે કરી શકે એ વાત સ્પષ્ટ છે. સામાજિક દરજ વગેરે બધાં કર્મો માણસ સ્વાર્થને માટે અહંતાયુક્ત થઈને કરે અથવા તો ઈશ્વરને માટે જ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે, પ્રભુમાંથી તેઓ જન્મ્યાં છે તેને લીધે ટકી રહ્યાં છે—તેનાં પ્રત્યે તેઓ ગમન કરી રહ્યાં છે. જ્યાં સુધી માણસમાં અહંતા પ્રધાન હોય છે ત્યાં સુધી તે આ મહાન્ સત્યનો અનુભવ કરી શકતો નથી, ત્યાં સુધી તો તે માત્ર અહંતાને સતોષ આપવા માટે કર્મો કરે છે—પોતે પરિમિત અહંતા છે એવી ભાવનાથી જ કર્મો કરે છે—યજ્ઞને માટે કરતો નથી. ઈશ્વર પ્રત્યે યજ્ઞ કરવાથી, અહંતાનો વિચાર ક્યાં સિવાય કર્મો કરવાથી માણસ બંધનમાંથી છૂટી મુક્ત થાય છે.

પ્રથમ તો મીતા વેદમાં યજ્ઞનો ભાવ કહેલો છે તે ગ્રહણ કરી તેને વર્તમાન સ્થિતિ પરત્વે લાગુ કરે છે. એ પ્રમાણે કરવામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો ખાસ હેતુ છે. આગળ આપણે જોઈ ગયા કે “સન્યાસ” અને “કર્મ” વચ્ચે જે મતભેદો છે તેનાં એ સ્વરૂપો છે. પ્રથમ તો “સાંખ્ય” અને “યોગ” બેની વચ્ચે રહેલો ભેદ અને “વેદ” અને “વેદાંત”ના માર્ગની ભિન્નતા. સાંખ્ય અને યોગનો ભેદ તાર્કિક દૃષ્ટિએ તો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂર કરવામાં આવ્યો પણ હજી વેદ અને વેદાંત વચ્ચેનો ભેદ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને દૂર કરવાનો રહ્યો છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક સ્થિતિ તો પુરુષની નિષ્ક્રિય અને અક્ષર સ્થિતિ ગણાય અને ત્યાંથી તેઓ પોતાનો મત શરૂ કરે છે. તેમાં પુરુષની નિષ્ક્રિય સ્થિતિ—અકર્તા સ્થિતિ અને પ્રકૃતિની ક્રિયાત્મક સ્થિતિ એ બે વચ્ચે ધણો મોટો ભેદ રહેલો છે, એટલે સાંખ્યમત પ્રમાણે કર્મોનો સંપૂર્ણ ત્યાગ એ પૂર્ણતાની નિશાની ગણાય છે. યોગ ઈશ્વરને જગતનો સ્વામી ગણીને પોતાના મતનો આરંભ કરે છે. તે પ્રકૃતિનો સ્વામી છે અર્થાત્ તેના ઉપર સત્તા ભોગવનારો છે. એટલે યોગમાર્ગની પરાકાષ્ઠા કર્મોનો ત્યાગ કરવામાં નહિ પરંતુ કર્મો કરવા છતાં તેમનાથી નિર્લસ રહેવામાં સમાયલી છે. હવે વેદ અને વેદાંત એ બેના વિરોધમાં કર્મ એ શબ્દનો અર્થ “વેદિક ક્રિયાકાંડ” થાય છે બાહ્યનાં કર્મો મોક્ષને માટે નિષ્પ્રયોગી

ગણી કાલનામાં આવે છે. મીમાંસક લોકો વૈદિક કર્મકાંડ મોક્ષ માટે આવશ્યક છે એવું માનતા હતા અને વેદાંત માનનારા લોકો ઉપનિષદ ઉપરથી પોતાના પ્રમાણે લઈ કર્મકાંડને માત્ર અજ્ઞાનની સ્થિતિમાં ઉપયોગી ગણતા. વેદાંતીઓ એમ પણ માનતા કે કર્મકાંડ મોક્ષની ધ્રુવ રાખનારને માટે અનંત અંતરાયરૂપ છે. વેદમાં દેવતાઓની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેમને યજ્ઞથી સંતુષ્ટ કરવા માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, અને દેવતાઓ માણસને મોક્ષ મેળવવામાં સહાય કરે છે એવી માન્યતા પણ વેદમાં છે. વેદાંતમાં દેવોને માનસિક અને બાહ્ય-સ્થૂલ જગતની શક્તિઓ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે પણ તેઓ મનુષ્યના મોક્ષમાં અંતરાયરૂપ છે એમ માનવામાં આવે છે. વેદાંતનું અંતિમ ધ્યેય તો અક્ષરબ્રહ્મ છે જે યજ્ઞયાગદિકથી કે ભક્તિથી મળતો નથી પણ કેવળ જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, યજ્ઞયાગદિક કર્મો માત્ર સ્થૂલ ફળ આપે છે અને ક્ષણિક સ્વર્ગ મેળવી આપે છે એટલે કર્મોના તો ત્યાગ કરવો જ જોઈએ એવો વેદાંતનો મત છે.

આ વિરોધનો તોડ ગીતા બહુજ સુંદર રીતે લાવે છે. ગીતાના મત પ્રમાણે બધા દેવો એકજ દેવનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો છે તે ઈશ્વર-યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ સર્વનો અંતિમ ધ્યેય છે. દેવતાઓને યજ્ઞ કરીને સંતોષવાથી ક્ષણિક સુખો મળે છે એ વાત ખરી છે પણ ઈશ્વરને સંતુષ્ટ કરવાને યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગથી પણ અધિક ઉત્તમ સુખ માણસને મળી શકે છે. પરમાત્મા અને અક્ષરબ્રહ્મ કાંઈ જુદા નથી એટલે જે માણસ એ બંનેમાંથી એક પણ ઇછને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે તે એકજ પ્રભુમયજીવન પ્રત્યે પ્રયાણ કરી રહ્યો છે,

सर्व कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते।

બધાં કર્મોના અંતિમ પરિપાક જ્ઞાનમાં થાય છે. એ કર્મો આપણા માર્ગમાં અંતરાય રૂપ ગણ્યાવાં જોઈએ નહિ, પણ સહાય રૂપ જ યઈ રહેવાં જોઈએ. સાંખ્ય અને યોગનો જે વિરોધ છે તેનું એક સ્વરૂપ વેદ અને વેદાંતનો વિરોધ બતાવે છે, કારણકે વૈદિક કર્મકાંડ અને યોગીની વિશિષ્ટ ક્રિયાઓ વગેરેનો કર્મમાં સમાવેશ થાય છે. વેદાંત અને સાંખ્ય એ બંનેના મત

પ્રમાણે બુદ્ધિ આંતરમુખી થવાની જરૂર છે. પ્રકૃતિથી અહંતા મન ઇન્દ્રિયો વગેરેથી નિષ્ક્રિય, અકર્તા સાક્ષી પુરુષને જૂદા અનુભવવાની જરૂર છે. વેદને વેદાંતનો વિરોધ મટાડવાના આશયથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન યજ્ઞનો વૈદિક સિદ્ધાંત અહિં અનુનિતને સ્વમળવે છે. પણ આરંભથી જ એ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ યજ્ઞનો સંકુચિત અર્થ રાખતા નથી પણ યજ્ઞનો વિસ્તાર, સર્વામાન્ય અર્થ મહત્વ કરે છે.

(૨)

યજ્ઞ અને કર્મ.

ગીતામાં યજ્ઞનો સિદ્ધાંત બે જૂદે જૂદે સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. એક ત્રીજા અધ્યાયમાં અને બીજા વાર ચોથા અધ્યાયમાં. તેમાં ત્રીજા અધ્યાયની ભાષા ધ્યાનમાં લઈએ તો આપણને એમ લાગે છે કે તેમાં માત્ર બાહ્ય વૈદિક યજ્ઞયાગદિને માટે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન “ યજ ” શબ્દ વાપરે છે. પણ ચોથામાં તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી વિધિ તરીકે યજ્ઞની ભાવના સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. અહિં યજ્ઞનો અર્થ આધ્યાત્મિક થાય છે. તેમાં કહ્યું છે.

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાશ પ્રજાપતિઃ ।

અનેન પ્રસન્નિચ્ચક્ષમેષ ષોડસ્તિષ્ઠકામધુક્ ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૧૦)

—પ્રજાપતિએ યજ્ઞની સાથે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી અને કહ્યું “ આ યજ્ઞથી તમે વૃદ્ધિ પામશો !—એ તમારી ઇચ્છાઓ પૂરી પાડનાર કામધેનુ થાઓ. વળી

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુષઃ ।

પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૧૧.)

—આ (યજ્ઞ) થી દેવોને તમે પોષો અને દેવો તમારું પોષણ કરો. એ પ્રમાણે પરસ્પર પોષતા તમે પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરશો.

इष्टान्भोगान्हि वा देवा वास्यंते ब्रह्म भाविताः ।

तैर्वर्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૧૨)

યજ્ઞમાંથી અવશેષ રહેલું જે સાધુ લોકો ખાય છે તેઓ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે-રહે છે; પણ જે પાપીઓ કેવળ પોતાને જ માટે રાંધે છે, તેઓ પાપનું જ ભક્ષણ કરે છે. વળી

અગ્નાન્નવતિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ ।

યજ્ઞાન્નવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ॥

(અં ૩. શ્લોક ૧૪)

પ્રાણીઓ અન્નમાંથી જન્મ પામે છે, અને વરસાદને લીધે અન્ન પાકે છે, યજ્ઞથી વરસાદ આવે છે અને યજ્ઞ કર્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્ ।

તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

(અં ૩ શ્લોક ૧૫)

કર્મ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં જાણુ; અને બ્રહ્મ અક્ષરમાંથી જન્મે છે. માટે સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ કર્મમાં પણ વ્યાપી રહ્યો છે.

एषं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।

अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥

(અં ૩. શ્લોક ૧૬)

જે મનુષ્ય આ જન્મતમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જણાવેલી ચક્રની ગતિને અનુસરતો નથી તે પાપી છે, તે ઇન્દ્રિયોનાં સુખોમાં રમીપડી રહેનારો છે. હે પાર્થ ! તે માણસનું જીવનું વૃથા છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞનો સિદ્ધાંત ગીતામાં સર કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કર્મકાંડીઓના કરતાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર માણસની શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે. ઉપર જણાવેલા શ્લોકોનો શો અર્થ થાય છે તે આપણે આગળ વિચારીશું.

યસ્ત્વાત્મરતિરેષ સ્યાદાત્મતૃપ્તઃ માનવઃ ।

આત્મગ્યેષ ચ સંતુષ્ટસ્તસ્ય કાર્યં ન વિષયતેઃ ।

(અં ૩. શ્લો. ૧૭)

પણ જે માણસનો આનંદ આત્મામાં જ છે તથા જે આત્માથી જ તૃપ્તિ પામેલા છે, આત્માની અંદર જ સંતોષ માને છે તેને કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું રહેતું નથી.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाप्मनः ॥

(અં ૩. શ્લોક. ૧૮)

તે જે કર્મો કરે છે તેનાથી કાંઈ અર્થ સાધવાનો હોતો નથી; તેમજ કર્મો નહિ કરવામાં તેના કાંઈ હેતુ હોતો નથી; આખા જગતના બધા પ્રાણીઓમાં એવા માણસના કર્મોના હેતુ, અર્થનો આધાર કોઈ પણ વસ્તુ અથવા પ્રાણી થઈ શકે નહિ, આખા જગતનાં બધાં પ્રાણીઓમાં કોઈ પણ અર્થ સાધવાને માટે તે કોઈના ઉપર આધાર રાખતો નથી.

ઉપરના શ્લોકોમાં આપણને બે જૂદા આદર્શો દેખાય છે, એકતો બેદાંતનો અને બીજો વૈદાંતો એક બાળુ આ જગતમાં રહીને ઐહિક સુખ-ભોગો ભોગવવાનો યત્ન કરીને પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાનો અને દેવ તથા મનુષ્યનો પરસ્પર સંબંધ એક બીજા ઉપર આધાર રાખનાર સંબંધ બાંધવાનો આદર્શ છે, બીજા બાળુએ મુક્ત આત્માનો આદર્શ છે; તેવા માણસનો આત્મા તદ્દન સ્વતંત્ર છે, તેને જગતનાં કે સ્વર્ગનાં સુખોની પરવા નથી એ તો શાંત અચળ, બ્રહ્મમાં સ્થિત રહે છે, હવે જે શ્લોકો આવે છે તે આ બે આદર્શો વચ્ચેનો વિરોધ દૂર કરે છે. ખરું રહસ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી કર્મોના ત્યાગ કરવામાં રહ્યું નથી પરંતુ વાસના રહિત કર્મો કરવામાં રુખાયલું છે. મુક્ત માણસને કર્મ કરવાથી કાંઈ અર્થ સાધવાનો રહેતો નથી તેમજ અકર્મ રહેવામાં પણ કાંઈ હેતુ હોતો નથી. એવો માણસ પોતાના સ્વાર્થી અથવા જગતના હેતુ માટે બંનેમાંથી એકને પસંદ કરતો નથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

તત્સમાદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર ।
અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમાન્પ્રોતિ પૂરુષઃ ॥

(અ० ૩. શ્લો० ૧૯)

“ તેટલા માટે અનાસક્ત રહીને (લોક સંગ્રહાર્થ) જે કર્મો કરવાં પડે તે તું કર, કારણ કે આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કર્મો કરવાથી માણસ પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરે છે. ”

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપદયન્કર્તુમર્હસિ ॥

(અ० ૩. શ્લો० ૨૦)

—“ કર્મો કરવાથી જ જનકાદિ પૂર્વે ભોક્ષને પામ્યા હતા અને ભોક્ષતા કલ્યાણનો વિચાર કરતાં પણ તારે કર્મો કરવા યોગ્ય છે. ”

અર્થ છે કે યજ્ઞ અને કર્મો કરવાથી માણસ પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરી શકે પણ કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. પ્રથમ તો યજ્ઞભાવના વિના વ્યક્તિગત સુખોને માટે કરવામાં આવતાં સ્વાર્થી કર્મો. એ બધાં વૃથા છે—“ મૌઘં પાર્થ સ જીવતિ । ” બીજા પ્રકારનાં કર્મો ઇચ્છા સહિત પણ યજ્ઞ રૂપે કરવામાં આવેલાં કર્મો, યજ્ઞના પરિણામ રૂપ ભોગો ભોગવનાર “ યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ ” લોકોએ કરેલાં અને ત્રીજા પ્રકારના કાંઈ પણ ઇચ્છા રહિત યજ્ઞને કરવામાં આવેલાં કર્મો. છેલ્લા પ્રકારનાં—કેવળ ઇચ્છા રહિત યજ્ઞને કરવામાં આવેલાં—કર્મો માણસને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. ઉપર જણાવેલા બધા શ્લોકોના અર્થનો આધાર યજ્ઞ, કર્મ અને જ્ઞાન * એ ત્રણ શબ્દોનો જે અર્થ આપણે

* યજ્ઞ, એટલે કેટલાક દીકકારો કેવળ શ્રીત યજ્ઞયામાદિ ક્રિયાના જ અર્થમાં લે છે.

યજ્ઞ એટલે શ્રીત અને સમાર્થ વેદવિહીન કર્મો. ચાતુર્વર્ણ્યની પ્રવૃત્તિમય જીવંતીને યજ્ઞ એવી સંજ્ઞા આપે છે. બ્રહ્મનેો અર્થ રામાનુજ પ્રકૃતિ એવો પણ કરે છે. શંકરાચાર્ય વેદની જગ્યા એવો અર્થ કરે છે. આ નિબંધમાં તો ‘યજ્ઞ’ એટલે યજ્ઞની ભાવનાથી પૂર્ણ પ્રભુપ્રીત્યર્થ કર્મનો યોગ. કર્મ એટલે સર્વ કર્મોણિ અને જ્ઞાન અને ક્ષેર સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ એવો લીધો છે.

આપીયું તેના ઉપર રહેલો છે. યજ્ઞનો અર્થ માત્ર વૈદિક કર્મકાંડનો જ યજ્ઞ થતો હોય, કર્મનો અર્થ વૈદિક યજ્ઞમાં કરવામાં આવતી આવશ્યક વિધિ એવો હોય, અને બ્રહ્મમાંથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે તે બ્રહ્મ નો અર્થ શબ્દબ્રહ્મ. “વેદના શબ્દો, વાક્યો”-એટલો જ લઘુએ તો પછી યજ્ઞમાં વૈદિક-ભાવના સિવાય બીજું કંઈ જ આપણને જણાશે નહિ. એવા વૈદિક યજ્ઞ કરવાથી સંતાન-ધન વગેરે સ્થૂલ ભોગના પદાર્થો મળે છે. યજ્ઞના હોમ કરવાથી વરસાદ આવે છે અને તેને લીધે આખી મનુષ્ય જાતિ ટપી રહી છે. આખું જીવન મનુષ્ય અને દેવતાઓ વચ્ચે બંધાયેલો સંબંધ છે. તેમાં મનુષ્યો દેવતાને અર્પણ કરે છે અને દેવો તેમને ફળ આપે છે. જે કર્મો એ પ્રમાણે દેવતાઓને સંતોષવા માટે કરવામાં આવતાં નથી તે બધાં પાપ રૂપ છે. મોક્ષ પણ યજ્ઞ કરવાથી જ મળે છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનાર માણસે પણ ફલેચ્છા રહિત થઈને યજ્ઞ તો કર્યા જ કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે ઇચ્છા રહિત યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયા કરવાથી જ જનકાદિ રાજાઓ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

ગીતાનો અર્થ ઉપર બતાવ્યો તેવો થતો નથી એ તો તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ચોથા અધ્યાયમાં યજ્ઞનો જે વિજ્ઞાન, આધ્યાત્મિક અર્થ છે તે હમણાં ધ્યાનમાં ન લઈએ તોપણ ત્રીજા અધ્યાયના જે શ્લોકો આમળ આપ્યા છે તેમાં યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ એમ કહ્યું છે અને પછી કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં કહેવામાં આવ્યું છે. કર્મ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. બ્રહ્માક્ષરસર્વજ્ઞચમ્ અને બ્રહ્મ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી જન્મ પામેલું છે. અહિં “તસ્માત્”-તેથી કરીને સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ સર્વવ્યાપી બ્રહ્મ હમેશાં યજ્ઞમાં પ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. એ શ્લોક ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે જે બ્રહ્મમાંથી કર્મઉદ્ભવ પામેલાં છે અને તે કર્મ વેદની વિધિમાં અને બીજી બાબતોએ તે અક્ષરબ્રહ્મ જોડે એક છે. વેદ એટલે ઇન્દ્રિય-અનંત પ્રભુનું જ્ઞાન. આગળના એક અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે “વેદૈશ્વ સર્વૈરહમેષ વેદો” “વેદ દ્વારા જોને જાણવાનો છે તે હું જ છું.” પણ એ જ્ઞાન ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાં તેનાં કાર્યોદ્વારા મેળવવાનું છે. “ત્રેગુણ

જિજ્ઞાસા વેદાઃ ” પ્રકૃતિની ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં કાર્ય કરનાર બ્રહ્મ અક્ષર પુરુષ અથવા નિષ્કર્મ-બ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. બ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપો જૂદાં દેખાય છે પણ વસ્તુતઃ એકજ છે. એક તો નિરંજન-નિર્વિકાર સત્ અને સવિકારી-ક્ષર આધિર્બાવ-આત્મા, સર્વભૂતાનિ-સર્વવ્યાપી, અકર્તા, આત્મા; અને સર્વ જગત્માં કાર્ય રૂપે પરિણામ પામતો આત્મા પોતાના અસ્તિત્વની ચિત્શક્તિમાં સ્થિર પુરુષ અને પ્રકૃતિમાં પરિણામ પામી રહેલો પુરુષ-અક્ષર, અને ક્ષર-આ બન્ને સ્વરૂપમાં પુરુષોત્તમ પરમાત્મા વિશ્વમાં વિલસી રહ્યો છે. ગુણાતીત અક્ષર પુરુષ તે પુરુષોત્તમની શાંત, સમત્વયુક્ત અને આત્મભાવયુક્ત સ્થિતિ છે. તે અકર્તામાંથી પ્રકૃતિ જન્મ પામે છે. તેનાં વિશ્વવ્યાપી કાર્યો પણ તેમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. પુરુષમાંથી પ્રકૃતિમાં પરિણમે છે. એ સગુણ સ્થિતિમાંથી વિશ્વશક્તિનાં બધાં કાર્યો ચાલે છે, મનુષ્યમાં અને પ્રાણીમાત્રમાં કર્મો ચાલે છે, એ કર્મોમાંથી યગ્નો સિદ્ધાંત આપણે ગ્રહણ કરવાનો છે. “ કારણ કે પ્રકૃતિનાં બધાં કાર્યો ખરી રીતે જોતાં ચક્ષ્મ રૂપ છે, પ્રભુ તો યગ્નો ભોગતા છે.

ભોક્તા રં ચક્ષતપક્ષાં સર્વભૂતમહેશ્વરમ્,

(અ. પ. શ્લોક ૨૯)

બધા યજ્ઞ તપ વગેરેનો ભોક્તા અને સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રભુ એ પ્રકૃતિના યગ્નો પણ ભોગ કરે છે અને એ સર્વવ્યાપી પ્રભુને યજ્ઞમાં પ્રતિષ્ઠિત જોણુવો એ ખરું વેદનું ગ્ન છે.

એ સમગ્ર ક્રિયામાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર ન થઈ શકે તો તેની શક્તિઓના સ્વરૂપ દેવો તેમના દ્વારા પણ તેને જાણી શકાય છે. એની જૂદી શક્તિ અને મનુષ્યનો આત્મા તે બે વચ્ચે એક બીજાને અર્પણ કરવાનો પોષવાનો અને કલ્યાણ કરવાનો સંબંધ છે. એ દ્વારા મનુષ્ય કલ્યાણ પ્રત્યે ગમન કરે છે. માણસ તેનાથી રહ્યો છે કે તે પોતે પણ પ્રકૃતિના અનેક કાર્યોમાં વ્યાપી રહેથી પ્રભુની શક્તિમાંથી જન્મે છે અને મનુષ્યજીવન વિશ્વજીવનથી વિખૂટું નથી પણ તેનો એક ભાગ છે. મનુષ્યને જે ભોગ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે તથા ઇષ્ટ પદાર્થો મળે છે તે બધી પ્રભુની શક્તિ

વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહી છે તેનું પરિણામ છે-યજ્ઞનું ફળ છે અને તેથી સ્વાર્થયુક્ત હુદ્દ્ર અહંતાથી પ્રેરાઇને તે એ પદાર્થોની પાછળ ભાગતો નથી. ઉપર જણાવી તે ભાવના માણસના મનમાં જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે તેમ તેમ તેની ધૃત્યશક્તિ તે વશ થતો નથી અને પ્રકૃતિમાં બ્યાપી રહેલા યજ્ઞના મહાન કાર્યોમાં પોતે પણ ચર કરીને સંતોષ માને છે અને જીવન તથા કર્મોના સિદ્ધાંત યજ્ઞ છે એવું સ્વીકારી તે પ્રમાણે વર્તે છે અને તેમાંથી જે અવશિષ્ટ રહે તેટલાથી પોતે સંતોષ માને છે, બાકીનું બધું જીવન તથા સઘળાં કર્મો તે વિશ્વજીવન અને એના પોતાના જીવન એ બંનેના ટકાવ માટે અર્પણ કરી દે છે-યજ્ઞમાં હોમે છે. આ આનાદિ કર્મોના સિદ્ધાંતથી વિરૂદ્ધ જઇને જે માણસ પોતાને માટે, કેવળ ધૃત્યશક્તિ તૃપ્ત કરવા માટે, અહંતાને પોષવા માટે કર્મો કરે છે તેનું જીવ્યું વૃથા છે, કારણ કે જીવનનો ખરો અર્થ, હેતુ અને ઉપયોગ એ માણસ બૃહી જાય છે. જીવનનો હેતુ આત્માની ઉન્નતિ છે. પણ સ્વાર્થમય સંકુચિત જીવન ગાળવાથી તે ઉન્નતિનો માર્ગ ચૂકે છે. પણ જ્યારે માણસ દેવતાઓને પણ યજ્ઞ કરવાનું મૂકી દઈ સર્વબ્યાપી પ્રભુને યજ્ઞથી યજ્ઞે છે તથા કામનાઓ ઉત્પન્ન કરનાર-“હું કર્તા છું” એવી બુદ્ધિ માણસમાં જન્મીત કરનાર હુદ્દ્ર અહંતાનો ત્યાગ કરી પ્રકૃતિને બધાં કર્મો કરવાનું સોંપી દે છે અને કર્મોના પોતે ભોક્તા છે એવી બુદ્ધિયુક્ત અહંતાને જ્યારે સર્વ કર્મોના ભોક્તારૂપ પ્રભુમાં લય પમાડે છે ત્યારે સર્વોત્તમ દશાને તે મેળવે છે-પ્રાપ્ત કરે છે. તે પુરુષોત્તમ-બ્રહ્મમાં તેને-“આત્મરતિ” -આત્માનો આનંદ મળે છે (નહિ કે પોતાની હુદ્દ્ર વાસનાઓ પ્રમાણે ક્ષણિક આનંદમાં તે રત થાય છે.) ત્યાર પછી તેને સંપૂર્ણ સંતોષ થુદ્ધ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાર પછી કર્મ કરવાથી કે ન કરવાથી તેને કાંઈ અર્થ સાધવાનો રહેતો નથી; કારણ કે તેને બધો આનંદ એ પરમાત્મ સ્વરૂપમાંથી જન્મે છે. એટલે તે બધાં કર્મો પ્રભુને માટે બધી વાસનાનો ત્યાગ કરીને કરતો રહે છે. આ પ્રમાણે તેને સમતા મળે છે અને તે પ્રકૃતિથી પર થાય છે. “નિષ્કામગુણ્ય” તેનો આત્મા પ્રકૃતિના વિકારો પર સ્થિર થતો નથી પણ અક્ષરબ્રહ્મની પરમ શાંતિમાં રહે છે. પ્રકૃતિનાં કાર્યો થયાં છતાં તે શાંતિનો ભંગ થતો નથી. ઉત્તમોત્તમ દશાનો આ માર્ગ છે.

યજ્ઞ સંબંધી શ્લોકોનો ઉપર જણાવ્યો તે જ અર્થ થાય છે. એની ખાત્રી લોકસંગ્રહ માટે કર્મો • કરવાની જરૂર, પ્રકૃતિ એકલી કર્મો કરનાર છે તેથી પુરુષને લેપન થવું નથી એ સિદ્ધાંત આગ્રહા શ્લોકમાં કહેવામાં આવે છે તેનાથી થાય છે. અંતરથી સર્વ કર્મ પ્રભુને અર્પણ કરવા છતાં બાહ્ય રીતે કર્મો કર્યા જ કરવાં એ યજ્ઞના સિદ્ધાંતની પરાકાષ્ઠા છે. તે ઇચ્છા રહિત થઇને સમત્વયુક્ત મનથી કર્મો કરવાથી મોક્ષ અપાવે છે.

यवृच्छालाभस्तुष्टो ब्रह्मातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥

(અન્ ૪. શ્લો ૨૨)

જે માણસ આપોઆપ જે મળી રહે છે તેનાથી સંતોષ માને છે અને જે વિજય પરાજયમાં સમત્વવાળો રહે છે, તે માણસ અભિમાન વિનાનો રહી કર્મો કરવાં છતાં પણ બંધનમાં આવતો નથી. વળી

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥

(અન્ ૪ શ્લો ૨૩)

—આસક્તિ વિનાનો મુક્ત માણસ, જ્યારે યજ્ઞ કરવાના હેતુથી કર્મો કરે છે ત્યારે તેના સંધના કર્મો લય પામે છે. આ શ્લોકો પણ આપણે પાછળથી તપાસીશું કારણ કે તેની પછીના શ્લોકોમાં ગીતાના યજ્ઞનો સિદ્ધાંત પૂરેપૂરો રહ્યો જાય છે. પ્રાચીન વેદની * પ્રજ્ઞાલી

* વેદના ઉપર પાશ્વિમાત્ય ટીકાકારોએ કેવળ સ્થળ અર્થની પરંપરા બોલી મૂળ અર્થનો લોપ થવામાં સહાય કરી છે. શ્રી અરવિન્દ બાબુએ The Secret of Vedas નામના એક ગ્રંથમાં પોતાના ઋગ્વેદ ઉપરના તાત્ત્વિક વિચારો દલીલ સાથે દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે વેદમાં સર્વત્ર દ્વિઅર્થી ઋચાઓ જ વપરાયેલી છે અને વેદમાં જણાવેલા દેવતાઓ—સૂર્ય, અગ્નિ, વરુણ, ઉષા—વગેરે પણ કેવળ સ્થળ નથી પરંતુ આધ્યાત્મિક સંજ્ઞાયુક્ત પણ છે. એ વિષય વિવાદસ્પદ છે. પરંતુ સચોટ દલીલોથી તેના અર્થો સુંદર રીતે જડી આવ્યા છે તે સપ્રમાણ હશે છે. આ ગ્રંથમાળામાં તે ગ્રંથ પ્રકટ કરવાનો વિચાર છે.

પણ આખા કર્મકાંડના બે અર્થ થતા હતા પણ તે અર્થ બૂલાધ જવાને લીધે યજ્ઞનો કેવળ બાહ્યાર્થ આપણને પ્રાપ્ત થયો છે. યજ્ઞમાં જે “અગ્નિ” છે તે અહ્માગ્નિ છે-અહ્મનો અગ્નિ છે. તે પ્રભુની શક્તિમાં જ બધાં દ્રવ્યો હોમવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોનો-બોમોનો જેમાં હોમ થયો છે એવો સંયમ-રૂપી અગ્નિ પણ યજ્ઞમાં હોય છે અથવા તો મનરૂપ શુદ્ધ ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યમાં ઇન્દ્રિયોનો હોમ થાય છે તે પણ અગ્નિ છે. રાજ્યોભમાં આવતો પ્રાણ-દિકનો સંયમ તે પણ અગ્નિ છે, અને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આત્મજ્ઞાનનો અગ્નિ પણ તે જ અહ્મ છે. યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાંતિ બ્રહ્મ સ્નાતનમ્ । (અં ૪. શ્લો ૩૧) “યજ્ઞમાંથી જે ખોરાક અવશેષ રહે છે તે તો અમૃતતત્વનું બોજન છે, અહિં આપણને વૈદિક યજ્ઞમાં સોમરસ રૂપી અમૃતતત્વનો વાંચ્છી પીવાની સંજ્ઞા પાદ આવે છે. આવા આધ્યાત્મિક યજ્ઞમાં માણસની કોઇ પણ વસ્તુ રચી શકે અથવા તો સૂક્ષ્મ ગમે તે ચાહે. મનુષ્યની સર્વ શક્તિઓ શારીરિક, માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક સર્વ કર્મો પ્રભુને પોતાનામાં રહેલા આત્માસ્વરૂપ પરમાત્માને અથવા સર્વમાં વ્યાપી રહેલા વિરાટને અર્પણ કરવામાં આવે છે.

યજ્ઞની આ વિશાળ બ્યાખ્યાની શરૂઆત ધણી જ સુંદર શ્લોકથી કરવામાં આવી છે.

અન્નાર્પણં બ્રહ્મ દધિબ્રહ્માંસૌ બ્રહ્મણા હુતમ
બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મ કર્મેસમાધિના.

(અં ૪. શ્લોક ૨૪)

યજ્ઞમાં અર્પણ કરવાની ક્રિયા અહ્મરૂપ છે; હુત દ્રવ્ય અહ્મ છે, હોમ કરનાર વ્યક્તિ પણ અહ્મ સ્વરૂપ છે અને અહ્મરૂપ અગ્નિમાં તે હોમે છે, (સર્વ) કર્મમાં (આ પ્રમાણે) જેની યુદ્ધિ આ પ્રમાણેની છે તે અહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. મુક્ત માણસે ઉપર જણાવી તે બાવના પ્રમાણે યજ્ઞ રૂપે કર્મો કરવાનાં છે “સોડહમ્” અને “સર્વં કલ્પિતં બ્રહ્મ ” “અયમાત્મા બ્રહ્મ” આ બધું ખરેખર અહ્મ છે આત્મા પણ અહ્મ છે એ વેદાંત અને ઉપનિષદના જ્ઞાન ઉપર ગીતાના યજ્ઞની બાવના રચાયેલી છે; અદૈતની બાવના પર મનનો

સિદ્ધાંત ઉભેલો છે, કર્તા કર્મ અને ફળ, જ્ઞાતા જ્ઞાન અને ક્ષેપ એ ત્રણે એક છે. વિદ્યેન્ધ્યાપી શક્તિ જેમાં કર્મો હોમવામાં આવે છે. તે પણ ઇન્ધર છે, બ્રહ્મ છે; અર્પણ કરનાર શક્તિ પણ બ્રહ્મની જ છે, જે અર્પણ કરવાની-હોમવાની-વસ્તુ છે તે પણ ઇન્ધરનું જ કોઈ સ્વરૂપ છે; યજ્ઞનો હોમ કરનાર પણ બ્રહ્મ પોતે જ છે તે માણસ રૂપમાં રહેલો છે, કર્મ-યજ્ઞ-પોતે પણ ઇન્ધરનું જ એક કાર્ય છે અને એ યજ્ઞનો અંતિમ પ્રાપ્ત પણ બ્રહ્મ પોતે જ છે. જે માણસ આ જ્ઞાનમાં સ્થિત થઈ કર્મો કરે છે તેને બંધન હોઈ શકે જ નહિ કારણ કે તેનાં કર્મો અહંતાયુક્ત સ્વાર્થ માટે હોતાં નથી. તેનામાં બ્રહ્મ પોતાની પ્રકૃતિદ્વારા કાર્યો કરે છે અને બધાં કાર્યો પ્રભુ-વિરાટ સ્ફુટિમાં હોય છે. આત્માની પરમાત્મા સાથે એ પ્રકારની એકતા અનુભવવી એ જ આધ્યાત્મિક વિકાસનો હેતુ છે. એ જ્ઞાનમાં જીવવું અને એ જ બાવે કર્મો કરવાં તેનું નામ મોક્ષ.

પણ બધા માણસો એ સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા નથી, ગીતામાં જ કહ્યું છે કે:—

દેવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।

બ્રહ્મામાવપરે યજ્ઞં યતૈષ્ટોપહૃતે ॥

(અ. ૪. સ્તો. ૨૫)

“કેટલાક ભોક્ષી દેવતાઓ જેનાથી પ્રસન્ન થાય એવો યજ્ઞ કરે છે. ખીજાઓ યગથી બ્રહ્માગ્નિમાં યજ્ઞ કરે છે.”

પ્રથમ પ્રકારના માણસો ઇન્ધરને જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપોમાં ઉપાસે છે. અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવિધ વિધિ તથા આચારોનું અનુસરણ કરે છે, ખીજા પ્રકારના સાધકોને માટે તો પોતાની સર્વ શક્તિઓ, સર્વ કર્મો પ્રભુને અર્પણ કરવાં એ જ એક માર્ગ છે. યજ્ઞ કરવાની સામગ્રી-દ્રવ્યો પણ જૂઠાં જૂઠાં હોય છે.

ધોત્રાદીનીન્દ્રિયાણ્યન્યે સંયમામ્નિષુ જુક્ષતિ ।

શક્ટાદીન્વિષયાન્ય ઇન્દ્રિયામ્નિષુ જુક્ષતિ ॥

(અ. ૪ શ્લો. ૨૬)

“કેટલાય સાધકો પોતાની ઇન્દ્રિયોને* સંયમરૂપી અગ્નિમાં હોમી થય કરે છે અને કેટલાક ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ઇન્દ્રિયોમાં હોમે છે.”

“ સર્વાણોન્દ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।

આત્મસંયમયોગામૌ જુક્ષતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥ ”

(અ. ૪. શ્લો. ૨૭.)

“વળી ખીજ કેટલાક લોકો બધી ઇન્દ્રિયોનાં કર્મો અને જૂદી જૂદી પ્રાણચક્રિતઓનાં કર્મો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી દીપ્ત એવા આત્મસંયમના અગ્નિમાં હોમે છે.”

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને હોમવા માટે પણ યગ કરી શકાય છે અને મનમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થયા વિના તે યગ થઈ શકે. યગમાં હોમવાતું હૃત-દ્રવ્ય-સ્થૂળ પદાર્થથી માંડીને ગમે તે-સૂક્ષ્મ વાંછના પણ હોય.

ગીતામાં કહેલા ખરેખરા યગને માટે મુખ્ય વસ્તુ તો એ છે કે માણસે પોતાનામાં રહેલી હલકી વૃત્તિઓના ત્યાગ કરવો જોઈએ. અને પોતાના જીવનમાંથી અહંકાર અને કામનાઓતું સામ્રાજ્ય દૂર કરવું જોઈએ. અહંતાયુક્ત ભોગને દૂર કરી તેને ઠેકાણે યગ કરવાથી પ્રાપ્ત થતો દૈવી જ્ઞાનંદ ભોગવવો જોઈએ-આત્મસંયમથી-આત્મસમર્પણથી જે જ્ઞાનંદ મળે છે, તે અનુભવવો જોઈએ. (યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્) યગમાંથી અવશેષ રહેલું અમૃત ખાનારા સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે.

* સંયમ રૂપી અગ્નિમાં ભોમની વૃત્તિઓ સૂક્ષ્મ હોય છે અને પોતાની ઇન્દ્રિયના ભોગને સ્વતંત્રી માણસ તેમને ઇન્દ્રિયની વૃત્તિ રૂપ અગ્નિમાં હોમ કરે છે.

યજ્ઞ અને કર્મ.

યજ્ઞ એ જગતનો પરમ નિયમ છે અને તેના વિના ઐહિક કે પારલૌકિક મુખ્ય કદી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. નાનું લોકોસ્ત્યયજ્ઞસ્ય કુતોડ્ઞયઃ કુરુસસમ યજ્ઞ નહિ કરનારને માટે તો આ લોક પણ પૂરેપૂરો નથી તો પછી બીજો લોક તો ક્યાંથી જ હોય ? તેથી ઉપર ગણાવ્યા તે અને બીજા ધણા પ્રકારના યજ્ઞો એવંં બહુવિધા યજ્ઞા ચિતતા બ્રહ્મજો મુખે । (અ० ૪ શ્લો० ૩૨) “અક્ષના મુખમાંથી વિસ્તરી રહ્યા છે.” તે બધાએ કર્મજાન્વિદ્ધિ તાન્સર્વાન્ (અ० ૩ શ્લો० ૩૨) “ કર્મો કરવાથી સધાય છે;” કારણ કે એ બધા યજ્ઞો પ્રભુની અનંત શક્તિદારા જ ખરું જોતાં થાય છે, અને તેનું અંતિમ ફળ મનુષ્યને તેના પોતાના આત્માનું જ્ઞાન અને બ્રહ્મી સ્થિતિનું ઈશ્વરી જીવન એ દારા મળી રહે છે એવંં જ્ઞાત્વા વિમોહ્યસે-એ પ્રકારે જાણવાથી તું મુક્ત થઇશ.

ઉપર જણાવ્યા તે બધા યજ્ઞોમાં પણ વ્યવસ્થા જણાય છે. તેમાં પણ સ્થૂળ દ્રવ્યોનો યજ્ઞ છેલ્લો જણવામાં આવે છે અને જ્ઞાનનો યજ્ઞ સૌથી ઉત્તમ જણવામાં આવે છે.

એવાન્દ્રવ્યમયાષ્ટાજ્ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વ કર્માન્નિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસ્માપ્યતે ॥

(અ० ૪ શ્લો० ૩૩)

બધાં કર્મોનો પરિપાક અંતે જ્ઞાનમાં થાય છે એ જ્ઞાન કાંઈ સામાન્ય જડ પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી, પણ આત્મજ્ઞાન-ઈશ્વરજ્ઞાન-જે અસ્તિત્વના સત્ય સિદ્ધાંતો જાણનારા પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે છે. તે જ્ઞાન એક વાર પ્રાપ્ત થવાથી ફરીને મનુષ્ય મોહની જાળમાં પડતો નથી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે કે

યેન મૂતાન્યદોષેણ દ્રવ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥

(અ० ૪ શ્લો० ૩૫)

“તે જ્ઞાનના પ્રતાપથી તું બધાં પ્રાણીઓને તારા આત્મામાં અને અંતે મારામાં જોઇશ.”

કારણ કે મનુષ્યને આત્મા તે એક નિરંજન, સર્વવ્યાપી, સર્વજ્ઞતા સર્વને પોતાનામાં સમાવનાર સ્વયંભૂ-બ્રહ્મ આપણા મનનાં આવરણમાં ઢંકાઈ રહ્યો છે અને જ્યારે આપણે અહંતામાંથી બહાર આવીએ છીએ ત્યારે સર્વજ્ઞતાને તે એક સચ્ચિદાનંદમય અસ્તિત્વમાં નિહાળીએ છીએ.

પણ એ અક્ષર, અકર્તા સાક્ષી-નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ પરત્પર પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મને આપણી ચિન્મહકિતમાં આવિર્ભાવ છે. ખરું જોતાં તો ક્ષર અને અક્ષર, નિર્ગુણ અને સગુણ બન્ને એકજ પુરુષોત્તમનાં જુદાં જુદાં કાર્યો છે. આપણાં બધાં કર્મો આપણે તે પુરુષોત્તમને અર્પણ કરીએ છીએ; તેનાં અસ્તિત્વમાં જ આપણે જીવીએ છીએ અને ચાલીએ છીએ, આપણા સ્વભાવની પ્રકૃતિની-તેની પ્રકૃતિ સાથે એકતા સાધીને અને સર્વ પ્રાણીઓ સાથે તે પુરુષોત્તમમાં એકતા સાધી આપણે પરમાત્મા સાથે એકતા કરીએ છીએ. યશ માટે કર્મો કરવાથી અને છન્છઓનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે; જ્ઞાનયુક્ત કર્મો કરવાથી અને પુરુષોત્તમને ખાતર કર્મો કરવાથી માનુષીજીવન અને દેવીજીવન વચ્ચે એકતા કરી શકાય છે અને મનુષ્યને આત્મા દેવી શાંતિ અને આનંદમાં રહે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

“ યજ્ઞનો ભોક્તા અને યજ્ઞ ”

આપણે આગળ જઈએ તે. પહેલાં અત્યાર સુધી જે જે સિદ્ધાંતો ગીતામાંથી તારવી કાઢ્યા તે બધા ફરીને તપાસી જવાની જરૂર છે. ગીતામાં જે કર્મયોગ કહેો છે તેનો પાયો યજ્ઞની ભાવના છે. એ ભાવનામાં આખા વિશ્વનું સનાતન સત્ય સમાયલું છે—તેમાં પ્રભુનું સત્ય પણ આવી જાય છે. યજ્ઞની ભાવનાના છટાછવાયા ટુકડા ભઠ્ઠને કેટલાક ધર્મો, નીતિશાસ્ત્રો અને સામાન્ય માણસો પોતાનો પાયો રચે છે, પણ એ બધા સમગ્રતાએ પહોંચવા માગતા હોય તો તેમણે યજ્ઞની સંપૂર્ણ ભાવનાને જીવનમાં ઘટાવવી પડશે. યજ્ઞની ભાવનાનો મૂળ પાયો વેદાંતમાં કહેલી આત્માની એકતા ઉપર રચાયો છે. “ બધું જગત્ બ્રહ્મ છે ”—બ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવે છે અને બ્રહ્મમાં લય પામે છે. આખું વિશ્વ પ્રકૃતિની ક્રિયા રૂપ છે. પ્રકૃતિ એ બ્રહ્મની—પરમાત્માની—શક્તિ છે.—પુરુષોત્તમ પુરુષની ચિત્શક્તિ-માંથી ઉદ્ભવે છે. તે પુરુષોત્તમ પ્રકૃતિનો ઈશ્વર છે. તેનાં વિવિધ રૂપોમાં વ્યાપી રહ્યો છે. તે પોતે જડરૂપમાં ચૈતન્યને દૂપાવી રાખે છે, અને પાછો પ્રાણ અને મનદ્વારા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની લીલા કરે છે. પ્રકૃતિની વિવિધ લીલામાં પુરુષ ત્રણ ભૂમિકાઓ ધારણ કરે છે. (૧) વિકારમય પરિમિત-સર્વસ્ત્રાન્નિ-જગતનાં અનંત પ્રાણીઓમાં રહેલી અને વ્યક્તિત્વની વિધવિધ સંબંધી ધરાવનારી વ્યક્તિઓ—ક્ષર સ્વરૂપ. (૨) દેવતાઓની શક્તિ અને આત્મા—વિશ્વરૂપી વિરાટ શક્તિઓ અને વ્યક્તિઓનું મૂળ સ્વરૂપ જેને “અક્ષર” એવું નામ આપવામાં આવે છે તે. બધા વિશ્વસ્વરૂપોમાં તે અક્ષર-આચ્છાદિત રૂપે રહે છે. તે અનંત છે—સર્વમય છે, સર્વ વ્યાપી છે,—તેને પ્રાપ્ત કરવાથી જીવ પોતાની પરમ શાંતિ અને સમત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. (૩) પણ બધાથી—ઉત્તમ રહસ્ય—પુરુષોત્તમ છે. તે પરમાત્મા છે.

તેમાં ક્ષર અને અક્ષર બન્ને આવિર્ભાવ પામે છે. એક અને અનંત તેમાંથી હૃદયભવે છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બન્ને તેમાં સંભવે છે. ધ્વિરમાં સર્વ વસ્તુઓ પોતાનું અંતિમ રહસ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, અને લય પામે છે.

કર્મનું અંતિમ રહસ્ય પણ ઉપર જણાવેલા રહસ્ય ઉપર આધાર રાખે છે. જગતમાં જે જે જીવનનો આવિર્ભાવ છે તે તે પ્રકૃતિ પુરુષને સંતોષવા માટે યજ્ઞ રૂપે કરી રહી છે એમ ગણી શકાય. સમગ્ર જીવન એ પ્રકૃતિનો મહાન્ યજ્ઞ છે. ક્ષર પુરુષોની ઇચ્છાઓ દ્વારા પ્રકૃતિ પુરુષને સંતોષવાનો યજ્ઞ કર્યા કરે છે. યજ્ઞમાં હોમવાની આહુતિઓ જીવનરૂપી વેદી ઉપર પ્રકૃતિ લાવે છે. અને આ આહુતિઓ તે પ્રભુના કોષ્ઠ પણ સ્વરૂપને અર્પણ કરે છે. પ્રકૃતિમાં રહેલો આત્મા જે ભૂમિદાને પ્રાપ્ત થયો હશે તેને અનુસાર પ્રભુત્વનો આદર્શ તેના મનમાં આવશે, તેને અનુસરીને જ યજ્ઞનો આદર્શ અને ફળની કામના માણસના મનમાં ઉત્પન્ન થશે. ક્ષર પુરુષના જીવનમાં આપણને ‘આપણે’ નો મહાન્ સિદ્ધાંત કાર્ય કરી રહેલો જણાય છે, અન્યોઅન્ય આપણે કરવાથી જીવન ટકી રહ્યું છે. તેના વિના જીવન એક ક્ષણ નભે નહિ. એ “આપણે” નો સિદ્ધાંત શું બતાવે છે? પ્રભુની જગદુત્પાતક શક્તિમાં જ એ મહાન્ સિદ્ધાંત સમાયેલો છે. માટે જ ગીતા કહે છે.

“યજ્ઞની સાથે જગતના પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કરીને પ્રભુપતિ બોધ્યા” જગતમાં સર્વ સ્થળે વ્યાપી રહેલો આત્મત્યાગનો-યજ્ઞનો-મહાન્ સિદ્ધાંત બતાવી આપે છે કે જગત પ્રભુનું છે-જીવન એ તો પ્રભુનું ક્ષેત્ર છે, ભક્તિ કરવાનું મંદિર છે. સ્વતંત્ર અહંતા સ્વાર્થી વૃત્તિઓને સંતોષવાનું ક્ષેત્ર જગત નથી. યજ્ઞની ભાવનાને ક્રમે ક્રમે વિશાળ કરી અંતે તે દ્વારા પ્રભુની શોધ કરવી અને અંતે સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરવું, અને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ પ્રભુને યજ્ઞથી યજ્ઞના એ જીવનનો હેતુ છે. અહંતાની તૃપ્તિ એ જીવનનો હેતુ નથી.

પણ વ્યક્તિ પોતાના જીવનની સરખાત અજ્ઞાનથી કરે છે અને એ અજ્ઞાનમાં ધણે ભાંગે સમય સુધી પડી રહે છે, ધધી વખત અહંતાને

પોતાના સિવાય બીજું કશું યાદ આવતું જ નથી એટલે જીવનનું મુખ્ય કારણ અને તેનો અંતિમ આદર્શ પણ તેને અહંતામાં જણાય છે—ઈશ્વરમાં નથી જણાતો. અધ્યાં કર્મો કરતાં તેનામાં કર્તૃત્વાભિમાન—“હું કર્તા છું” એવી વૃત્તિ રહે છે. પણ પોતાનાં આંતર અને બાહ્યકાર્યો પ્રકૃતિનાં છે, જીવન પ્રકૃતિનું કાર્ય છે—તે જોઈ શકતો નથી, વળી સર્વ કર્મોના બોક્તા પણ અહંકાર જ હોય છે, કારણકે માણસ પોતે સર્વ કર્મોનો ભોગ લે છે અને આપું જગત્ અહંતાને સંતોષવાને માટે સરળચલું છે એમ કહી શકે છે. પ્રકૃતિ એ અહંતાને સંતોષ આપવો જોઈએ, કુદરત આખી તેરલા માટે જ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ તે સ્હમજે છે. પ્રકૃતિ અહંતાને માટે સરળચલી નથી અને તે અહંતાને સંતોષવાની જરા પણ પરવા કરતી નથી એ તો કોઈ પણ સાધારણ યુદ્ધિવાળો માણસ પણ કહી શકશે. ક્ષર પુરુષથી પર એવા સર્વવ્યાપી વિરાટ પુરુષને સંતોષવા—પ્રભુને સંતોષવા તે કાર્ય કરી રહી છે એટલું જ નહિ પણ વ્યક્તિનું પોતાનું અસ્તિત્વ, તેનો સંતોષ, તેની શક્તિઓ એ બધું પ્રકૃતિનું છે અહંતાનું નથી અને તેથી એ બધું પ્રકૃતિ પરમાત્માને યજ્ઞ રૂપે અર્પણ કર્યા કરે છે, અહંતા કામના વગેરે તો પ્રકૃતિનાં પોતાના હથિયારો છે. પ્રકૃતિ જે ક્રિયા કરેછે તેના અગ્નાને લીધે વ્યક્તિ પોતે કર્મમાં યજ્ઞનો મહાન્ સિદ્ધાંત ભૂલી જાય છે, જગત્માં બધું પોતાના સ્વાર્થને માટે લૂંટવાને મથે છે. અને પ્રકૃતિ તેની પાસે જોરજુલમથી જે વસ્તુઓનો યજ્ઞ કરાવે છે તેનો જ યજ્ઞ કરે છે. આ અગ્નાનું નિશાન અહંતા છે. ખરું જોતાં પ્રકૃતિ જે આપે તે જ અહંતાને મળી શકે. યજ્ઞના પવિત્ર સિદ્ધાંતથી વ્યાપ્ત થયલા જગત્માં અહંતા ચોર કે લૂંટારા જેવી લાગે છે. તે બધું લેવાને તત્પર રહે છે, પણ આપવાની તેને ઇચ્છા થતી નથી, જીવનનો ખરો અર્થ પણ તે ગુમાવે છે. પોતાનું જીવન આત્મભોગ કરી—યજ્ઞ કરી વિશાળ કરવાની વૃત્તિ તેને થતી નથી. એટલે જીવનનો જે ખરેખરો ઉપયોગ છે તે તેને માલૂમ નથી—તેનું જીવન વૃથા છે.

વ્યક્તિનું જીવનમાં “બીજાઓમાં પણ આત્મા રહેલો છે” એ માન્યતા બ્યારે વર્તનમાં આવવા માંડે છે, તથા પોતાની અહંતાની જરૂરીયાતો અને શક્તિઓનું બાન થાય છે ત્યારે તે કિન્નતિના માર્ગ ઉપર ચઢે છે.

પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓ પ્રકૃતિની છે, વિશ્વની દ્વિતી શક્તિનો ભાગ છે એવી ખાત્રી જ્યારે અહંતાની થાય છે, ત્યારે અને સર્વવ્યાપી એક આત્માની ઝંખી તેને થાય છે, ત્યારે તે બંધનોથી મુક્ત થવાને યોગ્ય છે ત્યાર પછી તેને આત્મજ્ઞાન થવાનો સંભવ છે. અહંતાથી પર થયાથી તેને કામનાઓનો નિયમ બૂલ બરેલો જણાય છે—તેને યજ્ઞના પરમ સિદ્ધાંતમાં સમાયશું સત્ય જણાવા માટે છે. અને તે નિયમને વધારે ને વધારે વશ તે થતો જાય છે. બીજાઓના આત્માને તે પોતાના જીવનમાં સ્થાન આપતાં શીખે છે અને પોતાની અહંતાને તે ગોણુ ગણુવા માટે છે, બમ્બિ અને સમષ્ટિ વચ્ચે જે વિગ્રહ છે તેનું બાન તેને રહે છે, અને પોતાની સમષ્ટિમય વૃત્તિઓને પોષી પોતાના ચૈતન્યનો અને આત્માનો વિકાસ કરે છે. આખા વિશ્વમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રકૃતિ તેને માલૂમ પડે છે, અને એ પ્રકૃતિમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રભુની દિવ્ય શક્તિઓ પણ તેને દેખાય છે. માણસને ત્યાર પછી બાન થાય છે કે “ મારે આત્મભોગ-યજ્ઞ-શીખવો જોઇએ, કારણકે મારા પોતાના શરીર અને મનની શક્તિ-ઓનું પોષણ પ્રકૃતિના કાર્યોથી થઈ રહ્યું છે ” એમ તેને લાગે છે. પ્રકૃતિની શક્તિઓના કાર્યને પોતાનામાં ક્ષેત્ર આપવાથી તે પોતે પણ વૃદ્ધિ પામી શકશે એ સત્ય તેને સ્પષ્ટ જાય છે. અર્થાત્ ત્યાર પછી જીવનની અહંતા-પ્રધાન જડ બાજુમાં એ માણસ ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતા ઉમેરે છે અને ક્રમે ક્રમે અહંતાથી અનંતતાને પ્રાપ્ત કરવાને લાયક બને છે.

ઉપર જણાવી તે સ્થિતિ કાંઇ સર્વોત્તમ નથી. હજી પણ તેમાં કામનાઓનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે અને બધી વસ્તુઓનું કેન્દ્ર અહંતા છે એ વાત પૂરેપૂરી બૂલાર્થ ન જાય એ વાત બનવા જોગ છે. પોતાનાં બધાં કાર્યો પ્રકૃતિને વશ થઇને માણસ કરે તેથી સત્વશુણે વશ થઇને તે વર્તે એટલે એ સ્થિતિ વધારે શુદ્ધ હોય છે ખરી, તોપણ ખરું આત્મજ્ઞાન તો તેનાથી પર છે. અને કર્મનું રહસ્ય પણ હજી ગૂઢ છે. ગીતામાં કહ્યું છે કે જ્ઞાનપૂર્વક જે યજ્ઞ કરવામાં આવે છે તે જ ખરો યજ્ઞ છે—તે જ સર્વોત્તમ યજ્ઞ છે. જ્ઞાન ક્યારે થાય છે ? જ્યારે માણસને માલૂમ પડે કે તેનામાં જે આત્મા છે તે જ સર્વ પ્રાણીમાં વ્યાપી રહ્યો છે—તથા

આત્મા અહંતાથી પર છે—તે અનંત છે, અવિશ્લિષ્ટ, વિરાટ—સર્વવ્યાપી છે—સર્વ પ્રાણીઓ તે આત્મામાં જીવે છે, તથા પ્રકૃતિની જૂદી જૂદી શક્તિઓ પણ તે આત્માનું જ સ્વરૂપ છે;—જેટલા વિશ્વદેવતાઓ છે તેટલા અધા પુરુષોત્તમ પ્રજાનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ છે—ત્યારે તેને આત્મજ્ઞાન થવા માટે છે. અંતમાં અનુભવ થાય છે કે તે પુરુષોત્તમ ક્ષર અને અક્ષર બને છે; એક છે તથા અનંત છે, પ્રકૃતિથી પર છે છતાં પ્રકૃતિદ્વારા આવિર્ભાવ પામે છે, શુદ્ધાતીત છે છતાં અનંત શુદ્ધોવાળો છે—તે પુરુષોત્તમ અને યજ્ઞ અર્પણ કરવો જોઈએ,—કર્મના દળની ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને નહિ—પરંતુ ઇશ્વર પ્રાપ્તિને માટે.

અર્થાત્ પુકિતનો અને પૂર્ણતાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવાને માણસે વધારે ને વધારે અહંતાથી વિમુક્ત થવાની જરૂર છે. જમતનો સનાતન સાક્ષાત્કાર પણ બતાવે છે કે જેમ જેમ માણસ પ્રકૃતિમાં રહેલા અનંત અને અક્ષર—Impersonal ને પ્રાપ્ત કરે છે, જીવનમાં પણ અનંત અને અક્ષરને જોળે છે, પોતાની અંદર પણ અનંતને જાણે છે તેમ તેમ તે પોતાની અહંતાના બંધનમાંથી વધારે ને વધારે મુક્ત થાય છે અને તેને વધારે શાંતિ, સુખ—અને વિશાળતા પ્રાપ્ત થાય છે. વ્યપ્તિ પોતે જે સુખ, આનંદ સંતોષ વગેરે આપી શકે છે અથવા તો અહંતા જ સુખ મેળવી શકે છે તે હમેશાં ક્ષણિક, ક્ષુદ્ર અને અનિશ્ચિત હોય છે. નિત્ય અહંતામાં રહેવાથી અને તેમાં જ સંતોષ માનવાથી તો આપું જગત્ અનિત્ય અને દુઃખથી ભરેલું જણાય છે. વ્યપ્તિ પોતે હમેશા પરિમિત રહે છે કારણ કે વ્યપ્તિ એ જીવનનો અંતિમ હેતુ નથી. ત્યારે જીવન અનંતતા પ્રત્યે વળે છે ત્યારે તેનું સાર્થક થાય છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કર્મયોગનો બોધ આપતાં આપતાં પણ સૌથી પ્રથમ બ્રાહ્મીસ્થિતિ ઉપર ધ્યાન બાર મૂકે છે, અક્ષરમય જીવન માળવાનો આગ્રહ કરે છે તેનું પણ એ જ કારણ છે. એ અક્ષર, નિત્ય, વિરાટ બ્રહ્મ ઉપર સર્વ કર્મોનો આધાર છે. તેટલા માટે પ્રથમ પોતાની અહંતામય શક્તિને વ્યક્તિત્વમાંથી છોડાવી અનંત બ્રહ્મમય બનાવવી એ મનુષ્યની પ્રથમ આધ્યાત્મિક દરજ્જા છે. એ અનંત બ્રહ્મમાં સર્વ પ્રાણીઓને જોવાથી અહંતા કર્મ દળ અને કામનાઓનાં બંધનમાંથી મુક્ત થાય છે. તેમાં જ જીવવાથી શાંતિ અને આધ્યાત્મિક જીવન મળે છે.

ઉપર બતાવ્યો તે ફેરફાર જીવનમાં કરવો હોય તો તેને માટે એ માર્ગ મનુષ્યને માટે ખુલ્લા છે. ૧. સાંખ્ય અથવા જ્ઞાન માર્ગ. ૨. યોગ-કર્મયોગ. ગીતા આ બંને માર્ગોને સુંદર રીતે સમન્વયમાં બઢાવે છે. જ્ઞાનમાર્ગદ્વારા માણસ પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિને સ્વતંત્ર તથા ઇન્દ્રિયોમાં અધોગતિ પામતી અટકાવે છે, અને તેને આત્મા અને પરમાત્મા પ્રત્યે વાળે છે-દોરે છે. વ્યવસાયાત્મિક બુદ્ધિને એક આત્મા પોતાનામાં તેમજ સર્વમાં વ્યાપી રહ્યો છે તે સત્ય ઉપર સ્થિર કરવી પડે છે તથા કામનાના વિષવિષ ફાંટાઓમાં અને મનનાં વિચારોમાં તેને વહેંચાઈ જતી અટકાવવી પડે છે. આ માર્ગ જે કેવળ પૂર્ણતાથી લેવામાં આવે ને જે પૂરેપૂરો અનુસરવામાં આવે તો, જેવટ કર્મોના સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવામાં તેનો અંત આવે, નૈષ્કર્મ્ય સ્થિતિ-અનંત શાંતિ પ્રાપ્ત થાય અર્થાત્ પ્રકૃતિમાંથી આત્માને વિખૂટા પાડવામાં તેની પૂર્ણતા આવે પણ ખરું જોતાં એવો ત્યાગ, નૈષ્કર્મ્ય અથવા પુરુષ પ્રકૃતિનો ભેદ કરવો શક્ય જ નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંને અભિન્ન તત્ત્વોનું આપું અસ્તિત્વ બનેલું છે. જ્યાંસુધી માણસ પ્રકૃતિમાં છે ત્યાંસુધી તેણે કર્મો કરવાં જ પડે, પછી ભલે તેનાં કર્મો અને અજ્ઞાનીનાં કર્મોમાં આસમાન જમીન જેટલો તફાવત હોય. આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ કરવા માટે સન્યાસ તો જોઈએ પણ કર્મોમાંથી નાશી છૂટવું એ કાંઈ ખરો સન્યાસ નથી, પરંતુ અહંતાનો નાશ કરવો, કામનાઓનો નાશ કરવો એ ખરો સન્યાસ છે. એ સન્યાસ કરવા માટે કર્મનાં ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને છતાં કર્મો કર્યાં જવાં. પ્રકૃતિ બધાં કર્મો કરે છે એ સત્યનો વધારે સાક્ષાત્કાર કરવાથી ફળની ઇચ્છા વધા “ હું કર્તા છું ” એવું કર્તૃત્વાભિમાન પણ જનું રહે છે. પોતે પ્રકૃતિનાં કાર્યોના સાક્ષી છે એ બાવના જન્યત રાખવી જોઈએ. તે પ્રકૃતિનાં બધાં કર્મોના સાક્ષી થવાથી તેનાં ફળમાં આસક્તિ રહેતી નથી ત્યાર પછી અહંતાનું બંધન શિથિલ થાય છે, અને તે અક્ષરપુરુષમાં લય પામે છે. પ્રકૃતિનું સમગ્ર કાર્ય આપણને એ રીતે એક દેખાય છે અને આપણા પોતાના શરીર પ્રાણ અને મનદ્વારા વિરાટ પ્રકૃતિ કાર્ય દરી રહી છે તે સત્ય વધારે સ્પષ્ટ થાય છે અને આપણા આત્મા બધો વખત સાક્ષીરૂપે પ્રકૃતિના કાર્યોથી જુદો છે એ સ્હમભય છે.

અહંતા એ બધાં કાર્યો પોતાનાં છે એમ માનતી હતી તેથી આપણને તે આપણાં લોગતાં હતાં પણ હવે અહંતાનો નાશ થયો છે એટલે એ કર્મો આપણાં નથી પણ પ્રકૃતિનાં છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અહંતાનો નાશ કરવાથી આપણને ચિત્ક્રિતની અલિપ્તતા પ્રાપ્ત થાય છે, નિર્લિપ્ત સ્થિતિ અને ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવાથી સ્વભાવ-પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં અલિપ્તતા મળે છે, એટલે આપણે અકર્મ રહીને દુઃખ થઈ શકીએ એવું નથી, કર્મો કરતાં કરતાં પણ આપણે બંધન રહિત થઈ જઈએ છીએ. કર્મોની શક્તિઓના પૂર વચ્ચે પણ આપણો આત્મા શાંત મુક્ત અને શુદ્ધ રહી શકે છે.

એ પ્રમાણે અવ્યક્ત અક્ષર પુરુષમાં રહેવાથી જે મોક્ષ મળે છે તે જરૂરનો છે, તે સત્ય છે, પણ હજી તેને આપણે સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક દશા માની શકતા નથી, ત્યારે સર્વોત્તમ દશા કંઈ ? સમગ્ર જીવન અને સમગ્ર વિશ્વ એ પ્રકૃતિનો યજ્ઞ છે એમ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. એ યજ્ઞ પ્રકૃતિ પ્રભુ પ્રત્યે કરી રહી છે પણ જ્યાં સુધી આપણામાં અહંતા હોય છે ત્યાં સુધી એ સત્ય આપણે જૂઠી જઈએ છીએ. હવે અહંતા અને કામનાનો ત્યાગ કરવાથી આપણે અક્ષર અવિકારી પુરુષને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, સર્વવ્યાપી આત્મામાં આપણી વ્યક્તિને આપણે લય પમાડીએ છીએ છતાં પણ આપણે આગળ જોયું છે કે કર્મો તો થયાં કરે છે, હવે અહંતા કર્મ કરતી નથી પણ પ્રકૃતિ પોતે કર્મ કરે છે એમ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે, પ્રકૃતિ આપણા પરિમિત વ્યક્તિદ્વારા વર્તે છે, પણ આપણી ચિત્ક્રિત તો અનંતમાં લીન થયલી હોય છે. પણ હવે પ્રકૃતિ શા માટે કાર્યો કરે છે ? અવ્યક્ત અક્ષરમાં કાંઈ કામનાઓ હોતી નથી. તેને કાંઈ હેતુઓ સિદ્ધ કરવાના હોતા નથી, તેને જગતના કાંઈ પદાર્થો ઉપર પોતાના આનંદ માટે આધાર રાખવો પડતો નથી. એ તો પોતાનામાં જ જીવે છે અને આત્માનંદમાં મગ્ન રહે છે. ફળની ઇચ્છાઓ ત્યાગ કરવાનું પણ આગળ કહેવામાં આવ્યું છે. પણ તેનો હેતુ આપણી અહંતાનો નાશ કરવાનો હતો-અક્ષરને પામવાનો હતો. હવે અહંતા નાશ પામી છે અને અક્ષર પુરુષમાં માણસ પોતે જીવે છે, હવે કર્મો શા માટે કરવાં ? હવે યજ્ઞની પણ જરૂર નથી. છતાં પ્રકૃતિ આપણામાં

વ્યાપી રહેલી છે ત્યાં સુધી કર્મો કદાચ ચાલ્યાં કરે. પણ એ કર્મોમાં હવે કાંઈ હેતુ રહેલો નથી, કર્મો કરવાનો હેતુ માત્ર એટલો જ રહે છે કે પ્રકૃતિ માણસની પરિમિત શક્તિ ઉપર કબજો કરી તેની પાસે કાર્ય કરાવે છે, એ પ્રમાણે ફરજિયાત કર્મો પ્રકૃતિને લીધે જ કરવા પડતાં હોય તો જેમ અને તેમ કરીને ઝાઝાં કરી નાંખવા જેમને કારણે કે કર્મ અકર્મ બન્ને હવે સરખાં જ થઈ રહે છે. ક્યું કામ કરવું એ પણ કાંઈ મહત્વની વાત નથી. અક્ષરપુરુષને પ્રાપ્ત કરીને અર્જુન પોતે કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ કરે અથવા તો સન્યાસ લઈ લોકોને બોધ આપે તોપણ શું? કર્મ કરવાં એટલું જ આવશ્યક હોય તો પછી યુદ્ધ જ શા માટે? યુદ્ધ જેવાં કાર્યને લીધે તો રજેશુલુ વૃદ્ધિ પામવાનો પણ સંભવ છે પણ સાત્વિક કાર્ય કરવામાં તો જરાપણ જેરલાભની થીક નથી. એ પ્રમાણે કર્મો કરતાં કરતાં બ્યારે દેહ પડે ત્યારે તે મનુષ્ય અનંત બ્રહ્મ સાથે એકતા કરી મોક્ષ પામે.

ઉપર જે આદર્શ દર્શાવ્યો તે જે ગીતાનો અંતિમ બોધ હોય તો પછી ગીતાનો બધો અર્થ જ ફરી નય અને તેનો હેતુ કદી પણ સિદ્ધ ન થાય. ગીતા તો કહે છે કે ક્યાં કર્મો કરવાં એ તો મનુષ્યે જાણવું જોઈએ. કર્મો પ્રકૃતિને કરવા દેવાં એટલું જ નહિ પણ કર્મમય જીવન યુગ્મરવાને ગીતા આગ્રહ કરે છે. અહંતાને નાશ થયા પછી પણ યજ્ઞને બોક્તા બાકી રહે છે.—મોક્ષારં ચક્ષુ તપસામ્—હજી પણ યજ્ઞમાં હેતુ રહેલો છે. આપણા અસ્તિત્વનું અંતિમ રહસ્ય અક્ષરબ્રહ્મ નથી. ક્ષર, અક્ષર બન્ને એકજ પુરુષોત્તમનાં સ્વરૂપો છે. પરમાત્મા નિત્ય, અવ્યક્ત, અનંત છે; છતાં પણ અનિત્ય વ્યક્ત સાંત છે, પરમાત્મા પોતે પરમ વ્યક્તિ છે તેમાં સર્વ વ્યક્તિઓ સમાઈ જાય છે; એ પ્રજા મનુષ્યના રૂપમાં આવિર્ભાવ પામે છે; એ પ્રજા મનુષ્યનાં હૃદયમાં ખીરાળે છે. આપણને જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે બધાં પ્રાણીઓ એક અક્ષર આત્મામાં જલ્માય છે, અને એ અક્ષરદ્વારા પછી પ્રજામાં સર્વ જગત જલ્માય છે, બ્રહ્મસ્વાત્મન્યથો મયિ (અ. ૪. શ્લો. ૩૪) “આત્મામાં અને પછી મારામાં” જેશે. મનુષ્યની અહંતા, તેનું વ્યક્તિત્વ, સર્વમાં પરમાત્મનાં દર્શન કરતાં તેને અટકાવે છે. કારણકે

વ્યક્તિત્વને વશ થવાથી મનુષ્યને તેના અર્થ જાણવું જ જાન થાય છે. પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યે પોતાની ક્ષુદ્ર, પરિમિત અહંતાનો ઉપયોગ કરવાનો નથી. પણ તેણે પોતાનામાં વ્યાપી રહેલા અક્ષર આત્માને પ્રથમ સાક્ષાત્કાર કરવાની જરૂર છે. જેમાં આપું જમતું આવી રહેલું છે એ અક્ષરમાં ક્ષરનો સમાવેશ થાય છે; એ અવ્યક્તમાં (Impersonal) વ્યક્તિને રચાન છે; શાંત, નિષ્ક્રિય પુરુષ સર્વ કર્મ અને પ્રકૃતિનો આધાર છે, તેમાં પરમાત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જણાય છે. એ પરમાત્મા પુરુષોત્તમ છે તેમાં મોક્ષ થયા પછી પણ કર્મનો યજ્ઞ તે પુરુષોત્તમને અર્પણ કરવામાં આવે છે.

યોગનો ખરો હેતુ અક્ષરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનો નથી, પરંતુ પુરુષોત્તમ સાથે ઐક્ય કરવાનો છે. આપણા સમગ્ર જીવનને પ્રભુમય બનાવવું, તેમાં સતત વસવું, તેની સાથે એક થવું, આપણી ચિત્ત-શક્તિને પ્રભુ ચિત્તકિત સાથે એક કરવી, આપણા ક્ષણિક સ્વભાવને પ્રભુની સનાતન પૂર્ણ પ્રકૃતિની પ્રતિમા રૂપ બનાવવી, વિચારમાં દૈવીજ્ઞાનથી સંચાલિત થવું ઇચ્છાશક્તિ અને કર્મમાં પ્રભુની ઇચ્છાશક્તિને વશ થઈ વર્તવું; પ્રભુન ગ્રેમમાં મગ્ન થઈ આનંદ ભોગવતાં કામનાઓને બૂલી જવી એ જીવનનું પરમ રહસ્ય છે, જીવનનો ખરો હેતુ અને કર્મના યજ્ઞનું સૌથી છેલ્લું પગથીયું છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

“ મુક્તકર્મ ”

ગીતાની મૂળી ભાવના આગલા પ્રકરણમાં જણાવવામાં આવી છે. તે ભાવનાનો ખરેખરો આધાર પુરુષોત્તમની ભાવના ઉપર રહેલો છે, પણ હજી કંઈ તે સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો નથી. એટલે આપણે પ્રથમથી જ એ સિદ્ધાંતને માન્ય એવાની જરૂર પડી હતી. અત્યાર સુધી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને ફક્ત સત્તાઓ આપી દૂર રહે છે. પુરુષોત્તમનો અને અક્ષર-બ્રહ્મનો સંબંધ તથા બ્રહ્મસ્થિતિ અને સંપૂર્ણ શાંતિ અને સમત્વમાં તેનું સ્થાન વગેરે આડકતરી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન પુરુષોત્તમનું નામ પણ દેતા નથી પણ “ પોતાને વિશે બધું કહે છે ” “ હું ” “ શ્રી કૃષ્ણ ”- “ નારાયણ ” “ નરમાં મનુષ્યમાં વ્યાપી રહેલા દેવ ” “ સર્વ ભૂત માત્રનો પ્રભુ ” “ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં અર્જુનનો સારથિ ” વગેરે સ્વવાચક શબ્દો શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન વાપરે છે.

ब्रह्मस्यैवमन्यथा मयि.

(અ. ૪. શ્લો. ૩૫)

તું બધાં પ્રાણીઓને તારા આત્મામાં અને અંતે મારામાં પણ જોશે એવું શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે અર્થાત્ મનુષ્ય વ્યક્તિત્વમાંથી અવ્યક્ત અક્ષરપુરુષને પામે છે અને તેનાદ્વારા અંતે પુરુષોત્તમ પુરુષને પહોંચે છે. ત્રણ ગુણવાળી માયાને તરીને આત્માને અક્ષરબ્રહ્મમાં સ્થિર કરવાથી મનુષ્ય અંતે દૈવીમાયાને ધારણ કરી દૈવીજીવન ગુજારવાને યોગ્ય થાય છે. સાર પછી કર્મો કરવા છતાં પણ મનુષ્ય બંધનમાં આવતો નથી, નિષ્કિંમ પુરુષને પ્રાપ્ત કરી મનુષ્ય અંતે આંતર નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને સર્વ

કર્મો પ્રકૃતિ કરે છે એવો અવગણ કરતાં છેવટ મનુષ્ય પ્રભુલાવને-પ્રભુતાને પ્રાપ્ત કરે છે અને અસાર પછી કર્મો કરવા છતાં પણ તે બંધનમાં આવતો નથી. ગીતાના અંતિમ રહસ્યની આવી પુરુષોત્તમ ભાવ છે. જો એ ભાવ પ્રાપ્ત ન કરી શકાય તો નિષ્ક્રિયશ્વલ પ્રાપ્ત કરી બાહ્ય-સ્થિતિમાં રહેવાથી તો કર્મોનો સમૂહો ત્યાગ થયા વિના રહે નહિ. પુરુષોત્તમ ભાવને જો આપણે સ્થાન આપીએ તો પ્રકૃતિના કર્મોનો ત્યાગ કરી અક્ષરશ્વલ પ્રાપ્ત કરવો એ એક પગથીયું છે, પરંતુ તેનો અંતિમ હેતુ પ્રભુતાની દૈવી પ્રકૃતિ ધારણ કરી જગતમાં કર્મ કરવામાં સમાયશો છે. નિર્ગુણ અક્ષરશ્વલ પ્રત્યે જ દષ્ટિ રાખે તો માણસ જગતનો ત્યાગ કર્યા વિના રહે નહિ. જો પુરુષોત્તમ પ્રત્યે સ્થિર ભાવ રાખે તો આપ્તા ત્રિશ્વને માણસ જીતી લઇને પોતાનું કરે છે. પછી જગત એક જણખાતું મટી “રાજ્યં સમૃદ્ધમ્” “સમૃદ્ધિમય રાજ્ય” થઈ રહે છે. એ રાજ્યને જીતવું હોય તો અહંતાનો નાશ કરો, કામનાઓમાં બંધનો તોડી નાખો. જે માણસ મુક્ત થાય છે તે સ્વરાટ્ અને સમ્રાટ્ થાય છે.

યજ્ઞ કર્મો કરવાથી મોક્ષ મળે છે અને આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જનક વગેરે રાજાઓ પ્રાચીન કાળમાં આ યોગનો આશ્રય લઇને જ સિદ્ધિ પામી ગયા હતા. સમયસુક્ત, કામના રહિત કર્મો યજ્ઞ રૂપે કરવાથી અને આસક્તિનો સર્વથા ત્યાગ કરવાથી તેઓ જીવન્મુક્ત થઈ શક્યા હતા.

કર્મણેષ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદિભિઃ ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૨૦)

એ જીવન્મુક્તજ્ઞા પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્મો કર્યા કરવાં જોઇએ.

લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપश्यन्કર્तુમર્હસિ ॥

“લોકસંગ્રહ તરફ નજર કરી તને પણ કર્મ કરવાં પડે છે.”

યથાચરતિ એદૃસ્તસદેવેતરો જનઃ ।

સ વસ્ત્રમાર્જં કુરતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥

(અં ૩. શ્લો ૨૧.)

એક (આત્મજ્ઞાની કર્મચોગી) પુરુષો જે પ્રભાણે વર્તન કરે છે, તે જ બીજા સામાન્ય લોકો પણ કરે છે. તેઓ જે પાતને પ્રભાણ કરીને માને છે તેને લોક અનુવર્તે છે.

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનાવાસમવાસંધ્યં વર્તે યથ ચ કર્મણિ ॥

(અં ૩. શ્લો ૨૨.)

હે પાર્થ! મારે પોતાને ત્રણે લોકમાં કંઈ પણ કર્તવ્ય કરવાનું રહ્યું નથી તેમ જ અધ્યય એવી કંઈ વસ્તુ નથી કે જે મારે પ્રાપ્ત કરવાની છે. છતાં પણ હું કર્મ જ કરે જઈ છું.

અહિં “યથ” શબ્દનો ભાર ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. “કર્મમાં જ પ્રવૃત્ત રહું છું” ત્યાગ કરતો નથી એવો અર્થ થાય છે.

ચદ્વિ ક્ષાંદં ન વર્તેયં જ્ઞાતુ કર્મણ્યતંત્રિતઃ ।

મમ વસ્ત્રાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વેશઃ ॥

(અં ૩. શ્લો ૨૩.)

જો હું પોતે સાવધાન રહી કર્મમાં સતત પ્રવૃત્ત ન રહું તો મારું અનુકરણ સર્વ લોકો મારે બાણુએ કરવા માંડે અને તેથી

હસ્તીચ્છુરિમે લોકા ન કુર્ચાં કર્મ ચેદદમ્ ।

સંકરસ્થ ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥

(અં ૩. શ્લો ૨૪.)

હું કર્મ ન કરું તો આ લોક નાશ પામે અને હું સંકરતા અને વિનાશનો કર્તા બનું. આખું જગત નાશ પામી જાય, અને બધે વિનાશ થઈ રહે તેનું પાપ મને લાગે.

“જ્ઞાતાઃ કર્મણ્યવિઘ્નાંશ્ચો વધા કુર્વન્તિ મારુત ।
કુર્વાન્નિઘ્નાંસ્તથાડસત્કર્મિકોર્ધુલોઽક્લિષ્ટમ્ ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૨૫)

જે પ્રમાણે અગ્નિ ભેડા આસક્ત થઈને કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષે ભેડાસંગ્રહને અર્થે આસક્તિ રહિત થઈને કર્મો કરવાં ભેદ્ય છે.

“ ન કુશ્ચિમેવં જ્ઞાનચેદ્જ્ઞાનાં કર્મસંનિવામ્ ।

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૨૬)

અગ્નિ અને કર્મના દ્વયમાં જેઓ આસક્ત છે તેના માણસોના મનમાં જ્ઞાની માણસે બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ. તેમને તો બધાં કર્મો કરવામાં હોરવા અને પોતે જોગમાં યુક્ત થઈને જ્ઞાનપૂર્વક કર્મો કરવાં. આ સાત શ્લોકો ગીતામાં સૌથી વધારે જગતમાં છે.

પણ ઉપર જણાવ્યા તે શ્લોકોનો અર્થ શો થાય છે તે આપણે સ્પષ્ટ રીતે સ્ફુટજવાની જરૂર છે. કારણકે આજકાલના ધણા ભેડાની વૃત્તિ પોતાને ફાવતું હોય તેટલું શોધી લેવાની છે, એટલે તેઓ ધર્મશાસ્ત્રમાંથી પણ સમાજસેવા, મનુષ્યજાતિના મહા માટે મહેનત કરવી વગેરે બાબતોને ટેકો મળે તેવા ભાગે ફાવે ત્યાંથી ઉપાડી લે છે, પણ એ બધાં કાર્યોમાં પણ અનેક વસ્તુઓ પ્રત્યે તેઓ આસક્તિ રાખે છે. ગીતામાં પરાપકાર વૃત્તિને ઉત્તેજન આપે એવાં કાર્યો કરવાની સંમતિ ઉપલા શ્લોકોથી મળે છે, એમ કેટલાક ભેડા માને તો તે જલ છે. એમાં તો પ્રભુ સાથે આધ્યાત્મિક એકતા કરવાની જગત્વ ગીતા જણાવે છે. જગત્ સાથે પણ એકતા કરવાનું કહેવામાં આવે છે, કારણકે પરમહત્ત્વ જગત્માં રહે છે અને જગત્ પ્રભુમાં રહેલું છે. બુદ્ધિએ સમજાવે આશીન રહેલું એટલું જ ગીતા કહેવા માંમતી વધી જાય તો બુદ્ધિએ સમજાવે ગાણુ રહેલું એટલો ગીતાનો સાર નથી,

પરંતુ પ્રભુતામાં વ્યક્તિનો હવ કરવો એ તેનું તાત્પર્ય છે. અહંતાને પ્રભુની વેદી ઉપર હોમી દઈ પ્રભુમયજીવન આજવું એ ગીતાનો બોધ કેવળ નૈતિક નથી પણ આધ્યાત્મિક છે. આજકાલના લોકોની બુદ્ધિ અહંતાનો લાગ કરવા તરફ વળેલી છે ખરી, પરંતુ હજી સુધી તે સ્વાર્થી અને હિસાબ ગણનારી છે—હજી તે બુદ્ધિપ્રધાન છે. દેશભક્તિ, મનુષ્યસેવા, મનુષ્યજાતિની સેવાનો ધર્મ, વગેરે આદર્શો ધણા સારા છે, તેમનાથી માણસ વ્યક્તિમત, સામાજિક, અથવા તો પ્રગતીય અહંતામાંથી કદાચ છૂટી શકે, અને પોતાની એકતા સર્વ જોડે સાધી શકે, અલખત, એ પ્રકારની એકતા, આધ્યાત્મિક એકતા સિવાય પૂર્ણ તો કદી થઈ શકે નહિ. પણ ગીતા તો આપણને તેનાથી પણ ઉંચે ઉડવાને સંબોધન કરે છે. ઉપર જાણ્યા તો આદર્શો તો માત્ર પમથીયાની ઝરજ સારે છે.

હિંદુસમાજનું વલણ પહેલેથી સમાજમાં વ્યક્તિને ગૌણ સ્થાન આપવાનું છે, તોપણ આર્યાવર્તની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિ પહેલેથી વ્યક્તિપ્રધાન અને સ્વતંત્રતા પ્રિય છે. એટલે ગીતા જેવા પ્રતિભાશાળી પુસ્તકમાં, વેદમાં સ્વરાટનો જે આદર્શ વ્યક્તિને માટે મૂકવામાં આવ્યો હતો તે બુલાખ જવાનો સંભવ નથી. વેદના આદર્શ પ્રમાણે દરેક માણસે સ્વરાટ અને ઋષિ થવું જોઈએ. વ્યક્તિને આદર્શ પોતાના બંધનો તોડી પર જવું એવો હતો, પણ તે જનસમાજમાં પોતાનું અસ્તિત્વ બૂલી જમને નહિ, પરંતુ પોતાનામાં પ્રભુતા પ્રગટાવીને. ગીતા જે સિદ્ધાંત આપે છે તે સામાન્ય માણસ માટે નહિ પરંતુ સૌથી વધારે આગળ વધેલા મનુષ્ય માટે છે—આગળ વધેલા એટલે લઘુવૈયા કે બહેલા નહિ પરંતુ જેમણે પોતાનું અસ્તિત્વ અને સ્વભાવ-પ્રભુને અર્પણ કરી દીધા છે તેમને માટે છે.

ગીતામાં જે યોગ કહેવામાં આવ્યો છે તેનો હેતુ એ છે કે ત્રિગુણ-રથી માયામાંથી માણસે પ્રભુની સાથે અસ્તિત્વમાં અને સ્વભાવમાં એકતા કરવી. જ્યારે એ આહીરિયતિને મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને અહંતાને બૂલી જઈ પોતાની જાત અને જગતને બૂલાં જોતો નથી પરંતુ સર્વ પોતાનામાં જુવે છે—સર્વ પ્રભુમાં જુવે છે ત્યાર પછી તે ક્યાં કર્મ કરશે ? એવા માણસનાં કર્મોનો સ્વાર્થી કે પરમાર્થી કયો હેતુ રહે છે ? અર્જુન

ઉપર જણાવ્યો તે પ્રશ્ન પૂછે છે પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ એનો ઉત્તર જૂદા દષ્ટિ-
બિન્દુથી આપે છે. એવા મુક્ત માણસને કર્મ કરવાનો હેતુ, ઇચ્છાઓ
અથવા કામનાઓ વગેરે હોઈ શકે નહિ, કારણ કે તેમનો તો સંપૂર્ણ
ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે. એવા માણસનાં કાર્યમાં નીતિનું પાલન કરવાનો
હેતુ પણ હોઈ શકતો નથી કારણ કે ત્રણ ગુણથી પર થવાનો તેનો આદર્શ
હોવાથી નીતિ-અનીતિ પણ તેને કાર્યમાં પ્રેરતી નથી. પોતાની આધ્યાત્મિક
ઉન્નતિ કરવાના હેતુથી કર્મો કરવાની અગત્ય પણ હવે રહી નથી. કારણ
કે હવે તો સિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ઉત્તરમાં કહે છે કે તેનો
હેતુ માત્ર એટલો જ હોય છે કે લોકસંગ્રહ કરવો, મનુષ્યજાતિને ટકાવી
રાખવી. ચિકીર્ણુલોકસંગ્રહમ્ । મનુષ્યજાતિની પ્રગતિ થયા કરે છે, અને
આખો સમાજ કદી પણ નાશ પામતો નથી, પરંતુ પ્રભુ પોતે તથા
જગતના ઉત્તમોત્તમ માણસો પોતાના દૃષ્ટાંતથી સમાજનું જીવન ટકી રહે
એવાં તરવો શીખવે છે તેથી સમાજ ટકી રહ્યો છે, મનુષ્યજાતિ જીવે છે.
જે માણસો સમાજને મોખરે ચાલતા હોય છે; તથા જોયો ઉત્તમ હોય છે
તેઓ સમાજના સ્વાભાવિક નેતાઓ હોય છે. કારણ કે તેઓ પોતાના
દૃષ્ટાંતથી માર્ગ દર્શાવે છે એટલું જ નહિ. પરંતુ જનસમૂહ પોતાની
સમક્ષ કેવા આદર્શો રાખવા તે પ્રભુ તેઓ બતાવે છે. જે માણસ પોતે
પ્રભુભાવને પ્રાપ્ત થયો છે તેને કયું ઉદાહરણ આપી શકાય? તે પોતે
કયો આદર્શ પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખશે?

અર્જુન પોતાના વિચારોને બરાબર રહમજી શકે તેટલા મારે શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાન પોતાનું દૃષ્ટાંત તેને આપે છે. તે અર્જુનને કહે છે “હું પણ
કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહું છું, તે મારે બધા માણસો જાણ છે, તારે પણ કર્મનો
માર્ગ જ અનુસરવો જોઈએ. જે પ્રમાણે હું વર્તન કરું છું તે પ્રમાણે
તારે પણ વર્તન કરવું જોઈએ. મારે કર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી, છતાં
પણ હું કર્મ કરું છું હું પોતે ઈશ્વર છું, મને ઇચ્છાઓ નથી છતાં પણ
હું કર્મ કરું છું. તારાં કર્મનો આધાર પણ એવો જ હોવો જોઈએ. હું
તારો આદર્શ છું. હું મનુષ્યોને આદર્શ બતાવું છું. હું પોતે તારો માર્ગ
અને તારો અંતિમ પ્રાપ્ત છું. માણસો મારો માર્ગ જાણતા નથી, તેઓ

હું કાર્ય કરું છું તેને રહસ્યજ્ઞતા નથી. જ્યારે તું મુક્ત માય ત્યારે તું પણ વ્યક્તિત્વ દ્વારા પ્રભુમયજીવન ગાળવાને તૈયાર થઈને જે પ્રમાણે હું અવતાર રૂપે જગતને દર્શાવું છું તે પ્રમાણે તું મનુષ્ય રૂપે પ્રભુમયજીવન ગાળ. સામાન્ય માણસો અજ્ઞાનમાં રહેલા હોય છે. મુક્તપુરુષ પ્રભુમાં-ગ્નમાં-સદૈવ રહે છે. પરંતુ જગતનો લાભ કરીને તેણે મનુષ્યજાતિ પાસે ભયંકર દર્શાવું મુકતું જોઈએ નહિ. કર્મનો જે તંતુ હું વણી રહ્યો છું તેને કાપી નાંખવો એ હિતકારક નથી. મનુષ્યજાતિની આખી સૃષ્ટિ મેં એવી રીતે જોડી છે કે તેમાં મનુષ્યો અધોગતિમાંથી ઉન્નતિ કરી શકે. તેના પહેલા પગથીયાઓનો વિરરકાર કરવો યોગ્ય નથી. પ્રભુમયજીવન મગ્નનાર મુક્ત માણસ સર્વ કર્મો કરી શકે છે. વ્યક્તિમાં, સમાજમાં, યુદ્ધમાં, હૃદયમાં સ્ત્રીરનાં બધાં કાર્યો એમાં છે-એને પોતાને માટે નહિ પરંતુ પ્રભુને માટે-જગતમાં વ્યાપી રહેલા, સર્વમાં વ્યાપી રહેલા, પ્રભુને માટે તેણે કર્મો કરવાં જરૂરનાં છે. કારણકે ધર્મને ધર્મને બધાં મનુષ્યો અતિ પ્રમુને કર્મમાર્ગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે. મુક્ત માણસના કર્મોમાં અને સાધારણ માણસના કર્મોમાં બહારથી કેપાર્શ આવી એવો કોઈ ફેર હોતો નથી. પરંતુ તેમની આંતરદશા અને લાવના તદ્દન જુદી હોય છે. કમે કમે એવો માણસ પોતાના દર્શાવેલી જીવ્યઓને પોતાના જેવા થવા માટે આકર્ષણ કરે છે. મુક્ત માણસ મનુષ્યજાતિના સમૂહને ઉચ્ચવાની ગરમડીના જેવો છે.

અર્થઃ જમવાન પોતાનું અવતારરૂપી દર્શાવું મુક્ત માણસને માટે આકર્ષક તરીકે મૂકે છે, તેને અર્થ વણેજી ઉડે છે, કારણકે ચીતાનો મુક્તકોનો સિદ્ધાંત અર્થ આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. ચીતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મુક્ત માણસ કયો ગણી શકાય ? ઉત્તરમાં આપણે કહીશું કે જે માણસ પ્રભુત્વ પામવાને સમર્થ થયો હોય છે અને જે પ્રમાણે પ્રભુ જગતનારૂપે કર્મ કરે છે તેવી રીતે મુક્ત માણસ પણ કર્મ કરવાને તૈયાર હોવો જોઈએ. પણ પ્રભુને એકલો શું ? પ્રભુની દૈવી પ્રકૃતિ કોને કહેવાય ? એને સમજાવેલ બહાર, નિષ્કિય, અવ્યક્ત (Impersonal) બધામાં વર્ષ જાયે નથી કારણકે કેવળ અજ્ઞાનજાતના સંસ્કારોમાંથી માણસને કર્મ રહિત

શવાને પરિણામે જે શાંતિ મળે છે તેવી શાંતિ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રભુત્વ ક્ષરબ્રહ્મમાં પણ ન જ સમાઈ શકે, કારણકે તેમાં પુરુષ પ્રકૃતિને વશ વર્તે છે. પુરુષોત્તમ બ્રહ્મની દૈવીપ્રકૃતિમાં-દૈવીમાયામાં-ક્ષર અને અક્ષર બંનેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પુરુષોત્તમ બ્રહ્મ પોતે ક્ષરની પેઠે કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી કારણકે તે પ્રકૃતિથી પર હોય છે. અને પોતાની શક્તિ, માયા, પ્રકૃતિદ્વારા કાર્ય કરે છે, પણ તેનાથી પર હોય છે. તે પોતે એને વશ થતો નથી, તે પોતે ત્રણ ગુણોથી પર થઈ શકે છે, અને મન, પ્રાણ શરીરમાંથી તેના કાર્યને છૂટકા પાડી શકે છે. “ કર્તારમકર્તારમ્ ” અકર્મ રહેનાર કર્મના કર્તા-પ્રભુ છે. “ આરે વર્ણોને મેં ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે બનાવી છે-તે બધાંનો કર્તા અને અભ્યય અકર્તા એવો મને જાયુ. ” ન માં કર્માણિ લિપ્યન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા । (અં ૪. શ્લો. ૧૪)-મને કર્મો ભેપન કરી શકતાં નથી અને મને કર્મના ફળની પણ સ્પૃહા નથી.

પરંતુ પ્રભુ પોતે નિષ્કલ્મ, અક્ષર, સાક્ષી રૂપ જ હોય છે એવું નથી. વિશ્વની એકે એક ક્રિયામાં પ્રભુ વ્યાપી રહેલો છે, તેમાં એની ભાવના અને શક્તિ વ્યાપી રહેલી હોય છે, એની જ્ઞાનશક્તિ પ્રમાણે આત્મ જગત આલે છે.

પણ જગતની ક્રિયાત્મક શક્તિથી પર, પુરુષોત્તમ, ગુણોથી પણ પર છે “ નિર્ગુણોગુણી ” તે પોતે પ્રકૃતિના કોઈ પણ ગુણોથી બંધાતો નથી. અને ગુણોનો સરવાળો કરવાથી તેનું સ્વરૂપ જાણી શકાતું નથી. તે પોતે જ સર્વ પ્રકૃતિના ગુણોનો કર્તા છે. અને પોતાની સ્વેચ્છાએ ચાહે તે ગુણને ઉપયોગ કરે છે એ પોતે અનંત સન્નિધાનંદ છે. પણ તે પોતે કેવળ અક્ષર બ્રહ્મ નથી. કેવળ ચૈતન્યરૂપ જ નથી, પરંતુ આદિ એક અસ્તિત્વને કારણ કરનાર પરમાત્મ સ્વરૂપ જ છે. તે એક વ્યક્તિ છે અને વ્યક્તિની પેઠે સર્વ માનુષી સંબંધો બાંધી શકે છે એ પોતે સખા છે, મિત્ર છે, પ્રિયજન છે, ગુરુ છે, પ્રભુ છે, નાય છે, છતાં સર્વ સંબંધોથી પર સ્વતંત્ર છે. મુક્ત માણસ પણ પોતાની સિદ્ધિના પ્રમાણમાં એવો જ થઈ શકે છે. પોતાના વ્યક્તિત્વમાં અવ્યક્ત (impersonal) અને ગુણમાં નિર્ગુણી થઈ જાય છે. સર્વ સંબંધોમાં રહેલો હોવા છતાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કે

સમાજના સંબંધથી તે બંધાઈ જતો નથી. તે પોતે તો સ્વતંત્ર જ રહે છે, ધર્મનું અનુસરણ કરતો દેખાય છે, તોપણ ધર્મથી બંધાતો નથી. રજોગુણી મનુષ્યને કર્મ પ્રત્યે જે પક્ષપાત હોય છે તે, અથવા તો મત્વગુણી સન્ધ્યાસીને શાંતિ અકર્મ વગેરે માટે જે મોહ હોય છે તે બન્નેમાંથી એક પણ સંપૂર્ણ આદર્શ નથી. એ પૂર્ણતા તો પુરુષોત્તમ સ્વરૂપમાં રહેલી છે જેમાં ક્ષર, અક્ષર, કર્મ, જ્ઞાન વગેરેના વિરોધો લય પામી જાય છે.

રજોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા માણસોને જ્યાંસુધી પોતાના સ્વભાવને અનુકૂળ વિશ્વજીવન-પ્રકૃતિનાં કરણોનો જેમાં સંપૂર્ણ ઉપયોગ થાય એવું જીવન-જગતમાં ગાળવાનું મળે નહિ ત્યાંસુધી તેને કદી સંતોષ થતો નથી. એવા માણસો તો હમેશાં કહે છે કે અમારો પૂર્ણતાનો આદર્શ એવો છે કે જ્યાંસુધી આખી મનુષ્યજાતિ પૂર્ણતાને પામે નહિ, જ્યાંસુધી મનુષ્યની અંદર જે દૈવી-શક્યતાઓ રહેલી છે, તે બહાર વિકાસ પામે નહિ, ત્યાં સુધી અમે સંતોષ પામી શકીએ નહિ. મનુષ્યને જે જૂદાં જૂદાં કારણો, જૂદી જૂદી ઇન્દ્રિયો આપેલી છે, તેનો ઉપયોગ હોવો જ જોઈએ. તેની બાહ્ય સંપૂર્ણતા ક્યાંથી હોઈ શકે ? દરેક માણસને એનો પોતાનો સ્વભાવ લાગેલો હોય છે, અને એની પૂર્ણતા માટે પણ એ સ્વભાવ સાધનભૂત હોવો જોઈએ. દરેક માણસે તેના સ્વભાવને અનુસરીને પૂર્ણતાને પામવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. તે સ્વભાવનું અનુકરણ જીવનમાં રહીને થવું જોઈએ-જીવનનો ત્યાગ કરીને નહિ.

ગીતા કહે છે કે એ દલીલમાં સત્ય રહેલું છે. આદર્શની સંપૂર્ણતા તો ત્યારે જ થઈ ગણાય કે જ્યારે મનુષ્યમાં પ્રભુત્વ પ્રમટે, અને જીવનમાં પ્રભુનો આવિર્ભાવ થાય. પણ એ આદર્શ કેવળ બાહ્યજીવનમાં તમે શોધશો તો તમને તે જડશે નહિ, તમે જૂલા પડશો, કારણ કે તમે પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તન દરશો, એના ગુણોને વશ થશો અને હંદના પાશમાં સપડાશો-અને ખાસ કરીને રજોગુણની સાંકળ રૂપ કામનાઓ-વાસનાઓ તમને છોડશે નહિ-વાસનાઓને જરા પણ સ્થાન મળ્યું તો ક્રોધ, શોક, આસક્તિ, વગેરે ઉભાં થશે અને ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે કામરૂપેણ કૌતેય કુષ્પૂરે-જાનહોત ચ । (અ० ૩. શ્લો० ૩૯) “ વાસના-કામનાઓ રૂપી દુષ્પૂર

ન યુગાવી શકાય એવા દાવાનળથી જ્ઞાન આગ્છાદિત થઈ ગયું છે” વળી કામ ક્રોધનું વર્ણન કરતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે આવૃત્તં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્ય ચૈરિણા । (અ० ૩. શ્લો० ૩૯) “જ્ઞાનીઓના નિત્ય-વૈરી રૂપ કામનાથી જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું છે.” જેવી રીતે ધૂમેનાત્રિયતે વહ્નિર્યથાદર્શો મલ્લેન ચ । (અ० ૩. શ્લો० ૩૮) ધૂમાડાથી જેમ અગ્નિ ઢંકાઈ જાય છે અથવા તેા કચરાથી જે પ્રમાણે આરસી ઢંકાઈ જાય છે તે પ્રમાણે કામનાઓથી જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું છે તેટલા માટે પ્રથમ તેના નાશ કરી શુદ્ધ, સમ, સાત્વિક આત્મભાવમાં રહેતાં શીખવું જોઈએ. તે કામનાઓ કયાં રહે છે? इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । (અ० ૩. શ્લો० ૪૦) ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ એનાં રહેઠાણ છે. તેનાથી આપણામાં અપૂર્ણતા આવી જાય છે. માટે એમાં જ પૂર્ણતા શોધવાથી તમને કદી પૂર્ણતા મળશે નહિ. તમારો એ પ્રયત્ન વ્યર્થ છે. રજોગુણી, કર્મપ્રધાનવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ-આત્માની નિવૃત્તિ, નિષ્ક્રિયતા ઉમેરો, તેને પ્રાપ્ત કરો. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી પર થવાનો પ્રયત્ન કરો, આત્મામાં સ્થિર થાઓ. જ્યારે આત્માની અનંત શાંતિ મેળવશો ત્યારે મુક્ત અને દેવીકર્મો કરી શકશો.

નિવૃત્તિપરાયણ અને ત્યાગવૃત્તિવાળા માણસને જીવન અને કર્મ જ્યાં જ્યાં અને ત્યાં ત્યાં અપૂર્ણ જ દેખાયા કરે છે. શું કર્મ અને સંસાર બંધનરૂપ નથી? સ્વભાવ અપૂર્ણ હોવાથી બધાં કર્મો પણ અપૂર્ણ રહી જતાં નથી? કર્મ કરવાનો મૂળ આવેશ જ રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થતો નથી? રજોગુણમાંથી જ ઇચ્છાઓ થાય છે, તેનાથી જ જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે તેનાથી ઢંદો-સુખ, દુઃખ, હર્ષ શોક-વગેરે માણસને પીડે છે. પ્રભુ જગત્માં છે, પણ તે જગતનો નથી; પ્રભુ સંપૂર્ણ ત્યાગનો અધિષ્ઠાતા છે, કાંઈ કર્મનો નિર્માતા અને બોડતા નથી. આપણાં કર્મોનો ખરો પ્રભુ વાસનાઓ-કામનાઓ છે, અને કર્મોનું કારણ અજ્ઞાન છે. જગત્માં ક્ષર-પુરુષ રૂપે પરમેશ્વર લીલા કરે છે તે પણ સંપૂર્ણ લીલા નથી. એ સત્ય તો જગત્ પ્રત્યે દૃષ્ટિ નાંખતાં આપણને એકક્રમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જગત્ તો અજ્ઞાનને લીધે આલી રહેલી ઘટમાળાના જેવું છે, તેમાંથી

આત્મા વારે વારે જન્મ મરણના ફેરામાં આવ્યા કરે છે, કામનાઓનો ત્યાગ કરવો એટલું જ બાક નથી-કર્મનો મુઠ્ઠો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ત્યાર પછી જ શાંતિ અને નિવૃત્તિની નિષ્ક્રિયતામાં સ્થિત થઈ આત્મા કેવળ અક્ષરબ્રહ્મમાં શય પામી જાય. ઉપરની દલીલોનો ઉત્તર આપતાં ગીતા જરા સુરકેશીમાં આવી પડે છે, કારણકે એમાં રજોગુણી માણસની દલીલો કરતાં વધારે સત્ય સમાયલું છે. છતાં એ સિદ્ધાંતથી રજોગુણીવૃત્તિ કરતાં વધારે હૃદયશાન થવાની ખીંક છે. એનાથી મનુષ્યજાતિની પ્રગતિને ધોડા પહોંચવાનો ભય છે. આરે એકદેશીય સત્યને માણસો વળગી રહી જુસ્સાવાર આપામાં તેને શૂંકે છે ત્યારે તેનાથી સત્યની જ્યોત જોટલી પ્રકાશે છે તેટલો જ અધકારનો છાયો પથ્થુ તેમાં રહેલો હોય છે. રજો-ગુણી માણસની બુદ્ધિ થાય તો તેને વારેવારે અવતાર ક્ષત્રિ જન્મમરણના ફેરામાં વધારે રહેવું પડે એટલો જ ચેરલાભ તેના માર્ગમાં રહેલો છે પણ નિવૃત્તિપ્રધાન ત્યાગીના આદર્શમાં તો, ગીતાના મત પ્રમાણે, આત્મા જન્મતલો નાશ થઈ જવાનો ભય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતે પથ્થુ કહે છે કે જો હું પોતે કર્મનો ત્યાગ કરવાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તન કરું તો સંકરસ્થ ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ (અ. ૩ શ્લો. ૨૪) હું જગતમાં અવ્યવસ્થાનો કર્તા થાઉં અને આખી મનુષ્યજાતિનો નાશ કરનારો મહાઉં. કહાય એક માણસના ત્યાગથી જન્મતલો નાશ ન થાય તોપણ ધણો યુદ્ધિભેદ તો જનસમાજમાં ઉપસ્થિત થસા વિના રહે નહિ. અને તેથી મનુષ્યજાતિની પ્રગતિમાં અડચણ આવે.

ઉપર જણાવ્યાં તે કારણોને ક્ષીધે નિવૃત્તિ અને ત્યાગ એ બન્ને વૃત્તિઓને માણસે જીવની જોઈએ અને એમની અપૂર્ણતાઓ જાણવી જોઈએ. એ ભાવનામાં મનુષ્યમાં રહેલું પ્રજુત્વ અને સ્વકર્મમાં પ્રજુતું સર્વબાપી સ્વરૂપ ઉમેરાવું જોઈએ. પ્રજુ કેવળ અક્ષર, શાંતિમય, નિર્મલ, નથી, પણ કર્મમાં પણ તે છે. અક્ષર પુરુષની નિષ્ક્રિયતા અને પ્રકૃતિથી તેની નિર્લિપ્તતા તેમજ આત્માના આવિર્ભાવ માટે કર્મ પ્રત્યે તેની અનિ-વાર્ક પ્રવૃત્તિ, એ બન્ને વૃત્તિઓ જન્મત રૂપ મહાન યજ્ઞ-પુરુષ યજ્ઞ-માલે તે હેતુથી જ અસ્તિત્વમાં રહે છે. એ બન્ને વૃત્તિઓ એક પીંજનો કેવળ

વિરોધ કરનારી નથી પણ પ્રભુના આવિર્ભાવની જૂદી જૂદી અને અન્યો-ન્યની પોષક વૃત્તિઓ છે. પુરુષોત્તમ સ્વરૂપમાં એ ગુનેની પૂર્ણતા સમાયલી છે. ગીતામાં અવતારધારી શ્રીકૃષ્ણ રૂપે પુરુષોત્તમ પ્રભુ અર્જુનને સંબોધે છે. મુક્ત માણસ પણ પ્રભુ જે પ્રમાણે કર્મો કરે છે તે પ્રમાણે દેવીપ્રકૃતિ મેળવી કર્મો કરે છે, તે કદી અકર્મ થતો નથી. અજ્ઞાનના અંધકારમાં અને જ્ઞાનની જ્યોતમાં પ્રભુ મનુષ્યજાતિમાં કાર્ય કરી રહ્યો છે. એ પ્રભુને જાણવો એ આપણો અંતિમ ધ્યેય છે, પણ તેને કેવળ નિષ્ક્રિય રૂપમાં, નિર્ગુણ સ્વરૂપમાં જાણવો એ સંપૂર્ણ સત્ય નથી.

“ મારો અવતાર અને મારાં કર્મો દિવ્ય છે એવું જે જાણે છે, ” અર્થાત્ અહંતા અને કામના રહિત હોવાથી અને દેવીપ્રકૃતિથી તે બધાં દિવ્ય છે એવું જે જાણે છે તે કર્મોથી બધાતો નથી. માણસને આખરે મોક્ષ મેળવીને, જન્મમરણથી રહિત થવું હોય તોપણ પુરુષોત્તમનો સાક્ષાત્કાર જરૂરનો છે. ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે :-

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति संशुन ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૯)

“ હે અર્જુન ! જે માણસ મારો જન્મ અને મારાં કર્મો દિવ્ય છે એવું જાણે છે, તે દેહનો ત્યાગ કરીને પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે, ” અર્થાત્ તે માણસ પોતાનું પ્રભુત્વ જાણીને મુક્ત દશાને પામે છે. પ્રથમ તે પ્રભુનો જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે એમ જાણે છે અને અંતે પોતે પણ શરીર પ્રાપ્ત મન વગેરેથી મુક્ત છે એવો સાક્ષાત્કાર કરી પ્રભુ જોડે એકતા પામે છે, અને જન્મ મરણથી છુટી મને પ્રાપ્ત કરે છે ‘ અજોડપિ સન્નિવ્યમાત્મા ’ એ જ્ઞાન વડે તે માણસ અજ, અવ્ય, આત્મસ્વરૂપ મને પ્રાપ્ત કરે અને પોતાના ચૈતન્ય સાથે મારું ચૈતન્ય એક કરે છે અને મૂતાનામિશ્રિતો ડિપિસન્ જો કે હું જૂત માત્રનો ધમિર છું તોપણ મારી પોતાની દેવીપ્રકૃતિનો આધાર લઇને હું આત્મમાયાશક્તિ વડે અવતાર ધારણ કરું છું. મનુષ્ય પણ દેવીપ્રકૃતિ પ્રાપ્ત કરી જૂત માત્રના પ્રભુ જોડે એકતા કરી, તે એકતામાં સ્થિર થઈ દિવ્ય કર્મો કરે છે. .

પ્રકરણ ૧૨ મું.

અવતાર અને દિવ્યકર્મ.

૧.

શક્યતા.

આગલા પ્રકરણમાં જે યોગને વિશે કહેવામાં આવ્યું તે યોગની પ્રણાલીમાં કર્મ અને જ્ઞાન બન્ને એક થઈ જાય છે. એ યોગમાર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક કર્મેની યજ કરવાનો છે, અને કર્મો જ્ઞાનમાં સંપૂર્ણતા પામે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનના પાયા ઉપર કર્મો રચવામાં આવે છે. એ યજ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ પરમાત્માને અર્પણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. તે પુરુષોત્તમ આપણા યોતાના અંતરમાં નારાયણ સ્વરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. અર્થાત્ તે આપણા અસ્તિત્વનો, કર્મેની સ્વામી છે અને કોઈ વાર અવતાર રૂપે બાહ્યજગતમાં મનુષ્યસ્વરૂપ પણ તે ધારણ કરી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને વાતમાં ને વાતમાં કહી ગયા છે કે “આ યોગ ધણો પ્રાચીન છે અને પૂરાતન કાળમાં મેં યોગે વિવસ્વાન-સૂર્યને તે કહ્યો હતો, વિવસ્વાને મનુને કહ્યો, અને મનુએ ઇક્ષ્વાકુને આપ્યો. એ પ્રમાણે રાજર્ષિઓમાં પરંપરાથી ચાલતો આવેશે આ યોગ કાળે કરીને નષ્ટ થયો. હું અત્યારે તે જ યોગનો તને બોધ કરું છું, કારણ કે તું મારો ઇષ્ટ છે, મિત્ર છે, સખા છે, આ પ્રમાણે જે વિચારો યોગને વિશે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને દર્શાવ્યા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે બીજા યોગમાર્ગના કરતાં આ યોગ ઉત્તમ છે, કારણ કે અન્ય માર્ગદ્વારા વિશિષ્ટ દેવતાની પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા તો અક્ષરબ્રહ્મની નિષ્ક્રિય શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, બ્યારે આ માર્ગે જતાં સંપૂર્ણ અને સમગ્ર ગૂઢજ્ઞાન મળે છે. આ માર્ગે દૈવી-શાન્તિ, દિવ્યકર્મો અને દિવ્યજ્ઞાન, ભક્તિની પરાક્રાંત સધળાં એકતામાં ભય પામેલાં હોય છે. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ

સ્થિતિ આ યોગમાં શક્ય છે. માણસની બધી શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાની અગત્ય સ્વીકારી આ યોગ તેમને એક કરવાનો માર્ગ બતાવે છે. જે પ્રમાણે પ્રભુના સ્વરૂપમાં સર્વ વ્યક્ત જગતના-ગૂઢાં ગૂઢાં સ્વરૂપો એકતાને પામે છે તે જ પ્રમાણે સર્વ યોગમાર્ગો પણ આ માર્ગમાં એકતાને પામે છે. કેટલાક લોકો ગીતામાં ચિત્તશુદ્ધિ અર્થે કરવામાં આવતો કર્મયોગ કહેવામાં આવ્યો છે એવું માને છે પણ તે ખરાખર નથી, કારણ કે તે યોગમાર્ગમાં કર્મોના ઉપયોગ થઈ રહેતાં તેમનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે, પરંતુ અહિં જે યોગ કહ્યો છે તે સર્વ યોગમાર્ગોનો સમન્વય કરનાર સંપૂર્ણ અધ્યાત્મયોગ છે અને તે યોગ દ્વારા માણસની વિવિધ શક્તિઓને પ્રભુ પ્રત્યે વાળીને ઉન્નત બનાવવામાં આવે છે.

અર્જુનને શંકા થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન (સ્થૂલસ્વરૂપ) તો હમણાં જ જન્મ્યા છે તે છતાં વિવસ્વાન-સૂર્ય ભગવાનને તેમણે આ યોગ કેવી રીતે શીખવ્યો ? કારણ કે વિવસ્વાન તો સૂર્યવંશના આદિ પુરુષ છે અને વિશ્વની એક આદિ વિભૂતિ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનના પ્રજ્ઞાના ઉત્તરમાં સર્વ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં પ્રભુ પોતે બિરાજી રહેશે છે અને તે સર્વ જ્ઞાનનો આપનાર છે એવો તાર્કિક વિચાર આપતા નથી. પ્રભુએ પોતે તે જ્ઞાન સૂર્યદેવને આપ્યું અને તે દેવ આંતર તેમજ બાહ્ય બન્ને પ્રકારના જ્ઞાનનો પ્રેરક છે-ગાયત્રીમંત્રમાં જણાવ્યું છે કે “ સવિતા-સૂર્યદેવતું વખાણુવા લાયક તેજ (જ્ઞાન) આપણી બુદ્ધિને (જ્ઞાનના માર્ગમાં) પ્રેરે છે.” એ પ્રમાણે સૂર્યને જ્ઞાનનો પ્રેરક ગણવામાં આવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને આગળ એકવાર સુક્ત પુરુષને કર્મ કરવાનો બોધ આપતાં જે પ્રમાણે પોતાની જાતને દર્શાવે તરીકે આગળ મૂકી હતી—

ન મે પાર્યાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।

(અ. ૩. શ્લોક ૨૨)

હે અર્જુન ! મારે ત્રણે લોકમાં કંઈ પણ કર્તવ્ય કરવાનું રહ્યું નથી તોપણ હું કર્મ કરું છું. તે જ પ્રમાણે અહિં પણ પોતાની જ જાતને અવતાર-પ્રભુ તરીકે તેઓ જાહેર કરે છે.

“ગુરુ” ના પ્રકરણમાં અવતાર વિશે વેદાંતના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે અમારા આ વિચારો છે તે હંકામાં જણાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં આગળ અવતારનો આશયંતર અર્થ અને તેનું આધ્યાત્મિક કાર્ય વિચારમાં આવ્યું હતું, અહિં આપણે દિવ્યજન્મના બાહ્ય આવિર્ભાવ રૂપે અવતારવાદને તપાસીશું, કારણ કે ગીતાના બોધમાં એ બોધ ધણો જ અગત્યનો છે. પ્રથમ તો આપણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના પોતાના વચનોદ્વારા અવતારતું સ્વરૂપ અને અવતાર થવાનાં કારણો જોઈ જઈશું. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

મહૂનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તથ ચાર્જુન ।

તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ન ત્વં વેત્થ પરંતપ ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૫)

“હે અર્જુન ! મારા અને તારા અનેક જન્મો થઈ ગયા તે બધા હું જાણું છું” પણ તું તેમને જાણતો નથી. ” આગળ જણાવે છે.

અજોડપિસન્મવ્યયાત્મા ભૂતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૬.)

“હું” અજ-જન્મ વગરનો અવ્યય, અવિકારી અને ભૂત માત્રનો ઈશ્વર છું, તોપણ મારી પોતાની પ્રકૃતિનો આધાર લઈ હું આત્મભાયાથી જન્મ ધારણ કરું છું.” વળી

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૭.)

“જ્યારે જ્યારે ધર્મનો નાશ થાય છે અને અધર્મરૂપી પાપનું સામ્રાજ્ય પ્રગટે છે, ત્યારે હું અધર્મનો નાશ કરવા માટે અવતાર ધારણ કરું છું” અને તેનું કારણ પણ જણાવે છે.

परिप्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૮.)

“ સાધુ લોકોનું રક્ષણ કરવા માટે, અને પાપીઓનો વિનાશ કરવા માટે પ્રત્યેક યુગમાં હું ધર્મની સ્થાપના કરવા સાર જન્મ ધારણ કરું છું.”
વળી

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૯.)

“ હે અર્જુન ! એ પ્રભાણે મારો જન્મ અને મારાં કર્મો દિવ્ય છે એવું જે માણસ બરાબર જાણે છે તે આ દેહને ત્યાગ કરીને, મને પ્રાપ્ત થાય છે-તેને પુનર્જન્મ લેવો પડતો નથી ”

धीतरागभयक्रोधा मन्मथा मामुपाश्रिताः ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૧૦.)

“ હે અર્જુન ! જે માણસના રાગ, ભય અને ક્રોધ સમી ગયા છે, જેમનાં મન કેવળ મારામય થઈ ગયાં છે, જેઓએ મારો જ આશ્રય લીધો છે, એવા ધણીએ જ્ઞાન, તપથી પવિત્ર થયલા મહાત્માઓ મદ્ભાવ-મારા-પુરુષોત્તમના દૈવીસ્વભાવ-દૈવીપ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયા છે. ”

“ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम चत्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૧૧)

“ જે લોકો જે પ્રકારે મને પ્રાપ્ત કરવા મથે છે, તેમને હું પણ તે જ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાઉં છું. માણસ અને તે માર્ગે પ્રયાણ કરે તોપણ અંતે તે મને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ ઉપર જ હોય છે.”

ધણાં માણસો પોતાનાં કર્મનાં ફળની વાસનાથી પ્રેરાઈને ગુદા ગુદા દેવતાઓને યજ્ઞે છે—એકજ પ્રભુના વિધવિધ સ્વરૂપોને બજે છે; કારણ કે અજ્ઞાનમય કર્મની સિદ્ધિ આ જગતમાં જલદી પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે આ ફળ આ ક્ષણિક જીવનનું જ હોય છે. એ પ્રમાણે ક્ષેત્રીયથી પ્રેરાઈને યજ્ઞ કરવો સહેલો છે પરંતુ જ્ઞાનપૂર્વક યજ્ઞ ભાવે પ્રભુ પ્રત્યે કર્મનો યજ્ઞ કરવો ધણો મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેનું ફળ—સ્થૂળદૃષ્ટિએ ચઢે તેવું હોતું નથી અને તેનું ફળ સ્થૂળ હોતું પણ નથી, આધ્યાત્મિક હોય છે.—માણસો સામાન્ય રીતે ચાતુર્વર્ણ્ય મયા સૃષ્ટિ ગુણ કર્મ વિભાગશઃ । “સ્વભાવ ઓટલે ગુણ અને કર્મના વિભાગ પ્રમાણે મેં ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા કરી છે” તે પ્રમાણે સ્વાભાવનુસાર વર્તે છે અને પોતે ગુદા ગુદા ગુણો હારા પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે. તોપણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન આગલા ચરણમાં કહે છે કે તસ્ય કર્તારમપિ માં શિદ્ધય કર્તારમવ્યયમ્ ॥ (અ. ૪. શ્લો. ૧૩) “હું ચારે વર્ણનો કર્તા છું તોપણ અકર્તા અને અવિકારી એવો પણ તું મને જાણુ.” વળી

ન માં કર્માણિ લિપ્તમ્નિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૧૪)

“ મને કર્મો લેપન કરી શકતાં નથી, અને કર્મના ફળની પણ મને સ્પૃહા નથી, એવો જે મને જાણે છે, તે પોતે પણ કર્મથી બંધાતો નથી.”

કારણ કે પરમેશ્વર આપણા અહંતાપ્રધાન પરમિત વ્યક્તિત્વથી પર છે, પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોથી પર પણ છે, અને પુરુષોત્તમ સ્વરૂપે તે પોતે અનિર્વાચનીય છે અને અક્ષરથી, અવ્યકત અને વિરાટથી ખણુ પર છે. અને તે કારણથી કર્મ કરવાં છતાં પણ તે પોતે કેવળ સંપૂર્ણ

સ્વતંત્ર હોય છે, જે પ્રમાણે પુરુષોત્તમ પ્રભુ સ્વતંત્ર છે તે જ પ્રમાણે દિવ્યકર્મ કરનાર યોગી પણ આતુર્ણ્યના નિયમ પાળતો હોય છે તો- પણ પોતે પરમાત્મ સ્વરૂપમાં હોય છે અને તેથી કર્મોમાંથી છુટ છે.

જે માણસ મને એવો જાણે છે તે પોતાના કર્મોથી બંધાતો નથી.

यत्र ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

કુરુ કર્મૈવ તસ્માત્ત્વં પૂર્વેઃ પૂર્વતરં કૃતમ્ ॥

(અં ૪. શ્લો ૧૫)

એ પ્રમાણે મને જાણીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ કર્મો કર્યા હતાં અને તેથી તું પણ હે અર્જુન ! એ પ્રાચીન માણસોએ કરેલાં પ્રાચીનતર કર્મો કર.

ઉપર આપેલી ટાંચણનો છેલ્લો ભાગ આપણને “ દિવ્યકર્મ ” નો સિદ્ધાંત સંક્ષેપમાં આપે છે. આપણે છેલ્લા પ્રકરણમાં એના સિદ્ધાંત વિશે તો ચર્ચા કરી હતી. ટાંકેલા શ્લોકોમાંના પ્રથમના શ્લોકો અવતાર થવાનાં કારણો-દિવ્યજન્મ ક્યે પ્રકારે થાય છે તેની સમજૂતિ આપે છે. અહિં આપણે સ્પષ્ટ રીતે જાણવું જોઈએ કે ધર્મની રક્ષા કરવી અથવા સ્થાપના કરવી એટલું જ કારણ પ્રભુને! અવતાર થવાને બસ નથી, શ્રીકૃષ્ણ, બુદ્ધ અથવા ક્રાઈસ્ટના અવતારનો હેતુ માત્ર ધર્મની રક્ષા અથવા સ્થાપના કરવી એટલો જ નથી. અવતારની એ બાબતો છે. પ્રથમતો નારાયણનું નરરૂપે અવતરવું અને બીજી નરનું નારાયણ રૂપ થવું; અર્થાત્ માણસ પ્રભુની પ્રકૃતિ દૈવીપ્રકૃતિ અને પ્રભુના ચૈતન્યને પ્રાપ્ત કરે તે જેને ગીતા મદ્ભાવમાગતાઃ કહે છે, જેમાં માણસનો આત્મા પ્રભુત્વને પ્રાપ્ત કરે છે તે સ્થિતિ. ધર્મસ્થાપનાનો અને પ્રભુના અવતારનો હેતુ નરને નારાયણરૂપ થવામાં સહાય કરવાનો છે. ઉપર જણાવેલો બેવડો અવતારવાદ ઉપર ઉપરથી ગીતા વાંચી જનાર માણસના ધ્યાનમાં સહેલાઈથી આવે તેવો નથી. ગીતાના ટીકાકારોમાંથી તો કોઈએ પણ બાબતે એ વાદ ઉપર વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચ્યું જણાય છે, કારણ કે દરેક ટીકાકાર પોતાનાં મતમાં એકતાન ચર્ચ ગમશે હોવાથી કેવળ જડ જેવો ચર્ચ બંધ છે. આપણે એ

સત્યને ધરાયર જાણવાની ખાસ જરૂર છે, કારણ કે એવી સમજૂતિ સિવાય અવતારવાદ એ એક ખાસ મત અથવા વહેમ પણ ગણાઈ જવાનો સંભવ રહેલો છે, અથવા તો ઐતિહાસિક મહાપુરુષોની દંત કથાઓ ઉપરથી તેમને દેવ તરીકે પૂજવાની વૃત્તિમાં ગણાઈ જાય એવો ભય રહેલો છે. 'મર્ષ' જોતાં ગીતાના મત પ્રમાણે તે મૂઢ આધ્યાત્મિક અર્થથી પૂર્ણ ઉત્તમ રહસ્ય-ઉત્તમોત્તમ રહસ્ય છે.

નારાયણ નર રૂપ ધારણ કરી માણસને-નરને-નારાયણ ધવામાં સહાય કરવાની શક્યતા, (અથવા તો નરમાંથી નારાયણત્વ પ્રાપ્ત કરવું જે શક્ય) જ ન હોત તો પછી અવતારનું આવાગમન પણ નિરર્થક જ ગણી શકાય, કારણ કે ધર્મનું સંરક્ષણ, ધર્માત્માને સાચું રાખ, અધર્મને શિક્ષા વગેરે કાર્યો તો પરમાત્મા પોતાના અમળ નિયમોદ્ધારા પણ કરી શકે છે. મહાપુરુષો, મહાત્માઓ, યોદ્ધાઓ વગેરે દ્વારા પણ તે કાર્યો થઈ શકે. તેને માટે અવતાર ધવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી તો પછી અવતાર શા માટે થાય છે એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે થાય છે. દૈવીપ્રકૃતિનો મનુષ્ય સ્વભાવમાં આવિર્ભાવ થાય છે તેને આપણે અવતાર કહીએ છીએ. કાષ્ટરૂઢ, જુદ, કૃષ્ણ વગેરે અવતારરૂપે મનુષ્ય સ્વરૂપમાં આવે છે, કારણ કે, તેમના દૃષ્ટાંતથી મનુષ્યો પોતાનો સ્વભાવ, વિચાર, કર્મ, લાગણીઓ વગેરેને ફેરવી નાંખી પોતાનામાં જુદત્વ, કૃષ્ણત્વ, કાષ્ટરૂપણું પ્રગટાવી પોતે દૈવીજીવન પ્રાપ્ત કરે. અવતાર જે ધર્મ આપે છે અથવા સ્થાપે છે તેનો પણ ઉપર જણાવ્યો છે જ હેતુ હોય છે. અર્થાત્ તે દ્વારા મનુષ્યો પ્રભુત્વને પ્રાપ્ત કરે. દરેક મહાન ધર્મમાં કાષ્ટરૂઢ, જુદ, કૃષ્ણ, મહમદ વગેરે આધ્યાત્મિક દરવાજાની પેઠે આવી રહેલાં છે અને તેઓ પોતાના સ્વભાવ દ્વારા માણસોએ કયો માર્ગ લેવો તે બતાવી રહ્યા છે. ઉપર જણાવેલા કારણને લીધે જ પ્રત્યેક અવતાર જનસમાજ આગળ પોતાનું જ દૃષ્ટાંત મૂકે છે. દરેક અવતાર પોતાના મનુષ્ય અને પ્રભુત્વની એકતા પોકારીને કહે છે. કાષ્ટરૂઢે કહ્યું હતું "I and my father are one" "હું અને મારો પિતા (પ્રભુ) એક છીએ." શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ ગીતામાં જણાવે છે કે "મનુષ્ય-શરીર ધારણ કરનાર કૃષ્ણ" અને પુરુષોત્તમ સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર, બંને

એકજ છે. એકમાં પુરુષોત્તમ અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં છે જ્યારે અહિં શ્રીકૃષ્ણ રૂપે વ્યક્ત સ્વરૂપ ધારણ કરી દષ્ટિ સમક્ષ ઉભેલા છે.

ઉપર જણાવેલા શ્લોકોની ટાંચણ ઉપરથી ગીતામાં અવતારવાદનો ખીન્ને હેતુ વધારે આગળ પડતો છે એટલું જણાઈ આવે છે. અર્થાત્ નરણું નારાયણ થયું—મનુષ્યનું પ્રભુત્વમાં પલટાઈ જયું એ ખીનાને ઘણી અગત્ય અપાયેલી લાગે છે. એ બાબત જ્યારે આપણે ગીતાના ખીન્ન શ્લોકો તપાસીએ છીએ ત્યારે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. અત્યાર પહેલાં સર્વમાં એક આત્મા બ્યાપી રહેલો છે તે વિશે ગીતામાં કહેવાઈ ગયું છે, તે આપણે યાદ રાખવાની અહિં જરૂર છે. પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં પરમાત્મા બ્યાપી રહ્યો છે તે પણ આગળ કહેવાઈ ગયું છે. વળી, સૃષ્ટિ અને સૃષ્ટિ-પ્રભુ અને જગત્ વચ્ચેનો સંબંધ અને વિભૂતિવાદ પણ ધ્યાનપૂર્વક લક્ષમાં લેવાની અહિં જરૂર છે. નવમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે:—

અવજ્ઞાનંતિ માં મૂઢા માનુર્ષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।

પરં ભાવમજ્ઞાનંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥

(અ. ૯. શ્લોક ૧૧)

“ મૂઢ લોકો મનુષ્ય રૂપે રહેનાર, હું છું તેની અવગત કરે છે, કારણ કે તેઓ મારા દૈવીભાવને અને મારી દૈવીપ્રકૃતિને પણ જાણતા નથી. હું સર્વ ભૂતોનો ઈશ્વર છું તે પણ જાણતા નથી. ”

વળી આગળ મારો જન્મ અને મારાં કર્મો દિવ્ય છે એવું જે મહાશક્તિ બરાબર સ્હમજે છે તે પ્રભુને પ્રાપ્ત કરે છે અને જન્મ તથા કર્મના બંધનથી છૂટે છે એવું પણ ચોથા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રમાણે જાણવાથી માણસ પ્રભુભાવને, દૈવીપ્રકૃતિને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે જાન થવાથી જ માણસને અવતારનો ખરો હેતુ માલૂમ પડે છે. અવતાર કાંઈ પ્રભુની ઇન્દ્રજન કે છૂટોછવાયો અનિયમીત ચમત્કાર નથી પણ આખા વિશ્વના વિકાસમાં તેનું યથાર્થ સ્થાન જાણીને આપણા અંતરવિકાસમાં

તેની સહાય લઇએ તો જ તેને વહેમના અજ્ઞાનમય આવરણથી અને નાસ્તિક અશ્રદ્ધાથી વિખૂટો પાડી શકાય.

આજકાલ પૂર્વના દેશમાંથી જે વિચારો પશ્ચિમના દેશો ઉપર ચઢાઇ કરી રહ્યા છે તેમાં અવતારવાદ એ પશ્ચિમના મનમાં ઉતારવો ધણો કઠિન છે. પશ્ચિમમાં અવતારનો અર્થ ધર્મ ઉચ્ચ મનુષ્યત્વ, ઉચ્ચ ચારિત્રનો આવિર્ભાવ, જગતને માટે મહાન કાર્યનો સમારંભ વગેરે થાય છે. જે લોકો નાસ્તિક છે તેમને અવતારવાદ એક વહેમ જેવો જ લાગે છે, અને ઐક્ય લોકોને ન સહમત્ય એમાંનો એ એક વાદ છે. જડવાદી લોકો અવતારમાં જરા પણ શ્રદ્ધા રાખતા નથી, કારણકે તેઓ તો ઈશ્વરમાં જ માનતા નથી. વિજ્ઞાનને સર્વોપરિ માનનાર લોકો, તે મતને એક મૂર્ખતા અને રસ્કરી રૂપ ગણે છે. દૈત્યમતવાળા લોકો પ્રભુત્વ અને મનુષ્યત્વ વચ્ચે આસમાન જમીનનો તફાવત જુએ છે. તેમને અવતારવાદ ધર્મની નિંદા બરાબર મહાન પાપરૂપ લાગે છે. વિજ્ઞાનમતમાં માનનારાઓ દલીલ કરે છે કે જે ઈશ્વર અસ્તિત્વમાં હોય તો તે સૃષ્ટિથી પર હોવો જોઈએ. તે સૃષ્ટિમાં માથું મારી શકે જ નહિ, કારણકે જગતને તે અચલ નિયમોદ્ધારા યંત્ર પેઠે ચલાવી રહ્યા છે. એમના મત પ્રમાણે ઈશ્વર કોઇ બંધારણપૂર્વક રાજ્ય ચલાવનાર આજકાલના રાજા જેવો આધ્યાત્મિક રાજા છે, અથવા તો સાંખ્યમત પ્રમાણે ક્રિયાત્મક પ્રકૃતિની પાછળ રહી સાક્ષીરૂપે કાર્ય કરનાર પુરુષ છે. તે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તે આત્મ સ્વરૂપ છે. તે અવતાર ધારણ કયાંથી કરે ? તે અનંત છે, સ્થાનત્ શી રીતે ચઢી શકે ? અજન્મા અને સૃષ્ટા છે તે જન્મ લઇને સૃજન શી રીતે થાય ? ઈશ્વર સર્વશક્તિમાનપણામાં પણ સંબંધિત નથી. ઉપરની દલીલોમાં શુદ્ધ દૈત્યવાદી વળી એક બે વધારે દલીલો ઉમેરે છે. પ્રથમ તો ઈશ્વરનું વ્યક્તિત્વ, તેનું કાર્ય, તેનો સ્વભાવ-પ્રકૃતિ એ બધું મનુષ્યના વ્યક્તિત્વ કાર્ય અને પ્રકૃતિથી એટલું તો બિન હોય છે કે સંપૂર્ણતાવાળો ઈશ્વર મનુષ્યની અપૂર્ણતા કદી પણ ધારણ કરી શકે જ નહિ. અજન્મા, વ્યક્તિ સ્વરૂપ પરમેશ્વર પોતે મનુષ્ય વ્યક્તિત્વને ધારણ જ ન કરે ! સર્વ જગતનો નિયંત્રતા પ્રકૃતિથી પરિમિત એવા ક્ષણિક અને નાશવંત મનુષ્ય શરીરમાં અવતાર લે જ

નહિ. ઉપર જણાવેલી બધી દલીલો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને અવતારવાદ સ્હમજાવે છે ત્યારે તેના મનમાં હાજર હોય એવું લાગે છે, કારણ કે “અજોડપિ સન્નવ્યયાત્મા-” હું અજ, અવ્યય અને ભૂત માત્રનો ધર્મિર છું તોપણ મારી પોતાની દૈવીપ્રકૃતિનો આધાર લઈને આત્મમાયાથી અવતાર ધારણ કરું છું એવું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને કહે છે. વળી

અવજાનંતિ માં મૂઢા માનુષી તનુમાશ્રિતમ ।

(અ. ૯. શ્લોક ૧૧.)

મૂઢ-અજ્ઞાની-લોકો મનુષ્યશરીર ધારણ કરેલું એવો હું એનો તિરસ્કાર કરે છે એમ પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ગીતામાં કહે છે કારણ કે પ્રભુ પ્રત્યેક માણસના હૃદયમાં ગિરાજે છે. પ્રભુરૂપે તેણે પોતેજ ચારે વર્ણો ગુણકર્મના વિભાગ પ્રમાણે બનાવી છે, અને જગતના કાર્યો તે જ કરે છે. એ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે તે છતાં પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રભુ શાંત, નિષ્ક્રિય સાક્ષીરૂપ છે કારણ કે તે પુરુષોત્તમ છે. વેદાંતના સિદ્ધાંતો ગ્રંથો કરીને ગીતા આ સર્વ વિરોધોને દૂર કરી શકે છે.

પરંતુ વેદાંતના દષ્ટિબિન્દુથી જોતાં ઉપરની વજનદાર દલીલો શરૂઆતથી જ તદ્દન મોળી ગણાય. વેદાંતમત પ્રમાણે અવતાર આવશ્યક અથવા અનિવાર્ય નથી તોપણ અવતારવાદ વેદાંતમાં સ્વાભાવિક રીતે જ દલીલ-પૂર્વક અને બુદ્ધિને સ્હમજાય તેવી રીતે આવે છે. વેદાંતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો “સર્વસ્થલિવદંબ્રહ્મ” “સર્વ જગત્ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે” અને “ષ્ઠમેવાદ્વિતીયમ્” “બ્રહ્મ એ જ અદ્વિતીય વિશ્વસે છે” તેના જેવું બીજું કંઈ જ નથી. તેનાથી બિન, અતિરિક્ત એવું બીજું કંઈ જ આખા બ્રહ્માંડમાં નથી. પ્રકૃતિ પણ પરબ્રહ્મની જ શક્તિ છે. પ્રાણીમાત્ર પણ પ્રભુની ચિન્મયશક્તિનાં આંતર અને બાહ્ય સ્વરૂપ છે. અનંત બ્રહ્મ નામ-રૂપ પણ ધારણ ન કરી શકે એ દલીલ જ અસત્ય છે, કારણ કે આખું વિશ્વ પ્રભુનું જ સ્વરૂપ છે. આપણને જગતમાં જેટલું દષ્ટિગોચર થાય છે તેટલું બધું પ્રભુ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. આત્મા એટલે સ્વરૂપ

એ માટે જડ-સ્થૂળ સ્વરૂપે ધારણ કરી ન શકે એ દલીલ પણ મિથ્યા છે, કારણ કે જેટલાં સ્વરૂપે છે, વિશ્વે છે તે બધાં એ સંબંધને લીધે ટકી રહ્યાં છે અને તેનાં સંબંધથી જ સત્ય દરે છે. આ જગત પરમાત્માના અણ નિયમોથી જકડાયેલું યંત્ર નથી જેમાં આત્મા હોઈ શકે જ નહિ, પરંતુ જગતની સર્વ શક્તિઓ, અરે, વિશ્વના અણુએ અણુમાં દિવ્યપ્રભુની જ શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે. એ ક્રિયાત્મક દૈવીશક્તિ જ સર્વ હલનચલન, એકે એક સ્વરૂપ, પ્રત્યેક મન અને શરીરમાં વ્યાપી રહીને કાર્ય કરી રહી છે. આપું વિશ્વ સમ્વિદ્યાનંદમાં જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેમાં જ જીવે છે, પ્રત્યેક પ્રાણીમાં અવ્યકત નારાયણ વસી રહેલો છે.

અજ-અજ-મા-પરમાત્મા જન્મ લઈ નથી શકતો એ દલીલ ખરી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ દરેક પ્રાણી અજ અને અવ્યય આત્માને આદિ કે અંત કશું નથી, બધાં પ્રાણીઓ અક્ષર સ્વરૂપ છે. તેમનો જન્મમરણ સંબંધે કયાંથી ? પૂર્ણતામાંથી અપૂર્ણતા ધારણ કરવામાં તો આખા જીવનનું પરમ રહસ્ય છપાઈ રહ્યું છે. એ અપૂર્ણતાઓ માત્ર ક્ષરસ્વરૂપના કારણોને -શરીર, પ્રાણ મન વગેરેને લાગે છે, પરંતુ આત્મા એ કારણોનો અધિષ્ઠાતા છે તેને એ અપૂર્ણતા બાધ કરી શકતી નથી. સૂર્ય સર્વ પદાર્થો ઉપર અસ્થો પ્રકાશી છે, અને તેનામાં પોતાનામાં કાંઈ તેજની ખામી હોતી નથી, તે જ પ્રમાણે આત્માની પૂર્ણતા કદી પણ નષ્ટ થતી જ નથી. વિકાર માત્ર જ્ઞેનારાઓની દૃષ્ટિઓમાં જ હોય છે, અને તેથી ભિન્નતા જણાય છે. પ્રભુ આ વિશ્વનું રાજ્ય દૂર સ્વર્ગમાં બેસીને ચલાવતો નથી પરંતુ તે તો સર્વવ્યાપીપણુને લીધે સર્વમાં રહીને તેમને દોરે છે. જગતમાં કાર્યકરી રહેલી કોઈ પણ વ્યક્તિગત છરીછવાઈ શક્તિ, પ્રભુથી ભિન્ન કોઈ માણુસની મિથ્યતા નથી. તે શક્તિ પણ પ્રભુની જ છે. વ્યક્તિમાં જણાતી પરિમિત શક્તિ તથા જ્ઞાન પણ સ્વચ્છંદી અને જવાબદારી વગરનાં નથી પરંતુ અપૂર્ણ ન્યાયી સર્વજ્ઞ પ્રભુનાં જ તે કાર્યો છે, જ્યાં જ્યાં પ્રભુ રાજ્ય કરી રહ્યો છે ત્યાં ત્યાં કેવળ બાહ્યજ્ઞાનથી નહિ પરંતુ સર્વ પદાર્થોથી તે પર છે જ્યાં સર્વ પદાર્થમાં તે વ્યાપી રહ્યો છે અને પ્રત્યેક પદાર્થ અને શક્તિને તે અધિષ્ઠાતા છે તેથી તે સત્રાટ છે. ઉપર પ્રમાણે દરેકે દરેક

દલીલ અસત્ય હરે છે. અવતારની શક્યતામાં નહિ માનનાર વિવેકબુદ્ધિને એ બધી દલીલોમાં વજૂદ દેખાય છે પરંતુ વસ્તુતઃ પ્રત્યેક ક્ષણે વિશ્વની એકેએક બીના એ દલીલોનો વિરોધ કરી રહેલી છે,

અર્થાત્ આપણે દિવ્યજન્મ-અવતાર ઘટી શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન બાબતે મૂકી દિવ્યકર્મ ઘટી શકે કે નહિ તેનો પણ વિચાર કરીએ. પ્રશ્ન એ છે કે પ્રભુત્વનું ચૈતન્ય અવતારમાં રહી અપૂર્ણ મનોમય નામ રૂપાત્મક અને ત્રિગુણમયી માયામાં આવીને સાક્ષાત્ પોતે જ કાર્ય કરે છે કે કેમ ? દરેક પ્રાણી પ્રભુભાવનો-ચૈતન્યનો પરિમિત દેખાતો અંશ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિત્વ અંતિમ રહસ્ય તો સન્નિધાનંદ છે. પ્રત્યેક પદાર્થ સન્નિધાનંદ સ્વરૂપ જ છે. પ્રત્યેક પ્રાણી અનંત છે. પ્રત્યેક માણસમાં આખી મનુષ્યજાતિ છુપે છે. મનુષ્યજાતિ પણ કાંઈ અતડી કે સ્વતંત્ર નથી તે પણ આખા વિશ્વરૂપી મહાન્ અસ્તિત્વ પ્રકટ ઘટી રહ્યું છે તેનું પરિણામ છે. પૃથ્વીની જડતામાંથી મનુષ્યરૂપે આવિર્ભાવ પામી રહેલ પરમાત્મા છે. મનુષ્યજાતિમાં પ્રભુની દિવ્યશક્તિઓનો આવિર્ભાવ શૈનો થાય છે એવો પ્રશ્ન દેહલાદને થવાનો સંભવ છે. પ્રભુ પોતાનો જ આવિર્ભાવ કરી રહ્યા છે.

આત્મા એટલે શું ? અનંતનો શો અર્થ છે એવો પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે. અનંત ચૈતન્યવાળો અને સ્વયંભૂ આનંદયુક્ત અસ્તિત્વ જોને “સન્નિધાનંદ” નામ આપવામાં આવે છે તે આત્માનું ઉપર જણાવ્યું તે વર્ણન બરાબર ન હોય તો પછી સન્નિધાનંદનો કાંઈ અર્થ પણ નથી. તે સિવાય તેની અને માણસની વચ્ચે જગત્ અને તેની વચ્ચે બીજા સંબંધ સંભવિત નથી. પદાર્થ* અને શરીર એ ચૈતન્યયુક્ત પરમ અસ્તિત્વના કાર્યની

* બ્રહ્માંડ અને પિંડ એ બંનેમાં Matter જડપદાર્થ રૂપે “અણુપરમાણુરૂપે” અને માણસમાં “સ્થૂળશરીરરૂપે” એ બે પ્રથમ આવે. એક તત્ત્વના અણુઓ બીજા તત્ત્વના અણુઓ જોડે સંયોજ પામે છે અને તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે અથવા તો તેનાથી પ્રત્યાકર્ષણ પામે છે વગેરે. જડ દેખાતાં રાસાયણિક કાર્યોમાં પણ બુદ્ધિ, ઇચ્છાશક્તિ વગેરે દેખાઈ આવે છે. માણસના શરીરમાં પણ એવું વ્યક્તિત્વ ન હોય તો વંશપરંપરાના શરીરનો આકાર, રચના, સ્વભાવ વગેરે ક્યાંથી સરખો આવે ? એટલે દરેક પુટમાં છુપન છે એ વાત તો વૈદિકશાસ્ત્ર જણનાર બધા કબુલ કરે છે.

વિવિધતા રૂપે શરૂઆત છે અને તે ચૈતન્યશક્તિ ઇન્દ્રિયદ્વારા કાર્ય કરે છે. અને વિધવિધ અનુભવો લે છે. પદાર્થ કાંઈ ચેતન રહિત હોતા નથી, કારણ કે અણુએ અણુમાં અને મનુષ્યના શરીરના પ્રત્યેક પુટમાં પણ વ્યક્તિ-ચૈતન્ય રહેલું છે તેમાં પણ યુદ્ધિ કાર્ય કરી રહેલી જણાય છે. અને તે શક્તિ આત્માની શક્તિનું પરિણામ છે. એ આકર્ષણ પ્રત્યાકર્ષણ અને યુદ્ધિયુક્ત અણુની ક્રિયાઓ છે તે કાંઈ અણુની પોતાની યુદ્ધિશક્તિ કે શક્તિ નથી એ શક્તિ તો પ્રભુની પોતાની શક્તિ છે. આણુપરમાણુમાં જે મન, ઇચ્છા શક્તિ, આકર્ષણ વગેરે જણાય છે તે પ્રભુની અનંતશક્તિની બહાર નથી એ આપણે જોયું. તે જ શક્તિ ક્રમેક્રમે વિશ્વમાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપો દ્વારા પોતાનો વિકાસ કરી રહી છે, અને મનુષ્યદ્વારા તે જ શક્તિ પોતાની દિવ્ય શક્યતાઓ પ્રાપ્ત કરે છે. મનુષ્યમાં જ પ્રથમ પ્રભુતાનું બાન જન્મ્યું થાય છે. પરંતુ મનુષ્ય ખીજાં પ્રાણીઓ કરતાં વધારે સ્વતંત્ર છે તોપણ તે પરિમિત છે. પ્રભુત્વનો આવિર્ભાવ અપૂર્ણ હોવાને લીધે દરેક દરેક નામ અને રૂપ હમેશાં પરિમિત હોય છે જ અને તેથી જ કરીને જૂદા જૂદા સ્વરૂપો વચ્ચેનો ભેદ જળવાઈ રહે છે. એ પ્રમાણે આંતરચૈતન્ય પરિમિત થઈ જવાને લીધે જ પ્રાણીપ્રાણી વચ્ચેનો ભેદ બરાબર જળવાઈને સૃષ્ટિની વિવિધતામાં ખીચડો થઈ જતો નથી. ચૈતન્યની અપૂર્ણતા હોય છે તોપણ સર્વ પ્રાણીઓને પ્રભુ પોતે દોરી રહ્યા છે. પોતે ગુહાચામ-ગુફામાં સંત્કર્ષ રહીને ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે ईश्वरः सर्वभूतानां (અ. ૧૮. શ્લો. ૬૧.) હે અર્જુન! સર્વ પ્રાણીઓનો ઈશ્વર તેમના હૃદયમાં જ વસી રહ્યા છે અને તે પોતાની માયાથી બધાંને યંત્ર ઉપર આરૂઢ થયાં હોય તેમ બતાવે છે. ”

એ પ્રમાણે છૂપા રહી પ્રકૃતિમાં કાર્ય કરી રહેલાં પ્રાણીઓને, અહંતા-પ્રધાન અને કામનાઓથી ભરપૂર જીવન દ્વારા દોરવાં એ જ પ્રભુની સર્વ પ્રાણીઓમાં કામ કરવાની સામાન્ય પદ્ધતિ છે. એ પ્રમાણે પરમાત્મા કાર્ય કરી શકે છે તો પછી શામાટે અમુક શરીરમાં તે વધારે આગળ પડે? બધાં જ પ્રાણીઓ પ્રભુનો અવતાર છે તો પછી તેણે ખાસ મનુષ્ય રૂપે અવતાર શા માટે ધારણ કરવો જોઈએ? એ અવતાર થવાનો હેતુ એક જ

હોઈ શકે. અહંતા અને કામનાપ્રધાન પ્રાણીઓને અનંત જીવનની ઝંખી કરાવવી, માણસને તેની દૈવી શક્તિ અતાવવી, માણસ અને ઈશ્વર વચ્ચે પડેલા છે તે ઉઠાવી લેવો, મનુષ્યના ચૈતન્ય પર જે આચરણ છે તેને ચીરી નાંખી પાછળ રહેલું પ્રભુત્વ તેને અતાવવું એ સિવાય અવતારનો ખીન્ને શો હેતુ હોય ? કારણ કે પરિમિત શક્તિવાળો કદાચ મનુષ્યસ્વભાવ એ કાર્ય ક્યાંથી કરી શકે ?

સામાન્ય મનુષ્યજીવનમાં અપૂર્ણતા અને અજ્ઞાન હોય છે, તેની સમજૂતિ ગીતા એ રીતે આપે છે કે પ્રાણીઓ પ્રકૃતિને વશ રહી વર્તે છે, અને માયાને લીધે પોતે પરિમિત છે એવું માને છે. પ્રકૃતિ અને માયા બન્ને પ્રભુત્વની બે શક્તિઓ છે. માયા મિથ્યાત્વવાચક નથી; બ્યારે મરણ ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિને વશ હોય છે ત્યારે માયા ઇન્દ્રજાળના જેવો દેખાવ ધારણ કરે છે. ખરૂં જોતાં માયા એ પ્રભુની બહુલ ધારણ કરવાની શક્તિ છે. માયામાં અસ્તીત્વની વિવિધતા સમાયલી છે. પ્રકૃતિ એ જૂઠાં જૂઠાં સ્વરૂપોને ક્રિયાવાન બનાવી, ગુણકર્મ વિભાગ પ્રમાણે અતાવનારી શક્તિ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

પ્રકૃતિં સ્વામવષ્ટમ્ય વિસૃજામિ પુનઃ પુનઃ ।

ભૂતગ્રામમિમં કૃતસ્તમવશં પ્રકૃતેર્વશાત્ ॥

(અં ૯. શ્લો ૮)

મારી પ્રકૃતિના ઉપર દબાણ કરી આખું વિશ્વ અને સર્વ પ્રાણીઓ હું ફરી ફરીને ઉત્પન્ન કરું છું, અને તે બધું પ્રકૃતિને વશ, અવશ હોય, તેમ વર્તે છે. ”

મનુષ્યશરીરમાં રહેલા પ્રભુની જેઓ અવગણના કરે છે, તેઓ પ્રકૃતિના બંધનમાં પડેલા હોય છે અને અહંતા અને કામનાપ્રધાન આસુરીપ્રકૃતિમાં મોહને વશ હોય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીમાં વ્યાપી રહેલો પુરુષોત્તમ પ્રભુ પ્રત્યેક પ્રાણીથી જાણી શકાતો નથી, એવું પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે. વળી,

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાશ્રમાશ્રુતઃ ।

(અ. ૭ શ્લો. ૨૫)

હું મારી પોતાની માયાથી છવાયેલો હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓ અને જાણી શકતાં નથી કારણ કે

દૈવી શ્રેષ્ઠા ગુણમયી મમ માયા કુરત્યયા ।

મામેવ ચ પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥

(અ. ૭ શ્લો. ૧૪)

આ મારી દૈવી ત્રિગુણમયી માયા દ્વસ્તર છે, જેઓ મારે શરણે આવે છે તેઓ એ માયાને તરી શકે છે.

ન માં કુલ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યન્તે નરાધમાઃ ।

માયયાપહૃતજ્ઞાના આસુરં માયમાશ્રિતાઃ ॥

(અ. ૭ શ્લો. ૧૫)

પરંતુ જે મૂઢ ભોલો દુષ્કર્મને કરવાવાળો છે અને આસુરિભાવ સંપન્ન છે તેઓનું જ્ઞાન મારી માયાથી હરાઈ ગયેલું હોય છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક પ્રાણીમાં પ્રભુત્વ અવ્યક્ત રહેલું છે, કારણ કે પ્રભુ સર્વમાં વ્યાપી રહેલો છે, પરંતુ તે પોતાની માયાથી આચ્છાદિત થયેલો હોવાથી પ્રાણીઓને પોતાનું પ્રભુત્વ જણાતું નથી. માયાને લીધે અહંતાનું રૂપ તે બે છે અને પ્રકૃતિની ક્રિયાને લીધે જડ દેખાય છે. પ્રકૃતિમાંથી ચિત્તશક્તિને પાછી ખેંચી લઈ, પોતાનામાં રહેલા પ્રભુમાં સ્થિર કરવાથી માણસ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વ પ્રાણીઓને પ્રભુ અવતાર આપે છે અને પોતે અવતાર ધારણ કરે છે, એ બન્નેનું વર્ણન લગભગ સરખી ભાષામાં ગીતા કરે છે. પણ તે બેમાં જરા ભેદ છે અને તે ભેદ અગત્યનો છે. અગત્યનાં પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ વિશે ગીતામાં કહ્યું છે કે :

પ્રકૃતિં સ્વામયષ્ટ્યમ્ વિષ્ણુજ્ઞામિ પુનઃ પુનઃ ।

મૃતપ્રામમિમં કૃતસ્તમવદ્યં પ્રકૃતેર્થજાત ॥

(અ. ૯, શ્લો. ૮)

“ મારી પોતાની પ્રકૃતિનો આધાર લઇને (અવષ્ટમ્ય-આધાર લઇને) હું સર્વ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરું છું ”-અને તે પ્રાણીઓ અવશ થઇને પ્રકૃતિને વશ-હોય તેમ વર્તે છે. અવતાર વિશે કહ્યું છે :- “ મારી પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર સ્થિત થઇને હું આત્મમાયાથી અવતાર ધારણ કરું છું.”

અહિં “ આત્માનંસૃજામિ ” જાતને ઉત્પન્ન કરું છું એમ કહ્યું છે. આગલા શ્લોકમાં “ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરું છું એવું જણાવ્યું હતું. હવે “ અવષ્ટમ્ય ” માં દયાણુ સાથે નીચા ઉતરવું એવો ભાવ રહેલો છે, અને તેથી પ્રકૃતિ અવશ થઈ રહે છે. પ્રકૃતિ એ દયાણુથી યંત્રવત્ થઈ રહે છે અને તેને વશ સર્વ પ્રાણીઓ પણ અવશ વર્તે છે. તેઓ પોતાના સ્વભાવ ઉપર સ્વામીત્વવાળાં હોતાં નથી; તેઓ પોતાનું ધણું પ્રકૃતિ પાસે કરાવી શકતાં નથી. હવે આપણે અધિષ્ઠાયનો અર્થ તપાસીએ. “ અધિષ્ઠાત્ર ”-નો અર્થ “ અંદર રહેવું ” “ ના ઉપર કાબુ રાખી આધિપત્ય ભોગવવું ” એવો પણ થાય છે, “ થી પરહોણું ”-એવો ભાવ તેમાં રહેલો છે. અહિં પુરુષ પ્રકૃતિને વશ હોતો નથી. પરંતુ પ્રકૃતિનાં જ્ઞાન અને શક્તિથી પૂર્ણ હોય છે. તેથી કરીને સામાન્ય પ્રાણીઓનાં અવતારને- “ ભૂતમામ ” “ સર્વ પ્રાણીમાત્ર ” કહેવામાં આવે છે જ્યારે અવતારમાં “ આત્માનં સૃજામિ-હું જાતને ઉત્પન્ન કરું છું. ” એવું કહેવામાં આવે છે. પુરો-પીઅન તત્ત્વજ્ઞાનમાં “ Being અને Becoming ” વચ્ચે જે ભેદ છે તે જ ભેદ વેદાંતમાં “ આત્મા અને ભૂતાનિ વચ્ચે છે. અને અસ્તિત્વ, અને નાનાત્વ, એક અને અનંતના ભેદથી દર્શાવી શકાય છે. અને વધારે અધરી ભાષામાં સત્ અને મચત્ પણ કહેવામાં આવે છે. બન્ને અવતાર થવાનું કારણ માયા છે એવું સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે, પણ અવતાર “ આત્મમાયા ” દૈવીપ્રકૃતિ નો આશ્રય લેવાથી થાય છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે અર્થાત્ ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિને લીધે નહિ. એ આત્મમાયાને આગળે જતાં ગીતા “ યોગમાયા ” કહે છે. એ માયામાં શરીર ધારણ કરવાનું કારણ અજ્ઞાન હોવું નથી પરંતુ સંપૂર્ણજ્ઞાન સહિત અવતાર ધારણ કરવામાં આવે છે. પ્રાણીમાત્રમાં એ માયા પ્રભુત્વને પ્રકૃતિના પડથી આવૃજાદિત કરવાનું કાર્ય કરે છે એટલે અજ્ઞાન શક્તિ

અવતાર તો અવિષ્યા રૂપ થાય છે, છતાં એ માયાને લીધે જ પ્રજુત્વ જન્મત
જતાં આપણને આત્મજ્ઞાન થાય છે. અર્થાત્ એજ માયા વિષ્યા રૂપ થાય
છે. અવતારમાં મોખાયા કેવળ વિષ્યા રૂપે જ કામ કરે છે અને કર્મમાં
અજ્ઞાન કે અવિદ્યાનો અંશ આવવા દેતી નથી.

આપણે જોઇએ કે ગીતામાં અવતારવાદ કહ્યો છે તે સામાન્ય જન્મના
કરતાં તદ્દન જુદો છે. જો કે તે જન્મમાં પણ લગભગ એકજ પ્રકારનું
સાધન વાપરવામાં આવે છે. અવતાર સામાન્ય મનુષ્યત્વથી તદ્દન ભિન્ન
હોય છે. કારણ કે અવતારને અજ્ઞાનમાં ઉતરવાનું થતું નથી. સામાન્ય
માણસ પ્રથમ અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાન મેળવે છે. અવતાર જ્ઞાનપૂર્ણ હોય છે.
અવતારનો જન્મ સ્થૂળ શરીરનો નહિ પરંતુ આત્માનો હોય છે. અવતાર
પોતાની પ્રકૃતિ ઉપર સામ્રાજ્ય કરે છે. તે અજ્ઞાનના વાદળામાં કદી ઘેરાઈ
જતો નથી. આત્મા પોતાના આવિર્ભાવના ઉપર કાપુ રાખે ત્યારે આપણે
અવતાર થયો ગણીએ છીએ. શરીર ધારણ કરી પ્રકૃતિનો સ્વામી સ્વતંત્ર
શક્તિથી કાર્ય કરે ત્યારે અવતાર થયો ગણાય. અવતાર પ્રકૃતિના યાંત્રિક
ફેરામાં અવશ થઈને ઘટમાળ પેઠે ફર્યા કરતો નથી. સર્વમાં વ્યાપી રહેલો
આત્મા જ્ઞાનપૂર્વક મનુષ્યત્વ ધારણ કરે ત્યારે અવતાર થાય. “અવતાર”
શબ્દનો અર્થ જ “નીચે આવવું”—પ્રજુત્વમાંથી મનુષ્યત્વ ધારણ કરવું એવો
થાય છે. અર્જુન મનુષ્યત્વનો પ્રતિનિધિ છે, તે એક વિભૂતિ છે. તેને
અવતાર શ્રીકૃષ્ણ અજ્ઞાનનો ત્માગ કરી મનુષ્યથી પર થવાનો બોધ આપી
રહ્યા છે. મનુષ્ય પોતાના બંધનમાંથી જે પ્રાપ્ત કરવા માંગે છે તેનો
પ્રજુત્વમાંથી આવિર્ભાવ થાય ત્યારે તેને અવતાર કહેવામાં આવે છે. અવતાર
એટલે મનુષ્યની શક્યતાનું મૂર્ત સ્વરૂપ. શરીર, પ્રાણ, મન વગેરે બંધનમાં
તેમની પૂર્ણતાનો વિકાસ એ જ અવતાર. પ્રજુત્વ ઉદાહરણ લઈ મનુષ્ય-
જાતિએ તે જ પ્રજુત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું. (ચાલુ.)

અવતાર અને દિવ્યકર્મ.

૨.

“ અવતાર મિમાંસા. ”

ગીતાના મત પ્રમાણે તો માણસજાતમાં પ્રભુનો અવતાર અર્થાત્ પ્રભુ પોતે મનુષ્ય સ્વભાવ અને સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એ ચમત્કાર મનુષ્ય પોતે જગતમાં અવતરે છે તેની બીજી બાજુ જ છે, કારણ કે એ પ્રમાણે અવતાર ધારણ કરવો એ પણ એવો જ આશ્ચર્યકારક ચમત્કાર છે. પ્રત્યેક માણસનો નિત્ય સનાતન આત્મા તેનું વિરાટ સ્વરૂપ પણ પ્રભુ જ છે. પ્રત્યેક માણસમાં જે વ્યક્તિ છે, જીવ છે, તે પ્રભુનો જ અંશ છે.

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

(અ. ૧૫ શ્લો. ૭)

“ મારો અંશ ” એટલે , કકડો ” નહિ કારણ કે પ્રભુનો અંશ થવાથી પ્રભુ જૂદી જૂદી શકલ-વિભાગોમાં વહેંચાઈ જતો નથી પણ એકજ ચૈતન્ય પરિમિત દશાઓમાં આવિર્ભાવ પામે છે, એકજ અનંત શક્તિ જૂદી જૂદી પરિમિત શક્તિઓમાં વિલસે છે, એક અખંડ આનંદ વિધવિધ સમષ્ટિના-જગતનાં સ્વરૂપોમાં વ્યાપી રહે છે. અર્થાત્ એક અખંડ અને અનંત સત્ અનેક વિધવિધ અને સાંત, પરિમિત, સત્તાઓમાં આવિર્ભાવ પામે છે. જીવદશામાં અજ્ઞાનની નિજ્ઞાની-ઝાપ-એ જ છે કે તે પોતે પ્રભુમાંથી આવ્યો છે એ જૂલી જાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાનામાં જે નિત્ય સાક્ષીરૂપ પ્રભુ હાજર જ હોય છે તેને પણ જુલે છે કારણ કે તે પ્રભુ મનુષ્યના પરિમિત ચૈતન્યમાં, તેના સ્વભાવમાં પણ છૂપો-અજાણ્યો-પણ યશની અંતરવેદીમાં અગ્નિની પેડે પ્રજ્વલિત હોય છે.

માણસ હમણાં અજ્ઞાન છે, કારણકે આત્માના આંતરચક્ષુઓ પર, ઇન્દ્રિયો ઉપર બધેય પ્રકૃતિનો પડો આવી રહેલો છે. એ પ્રભુની માયાથી જ પ્રભુના સનાતન ચૈતન્યમાંથી જીવ વિખૂટા થયો છે, અને જગતમાં આવિર્ભાવને પામ્યો છે. પ્રભુમય ચૈતન્યની ઉપર પ્રકૃતિ પોતાની ટંકશાળનો સિકંકો લગાવે છે ખરી, પણ સાથે સાથે પોતાના ત્રણ ગુણનું પડ તેના ઉપર ગાઢ ચઢાવી આપે છે. તેના ઉપર પ્રકૃતિ “મનુષ્યત્વ” અને “પશુત્વ”ની છાપ મારે છે, અલગત, એ છાપની પાછળ પ્રભુત્વની કિમતી ધાતુ છપી પણ હાજર તો હોય છે જ, તોપણ શરૂઆતમાં તે અસ્પષ્ટ, અને મુસ્કેલીથી ઝોળખાય એવી જણાય છે. એ પ્રભુત્વનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન તરફ જમાં સુધી માણસ વળતો નથી ત્યાં સુધી જગત થતું નથી. પોતાનામાં પ્રભુ આવી રહેલો છે એ શ્રદ્ધા વડે જગતમાં દૈવી અને આસુરિ સંપત્તિવાળા માણસો જૂદા પડી જાય છે. આપણે જેને અવતાર કહીએ છીએ તેમાં મૂળ ધાતુ પ્રકૃતિનો પટ બેદીને બહાર આવીને ચળકાટ મારતી જણાઈ આવે છે. એવા માણસમાં પણ પ્રકૃતિની છાપ જણાય છે પણ તે માત્ર સ્વરૂપના પુરતી જ હોય છે. આખો વખત પ્રભુત્વનું ચૈતન્ય સતત જગત હોય છે. વારે વારે અવતારની બાબતમાં પોતે ધારણ કરેલાં પ્રકૃતિનાં બંધનોમાંથી પ્રભુત્વ ઝળુક્યા કરે છે. પ્રભુત્વની નિશાની હમેશાં અંતર હોય છે, આત્મચૈતન્યમાં જ હોય છે અને જેઓ જેવા માગે તે બધાને તો અવતારમાં એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પણ આસુરિ પ્રકૃતિ હમેશાં એવી પ્રકૃતિઓ જેઈ શકતી જ નથી. એવા માણસો શરીર જ જીવે છે આત્મા જેઈ શકતા નથી; બાહ્ય જીવન જીવે છે પણ આંતરજીવન જેઈ શકતા નથી; વેશ જીવે છે પણ તેની પાછળ જે વ્યક્તિ છે તેને જોતા નથી. સાધારણ માણસના અવતારમાં વિરાટ પ્રભુનો પ્રકૃતિવશ આત્મા જ અસંખ્ય પડતો જણાય છે; અવતારમાં, પ્રભુનું ચૈતન્ય અને દૈવીપ્રકૃતિ તેને સ્થળે આવે છે. સામાન્ય મનુષ્યના અવતારમાં પ્રભુ પોતાના અંશને મનુષ્ય સ્વભાવને વશ વ્રતવે છે; પણ અવતારમાં તો પ્રભુ પોતે મનુષ્ય પ્રકૃતિને દૈવીપ્રકૃતિથી વશ કરે છે અને પ્રભુત્વ પ્રગટાવે છે. મનુષ્ય જેવી રીતે કંમે કંમે વિકાસ પામીને પ્રભુત્વને પહોંચે છે તેવી રીતે કાંઈ પ્રભુ વિશ્વમાં અવતારે ધારણ કરતો નથી, પણ પોતે મનુષ્યમાં ઉતરીને મનુષ્યત્વ પોતાનામાં ધારણ કરીને અવતાર લે છે.

પ્રભુ અવતાર લે છે તેનું કારણ તો એ જ છે કે તે પોતે મનુષ્યજાતિના વિકાસમાં સહાય કરવા માંગે છે. ગીતા એ બાબત તો ધણી જ સ્પષ્ટ કરે છે. અવતાર મનુષ્યની અવ્યક્ત શક્તિને પોતાનામાં વ્યક્ત કરે છે. અવતારના આવાગમથી મનુષ્યને પ્રભુત્વ શું છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે અને તે પોતે પ્રભુત્વમાં વૃદ્ધિ પામવાને હિંમત બીડે. પોતાના આધિભાવની અને પોતાના આત્માની અસર મનુષ્યજાતિના ઉપર મૂકવા માટે અવતાર આવે છે. પ્રભુત્વ યુક્ત દૈવીમનુષ્ય બનાવવા માટે તે આવે છે, કારણ કે તેથી મનુષ્યનો સંદિગ્ધ આત્મા પોતાનામાં પ્રભુત્વ પ્રગટાવે. અવતાર ધર્મની સ્થાપના પણ કરે છે. ધર્મ એટલે બાહ્યક્રિયાકાંડ કે આચાર નહિ પરંતુ આંતર અને બાહ્યજીવન ગાળવાની રીત બતાવે છે. અવતાર કાંઈ દૂરે છેવાયો ઓચિંતો અદ્ધારણ બનાવ નથી, પરંતુ પ્રભુના પ્રત્યેક કાર્યની પેઠે તે પણ વિશ્વ જીવનનું એક અગત્યનું કાય છે. તેમાં આખી મનુષ્યજાતિનું હિત, તેવી પ્રગતિ અને સંરક્ષણ રહેલાં હોય છે. જ્યારે જ્યારે અધોગતિ અને વિનાશનાં બળો ધણું મજબૂત થાય છે ત્યારે મનુષ્યે પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો સનાતન દિવ્યધર્મ બતાવવા માટે અવતાર થાય છે, અવતારના આવવાથી સત્ યુગ સમિપ લાવવાને મનુષ્યજાતિમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે, એ સત્ યુગ હમણાં ને હમણાં શક્ય નથી, પરંતુ અવતારના આગમનથી તે દિવસ નજીક આવતો જાય છે અને તેને માટે માણસ જાત વધારે ને વધારે લાયક બને છે. અવતાર થવાનાં કારણો સ્પષ્ટ જણાવ્યાં છે તે સર્વમાન્ય અને સારી રીતે જાણીતાં છે અને સામાન્ય લોકો સ્થૂળ કાર્ય ઉપરથી જ અવતારને ઓળખે છે, અને તેને માટે જ તેઓ તેને પૂજે છે. આધ્યાત્મિક માણસો જ પ્રભુના સ્થૂળ અવતારમાં પ્રત્યેક મનુષ્યમાં વ્યાપી રહેલા પ્રભુનું જ ચિન્હ છે એવું જાણી શકે છે. તેઓ જાણે છે કે અવતાર માણસનાં જેવાં શરીર અને મન ધારણ કરે છે કારણ કે મનુષ્યજાતિને પોતાનામાં રહેલા પ્રભુત્વની ખાત્રી થાય અને મનુષ્ય પ્રભુ જોડે એકતા પામે. કાર્ટર, જુદા કુણા વગેરેનો અવતાર મનુષ્યજાતિમાં થાય છે, કારણ કે આપણામાં વ્યાપી રહેલી દિવ્ય શક્તિઓ તે બતાવી આપે છે. એકવાર જે અવતાર બાહ્યજગતમાં સ્થૂળરૂપે થયો તે જ અવતાર દરેક મનુષ્યના આંતરમાં સૂક્ષ્મરૂપે થઈ શકે.

ઉપર અવતાર થવાનાં કારણો જણાવવામાં આવ્યાં છે પરંતુ અવતારની કાર્યપદ્ધતિ, જણાવવામાં આવી નથી. સામાન્ય લોકો અવતારમાં નીતિનો, યુદ્ધિનો, કે કોઇપણ માનુષી ગુણનો ઉત્કર્ષ અથવા અસાધારણ વેભવ-ઐશ્વર્ય માત્ર જુએ છે. કેટલાક અવતારમાં યુદ્ધિની પ્રતિભાથી અંજલ્ય છે. એ વિચારમાં પણ કાંઇક સત્ય જરૂર સમાયજી છે. અવતાર વિભૂતિ રૂપ પણ હોય છે. મહા-ભારતમાં જે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ચૈતન્યમાં પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે, તે મનુષ્ય રૂપ ધારણ કરનાર પ્રભુ છે એટલું નહિ પરંતુ વૃષ્ણીકુલનો નાયક યુગનો નેતા છે. એ વિભૂતિપણું પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ હોય છે, કારણકે આત્મામાં-ચૈતન્યમાં તે સંભવતું નથી. પ્રભુ અનંતગુણ પ્રકૃતિદ્વારા પોતાનો આવિર્ભાવ કરે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિદ્વારા તે વ્યક્ત થાય છે. એ ગુણોની ઉત્તમતા, સફળતા અને ઉત્કર્ષ ઉપરથી આવિર્ભાવનું માપ કાઢવામાં આવે છે. પ્રભુની વિભૂતિ એ તેના ગુણોની વ્યક્ત થયેલી શક્તિ છે. તે શક્તિ જ્ઞાન, કર્મ, પ્રેમ વગેરે ગુણો દ્વારા આવિર્ભાવ પામે છે. વ્યક્તિરૂપે તે શક્તિ મનુષ્યમાં વિવિધ ગુણ રૂપે કાર્ય કરે છે. વિભૂતિના આંતર અને બાહ્ય વિજયોમાં એક પ્રકારની અદ્ભુત શક્તિ, પરમ ઐશ્વર્ય ભાસે છે. મનુષ્યરૂપે વિભૂતિ આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે પ્રજાને અણીને પ્રસંગે ધર્મમાર્ગે દોરી વિજય અપાવનાર તે મહાપુરુષ હોય છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે :-

વૃણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડવાનાં ધનંજયઃ ।

મુનીનામપ્યહં વ્યાસઃ કલ્પીનામુશના કવિઃ ॥

(અં ૧૦. શ્લો ૩૭.)

“ વાસુદેવોના કુળમાં હું વાસુદેવ છું અને પાંડવોમાં હું અર્જુનરૂપ છું; સર્વ મુનિઓમાં હું વ્યાસ છું, અને કવિઓમાં હું બૃહસ્પતિ છું.

પ્રત્યેક વર્ગમાં ઉત્તમોત્તમ દરેક પંક્તિમાં અસાધારણ આત્માના ગુણોમાં ખાસ ગુણોનો પરમ ઉત્કર્ષ, સૌથી વધારે વિકાસ, જેમાં થયેલો હોય તે પ્રભુના આવિર્ભાવને લીધે છે. પ્રભુનાં આવિર્ભાવમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુણોનો ઉત્કર્ષ થાય એ સ્વાભાવિક અને જરૂરનો છે. આખી મનુષ્ય-

જાતિમાં જે જે માણસ મહાન્ થાય છે તે તે માણસ પોતાની મહત્તાને લીધે જ મનુષ્યજાતિને ઉન્નત કરે છે, માણસજાતિની શક્યતા તે પોતાના જીવનમાં તાદૃશ્ય કરી બતાવે છે; મનુષ્યમાં રહેલા પ્રભુત્વની શ્રદ્ધા તે જાગ્રત કરે છે. તે પ્રભુના માર્ગનો તેજસ્વી દીપક છે અને પ્રભુની શક્તિથી સંચાલિત થયેલા દિવ્ય પ્રાણુવાયુ છે.

મહાન્ પુરુષોને અને ઉત્તમ ચારિત્રવાળા માણસોને દેવ તરીકે પૂજવાની વૃત્તિ માણસજાતિમાં જણાય છે તેનું કારણ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું. આર્યાવર્તમાં સાધુ, સંત, મહાત્મા વગેરેમાં અંશાવતાર જોવાની વૃત્તિમાં એ ભક્તિ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. દક્ષિણના વૈષ્ણવોમાં કેટલાક સંતોને વિષ્ણુ ભગવાનના શંખ, ચક્ર, ગદા વગેરે હથિયારોના અવતાર રૂપ ગણવામાં આવે છે. ખરેખર, પ્રત્યેક એવા સંતો પ્રભુના હથિયાર નહિ તો બીજું શું છે ? મનુષ્યજાતિની પ્રગતિમાં તેઓ પ્રભુના હથિયારનું જ કાર્ય કરે છે, તોપણ વિભૂતિ એ કાંઈ અવતાર નથી. એ પ્રમાણે અને તો પછી અર્જુન, વ્યાસ, હિશતસ્ સર્વે અવતાર ગણાત. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનથી ઓછી શક્તિ ધરાવતા છતાં તેઓ અવતાર ગણાત. દૈવીગુણોનો આવિર્ભાવ થવાથી કાંઈ અવતાર થયો ગણી શકાય નહિ. અવતારમાં તો પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ચૈતન્ય જાગ્રત હોવું જોઈએ. પ્રકૃતિમાં દૈવીગુણોનો આવિર્ભાવ થાય એ “ભૂતગ્રામ”-પ્રાણીઓના સમૂહમાં-ગણાય. સામાન્ય રીતે પ્રાણી રૂપે અવતાર થયો હોય છે તેનો પરમ ઉદ્ધર્ષ-વિકાસ-વિભૂતિમાં જણાય છે, પરંતુ અવતારમાં તો પુરુષોત્તમ પ્રભુનું ચૈતન્ય જાગ્રત હોય છે. અવતાર તો બાહ્યપ્રકૃતિમાં પણ પ્રભુત્વની ભાવના યુક્ત હોય છે. મનુષ્યત્વમાંથી પ્રભુત્વ પામવાની મહેનત તેને કરવી પડતી નથી.

અવતારવાદને વિશે એક બીજો મત પણ પ્રચલીત છે અને તે મત પ્રમાણે મનુષ્યનો આત્મા પ્રભુને પોતાનામાં આવહાહન કરી જોલાવી શકે છે, અને પ્રભુ તેના ચૈતન્યનો કબજો લે છે, અથવા તો તેનું મનુષ્યત્વ પ્રભુત્વને પ્રતિબિંબિત કરે છે, અથવા પ્રભુત્વને મનુષ્યજાતિમાં લાવવાના પ્રવાહની ગરજ તેવા માણસો સારે છે આ વિચાર કેટલાક આધ્યાત્મિક અનુભવોના પાયા ઉપર રચાયેલો છે. મનુષ્યનો અવતારમાં વિકાસ થાય છે

તેને પરિણામે મનુષ્યની પરિમિત વ્યક્તિનો લય થાય છે. અનંત વિરાટમાં અથવા પરાતપર પુરુષમાં આત્મા પોતાનું વ્યક્તિત્વ ગુમાવે છે. ગીતામાં “ જ્ઞાનમૂત ” આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ ધારણ કરે છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે એટલે આત્મા શ્રીકૃષ્ણમાં જીવે છે પરંતુ, આત્મા પુરષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ થાય છે એવું કાંઈ પણ સ્થળે કહેવામાં આવ્યું નથી. ગીતામાં જીવને પ્રભુનો અંશ કહેવામાં આવ્યો છે.

મમૈવાંદોઃ જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ ।

(અ. ૧૫. શ્લોક ૭)

“ મારો સનાતન અંશ મનુષ્યજાતિમાં જીવરૂપે કાર્ય કરી રહ્યો છે ” એ પ્રમાણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવી એ મનુષ્યનો પ્રભુમાં વિકાસ થાય છે તેનું એક આવશ્યક પગથીયું છે, પરંતુ પ્રભુ અવતાર રૂપે મનુષ્યમાં આવવાની ક્રિયા કરે છે તે જૂદી છે. વધારેમાં વધારે માણસ પોતે બૌદ્ધભાવ, ક્રાઈસ્ટ-ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ તે અવતાર નથી.

એ બનવા જોગ છે કે મનુષ્ય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અવતારનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરી સફલ થાય તેની સાથે સાથે પ્રભુ મનુષ્યના જૂદાં જૂદાં કારણોમાં આવિર્ભાવ પામે એટલે પ્રભુ એવા મનુષ્યના સ્વભાવમાં, મનમાં, પ્રાણમાં અથવા શરીરમાં કાર્ય કરે એ શક્ય છે. એને આપણે અંશાવતાર તરીકે ગણી શકીએ. પ્રભુ પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં વસે છે પરંતુ તે માયાથી આચ્છાદિત રહે છે. અભારે પણ આપણા ચૈતન્યની આંતર-બુદ્ધિકામાં-સ્વરસોક-અથવા સ્વર્ગલોક એવું જેને નામ આપવામાં આવે છે તેમાં આપણો જીવ અને ઈશ્વર બન્ને અદ્વૈત પામેલા હોય છે. કેટલાક ધર્મમાં એ મતને પિતા અને પુત્ર + એ સંજ્ઞાથી દર્શાવવામાં આવે છે. પ્રભુ અને મનુષ્ય બન્ને દિવ્ય માયા રૂપી કુખારી માતાના પુત્રો તરીકે કેટલાક ધર્મોમાં વર્ણવ્યા છે તેનું પણ એ જ રહસ્ય છે. ખ્રિસ્તીધર્મમાં જ અવતારવાદની સંજ્ઞા છે તેનું રહસ્ય પણ એ જ છે.

+ ખ્રિસ્તીધર્મમાં મેરી-કાઇરટની માતા, પ્રભુ અને કાઇરટ એ ત્રણેને-ત્રિપુત્રીને પૂજવામાં આવે છે. એને Doctrine of Divinity કહેવામાં આવે છે.

એમાં ત્રિપુટીનો સિદ્ધાંત માન્ય કરવામાં આવ્યો છે. પિતા પ્રભુ-મનુષ્યના આધ્યાત્મિક સ્વર્ગમાં છે, ગીતા જેને જીવ કહે છે તે પુત્ર રૂપે જગતમાં મનુષ્યશરીર ધારણ કરી અવતરે છે; અને પવિત્ર આત્મા-અક્ષમય શુદ્ધ ચૈતન્ય-એ બન્નેની એકતા કરે છે. બાઇબલમાં આપણે ચૈતન્ય * જીસસના ઉપર ઉતરતું હતું એવું વાંચીએ છીએ, અને એના આવવાથી મનુષ્યમાં દેવત્વ પ્રગટતું.

પરંતુ પુરુષોત્તમ ભાવ પોતે જ મનુષ્ય શરીરમાં પ્રકાશે અને જીવ-ભાવનો તેમાં કેવળ લય થાય એ પણ શક્ય છે. શ્રીચૈતન્યના સમકાલિન લોકોમાં એવું પરિવર્તન થતું હતું એમ જણાવે છે. સામાન્ય રીતે શ્રીચૈતન્યની ભક્તિમાં રાધાનો મધુરભાવ રહેતો અને પોતે પ્રભુત્વનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કરતા. પરંતુ જ્યારે ભાવ આવતો ત્યારે પોતે પ્રભુભાવે આચાર કરતા, અને તે પ્રમાણે બોલતા. એ પ્રમાણે પ્રભુભાવ સતત જન્યત રહે અને મનુષ્યત્વ એ પ્રભુને કાર્ય કરવાનું સાધન માત્ર થઈ રહે તો આગળ જે અવતાર વિશે કહેવામાં આવ્યું છે તેવો અવતાર થયો ગણાય. અર્થાત્ મનુષ્ય પોતાનામાં અવતારને ઉતારે એ મત પ્રમાણે અવતાર થયો ગણાય એ વિચાર આપણને શક્ય તો લાગે છે. માણસ ચૈતન્ય દ્વારા પ્રભુ જોડે એકતા કરી શકે અને પોતે પ્રભુનું હથિયાર છે એવી ભાવના સતત જન્યત રાખી શકે તો પછી પ્રભુ તેના પ્રત્યુત્તરમાં મનુષ્યના સર્વ કરણોમાં પોતે પરાવર્તન પામે એ અશક્ય નથી. એ પ્રમાણે પ્રભુનું કાર્ય થાય તો તે મનુષ્ય પ્રભુત્વમાં ઉન્નત થયાથી નહિ પરંતુ પ્રભુનો મનુષ્યમાં અવતાર થવાથી જ થયું ગણી શકાય.

પરંતુ, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા તો એ મતથી પણ આગળ વધે છે. ગીતા તો પ્રભુ પોતે જ અવતાર ધારણ કરે છે એવો મત ધરાવે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાના અનેક જન્મો થઈ ગયા છે તેના વિશે પણ ગીતામાં સ્પષ્ટ રીતે બોલે છે. વળી મનુષ્યમાં કાર્ય કરનાર અવતારરૂપે નહિ પરંતુ સર્વ સૃષ્ટિનો સરજનદાર પ્રભુ પોતે બોલે છે એમ પણ આપણે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે

* The Descent of Holy Ghost-પવિત્ર આત્માનું અવતરતું એ બતાવવામાં આવે છે.

અજોડપિસન્નવ્યયાત્મા મૃતાનામીશ્વરોડપિ સન્ ।

• પ્રકૃતિ સ્વામધિષ્ઠાય સંભવામ્યાત્મમાયયા ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૬.)

જો કે હું જન્મ વિનાનો છું, અને સર્વ પ્રાણીઓનો પ્રભુ છું તોપણ હું આત્માની માયાથી મારી જાતને ઉત્પન્ન કરું છું.

કેવી રીતે? “પ્રકૃતિ સ્વામધિષ્ઠાય” પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોનું અધિષ્ઠાતાપણું ધારણ કરીને. અહિં મનુષ્ય અને તેમાં વિભૂતિ કે અવતારનું કાર્ય છે જ નહિ. અહિં તો પુરુષોત્તમ ભાવે પ્રભુ પોતે જ પોતાની પ્રકૃતિમાં કાર્ય કરી રહ્યા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. અવતાર પોતે પ્રકૃતિથી પર રહી કાર્ય કરે છે. મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં તે અવ્યક્ત રહી પડદા પાછળથી કાર્ય કરે છે. અવતારમાં તે પોતે વ્યક્ત સ્વરૂપે કાર્ય કરે છે. અવતારમાં પ્રકૃતિ પોતાના પ્રભુની સત્તામાં હોય છે અને અવતાર તેને પોતાની આગાથી સંચાલીત કરે છે. અહિં મનુષ્યત્વની અંદર અવતારનો આવિર્ભાવ થાય છે એવો ભાસ નથી, કારણ કે પ્રભુ-સ્વામ પ્રકૃતિમ્-પોતાની જ પ્રકૃતિનો આધાર લઈ જન્મ ધારણ કરે છે.

કિપર જણાવ્યો તે મત માણસની યુદ્ધિમાં ઉતરવો મુશ્કેલ છે. પ્રથમ તો અવતારનું કાર્ય જેવડું છે. તે દેવી અને માનુષી બન્ને એક સામડું હોય છે એટલે મુશ્કેલી નડે છે. પ્રભુ પોતે મનુષ્યત્વનાં સર્વ બંધનો સ્વીકારે છે, અને તેમને પ્રભુત્વનાં સાધનરૂપ બનાવે છે અને તેમના દ્વારા પ્રભુભાવ, દિવ્યકર્મો કરી બતાવે છે. એ પ્રમાણે ન કરે તો અવતારનો હેતુ સિદ્ધ થાય નહિ. અવતારનો એક હેતુ તો એ જ છે કે સધળાં બંધનો છતાં પણ મનુષ્યજન્મને દિવ્યજન્મ અને દિવ્યકર્મના સાધન તરીકે વાપરી શકાય છે. વળી પ્રભુભાવ સાથે મનુષ્યની પરિમિત ચેતન્ય શક્તિ પણ અસંભવિત નથી એ પણ બતાવી આપવા માટે અવતાર થાય છે. માણસ પોતાની પવિત્રતા, પ્રેમ, યુદ્ધિ જ્ઞાન વગેરે શક્તિઓનો વિકાસ કરી તેમને પ્રભુના પ્રત્યે લઈ જઈ શકે છે અને તે પ્રમાણે પોતાનામાં

રૂપાંતર પ્રગટાવી શકે છે. તે પદ્ધતિ ખતાવવી એ પણ અવતારનું કાર્ય છે,* અવતાર પોતાનું કાર્ય અમાનુષી અને ચમત્કારીક રીતે જ કરે તો પછી આ હેતુ કદી પણ સિદ્ધ ન થાય. એ પ્રમાણે ચમત્કાર કરનાર જાદુગરનો અવતાર તો જગત્માં અર્થ વિનાનો અને મિથ્યા થઈ જ પડે. ઉપરના વાક્યનો એવો અર્થ નથી કે કોઈ અવતાર કદી પણ દિવ્યશક્તિઓ અથવા આધ્યાત્મિક ચમત્કાર જેનાથી થાય છે તેવી શક્તિઓ વાપરે જ નહિ. ક્રાઈસ્ટે એ પ્રમાણે માંદા માણસોને સાજા કરેલા હતા પરંતુ એ બધી ચમત્કાર જેવી શક્તિઓ પણ માણસને સાધ્ય છે, પણ અવતારની મહત્તાનું ખરું કારણ એવી ચમત્કાર કરવાની શક્તિમાં નથી એ તો નિર્વિવાદ છે. તેમજ અવતારનું આખું જીવન એવા ચમત્કારોથી જ ભરેલું હોય તો પછી તેનો ઉપયોગ પણ નથી. જગતમાં જાદુગરની પેઠે આશ્ચર્યજનક ચમત્કારો કરવા માટે અવતાર જન્મ ધારણ કરતો નથી. તે મનુષ્યજાતિનો દૈવી ઉપચારક, ધન્વન્તરી છે. તે મનુષ્યની સમીપ દિવ્ય દષ્ટાંત મૂકવાને આવે છે. સામાન્ય માણસ પેઠે એને પણ શારીરિક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે જે પ્રમાણે જીસસ ક્રાઈસ્ટને કરવું પડ્યું હતું તે પ્રમાણે. અને તે જ દુઃખોથી પર થવાનું પણ તેણે જીવ બગવાનની પેઠે ખતાવી આપ્યું જોઈએ. કોઈ તર્કવાદી માણસ જીસસ ક્રાઈસ્ટને એમ કહે કે “જે તું અવતાર હો તો કોસ ઉપરથી નીચે આવ ” તો તે પોતે વગર સહજે દલીલ કરે છે. અથવા તો કોઈ એમ કહે કે અવતારનું શરીર સામાન્ય માણસની પેઠે વ્યાધિથી નાશ પામ્યું માટે તે અવતાર જ ન હતો તો તે દલીલ પણ સત્ય નથી. અવતાર દુઃખ, વ્યાધિ વગેરે બંધનો સ્વીકારે છે કારણ કે તેમનાથી પર થવાનો માર્ગ તેમને સ્વીકારવાથી જ ખતાવી શકાય છે. અવતાર પોતે દુઃખ વગેરેથી પર અસાધારણ ચમત્કાર વાપરીને થતો નથી પરંતુ મનુષ્યજાતિની સંસ્કૃતિની દશા પ્રમાણે તે વર્તન કરે છે.

*ક્રાઈસ્ટના જીવનમાં આવન ચમત્કારોનું વર્ણન આવે છે. અલબત્ત, તેમાં ક્રાઈસ્ટનું પ્રભુત્વ સિદ્ધ થાય છે એવું ખ્રિસ્તી લોકો માને છે, પરંતુ આપણા દેશમાં ચમત્કારો જાણીતા છે તોપણ અવતારની કિમત ચમત્કારો પરથી અંકતી નથી, આધ્યાત્મિક દશા ઉપરથી તે અંકાય છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે અવતાર મન અને શરીર કેવી રીતે ધારણ કરે છે ? ધારણ કે શરીર અને મન કાંઈ એકદમ ઓચિંતા આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ જતાં નથી એમને તો ઉત્ક્રાંતિ-કર્મવિકાસના કર્મવિપાકના નિયમો લાગુ પડે છે. આપણે આગળ જોયું તો છે કે ગીતા અવતારને એક આધ્યાત્મિક બનાવ ગણે છે. અને અવતાર રૂપે પણ પ્રભુ પોતે જ જન્મે છે, તોપણ માનુષી શરીર તો તેને ધારણ કરવું જ પડે છે. હવે, અવતારનું પોતાનું મન અને તેનું શરીર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં છે ? જો આપણે એમ માની લઈએ કે પ્રકૃતિ પોતે પ્રાણશક્તિની મદદથી અવતારનું શરીર બનાવે છે અને જીવની જરા પણ મદદ લેતી નથી તો આ બાબત ઘણી સરળ બની જાય છે. શુદ્ધ અને બળવાન શરીર અને મન વંશપરંપરાની પ્રભુલીધી તૈયાર કરવામાં આવે છે અને અવતાર તે શરીર અને મનનો ઉપયોગ કરે છે, એવો એનો પણ નિકાલ થાય. પરંતુ ગીતા પોતે જ હિંમતભરે પુનર્જન્મનો વાદ અવતારને લાગુ પાડે છે. હવે પુનર્જન્મના વાદ પ્રમાણે તો જન્મ ધારણ કરનાર જીવ પોતે જ પોતાનાં કર્મોથી પોતાનું મન અને શરીર તૈયાર કરે છે. આત્મા પોતે જ પોતાનું શરીર તૈયાર કરે છે, શરીર ગમે તેમ આપો-આપ આત્માને માટે બનાવવામાં આવતું નથી. સારે થું આપણે એ પ્રમાણે ધારણ કે પ્રત્યેક યુગમાં (યુગે યુગે) તે જમાનાને લાયક શરીર અને મન અવતાર પોતે જ જૂતકાલના જન્માનુસાર બનાવી લે છે ? અને એ પ્રમાણે સતત બન્યાં જ કરે છે ? કેટલાક લોકો વિષ્ણુના દશ અવતારની સમજૂતિ એ પ્રમાણે આપે છે. પ્રથમ વિષ્ણુએ મચ્છ, કચ્છ વગેરે પ્રાણીનો અવતાર ધારણ કર્યો ત્યાર પછી વરાહ વગેરે અર્ધમનુષ્ય અને અર્ધ પ્રાણીનો અવતાર લીધો. વામનરૂપે તેમણે મનુષ્યત્વનું લઘુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું અને ત્યારપછી ધરધરામરૂપે તેમણે આસુરિ સ્વભાવનો આવિર્ભાવ કર્યો. ત્યારપછી શુદ્ધ સાત્વિક વૃત્તિવાળા રામ રૂપે મનુષ્યાવતાર લીધો અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાળા બુદ્ધ ભગવાનનો અવતાર ત્યાર પછી થયો. છેવટ સંપૂર્ણ પ્રભુભાવયુક્ત મનુષ્યત્વ ધારણ કરી તેમણે કૃષ્ણનો અવતાર લીધો. છેલ્લો અવતાર કલ્કિ અવતાર છે. જે શ્રીકૃષ્ણનું આરંભેલું કાર્ય સંપૂર્ણ કરવા માટે આવે છે. આ પ્રમાણે માની લેવું એ ઘણું જ વધારે પડતું લાગવાનો સંભવ તો છે પરંતુ ગીતાની ભાષા જોતાં આપણે એ અનુમાન દોરવું જોઈએ એમ લાગે છે. અથવા

તો ગીતા એ પ્રશ્નનો સ્પષ્ટ નિકાલ કરતી નથી માટે, આપણે સ્વતંત્ર યુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી જાતે એનો નિકાલ કરવાને પ્રયત્ન કરવો જાઉંએ. પ્રથમ વિચાર તો એ છે કે અવતારનું શરીર, જીવ પોતાની પ્રગતિ કરતો કરતો તૈયાર કરે છે, પરંતુ જન્મ ધારણ કરતાં જ અવતાર તેમાં કાર્ય કરવા માટે છે. અથવા તો ગીતામાં સ્વત્વાદોમનસઃ । ચાર મનુષ્યોમાંથી એક મનુ શરીર અને મન તૈયાર કરે છે અને તેમાં અવતાર જન્મ લે છે. પરંતુ આ બધી અટકળો કરવી એટલે આધ્યાત્મિક અનુભવોની દુનિયામાં માયું મારવા જેવું જ ગણાય. આજકાલના લોકોનાં મન હજુ એ દિશામાં જતાં ગભરાય છે. તોપણ એકવાર તમે અવતારની શક્યતા સ્વીકારો એટલે એ બધા પ્રદેશોમાં અગણ્યે પણ તમે પગ માંડ્યો જ છે એમાં સંશય નથી. અને આપણે દૈવ પગલે તેમાં ચાલવાની પણ હિંમત બીડવી પડશે.

ગીતામાં તો અવતારવાદ સ્પષ્ટ રીતે મૂકેલો છે. આપણે તેનું વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે કારણ કે તેની શક્યતા, પદ્ધતિ, કાર્ય, હેતુ, વગેરે જાણવામાં મનુષ્યના મનને અને તેની યુદ્ધિને કષ્ટ કષ્ટ મુશ્કેલીઓ આવવાનો સંભવ છે તે સ્પષ્ટ રીતે જાણવાની જરૂર છે. 'અર્જ' છે કે સ્થૂળ અવતાર ગીતામાં બહુ આગળ પડતો નથી તોપણ તેનું ચોક્કસ સ્થાન તો ગીતામાં જરૂર છે. ગીતામાં તો વિભૂતિને અવતાર પોતે દોરી રહ્યો છે. મનુષ્યત્વની ઉન્નત દશા તો અમુર્તિ-વિભૂતિએ-પ્રાપ્ત કરી છે પરંતુ તેમાંથી મુક્ત કરી તેને દિવ્યજન્મ અને દિવ્યકર્મ પ્રત્યે અવતાર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ દોરે છે. મનુષ્યત્વમાંથી પ્રભુત્વમાં માણસને લઈ જવાનું આધ્યાત્મિક કાર્ય વધારે અગત્યનું છે. દરેક માણસના અંતરમાં જુદા, કાઠરટ, કૃષ્ણનો અવતાર થાય તે વધારે અગત્યનું છે તે છતાં બાહ્યજીવન અંતરની પ્રગતિ માટે અગત્યનું છે તે પ્રમાણે બાહ્ય સ્વરૂપે-સ્થૂળ રૂપે-અવતાર થવો તે પણ છેક નજીવો બનાવ નથી. બાહ્ય સ્વરૂપે અવતારની પૂર્ણતા આંતર ચૈતન્યની પૂર્ણતામાં સહાય કરે છે. અને બાહ્ય-સ્થૂળ પૂર્ણતાને લીધે પ્રભુત્વ પૂર્ણ શક્તિસહ ઉત્તમોત્તમ રીતે પ્રકાશે છે. એ એ શક્યતાઓ વચ્ચે પ્રભુ પોતે મનુષ્યજાતિમાં યુગે યુગે ગતિ કરી રહ્યો છે.

પ્રકરણ ૧૨ સુ. (આલુ.)

અવતાર અને દિવ્યકર્મ.

૩.

અવતારનો હેતુ અને કાર્ય.

અવતાર જગતમાં જે કાર્ય કરવા માટે આવે છે તેની પણ એ બાબતો હોય છે. તેના કાર્યને સ્થૂળ દિશા પણ હોય છે, જેથી બાહ્યજગતમાં ધર્મની સંસ્થાપના અને ધર્મનું રક્ષણ થાય છે. સમગ્ર મનુષ્યજાતિની પ્રગતિનો પ્રયત્ન અધોગતિ પામતો અટકીને ઉન્નતિએ ચઢે એ અવતારનો હેતુ હોય છે. અવતારનું સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક કાર્ય વ્યક્તિ અને સમાજનું ચૈતન્ય-ચિત્ત-શક્તિનો વિકાસ કરવામાં અને મનુષ્યના આત્મામાં દૈવી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી ચૈતન્યનો વિકાસ કરવામાં સહાય આપવામાં સમાયલું છે. સામાન્ય માણસો જરૂરીઆત અને ઉપયોગીતાની દૃષ્ટિએ એમ માને છે કે અવતાર કેવળ અણીને પ્રસંગે મહાન્ કાર્ય કરવા માટે જ આવે છે. પરંતુ એ વિચાર તદ્દન ખરો નથી. કર્મ અને બનાવો અથવા પ્રસંગોમાં પોતાનામાં કાંઈ જ મહાન્ સત્ય સમાયલું હોતું નથી. પરંતુ જે શક્તિના તેઓ પ્રતિનિધિ છે-જે શક્તિના તેઓ સૂચક છે તેને લીધે અને જે મહાન્ આદર્શને તેઓ જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરે છે તેને ખાતર કર્મ તથા પ્રસંગોની કિંમત અંકાય છે.

જે કટોકટીને પ્રસંગે અવતાર જન્મ ધારણ કરે છે તે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ તો સ્થૂળ ફેરફારોના સમૂહ તરીકે જ દેખાય છે, પરંતુ તે અણીના પ્રસંગોના સૂક્ષ્મ અર્થ આધ્યાત્મિક હોય છે, કારણકે એવા બનાવ પછી માણસનો આત્મા નવીન દિશા પ્રત્યે પહોં છે, અણીના પ્રસંગે અધોગતિના બળોનો પરાજય કરે છે. એવા મહાન્ પરિવર્તન માટે દૈવી શક્તિની જરૂર છે, જે આધ્યા-

ત્રિમક શક્તિ શરીરમાં કાર્ય કરે છે, તે ચિન્મયશક્તિના પ્રમાણમાં દૈવીશક્તિમાં વધારો ઘટાડો થાય છે, ખરું જોતાં જે ચૈતન્ય શક્તિ કાર્ય કરે છે તેના પ્રમાણમાં બળનો આવિર્ભાવ થાય છે એટલા માટે જ દૈવીશક્તિ-અવતારની જરૂર છે. જ્યારે ફક્ત માનસિક અથવા વ્યવહાર ફેરફાર કરવાના હોય છે ત્યારે અવતારની જરૂર નથી. એવું આધ્યાત્મિક પરિવર્તન કરવા માટે ચૈતન્યનો વિકાસ કરવાની જરૂર છે, એવી શક્તિવાળી દિવ્ય વિભૂતિઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને લીધે મનુષ્યનો આત્મા તાત્કાલિક ઉચ્ચભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરે છે. એવું પરિવર્તન કરવા માટે વિભૂતિઓ માનવ જાતિને દોરે તોપણ બસ છે. એવા પરિવર્તનનું નેતાપણું વિભૂતિઓ લઈ શકે છે, યુરો-પખંડના ઇતિહાસમાં Reformation (રીફોર્મેશન) અને ફ્રાન્સની રાજ-ક્રાંતિ એવાં પરિવર્તનો હતાં. એખનાવો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ કાંઈ બહુ મહાન ગણી શકાય નહિ. તે બનાવો યુદ્ધપ્રધાન અને વ્યવહાર હતા. એમાંનો પ્રથમ ધર્મના વિષયમાં અને બીજો સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં પરિ-ણામકારક થયો છે. એ પરિવર્તનોને લીધે જે પરિણામ આવ્યાં તે પણ માનસિક અને ક્રિયાત્મક હતાં, આધ્યાત્મિક ન હતાં. જ્યારે પરિવર્તનનું બીજું આધ્યાત્મિક હોય છે ત્યારે અંશાવતાર કે પૂર્ણાવતાર રૂપે પ્રભુભાવ મનુષ્યના રૂપમાં પ્રગટે છે, તેને અવતાર કહેવામાં આવે છે.

ગીતાના અવતારના બાહ્યકર્મને “ ધર્મ સંસ્થાપના ” એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. યુગે યુગે જ્યારે ધર્મ લોપ થાય છે, તેની અધોગતિ થાય છે, અને અધર્મનું પ્રજાળ વધે છે અને તે સરળ થાય છે ત્યારે અવ-તાર આવે છે અને પાછો ધર્મની સ્થાપના કરે છે. એ ધર્મ અને અધર્મની ભાવનાઓના પ્રતિનિધિરૂપ ક્રિયાઓ અને માણસો હોય છે, એટલે જ્યારે અવતાર થાય છે ત્યારે સાધુઓ અથવા ધર્મ પ્રત્યે વૃત્તિ-વાળાઓનું અધર્મિઓથી રક્ષણ કરવાનું કાર્ય તે કરે છે. એ સંબંધમાં ગીતા જે ભાષા વાપરે છે તેનો સંકુચિત અર્થ ગ્રહણ કરીને, આપણે અવતારનો ખરેખરો આધ્યાત્મિક અર્થ ગુમાવી બેસીએ એવો સંભવ છે. “ ધર્મ ” શબ્દનો અર્થ એક થતો નથી. એના અર્થમાં તો નીતિ, વ્યવહાર, તત્વસંજ્ઞા, પંથ, સંપ્રદાય અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ વગેરે સર્વે

વિચારોનો સમાવેશ થાય છે. નીતિની દૃષ્ટિએ એનો અર્થ સિદ્ધાંતનું પાલન અથવા નૈતિકજીવન થાય છે. વ્યવહાર આપતમાં સામાજિક અને રાજકીય જીવનમાં ન્યાયનું પાલન એવો થાય છે, કેટલીક વાર સમાજના નિયમોનું પાલન-આદત્તા આવેલા રિવાજને માન આપવું એવો પણ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપર જણાવેલા અર્થમાંનો એક પણ અર્થ આપણે ગ્રહણ કરીએ તો અવતાર પુણ્યશાળી માણસોના રક્ષણને માટે થાય છે અને પાપીઓનો નાશ કરે છે. એ કાર્યથી મનુષ્યજાતિમાં નીતિની ધારણ-લાંડી જળવાઈ રહે છે.

ઉપર આપેલી સ્ક્રમ્બલિંગ પ્રમાણે સામાજિક, પૌરાણિક દૃષ્ટિએ કૃષ્ણાવતાર થવાનું કારણ એમ જણાવવામાં આવે છે કે પાપટતિપ્રધાન કૌરવોનું (દુર્યોધનાદિ) એટલું બધું બળ વધી ગયું અને એમણે એટલો ધોર અન્યાય કરવા માંડ્યો કે તેથી પૃથ્વી ભારથી પીડાવા લાગી અને તેણે ભગવાનને પોતાનો ભાર હલકો કરવા માટે વિનંતી કરી. એ પ્રમાણે વિષ્ણુ ભગવાને શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર ધારણ કર્યો અને પાંડવોને મુક્ત કરી કૌરવોનો સંહાર કર્યો. વિષ્ણુના બીજા અવતારોનાં કારણો પણ એ જ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. રામચંદ્રનો જન્મ રાવણનો અધર્મી જીલમ અટકાવવા માટે, પરશુરામનો અવતાર ક્ષત્રિય શોડકોનો અનાચાર અને ગર્વ અટકાવવા માટે, અને વામનનો અવતાર જમીન રાક્ષસની સત્તા અટકાવવા માટે થયો હતો. ઉપર જણાવેલી દલીલો આપવામાં આવે છે તોપણ અવતારનું ખરૂં કારણ વ્યવહાર નીતિનું રક્ષણ અથવા રાજકીય કે સામાજિક પરિવર્તન માત્ર નથી. અવતારના આધ્યાત્મિક હેતુનો એમાં સમાવેશ થઈ જતો નથી. વળી જો બાહ્યકર્મ ઉપરથી જ અવતારત્વ સિદ્ધ થાય તો ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ અને જીસસ ક્રીસ્ટ જેમણે જગતમાં વિનાશ કર્યો નથી પરંતુ મનુષ્યના આત્માને નવીન આધ્યાત્મિક સંદેશ આપી દેવી આત્મજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારનો માર્ગ બતાવ્યો છે તેમને આપણે અવતારમાંથી બાદ કરવા પડે.

“ ધર્મ ” ને આપણે આધ્યાત્મિક કે ધાર્મિક અર્થમાં વાપરીશું તો આપણને અવતારનું સ્ક્રમ્બલિંગ જણાઈ આવશે. પરંતુ અવતારનું બાહ્યકર્મ તેથી વિપ્રત્યુત્તર પડી જશે. અર્થાત્ અવતારના જન્મમાં આપણને તેનું એવડું કાર્ય

સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પ્રથમ તો તે પ્રભુનું કાર્ય મનુષ્યજાતિમાં કરે છે, અને દૈવીશક્તિ બંને રીતે પોતાનું કાર્ય સફળતાથી બજાવે છે. પ્રથમ તો આત્માની આધ્યાત્મિક પ્રગતિની દિશામાં તે સફળતા મેળવે છે, અને બીજી કે બાહ્યજીવનમાં પરિવર્તન લાવી મૂકે છે.

અવતાર દુનિયામાં મહાન આધ્યાત્મિક ગુરુ તરીકે કાઠસ્થ અથવા બુદ્ધની પેઠે પણ જન્મ ધારણ કરે તોપણ એના કાર્યને પરિણામે એના આવિર્ભાવ પછી પણ કેવળ નૈતિક નહિ પરંતુ સામાજિક અને બાહ્યજીવનમાં પરિવર્તન થાય છે. એ પ્રભાણે ન થાય તો બાહ્યજીવનમાં દિવ્યજીવન, દિવ્યશક્તિના દર્શનરૂપે રામ કે કૃષ્ણની પેઠે અવતાર જન્મ ધારણ કરે તોપણ એવા અવતારના આવાગમનથી માણસજાતના આત્માને હમેશાં માટે પ્રગતિ કરવાને પ્રેરણા મળે છે. અહિં આપણે એક ખાસ બીનાની નોંધ લેવા જેવી છે તે એ કે ઐહ અને ખ્રિસ્તીધર્મ બંનેની નૈતિક, સામાજિક અને વ્યવહારૂ અસર તો જે માણસોએ, દેશોએ, તેનો ઇન્કાર કર્યો હતો તેમના ઉપર પણ અનિવાર્ય રીતે થયેલી છે. હિન્દુધર્મે બુદ્ધનો અસ્વીકાર કર્યો તોપણ તેના ઉપર ઐહધર્મના નીતિભાવની ન બૂંસાય એવી છાપ પડી. આજકાલનો યુરોપ કેવળ નામમાં જ ખ્રિસ્તી છે, તોપણ એમના જીવનમાં માણસજાતને માટે જે સહાનુભૂતિ અને સ્વતંત્રતા, સમાનતા તથા બ્રાતૃભાવના સિદ્ધાંતો તેમણે સ્વીકાર્યા છે તે ખ્રિસ્તીધર્મનું જ સમાજ, નીતિ અને રાજકીય બાબતમાં પ્રતિબિંબ છે. વળી તે કાર્ય ધણું ખર્ચે તો જે લોકો ખ્રિસ્તી-ધર્મમાં નહિ માનનાર વિરોધીઓ હતા તેમણે કર્યું. જે જમાનામાં એ વિચારોનો પ્રચાર થયો તેમાં તો જનસમાજે ધર્મ તરીકે ખ્રિસ્તીધર્મને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરેલો એ પણ બીજી આશ્ચર્યકારક બીના છે એનાથી ઉલટું આપણે રામ અથવા શ્રીકૃષ્ણનું જીવન લઈએ તો માલુમ પડશે કે તેમનું જીવન ઐતિહાસિક સમય કરતાં પણ વધારે પ્રાચીન છે, અને અત્યારના સમાજને કવિતા, દંતકથા અને પુરાણદ્વારા તેની હકીકત માલુમ પડે છે, અને ઘણા તો તેમને કપોલકલ્પિત પૌરાણિક વાર્તાઓમાં પણ ગણવા તૈયાર હોય છે. એમના અસ્તિત્વને આપણે ઐતિહાસીક સત્ય તરીકે

સ્વીકારીએ નહિ તોપણ એમના અસ્તિત્વને આધ્યાત્મિક સત્ય તરીકે પ્રજ્ઞનાં અને વ્યક્તિના આત્માએ સ્વીકાર્યું છે. અને તેથી મનુષ્યજાતના ચૈતન્યના વિકાસ માટે એમની અસર ચિરસ્થાયી છે. દિવ્યકર્મ અને પ્રભુભાવ અવતારમાં અવશ્ય હોવાં જોઇએ અને સ્થૂળ કાર્ય જગતમાં પૂરું થઈ જાય ત્યાર પછી પણ અવતારની અસર તો જગતમાં રહેવી જોઇએ. અને અવતારની આધ્યાત્મિક અસર કેવળ અવતારના જીવનમાં થઈ હોય તો પરિણામે જનસમાજના વિચારમાં, વ્યવહારમાં, આચારમાં અર્થાત્ સમાજના બાહ્યજીવનમાં તેની અસર જણાવી જોઇએ.

ગીતાનો અર્થ બરાબર સ્મરજવા માટે આપણે ‘ધર્મ’ નો અર્થ ઘણો વિશાળ લેવો જોઇએ. આંતર અને બાહ્યજીવનમાં કાર્ય કરી રહેલી પ્રભુની શક્તિ મનુષ્યજાતિની પ્રગતિ માટે સંજોગો અને જીવનમાં જે ધોરણે કાર્ય કરે છે તે નિયમને ધર્મ કહી શકાય. આર્યાવર્તની દૃષ્ટિએ જોતાં ધર્મનો અર્થ—પુણ્ય, નીતિ, ન્યાય, સત્ય એટલે જ થતો નથી. અન્ય મનુષ્યો સાથે, પ્રભુ સાથે, પ્રકૃતિ સાથે સંબંધમાં આવે છે તે બધાનો નિયામક (Governor) જે જે દૈવી સિદ્ધાંત—તે બધા સંબંધોનો અધિષ્ઠાતા જે દૈવી નિયમ તેને ધર્મ કહી શકાય. એ ધર્મ, કર્મ અને આંતરજીવન, બન્નેમાં વ્યક્ત થાય છે. જગતના સર્વ બંધનોનો તે નિયામક છે. ધર્મ—જે એટલે ધારણ કરવું, પકડી રાખવું તે—એટલે આપણે જેને પકડી રાખીએ છીએ તે અને જે આપણી આંતર અને બાહ્યક્રિયાઓને ધારણ કરે છે. “ધર્મ” નો મૂળ * અર્થ તો “આપણા પોતાના જીવનમાં જે અનિવાર્ય રીતે કાર્ય કરી રહેલો સિદ્ધાંત છે તે” એવો પણ થાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિને, સમાજને, પ્રજાને તેને પોતાનો ધર્મ હોય છે. વળી બીજાં આપણામાં પ્રભુભાવ—દૈવીપ્રકૃતિ—આવિર્ભાવ પામવા પ્રયત્ન કરી રહી છે. એ અર્થમાં ધર્મ એટલે આપણા અંતરમાં એ પ્રકૃતિ જેનાથી વિકાસ થાય તે નિયમ એવો થાય. વળી ત્રીજી વ્યાખ્યા એ છે કે આપણા વિચારો, કર્મ અને

* અગ્નિનો ધર્મ છે કે બાળકું. ત્યાં આગળ ધર્મનો અર્થ અનિવાર્ય ગુણ કે જે ગુણથી અતિરિક્ત તે વસ્તુનો ખ્યાલ જ ન થઈ શકે એવો થાય. તેના માણસનો પણ ધર્મ છે કે તેણે પ્રભુત્વ મેળવવું.

સંબંધોનો નિભાયક સિદ્ધાંત હોય તેને ધર્મ કહી શકીએ. કારણ કે તેનાથી આપણે પોતાનો અને મનુષ્યજાતનો વિકાસ પ્રભુમયજીવન પ્રત્યે કરવામાં સહાય મળે છે.

ધાતું ખરું ધર્મને સનાતન અને અચળ માનવામાં આવે છે. અલગત ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો સનાતન અને અચળ હોય છે. પરંતુ તેના સ્વરૂપોમાં, બાહ્યચારમાં હમેશાં વિકાર થયા કરે છે. કારણ કે માણસ આદર્શને કે મૂળતત્ત્વને પામી શકતો નથી. પરંતુ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ ભાવના પ્રત્યે પ્રેરાય છે, અને ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામે છે. એ વિકાસમાં જેટલી વસ્તુઓ આપણને મદદ કરે તે બધાનો ધર્મમાં સમાવેશ થાય. અર્થાત્ જેનાથી દૈવી વિશુદ્ધિ, વિશાળતા, પ્રેમ, મુક્તિ, શક્તિ, આનંદ, એકતા, સૌંદર્ય વગેરેમાં આપણે વિકાસ થાય તેને ધર્મ કહી શકાય. એના વિરુદ્ધમાં આપણી પ્રગતિની આડે આવનાર જે વિરોધી તત્ત્વો છે તે બધાનો અધર્મમાં સમાવેશ થાય છે, અર્થાત્ અશુદ્ધિ, અપવિત્રતા, સંકુચિતપણું, અજ્ઞાન, નિર્જ્ઞતા, નીચતા, દ્વેષભાવ, દુઃખ વગેરે સઘળું માણસે પોતાની પ્રગતિ કરવા માટે પાછળ મૂકવું જ જોઈએ. એ બધું અધર્મ છે. અધર્મની વૃત્તિ પાપ, અજ્ઞાન અને તમોગુણ પ્રત્યે હોય છે. એ બંને વચ્ચે સનાતન યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે અને જય પરાજયનું લોલક એકથી બીજી બાજુ આંદોલન ખાયા કરે છે, અને ઘડીમાં ધર્મનો ને ઘડીમાં અધર્મનો વિજય થયેલો જણાય છે. વેદમાં દિતિ અને અદિતિના પુત્રો વચ્ચે યુદ્ધ થયું અને દેવ અને અસુરના ઝગડાના રૂપમાં તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પારસી-ધર્મમાં તેને અહુર્મઝદ અને અહરિમાન વચ્ચેના યુદ્ધરૂપી સૂચકથી વર્ણવવામાં આવે છે. કેટલાક પ્રભુ અને સેતાનનો ઝગડો કહી તેને વર્ણવે છે.

અવતારનું કાર્ય ઉપર જણાવેલી અસરો પર આધાર રાખે છે. બૌદ્ધમત પ્રમાણે અધર્મથી બચવાને શિષ્ય ત્રણ શક્તિનો આશ્રય લે છે. ૧ ધર્મ. ૨ સંધ અને ૩ મુદ્ધ. ખ્રિસ્તીધર્મમાં પણ ૧. ખ્રિસ્તીધર્મ. ૨. ચર્ચ અથવા પંથ. ૩. જીસસ ક્રાઇસ્ટ એ જ પ્રમાણે ત્રિપુટી આવે છે. અવતારના કાર્યમાં આ ત્રણે વસ્તુઓ જરૂરની હોય એમ લાગે છે. પ્રથમ તો અવતાર પોતે ધર્મ આપે છે આત્માના વિકાસનો નિયમ

જતાવે છે, આધ્યાત્મિક દુનિતિનો માર્ગ દર્શાવે છે, એ ધર્મમાં અધર્મમાંથી છૂટી પ્રગતિ કેમ કરવી તે બતાવ્યું હોય છે તે ઉપરાંત વ્યવહારના નિયમો તથા ખીજા માણસો સાથે આપણા સંબંધનું પણ નિયમન તેમાં બતાવેલું હોય છે. માણસજાતના પ્રત્યેક પ્રયત્નમાં સંઘર્ષક્રિયા-સંઘ-પ્રત્યે આકર્ષણ રહેલું છે, અને જેઓ એકજ માર્ગે જતા હોય છે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે જ સમાજના રૂપમાં એકત્ર થાય છે એટલે અવતાર સંઘ સ્થાપન કરે છે. જે લોકો એના વ્યક્તિત્વને લીધે અથવા એના બોધને લીધે એકત્ર થયા હોય તેમના સમાજને “સંઘ” એવું નામ આપણે આપીશું. વૈષ્ણવધર્મમાં પણ એવી જ ત્રિપુટી છે. તેઓ (૧) ભાગવત (૨) ભક્ત અને (૩) ભગવાનમાં માને છે. ભાગવત એટલે વૈષ્ણવધર્મનો આધ્યાત્મિક સયોનો ગ્રંથ-જેમાં વૈષ્ણવમત પ્રમાણે આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે, તેમ જ ભક્ત એટલે જે માણસોમાં એ ધર્મ વ્યક્ત હોય તે અને ત્રીણું ભગવાન-પ્રભુ પોતે. અવતાર હમેશાં ત્રીણું તત્ત્વ પોતાનામાં વ્યક્ત કરે છે. અને સંઘને પોતાનું આધ્યાત્મિક જીવન આપીને માણસજાતને મોક્ષ અને આનંદ પ્રદેશે આકર્ષે છે.

ગીતામાં આ ત્રણે બાબતો ધણા વિશાળ અને વ્યાપક અર્થમાં લેવામાં આવી છે. ગીતામાં જે એકતા છે તે વેદાંતિક અને આધ્યાત્મિક એકતા છે તેમાં આત્માની એકતા સમાવેલી છે. સર્વમાં પોતાનો આત્મા અને પોતાના આત્મમાં સર્વનો સમાવેશ કરવાની ભાવના તેમાં રહેલી હોય છે. સર્વ માનુષી સંબંધોને સામાજિક, નૈતિક અને ધાર્મિક બંધોને તે આહ્વીરિચિતિમાં લઈ જાય છે. વેદાંતિક મત પ્રમાણે એકતાનો ધર્મ છે તેમાં સમાનતા અને મુક્ત કર્મ તથા કામના રહિત સ્થિતિ મેળવવી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. પ્રભુનિયત કર્મો, પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર અને તેનું તથા આત્માનું જ્ઞાન, તેમજ પ્રભુપ્રેમ એનો તે ધર્મમાં સમાવેશ થાય છે. વળી ગીતામાં સંઘનો ભાવ ધણો વ્યાપક છે, તેમાં આખી મનુષ્યજાતિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રભુપ્રેમ અને પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે એકત્ર થવાનો ભાવ સંઘના પાયામાં રહેલો છે. તે પણ આખી મનુષ્યજાતિને લાગુ કરવામાં આવે છે. આખી માણસ-જાત એ ધર્મ પ્રત્યે પ્રયાણ કરી રહી છે. પ્રત્યેક માણસ પોતાની શક્તિ

પ્રભાણુ પ્રગતિ કરવા મથે છે. મમલર્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ
“ સર્વ પ્રકારે માણસો મારો જ પંથ અનુસરે છે.” એવું શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાન અનુનંદને કહે છે. એટલે ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા મથનાર માણસ,
સર્વ પ્રાણીઓ જોડે એકતા કરીને, તેમનાં સુખ અને દુઃખોને પોતાનાં ગણીને
મનુષ્યજાતિના સમગ્ર જીવનમાં જીવે છે, તે પ્રભુપ્રીત્યર્થે સર્વમય જીવન
ગાળે છે અને “ લોકસંગ્રહ ” ના કાર્યોમાં ધર્મનું સંરક્ષણ કરનારાં
કાર્યોમાં-પ્રભુ પ્રત્યે પ્રગતિ કરવામાં સહાય કરવામાં તે મથ્યો રહે છે. અવ-
તાર, નામ અને રૂપ ધારણ કરે છે તોપણ તે હેવટ પ્રભુનો જ પ્રતિનિધિ
છે, પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે અને એના જ નામરૂપોને સર્વ માણસો ભજે છે.
અવતારમાં પણ એજ મનુષ્ય રૂપ ધારણ કરે છે, અહિં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે
માર્ગ બતાવે છે તે પ્રભુ પ્રાપ્તિને માટે ઉત્તમ છે પરંતુ તે અતડો નથી.
સર્વનો સમાવેશ કરનાર છે, કારણકે પુરુષોત્તમ પ્રભુમાં સર્વ અવતાર, સર્વ
ધર્મ અને સર્વ શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

જગત્ જે બે પ્રકારના સંગ્રામનું ક્ષેત્ર છે તેના ઉપર ગીતા ભાર મૂકે
છે. આંતરવિગ્રહ અને બાહ્યયુદ્ધ. આંતરયુદ્ધના શત્રુઓ માણસના
અંતરમાં છે અને ત્યાં કામના અને અહંકારનો નાશ કરવાથી વિજય
મળે છે, તોપણ ધર્મ અને અધર્મના પ્રતિનિધિ માણસોમાં પણ એ
વિરોધ બહાર પડે છે, તેમાં પ્રભુ અને તેની દૈવી પ્રકૃતિ હમેશાં
ધર્મને સહાય કરે છે, જ્યારે આસુરિસંપત્તિવાળા, અહંકાર પ્રધાન
પ્રકૃતિવાળા માણસો અધર્મનો ઝુડો ધરકાવે છે. દેવાસુરયુદ્ધના
રૂપકથી આપણા શાસ્ત્રો અને પુરાણો તો બરેલાં છે. આખા ભારતીય
સાહિત્યમાં આ વાત સર્વવ્યાપી છે. ધણીવાર તો મહાભારતના યુદ્ધને
પણ એજ રૂપકથી વર્ણવવામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ અવતાર રૂપ છે. પાંડવો
ધર્મનું રક્ષણ કરનારા દેવતાના પુત્રો છે અને દુર્યોધન પ્રમુખ કૌરવો
અધર્મના પ્રતિનિધિઓ છે. એવા કટોકટીના પ્રસંગમાં પણ અવતાર સીધી
કે આડકતરી રીતે મદદ કરે છે. તે અસુરોની સત્તાનો નાશ કરે છે અને
ધર્મના આદર્શોને પાછા ઉત્તેજીત કરે છે. વ્યકિતના આંતરજીવનનો વિકાસ
કરી તેનામાં પ્રભુત્વ પ્રગટાવવા માટે અને સમાજમાં સત્યયુગનો સમય
સમીપ લાવી બાહ્યજીવનમાં પ્રભુતા પ્રગટાવવા માટે અવતાર થાય છે.

અવતારતું પરેખરં રહસ્ય તો ને માણસો દિવ્યજન્મ અને દિવ્ય-કર્મનો પ્રકાર જાણીને પોતાનામાં પ્રભુત્વની બાવના પ્રગટાવીને, અધોષ્ટિનો ત્યાગ કરી દૈવી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત કરે છે તેમને જણાય છે.

જેઓ પ્રભુમય થઈને પ્રભુનો જ આશ્રય લે છે તેમને તે રહસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ છેવટે મજ્જાબ “મારી પ્રકૃતિને” પ્રાપ્ત થાય છે એવું શ્રીકૃષ્ણ બગવાન કહે છે. માણસમાં રહેલી દૈવી શક્તિ અત્યંત યત્નથી અવતાર થાય છે. ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને દૈવી પ્રકૃતિને મેળવવાનો માર્ગ તે દર્શાવે છે. દૈવી કર્મો-મુક્ત કર્મો કેવાં હોય છે તે અવતાર બતાવે છે. માણસ જાતની ક્ષુદ્ર અહંતા અને પરિમિત જીવનને છોડાવીને, અહંતામાંથી અનંતતાનો માર્ગ તે દર્શાવે છે, માણસજાતિને પોતાના પ્રત્યે આકર્ષણ કરી અહંતા અને કામનાઓનો ત્યાગ કરી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ-વાણું જીવન પ્રાપ્ત કરાવવા માટે તે અવતાર લે છે. બચ, ક્રોધ, આવેશ વગેરેનો ત્યાગ કરી પ્રભુમય આનંદમાં માણસ જીવી શકે તે બતાવવા માટે અવતાર આવે છે. તે ગમે તે સ્વરૂપમાં આવે તોપણ એ યથાર્થ મપદંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ । “જેઓ ને રૂપે અને પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે તેમને હું તે જ રીતે પ્રાપ્ત થાઉં છું” ગમે તે રૂપે અવતાર આવે તોપણ તે પ્રભુ જ છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

“ દિવ્ય કર્મયોગી. ”

આગલા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દિવ્યજન્મ પ્રાપ્ત કરવો અર્થાત્ આત્મચૈતન્યનો વિકાસ કરી વિશાળ પ્રભુભાવને પ્રાપ્ત કરવો એ ગીતામાં કહેલા કર્મયોગનો સાર છે. એ દિવ્યજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે સિદ્ધિ થતાં પહેલાં દિવ્યકર્મને પમથીયાં તરીકે વાપરવાં અને પ્રભુપ્રાપ્તિ પછી પ્રભુત્વનો આવિર્ભાવ કરવા માટે કર્મોનો ઉપયોગ કરવો એ તેની પદ્ધતિ છે, સ્થૂળ-દૃષ્ટિએ ઝોળખાય એવી કાંઈ પણ નિશાની દિવ્યકર્મોને આપવામાં આવી નથી. દુનિયાદારીની નજરે આવી શકાય એવું ધોરણ “ દિવ્યકર્મોને ” માટે ગીતા કહેતી નથી. નીતિ, ધર્મ વગેરે વિચારોથી સામાન્ય માણસો પોતાનું જીવન દોરે છે તે સમજાનો ગીતા ત્યાગ કરે છે. દિવ્યકર્મોની બધી નિશાનીઓ આંતર અને સ્વાનુભવ પૂર્ણ હોય છે. બીજાં સામાન્ય કર્મોથી તેમને જૂદાં પાડનાર લક્ષણો. અદૃશ્ય, આધ્યાત્મિક, અને ત્રિગુણાત્મક હોય છે.

“ દિવ્યકર્મો ” અથવા “ મુક્તકર્મો ” આત્માના તેજમાંથી બહાર વહે છે તે તેના ગાનરૂપી તેજથી જ ઝોળખાય છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે.

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः । (અ. ૪. શ્લો. ૧૬.)

“ કર્મ શું ? અકર્મ શું ? વગેરે પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવામાં ઋષિઓ પશુ સદેહમાં પડી જાય છે. ” કારણકે તેઓ કર્મને આટે વ્યવહાર, સામાજિક, નૈતિક અને શુદ્ધિપ્રધાન ધોરણોથી તેને નિકાલ કરવા

ધર્ય છે. તેઓ બાહ્ય વિશિષ્ટ મુણો ઉપર દૃષ્ટિ રાખે છે. પરંતુ એ પ્રશ્નનું મૂળ વિચારતા નથી. હું તને એવાં કર્મો બતાવીશ કે જેનું જ્ઞાન મેળવીને સર્વ દુઃખોથી અને પાપથી મુક્ત થઈશ. આગળ જતાં ગીતા કહે છે.—

“ કર્મણોઽપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણસ્ય બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ (અ. ૪. શ્લો. ૧૭.)

“ માણસે કર્મ શું તે જાણવું જોઈએ તથા ખોટું કર્મ કયું તેનું પણ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. વળી અકર્મ શું તે પણ બરાબર સમજવાની જરૂર છે. કારણ કે કર્મની ગતિ બહુજ ગહન છે.” જમતમાં કર્મ ગહન જંગલ-ઝાડી જેવાં છે. અને એ જંગલમાં માણસ પોતાના કામના સર્વ-માન્ય વિચારો પ્રમાણે, આજીવ્યાજીવના સંજોગો પ્રમાણે અને પોતાના વ્યક્તિત્વના માનીલીધેલા ધોરણ પ્રમાણે પડતો આપડતો જાય છે; અથવા એ પ્રમાણે માનવું પણ બરાબર નથી. માણસ કર્મરૂપી ગહન જળમાં જાય છે તે કાંઈ પોતાના જ કાળના વિચારો પ્રમાણે નહિ પરંતુ યુગોયુગના વિચારોથી દોરાય છે વળી તે નીતિ અને ધર્મના અનેક વિચારોના ખીચ-કામાંથી પોતાનું જીવન દોરતો જણાય છે. એ બધાં પરમ સત્ય અને સનાતન શાશ્વત-અચળતાવાળાં હોવાનો દાવો કરે છે ખરાં પરંતુ એ બધાંએ કામચલાઉ, રૂઢિપ્રધાન અને કેટલીક વાર તો વિવેકશૂન્ય હોય છે. એ પ્રમાણે કર્મની સ્થિતિ હોવાથી જ્ઞાની પુરુષને અચળ નિયમ અને અપૂર્વ સત્ય પ્રાપ્ત થયા પછી એવો પ્રશ્ન થાય છે કે કર્મ અને જીવન બન્ને મિથ્યા માયા તો નથી ? માણસને તેઓ જોકડી રાખનારાં બંધનો તો નથી ? “ અકર્મ ” થઈ જવું એ જ શું માણસના અજ્ઞાની આત્મા માટે ઉત્તમોત્તમ છેવટનો ઉપાય નથી ? પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે “ અકર્મ શું ” એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવામાં તો ઋષિઓ પણ ભૂલ કરે એવો સંભવ છે, કારણ કે જ્ઞાન અને મોક્ષ બન્ને કર્મ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તો પછી ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નો છેવટનો નિકાલ શો ? કઈ જાતનાં કર્મો કરવાથી આપણે જીવનના દોષોથી અને પાપોથી મુક્ત થઈ શકીએ ?

સંદેહ, સ્ખલન, દુઃખ, શોક વગેરેથી અને સારામાં સારાં કાર્યોનાં (કર્મોનાં) પણ મિત્ર, અશુદ્ધ અને આપણને હાનિ આપે એવાં પરિણામોથી અને વિધવિધ પાપ અને દુઃખના સંસર્ગથી આપણે શી રીતે છૂટી શકીએ ? ગીતા કહે છે કે બ્રાહ્મ-સ્થૂળ નિયમો અને નિશાનીઓથી આપણે એ જાણી શકીશું નહિ. જગતને જે કર્મોની જરૂર છે તેવાં કર્મોના ત્યાગ કરવાની પણ જરૂર નથી. આપણાં કર્મોની આસપાસ કૃત્રિમ વાડ કરી જીવનનું કાર્યક્ષેત્ર સંકુચિત કરવાની પણ અગત્ય નથી. માણસે સર્વ કર્મો કરવાં જોઈએ. પરંતુ પ્રભુ જોડે પોતાનો આત્મા યુક્ત રાખીને કરવાં જોઈએ. “યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્” અકર્મ અર્થાત્ કર્મોના સંન્યાસ એ માર્ગ ખરો નથી. જે માણસે પરમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જાણે છે કે એ પ્રમાણે અકર્મ રહેવું એ એક મહાન કર્મ છે. અકર્મ સ્થિતિ પ્રકૃતિના ગુણોને વશ હોય છે. જે માણસનું મન શારીરિક, સ્થૂળ, અકર્મમાં રહી પોતે અકર્મ છે એમ માને છે, તે માણસ “હું પોતે કર્તા છું” પ્રકૃતિ કર્તા નથી ” એવા ખોટા ખ્યાલમાં હોય છે. તે માણસ જડ સ્થિતિને નિઃકર્મ સ્થિતિ ગણે છે. પ્રકૃતિમાં પથ્થર અથવા માટી જેવા જડ દેખાતા પદાર્થોથી પણ વધારે અકર્મ-કર્મ રહિત દેખાતા પદાર્થોમાં પ્રકૃતિ કાર્ય કરતી હોય છે, પ્રકૃતિ તો ત્યાં પણ પોતાનું સામ્રાજ્ય ટકાવી રાખે છે. એનાથી હિંસરું કર્મમાં સમળા પ્રવાહના પૂર વેગમાં પણ માણસનો આત્મા કર્મથી સ્વતંત્ર હોય છે તે કર્તા હોતો નથી. તે કર્મોથી લેપાતો નથી. તે માણસ આત્માની સ્વતંત્રતામાં સ્થિત હોય છે. તે પ્રકૃતિ અને તેના ગુણોના કાર્યમાં પોતે ભાગ લેતો નથી. એટલે કર્મબંધનથી છૂટો હોય છે તેટલા જ માટે ગીતા કહે છે કે:-

કર્મણ્યકર્મ યઃ પश्यેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૧૮.)

જે માણસ કર્મમાં અકર્મ અને અને અકર્મમાં કર્મ જુએ છે તે માણસ ખરો બુદ્ધિમાન, જ્ઞાની છે. તે યોગી છે અને સર્વ કર્મને કરનાર હોય છે.

ઉપર જણાવેલા શ્લોકનું સત્ય સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ અને પ્રકૃતિના બેઉ ઉપર આધાર રાખે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ સ્વતંત્ર, નિષ્ક્રિય, મનાતન, શાંત, શુદ્ધ અને કર્મમાં પણ અવિહારી રહે છે. પ્રકૃતિ નિત્ય ક્રિયાત્મક હોય છે. તે બાહ્ય શાન્તિમાં કે વેગપૂર્ણ કર્મના પ્રવાહમાં એક નરખી કાર્ય કરી રહેલી હોય છે. આપણી વિવેક-બુદ્ધિ આપણને એ જ્ઞાન આપે છે, એટલે જે માણસ એ બેઉ બરાબર જાણે છે તેને ગીતા “બુદ્ધિમાન્મનુષ્યેષુ” માણસોમાં બુદ્ધિવાળા ” એવું વિશેષણ આપે છે. ગીતાનો ભાવાર્થ એ છે કે જે માણસ કર્મની કિંમત બાહ્ય, ક્ષણિક અને અનિશ્ચિત ધોરણેથી જ આંકવા મથે છે તે માણસ બુદ્ધિમાન નથી મુક્ત માણસ કર્મ કરવાથી ડરતો નથી. તે “ સર્વ કર્મોનો કરનાર ” કૃત્સ્ન-ર્મકૃત્ ” હોય છે. અલપ્ત એવા માણસના કર્મો પ્રકૃતિને વશ થઈને રેલાં હોતાં નથી પરંતુ પ્રભુ જોડે એકતામાં, આત્માની અનંત શાન્તિમાં તે કાર્યો થયેલાં હોય છે. એનાં કર્મોનો અચિન્હાતા પ્રભુ હોય છે. માણસ પોતે તો પોતાના સ્વભાવ અને આધાર* દ્વારા ફક્ત પ્રભુનું સાધન થઈ રહે છે. એવો જ્ઞાની માણસ પોતે હથિયાર છે એ જાણે છે અને એનો સ્વભાવ પ્રભુને વશ વર્તે છે. એવા માણસમાં જ્ઞાનની દિવ્યજ્યોત શુદ્ધ અને અગમ્યાદ બળતી હોય છે, અને તે જ્ઞાનની શિખામાં તેનાં સર્વ કર્મો પળીને ભસ્મ થાય છે. કર્મો થયા પછી તેનું મન કાંઈ વગરનું શાંત, સ્થિર, પ્રમત્તવ્યુક્ત, સ્વચ્છ, અને શુદ્ધ રહે છે. આ પ્રમાણે કર્તૃત્વાભિમાનનો. “હં કર્તા” કર્તા છું ” એવા ભાવનો ત્યાગ કરી સર્વ કર્મો કરવાની શક્તિ મેળવવી-એ મુક્ત કર્મ કરનાર યોગીની પ્રથમ નિશાની છે.

મુક્ત યોગીની બીજી નિશાની કામનાઓથી મુક્તિ એ છે. જ્યાં “હં કર્તા છું” એવો અહંકાર ગેરહાજર હોય છે ત્યાં ક્રિયાઓ આવી શકે જ નહિ. એવા માણસમાં કામનાઓ આપોઆપ, ટેકા વગર સૂકાઈ જાય છે, પરી જાય છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોતાં મુક્ત માણસ પણ બીજાઓની પેઠે

* માણસનું શરીર પ્રાણ અને મન વગેરે સર્વ કારણોનો સ્પૂર્ણ અને સ્ક્રમ દેહ છે. તે પ્રભુને કામકાજનો આધાર છે તેથી એ બધાને આધાર કહેવામાં આવે છે. આધારનો ટેકા લઈને પ્રભુ જીવનમાં કાર્ય કરે છે.

કર્મોનેા આરંભ કરતો જણાય છે. કેટલીકવાર તે નહાન્ કાર્યો પણ આરંભે છે, કારણ કે તેનામાં પ્રભુની શક્તિ સ્વભાવ દ્વારા કાર્ય કરતી હોય છે, પણ તેનામાં કામના હોતી નથી.

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।

(અ० ૪. શ્લો० ૧૯)

“ જેનાં સર્વ કાર્યો કામનાના સંકલ્પથી રહિત હોય છે ” એવો માણસ પોતાના કર્મનાં ફળની ઇચ્છા કરતો નથી. જ્યારે માણસ ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને પ્રભુના વ્યક્તિત્વ શુન્ય-તટસ્થ હૃદયધાર રૂપ થઈ રહે છે ત્યારે કામનાઓને સ્થાન મળતું જ નથી. એવો મુક્ત કર્મ-યોગી ખુદ ભગવત્કાર્ય પણ વાસનાથી પ્રેરાઈને કદી કરતો નથી. કર્મ પ્રભુનું છે તે પ્રમાણે તેનું ફળ પણ તેનું જ છે, માણસની કામનાનું નથી, એવી પ્રતીતિ તેને હોય છે. વળી મુક્ત કર્મ કરનાર માણસ પ્રભુને સંતોષવા ખાતર અથવા પોતે શાખાથી મેળવવા માટે પણ કર્મ કરતો નથી, કારણકે કર્મોના ખરેખરે કર્તા, પ્રભુ પોતેજ છે, અને પ્રકૃતિમાં આવી રહેલી તેની શક્તિ દ્વારા તે કાર્ય કરે છે તેમાં માણસને શો ધન્યવાદ અપાય ? મુક્ત માણસનું મન અને જીવ કર્મ કરવામાં ભાગ લેતાં નથી. ન કિંચિન્ કરોતિ સ્વઃ । એવો માણસ પોતાની પ્રકૃતિ દ્વારા કર્મ કરતો હોય છે. તોપણ તે શક્તિ પ્રભુથી સંચાલિત થઈને પોતે જ કાર્ય કરે છે.

મુક્તાત્મા કર્મ કરતો નથી અથવા કામના રહિત હોય છે એનો અર્થ એવો નથી કે તે રેહીયાળ, અપૂર્ણ અને મંદ કાર્ય કરે છે. અથવા તો કાર્યની સફળતા માટે દરકાર કરતો નથી. તે યોગ્ય માર્ગનો ત્યાગ કરે છે એવું પણ નથી. ઉસદું કામના, આદ્યા, ભય, આવેશોના ઉમરાઓ વગેરેથી રહિત થઈને શાંત અને યોગમાં મુક્ત થવાથી કર્મને સફળ કરવાં એ વધારે સહેલું થઈ પડે છે. “ યોગઃ કર્મેષુ કૌશલમ્ ” । કર્મમાં કુશળતા એ જ યોગ છે. પરંતુ એ બધું કાર્ય વિરાટ, વિશ્વવ્યાપી, શક્તિ વ્યક્તિના

સ્વભાવમાં કાર્ય કરીને મેળવે છે. કર્મયોગી તો જાણે છે કે ફળની પ્રાપ્તિ નિર્માણ છે તેને માટે જોઈતી શક્તિ પ્રભુ વાપરશે જ. જે કાર્ય કરવાનું છે તેને માટે યોગ્ય બળવાળો વિચાર કર્મમાં જ્યોત રહેશે જ, એની શક્તિની દિશા અને વેગ અને પ્રભુના સાનથી જ પરિમિત, નિયત રહે છે, અર્થાત્ એની શક્તિ એટલે ઇચ્છા, વાસના કે કામના નહિ પરંતુ એના પોતાના અંગત હેતુ સિવાય કોઈ તટસ્થ હેતુ માટે કાર્ય કરી રહેલી ચૈતન્ય શક્તિ. એ કર્મોનું પરિણામ સ્વૃગદૃષ્ટિએ લોકો જેને સફળતા કહે છે તે હોય અથવા તો લોકો જેને નિષ્ફળતા કહે છે તે હોય. કર્મયોગી પોતાની કે લોકોની દૃષ્ટિએ જે સફળતા કહેવાય છે તેની પરવા કરતો નથી, પરંતુ પ્રભુ જે સફળતા મેળવવાને કર્મ કરીને પરિણામ આપી રહ્યો છે તેને તે સ્વીકારે છે. કર્મયોગી કાંઈ સફળતા મેળવવાને કર્મ કરતો નથી પરંતુ પ્રભુની શક્તિ અને જ્ઞાનને સંપૂર્ણપણે વશ થવા કર્મ કરે છે. પ્રભુ હમેશાં સ્વૃગદૃષ્ટિએ જે સફળતા કહેવાય છે તે દ્વારા જ કર્મ કરતો નથી. ધણીવાર તો નિષ્ફળતા દ્વારા તે પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરે છે. અનુનને અંતે વિજયની આત્રી આપવામાં આવી છે, પરંતુ પરાજય થવાનો હોત તોપણ તેણે તો યુદ્ધ કરવાનું હતું કારણકે એ કાર્ય તેને પ્રભુ તરફથી સોંપાયલું હતું.

વળી મુક્તકર્મ કરનારને અંગત આશાઓ હોતી નથી, તે માણસ વસ્તુઓને પોતાની અંગત મિલકત તરીકે સ્વીકારતો નથી. પ્રભુની શક્તિ જે આપે છે તેનો તે સ્વીકાર કરે છે ખરો, પરંતુ લોભ કરતો નથી. કોઈનો દેવ પણ તે કરતો નથી. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો આસક્તિ કે તિરસ્કાર વગર તે સ્વીકાર કરે છે. જે વસ્તુ તેની પાસેથી જતી રહે છે તેને સર્વ વસ્તુઓના વિરાટ સમૂહમાં તે મળી જવા દે છે. તેને તુકસાન કે શોકની લાગણી થતી નથી. એના માણસનું હૃદય અને આત્મા સંપૂર્ણ કાયુમાં હોય છે. બાહ્ય સ્પર્શ-ઇન્દ્રિયના સંસર્ગો પ્રત્યે તેનું હૃદય પ્રતિકૂળ્ય કરી ઉછાળા મારી ઉઠતું નથી. કારણકે તે આવેશથી મુક્ત હોય છે. એનું કાર્ય તો કેવળ શારીરિક હોય છે. શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે । બાકીની પ્રેરણા પ્રભુ પ્રત્યેથી આવે છે. તેની શક્તિ, જ્ઞાન અને આનંદ

માણસમાં પરાવર્તન પામે છે. આપણે જેને આવેશ અને પાપ દલીએ છીએ એવાં પ્રતિકૃત્ય તેના મનમાં અને હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતાં નથી. પાપ કાંઈ બાહ્ય કર્મમાં સમાતું નથી. વ્યક્તિની શક્તિ, મન, હૃદય અને મિત્ર બાહ્ય સ્પર્શ કે અંતરના અનુભવ પ્રત્યે જે અશુદ્ધ પ્રતિકૃત્ય કરે તેને પાપ કહેનામાં આવે છે. આધ્યાત્મિક શક્તિથી બધું અપાપચિદ્ધમ પાપથી નહિ છેદાયલું-વીંધાયલું હોય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વ કર્મોમાં આધ્યાત્મિક “તટસ્થતા” એ મુક્ત કર્મ કરનારનું ત્રીજું લક્ષણ છે. જે મહાપુરુષો જગતમાં કાર્ય કરી ગયા છે તેમાંના ધણુને એવો અનુભવ હતો કે અમારી દ્વારા કોઈ અદ્ભૂત શક્તિ, દિવ્યશક્તિ કે વિશાળ પ્રેમ કાર્ય કરી રહ્યો છે. તેઓ વ્યક્તિત્વના દોષથી વિમુક્ત હોતા નથી. મુક્ત કર્મ કરનાર માણસને એ સ્વતંત્રતા મળી ગઈ હોય છે. કારણ કે તે પોતાનું સઘળું વ્યક્તિત્વ પ્રભુના વ્યક્તિત્વને અર્પણ કરી ચૂક્યો હોય છે એટલે તે પુરુષોત્તમ એના સ્વીકાર કરી પ્રકૃતિદ્વારા કર્મ કરે છે, પણ તેમનાથી બંધાતો નથી. મુક્તાત્મા આત્મસ્વરૂપ થાય છે-તે પ્રકૃતિનાં ગુણાનું એક કાર્ય મટી જઈને આત્મસ્વરૂપ થાય છે. એનામાં વ્યક્તિત્વનો આભાસ માત્ર રહેલો હોય છે. પરંતુ તેનું વ્યક્તિત્વ તે પણ મુક્ત, વિશાળ, સ્થિતિસ્થાપક, અને સર્વ સામાન્ય હોય છે, તેનું વ્યક્તિત્વ પુરુષોત્તમનો સજીવ પડેલો અથવા આચ્છાદન થઈ રહે છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કામના રહિત થવાથી અને વ્યક્તિત્વના બંધનમાંથી છૂટવાથી આત્માને સંપૂર્ણ સમતા મળે છે. અર્થાત્ સમતા એ મુક્ત કર્મ કરનારનું ચોથું લક્ષણ છે. ગીતા તેને દ્વંદ્વાતીત-હૃદયી પર થયેલો કહે છે. આપણે જોયું છે કે જય, પરાજય, સફળતા, નિષ્ફળતા વગેરે સર્વે હૃદય પ્રત્યે તે સમભાવથી જુલે છે. અર્થાત્ તેનાથી મનની સમતાનો ભંગ થતો નથી. સામાન્ય માણસો જે બાહ્ય નિશાની-લક્ષણોથી પોતાની આંતરદશા જગતના બનાવો પ્રત્યે ઠેરવે છે તે બંધાને મુક્ત કર્મયોગી ગૌણ ગણે છે. એવો માણસ હૃદયની બેપરવા કરતો નથી પણ પોતે તેમનાથી પર હોય છે. સારા અને માઠા બનાવો ઇચ્છા અને કામનાને વશ વર્તનાર માણસને બહુ અગત્યના લાગે છે. તે બંધાને

મુક્ત કર્મ કરનાર યોગી સમાનભાવે સ્વીકારે છે, કારણ કે એ પ્રમાણે બન્નેના મિત્ર કાર્યથી અનંત કલ્યાણની શુભચીંતાથી આવે છે એવું તે માને છે. એવા માણસને માટે પરાજય તો છે જ નહિ, કારણ કે પ્રકૃતિના કુરુક્ષેત્ર-કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રભુ દિવ્ય વિજય પ્રત્યે પરાજય દ્વારા ચાલ્યો જતો હોય છે. એ “ધર્મક્ષેત્ર”માં એકે એક પાસો પ્રભુએ બરાબર ગોઠવેલો છે. માણસોની નિન્દા કે સ્તુતિથી તે યોગી પર અસર થતી નથી. માન કે અપમાનની પણ તે પરવા કરતો નથી. એના આશ્રય હુન્યવી નહિ પરંતુ દેવી છે એટલે તે જગતના પારિતોષિક-વખાણ કે માન માટે દરદાર કરતો નથી. ક્ષત્રિય તરીકે અમૃત અપયશ અને અકર્તિનો ત્યાગ કરી કૃતિ અને બહાદુરીને વધારે પસંદ કરે છે અને બાયલા ગણવા કરતાં મરણ પામવું વધારે શ્રેયસ્કર માને છે. કારણ કે પોતાની કૃતિ અને વીર્ય-વીરતા જળવવી એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે પરંતુ મુક્ત અમૃતને એ બધા વિચારોની જરાએ દરદાર કરવાની જરૂર નથી. એણે તો ફક્ત “કર્તવ્યકર્મ”-જે કર્મ પ્રભુ તેની પાસે ભાગી રહ્યો છે તે-કરવાનું છે. અને કર્મ કરીને તેનું પરિણામ પ્રભુને સોંપી દેવાનું છે. એ ભૂમિકાએ પહોંચ્યા પછી પાપ અને પુણ્યના વિચારોથી પણ તે પર થયો છે. કારણ કે તે આત્માની સનાતન શુદ્ધિ અને સાક્ષીત્વમાં સ્થિત હોય છે. પાપ અને પુણ્યના વિચારો, અહંતા, આવેશો તથા કામનાના સખ્ત બંધનમાંથી છૂટતી વખતે મનુષ્યને ઘણા જ સહાયકારક થઈ પડે છે. એવા મુક્ત કર્મ કરનાર માણસને પાપ લાગતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ સત્કર્મો પર આધાર રાખી રહેનાર પુણ્યની પરવા કરતો નથી. કારણ કે તેનો આત્મા પ્રભુત્વની અવિકારી શાંતિ અને નિઃસ્વાર્થ પ્રકૃતિના શિખર પર ચઢેલો હોય છે, ત્યાં પાપ અને પુણ્ય બન્ને અસકથ અને અસ્થાને છે.

અજ્ઞાનથી વ્યાપ્ત થયેલા અમૃતને હજી તેના હૃદયમાં ન્યાય, ધર્મ વગેરેનો ધ્વનિ સંભળાવવાનો સંભવ છે. તેને એમ લાગે કે હમણાં યુદ્ધમાંથી અટકવું એટલે પાપના ભાગી થવા બરાબર છે. કારણ કે યુદ્ધ ન કર્યાથી અધર્મનો વિજય થાય અને વિજયી અધર્મ માણસોને અને પ્રભુઓને પીડે તેની જવાબદારી યુદ્ધ ન કરનારને સિર આવી પડે. અથવા

તો તેને હિંસા અને વિનાશ પ્રત્યે ધ્રુણા-તિરસ્કાર આવે એ પણ સંભવિત છે. એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે રક્તપાત કરવો, કોઈનો પણ નાશ કરવો એ બંધકર પાપ છે એવું તેને લાગી આવે અને કોઈ પણ પ્રકારે યુદ્ધ કરવું વ્યાજબી નથી એમ તેનો નિશ્ચય થાય. આ બંને વિચાર-શ્રેણીઓ ન્યાય અને ધર્મયુક્ત લાગવાનો સંભવ છે. અને કયા વિચારને માણસ અથવા દુનિયા વચ્ચે આપે છે એ તેના સ્વભાવ, પરિસ્થિતિ અને કાલ ઉપર આધાર રાખે છે. વળી કેટલાકને તો પોતાનાં સગાં કે મિત્રોને ધર્મમાં સહાય કરવા માટે અધર્મીઓ જોડે લડવું કેવળ ધર્મ લાગે. મુક્ત કર્મ કરનાર મુક્તાત્મા આ બધા પરસ્પર વિરોધી વિચારોથી પર હોય છે, પ્રભુ તેના સ્વભાવ દ્વારા જે કર્મની માગણી કરે છે તેને વશ થઈને તે કર્મ કરે છે કે જેથી ધર્મનું સંરક્ષણ અને વિકાસ થાય. એવા માણસને અંગત હેતુ હોતા નથી, એને પોતાને દ્વેષ કે પ્રેમ હોતો નથી. એના મનમાં ખડકના જેવો નિશ્ચળ ધર્મનો કડક નિયમ નથી હોતો કે જે પ્રભુની માગણી આગળ અટકે અને અવિહારી થઈ આડો જ પડે. એને પોતાને અંગત દુસ્મનો જીતવાના હોતા નથી. એવા માણસો દુસ્મનોને જીતે છે ત્યારે પ્રકૃતિ અને સંજોગોના બળને લીધે વિરોધ કરી ધર્મની પ્રગતિમાં સહાય કરવા આવનાર વ્યક્તિ તરીકે જ તેમને ગણે છે. તેમના પ્રત્યે ક્રોધ કે વેરની લાગણી તેનામાં હોતી નથી. દ્વેષ અને ક્રોધ દૈવી સ્વભાવમાં ક્યાંથી હોય? આસુરિ-સ્વભાવમાં જે મારફાડ કરવાની, વિનાશ કરવાની વૃત્તિ હોય છે તે ત્રિશ્વ-વ્યાપી પ્રેમવાળા અને શાંત આત્માની સ્થિર પ્રકૃતિમાં સંભવિત નથી. તેનામાં વિનાશકારક વૃત્તિઓ હોતી નથી પરંતુ સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને મૈત્રી હોય છે. મૈત્રઃ કલ્પણ ષણ્ણઃ। એની કરુણા પણ પરમાત્માના જેવી હોય છે. તે સર્વ આત્માઓને પોતાનામાં જીવે છે પરંતુ તેનામાં ધ્રુણા-કૃપણતા કે ભીરુતા હોતાં નથી. વળી તે શારીરિક જીવનને બહુ અગત્ય આપતો નથી. તે તો આત્મા પ્રત્યે સ્થિર દૃષ્ટિ રાખે છે. શારીરિક સ્થૂલજીવનને કેવળ ગૌણ ગણે છે. એવો માણસ યુદ્ધ કે વિનાશ કરવા માટે ઉતાવળો-અધીરો થતો નથી. પણ જે ધર્મના માર્ગમાં યુદ્ધ કરવાનું આવે તો તેને તે સ્વીકારે છે. યુદ્ધ સ્વીકારીને જેમની સત્તા

અને સામાન્ય તોડવાનાં હોય છે તે માટે અને તેમના આનંદનો ભંગ કરવા માટે, સમતાયુક્ત, સહાનુભૂતિવાળી વૃત્તિ ધરાવે છે.

સમાન ભાવે પ્રત્યેક પ્રાણી માત્રમાં તે એ વસ્તુઓ જુવે છે. પ્રથમ તો તે સર્વમાં વ્યાપી રહેલા પ્રભુને જુવે છે અને બીજું બાહ્ય સંજોગોને લીધે અસમાન આવિર્ભાવ પણ જુવે છે.

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પંક્તિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥

(અં ૫. શ્લો ૧૮)

“વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત બ્રાહ્મણમાં, ગાયમાં, હાથીમાં, કુદ જનાવરમાં, આંકાલમાં સર્વેમાં જ્ઞાની માણસની સમાન દૃષ્ટિ હોય છે.” મિત્રમાં, ઉદાસીન માણસોમાં અને શત્રુ પ્રત્યે તે સમાનભાવ રાખે છે. તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખી તેને નુકશાન કરનાર બંનેમાં તે પોતાનો જ આત્મા જુવે છે, તે પરમેશ્વરને જ જુવે છે, અને સર્વને માટે તેના હૃદયમાં સમાન માયાળુપણું, અને દૈવી પ્રેમ રાખે છે. સંજોગોને લીધે પરસ્પર પ્રેમ અથવા વિરોધ થાય છે, પરંતુ એની સમાન દૃષ્ટિમાં, વિશ્વાળ હૃદયમાં અને આંતર પ્રેમમાં જરા પણ વિકાર થતો નથી. તેનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં આત્મ-ભાવનો સિદ્ધાંત, સંપૂર્ણ સમતા અને પ્રભુની ઇચ્છાશક્તિ મનુષ્યજનિ માટે કાર્ય કરે છે એ ભાવ હમેશાં જળવાઈ રહે છે.

વળી મુક્તકર્મ કરનાર માણસમાં આંતર આનંદ અને શાંતિ પૂર્ણ હોય છે. તેનો આનંદ અને શાંતિ બાહ્ય સંજોગો પર આધાર રાખતાં નથી એ

બંને ગુણો કેવળ સ્વાભાવિક અને સ્વયંભૂ છે. સામાન્ય માણસો સુખને માટે બાહ્ય સંજોગો પર આધાર રાખે છે, અને તેટલા માટે તેને કષ્ટનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને લીધે જ ક્રોધ, આવેશ, ક્રુધાદુઃખ, હર્ષ, શોક વગેરે થાય છે. એવો માણસ પ્રત્યેક વસ્તુને સફળતા અને નિષ્ફળતાના ત્રાજવામાં તોળે છે. મુક્તકર્મ કરનાર માણસના ઉપર એ બધાની અસર થતી નથી. નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ । તે નિત્યતૃપ્ત અને બાહ્ય વસ્તુઓ પર આધાર નહિ રાખનાર હોય છે. તેનો આનંદ, સુખ, આરામ અને સમતા તેના આત્મામાં શાશ્વત આવી રહેલાં હોય છે.

યસ્ત્વાત્મરતિરેવ સ્યાદત્મનૃપતય્ય માનવઃ ।

(અ. ૩. શ્લો. ૧૭.)

યોઽતઃસુખોઽતરોરામસ્તથાત્તજ્યોતિરેવ યઃ ।

(અ. ૫. શ્લો. ૨૪.)

તે માણસનો આનંદ આત્મામાં હોય છે. તેની તૃપ્તિ આત્મામાં જ હોય છે, વળી જે માણસનો આરામ તેનું સુખ અને તેની જ્યોતિ અંતરના આત્મામાં જ હોય છે તેવા માણસ આજ વસ્તુમાં જે આનંદ લે છે તે સ્થૂલ વસ્તુને માટે હોતો નથી. પરંતુ તેમાં વ્યાપી રહેલા આત્માને અર્થે હોય છે. તેમાં અતિવિભાવ પામેલા પ્રભુને લીધે તે આનંદ થાય છે. તે આનંદ સનાતન હોય છે. કાષ્ઠપણુ વસ્તુના આલ્પસ્પર્શ-ઇન્દ્રિયના સંસ્પર્શને ખાતર, ઇન્દ્રિયના સુખની ખાતર તેને આનંદ થતો નથી. તેને આત્મામાં જેવો આનંદ થાય છે તેવો જ આલ્પસ્પર્શમાં થાય છે. એવો માણસ “ અલ્પયોગમાં યુક્ત થયેલો છે, ” સર્વ ભૂતના આત્મા બેઠે એકતા પામેલો હોય છે. આલ્પસ્પર્શમાં સુખની લાગણી થવાથી તે હર્ષ પામતો નથી, દુઃખ થવાથી તે શોક પામતો નથી. શત્રુ અથવા મિત્રના વર્તનથી તેના મનની સમતાનો ભંગ થતો નથી. એવા માણસની પ્રકૃતિ અવૃણમ “ યા વગરની ” ડાઘ વગરની હોય છે. સર્વ વસ્તુમાં તેવી પ્રકૃતિને સરખો આનંદ થાય છે. “ તેનો માણસ અક્ષય સુખને ભોગવે છે. ”

યુક્ત કર્મ કરનારની સમતા, તટસ્થતા—Impersonality, શાંતિ, આનંદ અને મુક્તિ કર્મ કરવા ઉપર કે ન કરવા ઉપર જરાપણ આધાર રાખતી નથી. ગીતા વારે વારે ત્યાગ અને સન્યાસમાં રહેલા ભેદના ઉપર ઘણોજ ભાર મૂકે છે. ત્યાગ વગરનો સન્યાસ નકામો છે. અને જ્યારે આંતરસ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આલ્પસન્યાસ આવશ્યક, અનિવાર્ય નથી. ખરે જોતાં મનથી ત્યાગ કરવો એ જ ખરો સન્યાસ છે.

જ્ઞેયઃ સ નિત્યસંન્યાસી યો ન દ્વેષ્ટિ ન કાંક્ષતિ ।

નિર્દેન્દ્રો હિ મહાબાહો સુખં બંધાત્પ્રમુચ્યતે ॥

(અ. ૫. શ્લો. ૩.)

જે માણસ દેવ કરતો નથી, અને જેનામાં ક્રમનાઓ નથી તે માણસ ત્રિત્ય સંન્યાસી જ છે એમ જાણવું. ઢંઢમાંથી મુક્ત થયેલો તે સદેહાધથી અંધનોથી પર થઈ શકે છે.

જાણસંન્યાસ લેવાનો અત્રે માર્ગ મુશ્કેલીથી મેળવાય એવો છે એમ ગીતા કહે છે. ત્યાગભાવના હોય તો તે લેવાની જરૂર પડતી નથી. ખરું છે કે સર્વ કર્મો તથા કર્મના ફળની ધન્યતા, વગેરે સર્વનો સંપૂર્ણ સંન્યાસ થવો જોઈએ. પરંતુ તે આંતર સંન્યાસ છે જાણ નથી. પ્રકૃતિની જડ સ્થિતિમાં જઈને એ સંન્યાસ કરવાનો નથી; પ્રભુને યત્નરૂપે એ સંન્યાસ કરવાનો હોય છે. કર્મનો ખરો સંન્યાસ તેમને બ્રહ્મમાં સમર્પણ કરવાનો છે.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा ॥

(અ. ૫. શ્લો. ૧૦)

જે માણસ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને, બ્રહ્મમાં સર્વ કર્મોને સમર્પણ કરીને વર્તે છે, તેને કમળપત્રને જેમ પાણી સ્પર્શ કરતું નથી તેમ પાપ પણ સ્પર્શ કરી શકતું નથી. તેટલા માટે યોગીઓ કેવી રીતે કર્મ કરે છે ?

कायेन मनसा बुद्ध्या कैवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

(અ. ૫. શ્લો. ૧૧.)

તે આ શરીર, મન, બુદ્ધિ અથવા તો કેવળ કર્મેન્દ્રિયોથી કર્મ કરે છે પરંતુ યોગીઓ આસક્તિનો ત્યાગ કરીને આત્મશુદ્ધિ અર્થે તેઓ વર્તે છે.

युक्त कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकम् ।

अयुक्तः क्लमकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥

(અ. ૫. શ્લો. ૧૨)

કર્મના રૂળની આસક્તિનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્માની બ્રહ્મ સાથે એકતા કરીને, યોગી બ્રહ્મમાં લીન થઈ તેની શાંતિને પામે છે. પરંતુ એ પ્રમાણે અનૌસંકિત વિનાનો માણસ રૂળની ઇચ્છા વડે બંધાય છે. એ પ્રમાણે સમતા શાંતિ વગેરેનો પાથો બરાબર મળખૂત કરીને શરીર ધારણ કરનાર આત્મા પોતાના સ્વભાવને સંયમમાં રાખી, મનથી સર્વ કર્મોના ત્યાગ કરી નવહારે પુરે દેહિ નૈવ કુર્વન્ન કારણમ્ । “ નવ દારવાળા દેહરૂપી પુરમાં કર્મો કર્યા વિના કે કરાવ્યા વિના સ્થિર બેસે છે. ” તેનો આત્મા સર્વવ્યાપી પ્રભુ અને વિશુ થઈ રહ્યો છે.

પ્રભુ કાંઈ કર્તૃત્વની ભાવના કે કર્મની ભાવના લોકોમાં ઉત્પન્ન કરતો નથી. તેમજ પ્રભુ કર્મના રૂળની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરતો નથી. અને કાર્ય-કારણની સાંકળ પણ બનાવતો નથી. એ બધું માણસના સ્વભાવથી થાય છે (સ્વ અને માથા એટલે પોતાના આત્માનો આવિર્ભાવ કરનાર વાહન) પાપ પુણ્ય વગેરે સર્વે પ્રાણીના અજ્ઞાનથી જન્મે છે. “ હું કર્તા છું ” એવા અભિમાનથી તે પોષાય છે, પોતાનો પ્રભુભાવ વિસારાઈ જવાને લીધે તે વધે છે. પ્રકૃતિના ગુણોમાં ભેપાયાથી તેને પુષ્ટિ મળે છે. જ્યારે માણસને જ્ઞાન થાય છે ત્યારે આત્મારૂપી સૂર્ય પ્રકાશી છે. અને અજ્ઞાનમય અંધકારનો નાશ થાય છે. આત્મા પ્રકૃતિના સર્વ કારણોથી પર છે એનો સાક્ષાત્કાર તેને થાય છે. પ્રકૃતિનાં કાર્યોથી પોતાનામાં વિકાર થાય છે એવું તે માનતો નથી; કારણ કે તે શુદ્ધ અનંત, અવ્યય, અવિકારી છે. એ પ્રમાણે તટસ્થ આત્મા જોડે ઐક્ય કરવાથી જન્મ મરણ રૂપી પ્રકૃતિના ફેરફારમાંથી તે બચે છે.

છતાં પણ એ મોક્ષ તેને કર્મ કરતાં અટકાવી શકતો નથી. કર્મો કરવા છતાં તે જાણે છે કે “ હું કર્મ કરતો નથી. પ્રકૃતિના ગુણો કાર્ય કરે છે.

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्यते तत्त्वविद् ।

पश्यद्गुणबन्धस्पृहाजिघ्रसन्नभ्रमरुच्छन्स्वपञ्चसत्न ॥

(અં ૫. શ્લો ૮)

प्रलपन्विस्सृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तत इति धारयन् ॥

(અં ૫. શ્લો ૯)

“ જે માણસ તત્ત્વને જાણનાર છે તેણે જાણવું નેધએ કે હું કાંઈ પણ કરતો નથી એ પ્રમાણે સ્થિર અકર્તા ભાવ રાખીને તે જીવે છે, સાંભળે છે, સ્વાદ લે છે, સુધે છે, ખાય છે, હાલે છે, ઉઘે છે, શ્વાસ લે છે, બોલે છે, સ્વીકારે છે, મૂકે છે, આંખોના પલ્લકારાઓ કરે છે અને આંખો વખત જાણે છે કે ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વર્તે છે.” તે પોતે તો અક્ષર અવિકારી પુરુષમાં સ્થિર રહી ત્રણે ગુણોથી પર હોય છે. તે પોતે તો સાત્ત્વિક, રાજસિક, કે તામસિક કાંઈ પણ હોતો નથી. પોતાનાં કર્મોમાં તે ગુણોની વધવટ, અને વિવિધ વિકારો નિર્લિપ્ત રહીને જોયા જ કરે છે. જ્ઞાન અને સુખ, શક્તિ અને વેગ, શાંતિ અને જડતા અધાને તે અલિપ્ત રહીને જીવે છે. ત્રણે ગુણો પ્રત્યે આવી નિર્લિપ્ત ત્રિગુણાતીત દશા એ પણ મુક્ત કર્મ કરનાર માણસની એક નિશાની છે. ઉપર જણાવેલો પ્રકૃતિની સર્વોપરિ સત્તાનો સિદ્ધાંત એકલો જ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો ધણીવાર માણસો પ્રારબ્ધવાદી થઈ જવાનો સંભવ છે એટલું જ નહિ પરંતુ કર્મની જવાબદારીનો ત્યાગ કરીને ઉદાસીનતા પણ આવવાનો સંભવ છે. પરંતુ ગીતા તેમાં પુરુષોત્તમ ભાવ સ્વીકારી એ દોષને દૂર કરે છે. કેવળ સ્વતંત્ર રીતે સર્વ કાર્યો યંત્ર પેઠે નક્કી કરતી નથી એ વાત ગીતા સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રભુની શક્તિ તેને અનિવાર્યતા દેખાવ આપે છે. તેણે જ કૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારી મુક્યા છે, અને અર્જુન તો તે પ્રભુનું કેવળ હથિયાર છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં, વિરાટ પુરુષમાં ક્રોનો લય કરવાથી માણસ કર્તૃત્વના અહંકારથી પર થાય છે. પણ ક્રોનો અંતિમ પ્રાપ્ય તો પુરુષોત્તમ છે.

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ અં ૩. શ્લો ૩૦.

“ મારામાં સર્વ ક્રમો છોડી દઈ, મારી નેડે આત્માની એકતા કરી, તારી પોતાની ઇચ્છાઓ અને આશ્વાઓથી મુક્ત થઈ, “ હું ” ને “ મારું ” છોડી દઈ આત્માના શોકનો ત્યાગ કરીને યુદ્ધ કર.”

પ્રભુ સર્વ કર્મોની પ્રેરણા કરે છે, અને અવ્યક્ત-વિરાટ નિર્ગુણમાં એક થયેલો માણસ કેવળ તેની શક્તિનું હથિયાર છે. તે જ શક્તિ પ્રકૃતિમાં કાર્ય કરી રહી છે. મુક્ત કર્મ કરનારનાં કર્મો આ પ્રમાણે થાય છે. સર્વ કર્મો મુક્ત આત્મામાં જરા પણ વિકાર ઉત્પન્ન કર્યા વગર લય પામે છે.

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ (અ. ૪. શ્લો. ૨૩)

જે માણસે આસક્તિનો ત્યાગ કર્યો છે, જેનો આત્મા મુક્ત છે, જે જ્ઞાનમાં સ્થિત છે, અને સર્વ કર્મો પ્રભુને યજ્ઞરૂપે કરે છે તેનાં સર્વ કર્મોનો લય થાય છે " અર્થાત્ તેને અંધનકારક થતાં નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

“સમતા.”

જ્ઞાન, અને કામના રહિત સ્થિતિ, કર્તૃત્વાભિમાન ત્યાગ, અકિતત્વનો ભોપ, સમતા, આંતર આધ્યાત્મિક શાન્તિ અને આનંદ, પ્રકૃતિના સત્ત્વ, રજસ અને તમોગુણમાંથી મુક્તિ વગેરે મુક્ત અને બધાં કર્મોમાં તે જગત રહે છે. જે શાંતિ મુક્તાત્મા જગતનાં વિરોધી બળોની અને ઠંડોની વચ્ચે કર્મ કરતાં કરતાં અનુભવી શકે છે તે શાંતિ અને સ્થિરતા ઉપર ગણાવ્યા તે ગુણો પ્રાપ્ત ન કર્યા હોય તો કદી પણ ટકી શકે જ નહિ. અક્ષર બ્રહ્મની જે શાંતિ અને સમતા છે તે જ મુક્તાત્મામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, જગતમાં જે વિવિધત્વ જણાય છે, તેમાં સનાતન અદ્વૈત વ્યાપી રહેલું છે તેનું એ પ્રરિણામ છે. જગતમાં જૂદા જૂદા જે નામ રૂપાત્મક વિરોધો અને અસમાનતાઓ જણાય છે, તે બધાને આત્માની એકતા સરખા કરી મૂકે છે, અને આત્માની સમતા એ જ ખરી સમતા છે. જીવનમાં બધું સ્થળે આપણને સરખાપણું દેખાય છે, આકર્ષણ અને પ્રત્યાકર્ષણ વચ્ચે સમતોલપણું જણાય છે પણ સમતા તો આત્માની એકતા અનુભવવાથી જ આવે છે.

કર્મયોગમાં ગીતા સમતા ઉપર જે ભાર મૂકે છે તેનું કારણ પણ એ જ છે કે તેનાથી આત્માની સ્થિર, મુક્ત સ્થિતિ જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ, કામનારહિત સ્થિતિ, વ્યકિતત્વનો ભોપ, આનંદ, ત્રિગુણાતીતદશા જ્યાં સુધી આંતરજીવન પ્રત્યે દોરાયલાં હોય છે—આત્મા પ્રત્યે સ્થિર હોય છે ત્યાં સુધી તેમને સમતાની જરૂર પડતી નથી. જ્યાં સુધી એવી આત્મપ્રાપ્તિ રહે છે ત્યાં સુધી તો પ્રકૃતિમાં ગુણો સમતા ધારણ કરે પણ જગતનો સંસર્ગ થતાં પાછી તે સ્થિતિનો ભંગ થઈ

જન્ય છે. કર્મ કરતાં પણ ગુણોથી પર થવું એ ગીતાનું ધ્યેય છે. જ્ઞાન એટલે એક બ્રહ્મ સાથે એકતા કરવી તે; અને તે જ્ઞાન જગતનાં બધાં પ્રાણીઓ સાથે સંસર્ગમાં આવતાં સમતારૂપે વર્તનમાં દેખાઈ આવવું જોઈએ. વ્યક્તિત્વનો લોપ એ અક્ષર પુરુષ ક્ષરથી પર છે તેની સાબિતી છે. કર્મમાં એ જ્ઞાન સર્વ ક્ષર પુરુષ સાથે જૂડો સંબંધ બાંધવા છતાં પણ સમતા અને નિષ્પક્ષપાતી અક્ષરત્વનું જ્ઞાન જાગ્યન રહે ત્યારે સ્થિર થયું ગણાય; નિષ્કામવૃત્તિ એ અનંત આત્મા ક્ષણિક પદાર્થોનાથી પર છે એની નિશાની છે, એટલે જ્યારે જગતના પદાર્થો જોડે તેના સંસર્ગ થાય ત્યારે બાહ્ય પદાર્થો પ્રાપ્ત કરી પોતાની કરવાની વૃત્તિ પ્રત્યે ઉદાસીનતા રહેવી જોઈએ, અથવા તો સર્વ પદાર્થોમાં અનાસક્ત સ્વતંત્ર આનંદ નિરંતર પ્રગટ થવો જોઈએ, સર્વ પ્રત્યે પ્રેમ રહેવો જોઈએ, અને એ આનંદ અને પ્રેમ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ઉપર આધાર નહિ રાખતાં સ્વતંત્ર હોવાં જોઈએ, કારણ કે આત્માનો આનંદ તેના પોતાના અસ્તિત્વમાંથી જન્મે છે. ત્રિગુણાતીત સ્થિતિ એ આત્માની ગુણોથી પરની સ્થિતિ છે. આત્મા જગત્માં વિવિધ ગુણોમાં વર્તન કરે ને સ્વતંત્ર આત્મા જગત્માં કર્મો કરે તો ત્રણે ગુણોથી તેણે પર થઈ જઈ સર્વ કર્મો, પરિણામો અને બનાવોથી અલિપ્ત રહેવું જોઈએ.

સમતા એ નિશ્ચાની છે, અને નવા સાધકને માટે એ એક પરીક્ષા છે. જ્યાં સુધી સમતા સ્થિર થઈ નથી, ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના ગુણોની અસમાન સ્થિતિ કાયમ છે એમ જાણવું. કામનાઓ ગઈ નથી, વ્યક્તિગત ઇચ્છા, લાગણીઓ, અને કર્મો પ્રભુને અર્પણ થયાં નથી જ્યાં સમત્વ નથી ત્યાં જ્ઞાનનો લોપ થયો જાણવો, કારણ કે આત્માનું એકત્વ ભૂલાઈ જાય છે. સર્વમાં બ્રહ્મ છે અને સર્વ બ્રહ્મમાં છે એ સાચું વિસરી જવાય ત્યારે જ સમત્વનો ભંગ થાય. સમતાથી કર્મ કરતો કરતો પણ યોગી જાણે છે કે તે સ્વતંત્ર છે, નિર્લિપ્ત છે.

ગીતામાં જે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ સમત્વમાં ઉમેરાયલું છે તે જ એની ખાસ ખૂબી છે. કારણ કે સમત્વનો સિદ્ધાંત તો બીજો ધણે સ્થળે જ્ઞાન-માર્ગમાં આપવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન કાળથી સમતા એ તત્ત્વજ્ઞાનીને

માટે એક ધણોજ આવશ્યક ગુણ મનાતો આવ્યો છે, અને ઋષિ વગેરેના સ્વભાવમાં તેનું વર્ણન ધણી વખત આવે છે. ગીતા એ અર્થ કયુલ રાખે છે એટલું જ નહિ પણ એને ધણોજ વિશ્લાળ બનાવે છે. લાગણી વિના સર્વ સંસર્ગોને અનુભવવા એ તો સમતાનું માત્ર પ્રથમ પગથીયું છે. કઠિન શુષ્ક સમતાના માર્ગમાં સહન કરીને સમતા મેળવવાની હોય છે, પણ ખરી સમતા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેના ઉપર સ્થિત રહે છે, યુદ્ધિને વિષયોમાં કાંઈ પણ રસ નથી એવું બાન કરાવી કેટલાંક માણસોમાં એ સમતાની વૃત્તિ પ્રભુની ઇચ્છાને આધીન થવાનું સ્વરૂપ લે છે. એવા લોકો પોતાની બધી ઇચ્છાઓને ત્યાગ કરી ઇશ્વરને આધીન થઈ રહે છે અને સમત્વ મેળવે છે. ત્યારે, સમતાની ત્રણ પાયરીઓ આપણે ઉપર જોઈ. એક તો સહન કરીને જે સમતા પ્રાપ્ત થાય છે તે તિતિશ્ચા. બીજી યુદ્ધિયુક્ત ડહાણીમતા. અને ત્રીજી ધર્મવૃત્તિથી સમર્પણ કરવું તે. ગીતા આ પ્રમાણે ત્રણે પગથીયાંઓ કયુલ રાખી ત્રણેને આત્માની ઉન્નતિના ઉપાય તરીકે યોગે છે અને દરેકને વધારે વિશ્લાળ, સર્વવ્યાપી અને અધન રહિત બનાવી મૂકે છે.

પ્રકૃતિને વશ જીવન ગાળનાર સાધારણ માણસ પોતાના અંતઃકરણમાં જે જે વિકારો નિત્ય થયા કરે છે તે બધાને પોષે છે, અને તેમને માટે તલસે છે. સાધારણ માણસ એ પ્રમાણે આનંદ લાવે છે અને વિકારમય જીવનને અનુમતિ આપે છે, તેથી જ પ્રકૃતિનું કાર્ય સતત ચાલ્યાં કરે છે. પ્રકૃતિ પોતે કાંઈ પણ કાર્ય કરતી નથી. ભોક્તા પુરુષ જેટલા કાર્યની અનુમતિ આપે તે કાર્યો પ્રકૃતિ કરે છે. સાધારણ માણસને આ વાત ખરી લાગતી નથી, કારણ કે પ્રકૃતિના વિકારમય કાર્યોમાં સુખ તથા દુઃખ બન્ને આવી રહેલાં છે. એટલે માણસ દુઃખ, શોક, અસંતોષ દુર્દૈવ, નિરાશા, પરાજય, નિંદા, અપમાર્તિ વગેરેમાં પડ્યો હોય છે ત્યાંથી તે પોતે તેના વિરોધી હૃદયને ભેટવાને તલસી રહે છે. તેના મનમાં સુખ, હર્ષ, સંતોષ, ઉન્નતિ, આશા, નિયમ, સ્તુતિ, કીર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે તોફાની મોઝાંઝો ઉછળી ઉઠે છે, પણ આ બન્ને હૃદયમાંથી આપણે એટલું તો જોઈ શકીએ છીએ કે મનુષ્યનો આત્મા હૃદયી ભરેલા

જીવનમાં એક પ્રકારનો આનંદ લઈ રહ્યો છે. હંદ તો માણસના મનને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. આત્માને તે સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. આત્માને હંદનું સુખ દુઃખ નથી તેને તો જીવનનો અવિકારી આનંદ મળે છે. બહારરે યોદ્ધાને જ્યારે લડાઈના ધા વાગે છે ત્યારે તે ધા વાગવાથી તેને આનંદ થતો નથી, શારીરિક સુખ તો તેને જરૂર મળતું નથી, અથવા તો જ્યારે તેનો પરાજય થાય છે ત્યારે તેને માનસિક સુખ પણ મળતું નથી. પરંતુ યોદ્ધાનો આનંદ યુદ્ધના મેદાનમાં હોય છે એ આપણે બધા જાણીએ છીએ. એ યુદ્ધના દેવતાની ઉપાસના કરતાં તેને ધા વાગે અથવા પરાજય મળે તેની એ યોદ્ધાને પરવા નથી. કારણ કે વિજયની પણ આશા તેમાં રહેલી છે. યોદ્ધાને ધા વાગે છે ત્યારે પણ તેને એક પ્રકારનો આનંદ થાય છે અને તેનું શારીરિક દુઃખ મટી ગયા પછી તેને અભિમાન પણ થાય છે, અને પરાજય થાય તોપણ પોતાનાથી વધારે બળવાન શત્રુ સાથે સર્વ બળથી પોતે યુદ્ધ કર્યું છે એ વાતથી તેને પોતાને એક પ્રકારનો આનંદ અને અભિમાન રહે છે. એ યોદ્ધાનો સ્વભાવ નીચ હોય તો શત્રુનું વેર લેવાનો કૃરતા ભર્યો આનંદ તેને થયા વિના રહેતો નથી. નિત્ય જીવનમાં પણ આપણો આત્મા એ પ્રમાણે જ આનંદ લે છે.

જીવનમાં જ્યાં જ્યાં પોતાને વિરોધી અનુભવો થાય છે તેમનામાંથી તો દુઃખ અને તિરસ્કાર પેદા થાય છે અને માણસનું મન તેમનાથી પાછું ફરે છે. પ્રકૃતિ એ ઉપાયથી આત્મરક્ષણનો હેતુ સિદ્ધ કરે છે. કારણ કે જીવુપ્સા મનુષ્યના મનમાં ન હોત તો શરીર અને પ્રાણશક્તિઓ પોતાનો નાશ કરતાં ડરત નહિ અને તેઓ વિનાશને આલિંગન આપત. માણસ અનુકૂળ બાજતોમાં જ રસ લે છે. પ્રકૃતિ એ માર્ગે યદ્યપે મનુષ્યને રાગેશુભમાં દોરે છે, એટલે તમેગુણનું બળ ઓછું થઈ માણસ કર્મ પ્રત્યે પ્રેરાય અને એ પ્રમાણે કર્મદ્વારા પોતે લક્ષ્મી, જય વગેરે સંપાદન કરવા જતાં પ્રકૃતિના પોતાના હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં મદદબૂત થાય. માણસનો આત્મા એ સુખ-દુઃખની ઘટમાળમાં એક પ્રકારનો આનંદ અનુભવે છે. દુઃખ અને શોકમાં પણ આનંદની છાયા રહેલી હોય છે. આત્માને એ સુખદુઃખની છાયા આકર્ષણ કરતી નથી. પરંતુ જીવન પ્રત્યે આત્માનું આકર્ષણ હોય છે.

માણસમાં જે રજેગુણથી ભરેલું મન હોય છે, તેને જે એકજ પ્રકારનું સુખ હમેશાં હોય તો તે પણ થોડા વખત પછી ગમતું નથી. મહેનત વિના એક પછી એક વિજય મળે તો તેમાં પણ માણસનું મન આનંદ લેતું નથી, દુઃખની છાયા વિનાનો આનંદ પણ માણસને થકવી નાંખે છે, કંટાળો આપે છે. તેજનો ખરાબર આનંદ લૂંટવા માટે તો અધિકારનું ભાન જાગત રહેવું જોઈએ. માણસ જે જે સુખો ભોગવે છે તે બધાં સાપેક્ષ છે. બધાંએ તેજ તિમિરનાં ઢાંઢની પેઠે ઢાંઢ ઉપર જ આધાર રાખનારાં છે. માણસનું મન જીવનમાં આનંદ માને છે કારણ કે આત્મા ઢાંઢની વાટે આનંદ મેળવી રહ્યો છે.

ઢાંઢથી ભરેલી તે જ તિમિરમય દશામાંથી બહાર આવીને શુદ્ધ ચૈતન્યમય સાત્વિક આનંદ લેવાનું તે આત્માને કહો તો માણસ એકદમ તો તેની વિરુદ્ધ જ જવાનો. કારણ કે એવા આનંદમાં તેને શ્રદ્ધા હોતી જ નથી. માણસને એમ લાગે છે કે એવી ઢાંઢાતીત સ્થિતિને “જીવન” એવું નામ પણ કદાચ ન આપી શકીએ. એ સ્થિતિ તો સ્વાદ વગરની, મોળી, સુગંધ વગરની નિરસ સ્થિતિ જ હોવી જોઈએ. અથવા તો કેટલાકને તો એમ લાગે છે કે એ પ્રમાણે સુખદુઃખ, તિમિર અને પ્રકાશ વગેરે ઢાંઢોથી પર થવાનો પ્રયત્ન જ મિથ્યા છે, કારણ કે તે ધણી મુશ્કેલ છે. ખરું જોતાં એ પ્રકારનો ફેરફાર મનુષ્યના જીવનમાં કરવો એ તેને માટે અશક્ય નથી. ઇન્દ્રિયોના સુખ જેવા સ્વપ્નવત્ પદાર્થોને મેળવવા માટે જ્યારે માણસ આટલો બુધો પ્રયાસ કરી શકે છે અને તેમને પ્રાપ્ત કરે છે, તો પછી એના કરતાં કાંઈ ઢાંઢથી અતીત થવાનો પ્રયત્ન વધારે મુશ્કેલ કેવી રીતે ગણી શકાય? વાસનાઓથી આકર્ષાઈને, કામનાઓના પ્રચૂર વેગમાં ધસ-હાઈને, લાગણીઓના અતુળ બળને વશ થઈને અને વિકારોના ઉભરામાં ભાન બૂલીને માણસ પોતાના ક્ષણિક સુખના પદાર્થો મેળવવામાં જેટલી મહેનત ઉઠાવે છે તેટલી મહેનતથી ઢાંઢોનો ત્યાગ કરવો કાંઈ અસંભવિત નથી. ખરું કારણ એ છે કે રોજનું વાતાવરણ છોડીને માણસને બહારના વધારે પવિત્ર વાતાવરણમાં જવું ગમતું નથી. એ હવાની શુદ્ધિ અને આનંદ તેની કલ્પનાશક્તિની બહાર છે. અને એ બધું ખરું હશે કે નહિ

તેમાં પણ તેને પૂરી શ્રદ્ધા હોતી નથી. પરંતુ વાસનામય જીવનનાં સંખે તથા દુઃખો પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવતાં હોય છે તથા તેને વધારે પરિચિત લાગે છે. તમોગુણમાંથી રજોગુણમાં અને રજસમાંથી સત્વમાં જવાનું 'પગલું' ભર્યા પછી પણ આગળ જવાની હિંમત માણસે બીડવી જ નેમ્મએ નહિ તો ગીતામાં જણાવેલી મધ્યમાગતિમાં જ માણસ અટકી જાય. સત્વગુણમાંથી ત્રિગુણાતીત સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાય તો જ આત્મા પોતાની પૂર્ણતાનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે.

પ્રકૃતિની ત્રેગુણ્યમય સ્થિતિમાંથી આપણે બહાર જવું હોય તો મનને કેવળ સમત્વ પ્રાપ્ત કરાવવું જરૂરનું છે, લાગણીઓમાં પણ સમત્વ લાવવું નેમ્મએ. અપણે ત્રણે ગુણોથી પર તો થવાનું છે તોપણ એ કાર્યની શરૂઆત આપણે એકાદ ગુણના ઉપર આધાર મૂકીને કરવાની છે. સમત્વની શરૂઆત સાત્વિક, રાજસિક અથવા તામસિક હોઈ શકે. કારણ કે મનુષ્ય સ્વભાવમાં તો તામસિક સમતા પણ આવે એ બનવા જેવું છે. એ સમત્વ કેવળ તામસિક હોય અર્થાત્ પ્રાણશક્તિમાં જ એક પ્રકારની સમતા એવી આવી જાય કે જેથી જીવનના ધમસાણ અને તોફાન પ્રત્યે પ્રતિકૃત્ય જ થાય નહિ અથવા તો જીવનનો આનંદ ભોગવવાને નાલાયક એવી હૃદયશૂન્યતા જ કદાચ આવી જાય. એ તામસિક સમત્વ ઘણીવાર નાસીપાસીને પરિણામે પણ આવે છે. જીવનમાં દુઃખ પડશે, પરાજય મળશે એવી ખીકથી પણ તામસિક સમતા ઉદ્ભવે અથવા અત્યંત ભોગવિલાસને માટે પણ એવી સમતા મનુષ્યમાં આવે, જગત્ પ્રત્યે તિરસ્કારથી પણ તામસિક સમતા માણસના મનમાં થઈ આવે, કેટલીકવાર તો તામસિક સમતા સાત્વિક સમતાના જેવી જ દેખાય છે. જગત્ના પાર્શ્વો ક્ષણિક છે, આત્મા તેમને પ્રાપ્ત કરવાને અશક્ત છે, એવું જ્ઞાન બુદ્ધિદ્વારા જાગૃત થાય છે, જગત્ ક્ષણિક દેખાય છે, અને દુઃખ તથા શોકથી ભરેલું જણાય છે. આ પ્રકારની સમતા તામસિક સમતા હોય છે. તામસિક સમતાનો મૂળ સિદ્ધાંત જુગુપ્સા છે. જુગુપ્સા એટલે પ્રકૃતિમાં દુઃખ અને શોક આપે એવાં બધાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા માણસના મનમાં થાય છે તે. ઇચ્છા બ્યારે માણસને આખા જીવનનો ત્યાગ કરવા

પ્રેરે ત્યારે, તમોગુણી જુગુપ્સા થાય છે. તેનાથી જીવનનું અંતિમ ધન દુઃખ દુઃખ અને દુઃખ જ જણાય છે. એવા આત્માને જીવનમાં સાહજક આનંદ અને ઉલ્લાસ જણાતો નથી.

તામસિક સમત્વથી મોક્ષ મળતો નથી; પણ તેનાથી શરૂઆત તો જરૂર કરી શકાય. માણસે તમોગુણી જુગુપ્સાને ગ્રહણ કરી માત્ર બેસી રહેવું જોઈએ નહિ પરંતુ તમોગુણમાંથી સત્વગુણનો ઉદય કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. પ્રકૃતિથી પર અક્ષર પુરુષનું જ્ઞાન થવાથી અને પ્રકૃતિથી પર ચેતન્યની શક્તિનો અનુભવ કરવાથી માણસ સાત્ત્વિક સમતાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પણ એવી વૃત્તિથી માણસને જગતનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ ધણી મજબૂત થાય છે અને ગીતા આંતર સન્યાસ સાથે કર્મો કરવાનો જે મોઘ આપે છે તે પ્રમાણે ધણા કરી શકતા નથી. ગીતા એવા માણસોને માટે છૂટ મૂકે છે. સમતા મેળવવા માટે માણસ જગત પ્રત્યે અને જગતના પદાર્થો પ્રત્યે તિરસ્કાર રાખીને શરૂઆત કરી શકે છે દુનિઆમાં જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, આધિબ્યાધિ, ઉપાધિ વગેરે હોય તેમને લીધે જગતનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ સાહજક રીતે થાય છે. પોતાના આત્માને મોક્ષ મેળવવા માટે પણ મનુષ્ય શરૂઆત કરે છે તો ગીતા તેને છૂટ આપે છે.

‘જન્મ મરણમાંથી મુક્ત થવાને માટે મનુષ્ય મારો આશ્રય લઇને પ્રયત્ન કરે છે.’ પરંતુ એ પ્રકારની વૃત્તિ સંપૂર્ણ લાભદાયક તો ત્યારે જ નીવડે છે કે જ્યારે સાત્ત્વિકતાની પર જે સ્થિતિ છે તેમાં માણસને શ્રદ્ધા હોય અને જ્યારે પ્રણોનો આશ્રય લેવામાં આવે ત્યારે આત્મા પોતાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, પૂર્ણતા અને અનંતતા અનુભવે છે. જન્મમરણ, વૃદ્ધાવસ્થા, દુઃખ વગેરેથી મુક્ત થયેલો માણસ અમૃતત્વ મેળવે છે. જીવનમાં આવી પડતાં દુઃખોથી કંટાળી જઈ જીવન આખાનો ત્યાગ કરી દેવો એ તો તમોગુણ છે; જગતના પદાર્થોનો તિરસ્કાર અને ત્યાગવૃત્તિ બધાએ માણસોને એક સરખી રીતે શીખવવામાં મોટો ભય એ જ રહેલો છે કે તમોગુણથી ભરેલાં માણસોની નિર્જાણતાને પણ તેમાં ટેકો મળી જાય છે. એવા માણસોના હૃદયમાં “કુલ્લિમેષ” પેદા થાય છે, જીવનમાં રહેલી આશા અને પ્રવૃત્તિવાદ ઓછો

થઈ જાય છે. જીવનમાં સ્વચ્છક્રિત પરની શ્રદ્ધા જતી રહે છે. પ્રકૃતિને જીતવા માટે જે રજેશુભની શરૂઆત જોઈએ તે પણ તેનામાં હોતી નથી પણ યોગ્ય અને અધિકારી આત્માઓ માટે તમોશુભ પણ સારી શરૂઆત ગણી શકાય. જગત્ પ્રત્યે તિરસ્કાર કેળવી જે ત્યાગની વૃત્તિને લીધે શ્વન્તતા પેદા કરી હોય છે તેમાં આગળ જતાં એવા માણસોને પ્રભુનો દૈવી સાદ સંભળાય છે. આ અનિત્ય અને દુઃખ રહિત જગતને પ્રાપ્ત કરીને મને બજ એમ ગીતામાં કહેવામાં આવ્યું છે.

તામસિક સમતામાં આખરે જગતનો ત્યાગ એ મુખ્ય હોય છે. અર્થાત્ જ્યારે એ સમતા પરિપૂર્ણ થાય ત્યારે માણસ ઉદાસીન અને ખેદરહીત થઈ રહે પરંતુ જગતનાં દંદો તો જીતવાનું સામર્થ્ય તેનામાં આવી જતું નથી. માટે તામસિક સમતા પણ શરૂઆત ખાતર જ ચક્રણ કરવી જોઈએ. સમતાની ખરી શરૂઆત તો જ્યારથી આપણે જગતના દંદોથી હરી જઈ, નાસી જવાને બદલે તેમની સામા થઈએ, તેમને જીતવાની હિંમત કરીએ ત્યારથી થાય છે. અહિં રાજસિક સમતાની શરૂઆત થાય છે. રાજસિક સમતાની નિશાનીઓમાં, આત્મસંયમમાં એક પ્રકારનું અભિમાન, વિકાર અને કામનાઓને વશ કરવાની અને તેમનાથી પોતે પર છે એવી ભાવના વગેરે આવે છે. પરંતુ તિતિક્ષાને આદર્શ ગુણ માનનારા કદિન તપસ્વીઓ એ વૃત્તિને ખૂબ કેળવીને તેને પ્રગતિ કરવાના અમૂલ્ય સાધન તરીકે વાપરે છે. તામસિક સમતામાં જે પ્રમાણે જીજ્ઞાસાનું તત્ત્વ વાપરી પ્રકૃતિ આત્મરક્ષણનો મહાન્ નિયમ જાળવે છે તે પ્રમાણે રાજસિક સમતામાં પણ જીવન પ્રકૃતિને વશ કરવા મથે છે અને જીવન ટકાવવા માટે સંગ્રામ કરી પુરુષ વિજયી થાય તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે, અને આત્મ વિજય દ્વારા પોતે પ્રકૃતિની અતે જગતની જીત કરવા મથે છે. તામસિક સમતા જગતનાં સુખ અને દુઃખોથી દૂર નાસી જવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ રાજસિક સમતાથી તેમના ઉપર વિજય કરી તેમનાથી પર થયાય છે. સુખ અને દુઃખના બાહ્ય સ્પર્શોને તે સહન કરે છે, અને એમનો બધો પ્રયત્ન તે મિથ્યા કરી મૂકે છે. જ્યારે માણસોનો આત્મા પ્રકૃતિના બાહ્ય સ્પર્શોને દુઃખ કે સુખની લાગણી વિના આકર્ષણ કે વેગ વિના સહન કરી શકે

ત્યારે રાજસિક સમતા સિદ્ધ થઈ ગણાય. રાજસિક સમતાનો હેતુ એ જ છે કે માણસને પ્રકૃતિનો વિજેતા અને રાજા બનાવવો. રાજસિક તિતિક્ષાના યોગ વડે માણસ કામનાઓ વિકારો તથા લાગણીઓને મલ્લની પેઠે પોતાની સાથે યુદ્ધ કરવા બોલાવીને ધૃતરાષ્ટ્રે જેમ સ્ત્રીમની લોખંડી મૂર્તિને કચ્છડીને ચૂરેચૂરા કરી નાંખી તે પ્રમાણે તેને કચરી નાંખે છે. સુખ-દુઃખના દ્વેત અનુભવો, શારીરિક માનસિક પ્રકૃતિના વિકારો તે સહન કરી લે છે, અને તેમના સમત્વનો ભંગ કરવાની શક્તિને કુંઠિત-નિષ્ફળ બનાવી મૂકે છે.

અર્જુનનો ક્ષત્રિય સ્વભાવ રજોગુણી હોવાને લીધે ગીતામાં સમત્વનો આરંભ રજોગુણથી કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ તો હે અર્જુન ! ઇચ્છાઓ રૂપી મહાન શત્રુનો તું નાશ કર એવી આજ્ઞા કરે છે. અને પછી સમત્વનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે રાજસીક સમતાનું જ છે.

દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્રમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥

યઃ સર્વજ્ઞાનમિસ્નેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

(અ. ૨. શ્લો. ૫૬-૫૭)

“ જે માણસનાં મન દુઃખની અંદર શોક પામતાં નથી તથા જેમને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની પરવા નથી તેવા આસક્તિ, ભય અને ક્રોધથી મુક્ત થયેલા માણસો સ્થિર મુક્તિવાળા કહેવાય છે. ”

“ જે માણસ કોઈ પણ પ્રકારની આસક્તિ વગર શુભ કે અશુભ ફલ પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષ કે શોક પામતો નથી તેની યુદ્ધિ સ્થિર છે એમ જણવું. ” અને પછી એકદમ આહારનું ઉદાહરણ ટાંકીને ગીતા કહે છે, વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ । “ જે માણસ આહારનો ત્યાગ કરે છે તેની ઇન્દ્રિયોના વિષયો દૂર જતા રહે છે, ” પરંતુ જ્યાં સુધી તેના મનની રસવૃત્તિ-ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ માનનારી મનોવૃત્તિનો નાશ

થતો નથી ત્યાં સુધી એ નિમ્ન કનિષ્ઠ પ્રકારનો જ ગણી શકાય. વિષયનો નિમ્ન થયા છતાં મનનો રસ તો બાકી રહી ગયો પરંતુ બ્યારે ઇન્દ્રિયોમાં રહેલી મનની રસવૃત્તિ છૂટી જાય ત્યારે ખરો સંયમ થયો ગણાય. મનો-વૃત્તિને આત્મામાં સ્થિર રાખીને પોતાની ઇન્દ્રિયોથી વિષયોમાં કાર્ય કરતો માણસ સંયમી છે, એમ ગણવામાં બાધ નથી. હજીએ એવા માણસના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે ખરી પરંતુ સમુદ્રમાં જે પ્રભાણે નવું પાણી ઢાખલ થયા કરે છે છતાં પણ કાંઈ અસર કરી શકતું નથી તે પ્રભાણે કામનાઓ સમત્વ યુક્ત મનમાં પેદા થાય છે.

આપૂર્વમાણમચ્છપ્રતિષ્ઠં સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ ચઢત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

(અ. ૨. શ્લો. ૭૦)

સુક્ત દશાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે સુખ, દુઃખ, હર્ષ, શોક વગેરે ઢંઢમાંથી છૂટી જતું.

શક્તોતીદેવ યઃ સોદું પ્રાક્શરીરવિમોક્ષણાત્ ।

કામક્રોધોદ્ભવં વેગં સ યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥

(અ. ૫. શ્લો. ૨૩.)

“ શરીરનો ત્યાગ કરતાં પહેલાં જે માણસ કામ, ક્રોધ વગેરેના આવેગને શાંતિથી સહન કરી શકે છે તે માણસ યોગી છે-સુખી છે. ” એ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન તિતિક્ષા છે.

માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણસુસ્વદુઃસ્વદાઃ ।

આગમાપાયિનોઽનિત્યાસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ॥

(અ. ૨. શ્લો. ૧૪.)

જગત્માં શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ આપનારા બાહ્ય પદાર્થોના સ્પર્શ છે તે અનિત્ય અને દુઃખદાયી છે તેમને તું સહન કરી લેતાં થીખ કારણ કે

યં हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।

સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ અ. ૨. શ્લો. ૧૫

જે પુરુષવ્યાધને એ દુઃખો અથા આપી શકતાં નથી તે જ અમૃતત્વને માટે લાયક છે.

જે માણસના સ્વભાવમાં સમત્વ સ્થિર થયું હોય તેણે તો દુઃખને સહન કરવાનું છે. તેણે તિરસ્કારવૃત્તિ થવા દેવી જોઈએ નહિ, વળી સુખમાં તેણે આનંદ માનવો જોઈએ નહિ, સમત્વયુક્ત રહેવું જોઈએ. શારીરિક દુઃખો પણ તિતિક્ષાથી સહન કરવાં જોઈએ. જરા, મૃત્યુ, દુઃખ વગેરેથી માણસે કંટાળીને દૂર જતા રહેવું જોઈએ નહિ, પરંતુ તિતિક્ષા અને ઉદાસીનતાથી તેમને છૂટી લેવાં જોઈએ. પ્રકૃતિના કાર્યક્ષેત્રમાંથી જ્યારે પુરુષ એ પ્રમાણે વિજયી નીવડે છે ત્યારે પ્રકૃતિ પોતાના પડોડા ઉઘાડી દે છે; ત્યારે પુરુષ પોતે પ્રકૃતિનો સ્વરાટ્ અને સમ્રાટ છે એવી પ્રતીતિ તેને થાય છે.

રાજસિક સમતા ગીતામાં માન્ય કરવામાં આવી છે એનું કારણ એ છે કે જે પ્રમાણે તામસિક સમત્વની ઉપર સાત્વિક સમાતાનું દષ્ટિબિન્દુ હોવું જોઈએ તે પ્રમાણે રાજસિક સમતામાં પણ એ દષ્ટિબિન્દુ હોવું જ જોઈએ અર્થાત્ તેનો અંતિમ હેતુ આત્મસાક્ષાત્કાર, જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને દૈવીસ્વભાવની પ્રાપ્તિ એજ હોવો જોઈએ.

તિતિક્ષાની પરાકાષ્ટાવાળી રાજસિક સમતા તામસિક પ્રકૃતિ કરતાં અલ્પબળ ધણી જ ઉચ્ચ શ્રેણીની ગણાય, તોપણ જો એનું પરિણામ માત્ર જીવનની નિરસતા ઉપજાવવામાં જ આવે તો તે પણ કાંઈ કેવળ હિતકારક તો ન જ ગણાય. કારણકે એની અતિશયોક્તિ ને પરિણામે હૃદયશૂન્યતા અને કેવળ એકાંતનો મોહ જ જન્મ પામે અને અધ્યાત્મિક વિકાસ થતો અટકે. હવે રાજસિક સમતાને ગીતા શા માટે માન્ય રાખે છે તે આપણે જરા તપાસીએ. રાજસિક સમતા દ્વારા અનુબંધના ક્ષર-વિક્ષરી જીવનમાં અક્ષરનો સાક્ષાત્કાર તેને થવાનો સંભવ છે જેને ગીતામાં “પરં બુદ્ધવા” “યથા બ્રાહ્મી સ્થિતિઃ” એવા શબ્દોથી વર્ણવવામાં આવે છે.

यच्च बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना

अहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥

અ. ૩. શ્લો. ૪૩.

આ પ્રમાણે બુદ્ધિથી પર જે આત્મા છે-અક્ષર પુરુષ છે તેને જાણીને, આત્માને આત્માના સંયમનથી સ્થીર અને ધીર કરીને હે અશ્વત્થામ ! કામનારૂપી દુર્જય શત્રુનો નાશ કર.

અર્થાત્ તામસિક અને રાજસિક સમતાદ્વારા સાત્વિક સમત્વ મેળવવાનો હેતુ રાખવામાં આવે તો જ તે હિતકારક છે, અને સાત્વિક સમત્વનો અંતિમ હેતુ આત્મજ્ઞાન છે તે દૃષ્ટિમાં રાખીને આ બંને સમતાઓ મેળવાય તો જ તે લાભદાયક નીવડે.

હવે શુદ્ધ સાત્વિક સ્વભાવવાળો માણસ પ્રથમ જ પોતાના સાત્વિક બળ ઉપર આધાર રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ એ સાત્વિકબળનો ઉપયોગ આત્મસંયમ મેળવવામાં કરે છે. એની શરૂઆત તો સાત્વિક સમતાથી કરવામાં આવે છે. તમોગુણી માણસની પેઠે એવો માણસ જગતની ક્ષણિકતા-જીવનની ક્ષણભંગુરતા જુએ છે ખરો, કામનાઓની તૃપ્તિ થવી અશક્ય છે એ જાણે છે તોપણ એના મનમાં દુઃખ, દ્વેષ અથવા તો નિષ્ફળતાના વિચારો આવી તેને દયાવી દેતા નથી.

वे हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोगेन य एष ते ।

आद्यन्तवन्तः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥

(અ. ૫. શ્લોક ૨૨.)

ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શથી જે સુખ થાય છે તે દુઃખના કારણરૂપ છે. તેઓ બધા આદિ અને અંતવાળા હોય છે; તેમાં બુદ્ધિવાળા પુરુષો આનંદ માનતા નથી શાસ્ત્રસ્પર્શેષ્વલ્લક્ષાત્મા વિદિત્યાત્મનિ ચત્સુલ્લમ્ । વળી એવા માણસનો આત્મા બાહ્ય સ્પર્શથી જરા પણ લેપાતો નથી. તે માણસ તો પોતાના આત્મામાં જ સુખ પામે છે. તે જાણે છે કે આત્મેષ્વ આત્મનો ચંદુરાત્મેષ્વ રિપુરાત્મનઃ । આત્મા જ આત્માનો બંધુ અને શત્રુ છે, અને તેથી પોતાના આત્માનું અવસાદન ખૂન-વિનાશ વાસના અને કામના વગેરેના હાથમાં સોંપી દેવાનું કાર્ય તે કદી કરતો નથી.

પરંતુ ઉદ્ધરેદાત્મનાત્મન—આત્માની શક્તિથી જ તે પોતાને ઉદ્ધાર કરે છે કારણ કે જે માણસે પોતાની પ્રકૃતિના જીવનને સંયમમાં લીધું છે તે માણસને અક્ષરપુરુષ અને ધૃષ્ટિરતી સહાય જરૂર મળી રહે છે. એવા સાત્વિક માણસમાં સમત્વ એકદમ સ્થિર થાય છે. સમત્વં યોગ ઉચ્ચત્તે। એ સમતા એટલે સુવર્ણ અને માટીને સરખાં જોઈ શકે; શીત અને ઉષ્ણ સમાન બાસે; દુઃખ અને સુખમાં એક રહે; નિન્દા અને સ્તુતિમાં નિર્લેપ રહે મિત્રાર્યુદાસીનઃ (અ. ૬. શ્લો. ૯) એવો સાત્વિક માણસ-શત્રુ, મિત્ર, ઉદાસીન, વગેરે પ્રત્યે તે એકજ દૃષ્ટિથી જુવે છે. કારણ કે એ બધા સંબંધો ક્ષણિક અને વિકારમય જીવનના પરિણામ રૂપ તેને જણાય છે. સદ્ગુણ અને પવિત્રતાની જાળમાં પણ તે બંધાતો નથી. સત્વગુણી સાધુ પ્રત્યે,—ધાર્મિક વૃત્તિવાળા સન્યાસી પ્રત્યે અને એક સામાન્ય કૂતરા પ્રત્યે અને ચાંડાલ પ્રત્યે પણ તેની દૃષ્ટિ સમ રહે છે. ઉપર આપ્યું તે વર્ણન સાત્વિક સમતાનું છે. અને તત્ત્વજ્ઞાની વિચારક ઝાંખીનાં મનની સ્થિતિ એમાં બરાબર વર્ણવી છે.

પ્રશ્ન હવે એટલો જ રહે છે કે ગીતામાં જે પ્રકારનું સમત્વ આદર્શ રૂપ ગણવામાં આવે છે તે અને સાત્વિક સમત્વ અર્થે વર્ણવામાં આવ્યું છે તેમાં ત્યારે શો ભેદ છે? તેમાં અગત્યનો ભેદ આવી રહેલો છે. સાત્વિક માણસની સમતા, તેની યુદ્ધિ વિચાર, વિવેક, વૈરાગ્ય વગેરે ઉપર સ્થિત થયેલી હોય છે. વારંવાર તેણે તે સમતાને સાચવવી પડે છે. કેવળ સત્વ-ગુણનો ઉદય કદી પણ સ્વભાવમાં સ્થાયી રહી શકે જ નહિ. રજોગુણ અને તમોગુણ બંને વાટ જોઈને સંતાપ જ રહેલા હોય છે, અને જ્યારે લાગ આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનું બળ પ્રગટ કરે છે. તેટલા માટે સમત્વનો પાયો કેવળ સાત્વિક સ્વભાવ ઉપર અથવા તો યુદ્ધિ ઉપર રચાયો જોઈએ નહિ પરંતુ ત્રણે ગુણથી પર શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા છે તેના ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા રાખી માણસે સમત્વ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે કે:

યતતો હાપિ કૌતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ

હંપ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરંતિ પ્રસન્ન મનઃ॥

(અ. ૨ શ્લો. ૬૦)

આત્મસંયમ માટે પ્રયત્ન કરનાર યુદ્ધિવાન માણસને પણ ઇન્દ્રિયો બળપૂર્વક પોતાના તાબામાં ધસડી જાય છે. એટલે આધ્યાત્મિક સ્વભાવમાં જન્મ ધારણ કરીને સમત્વને સ્થિર કરવું જોઈએ.

વળી તત્ત્વગ્નાની વિચારકની સમતા કાંઈક અંશે રાજસિક તિતિક્ષા જેવી અને સંસાર ત્યાગી સન્યાસીના જેવી હોય છે. તે સમતા એકાંતમાં જળવાય એવી હોય છે અને સમાજથી દૂર રહેવામાં તેવા માણસોને આનંદ થાય છે. પરંતુ ગીતા જે સમત્વનું વર્ણન કરે છે તે સમત્વમાં સ્થિર થયેલો માણસ પોતાનામાં ઇશ્વરને જુલે છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેને તો સર્વ સ્થળે ઇશ્વર દેખાય છે. અને તેથી ખીજા પ્રાણીઓ જોડે તે પ્રેમના અને સમભાવના સંબંધથી જોડાય છે. તેવો માણસ પોતાના સ્વાર્થી મોક્ષની પરવા કરતો નથી તે ખીજાઓના સુખદુઃખને પોતાનાં કરે છે, ગીતા તો વારેવારે કહે છે, સમત્વ યુક્ત સાધુ પુરુષો સર્વભૂતહિત રતાઃ । સર્વ પ્રાણીનું હિત કરવામાં આનંદ માનનાર હોય છે. સંપૂર્ણ યોગી જગત્થી દૂર નસી જતો નથી, પરંતુ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ સર્વ કર્મોના કરવાવાળો હોય છે કારણકે તેવો માણસ ઇશ્વરને માટે જગત્માં કર્મો કરે છે-જગત્ના હિતને ખાતર અને ઇશ્વરને ખાતર કર્મો કરે છે એ પોતે બકત હોય છે એટલે સર્વ પ્રાણીમાં ઇશ્વરને પૂજવામાં તેની સંમતાનો ભંગ થતો નથી અને તે પૂજા સેવારૂપે પણ તે કરે છે અર્થાત્ કર્મ કરવાથી પણ તેનું સમત્વ જતું રહેતું નથી. કર્મદ્વારા પણ તે ઇશ્વરને જ પૂજે છે કારણ કે એનાં સર્વ કર્મો એક પ્રભુમાંથી જન્મે છે અને તે એક પ્રભુને અર્પણ કરવામાં આવે છે, ગીતામાં કહેલી સમતા આ પ્રમાણે સંપૂર્ણ અને આધ્યાત્મિક સમતા છે.

પ્રકરણ ૧૫ સું.

“ જ્ઞાન અને સમત્વ. ”

ગીતાનો બોધ શરૂઆતમાં યોગ અને જ્ઞાનના બે પલ્લાઓ પર રચાયેલો છે. પક્ષીની બે પાંખો જેવી રીતે એને ઉડવામાં સહાય કરે છે. તે જ મુજબ આત્માની ઉત્તિ ઉપરનાં બે તત્ત્વોની સહાયથી થાય છે. યોગ એટલે કામના રહિત કાર્યો કરીને આત્માની સમતા જાળવી, યશ રૂપે પ્રભુને સર્વ કર્મો અર્પણ કરી આત્માની પરમાત્મા જોડે એકતા કરવી તે. જ્ઞાન એટલે કામનાઓનો અભાવ, સમત્વ અને યશભાવના જેના ઉપર ટકી રહે છે તે પાથો. એ બંને પાંખો-જ્ઞાન અને સમતા એક બીજાને મદદ કરે છે માણસની બે આંખો જેવાનું કાર્ય તો પોતપોતાની મેળે એક બીજાથી સ્વતંત્ર રહીને કરે છે છતાં જોવાની ક્રિયાને તે બંને એક સરખી રીતે જ મદદ કરે છે તે જ પ્રમાણે સમત્વથી જ્ઞાનને અને જ્ઞાનથી સમત્વને પુષ્ટિ મળે છે. કર્મો કરવામાં માણસ જેમ જેમ વધારેને વધારે કામના રહિત થતો જાય છે, સમત્વ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને યશની ભાવના વૃદ્ધિગત થતી જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાન વધતું જાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી આત્મા કામનાઓનો ત્યાગ કરે છે અને સમતા અને યશભાવનામાં આગળ વધે છે. જ્ઞાનનો યશ સૌથી મહાન્ યશ છે.

અપિચ્છેદસિ પાપેભ્યઃ સર્વેભ્યઃ પાપકૃત્તમઃ ।

સર્વ જ્ઞાનગ્લવેનૈવ વૃજિનં સંતરિષ્યસિ ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૩૬.)

સર્વ પાપી લેકો કરતાં પણ અધિક પાપ કરનાર તું હોઇશ તોપણ (આ) જ્ઞાનનૌકા વડે તે સર્વ પાપને તું પાર કરી શકીશ.

આખા જગતમાં જ્ઞાનના જેવું બીજું કંઈ પણ પવિત્ર નથી. એ જ્ઞાન યોગસિદ્ધ પુરુષોને ક્રમે ક્રમે પોતાનામાં જણાય છે.

જ્ઞાનના પ્રતાપથી વાસનાઓ, કામનાઓ તથા એમના પરિણામ રૂપ પાપ નાશ પામે છે. મુક્ત પુરુષ સર્વ કર્મો યશ રૂપે કરે છે. તે પોતાના સબળાં કર્મ પ્રભુને જ સમર્પણ કરે છે, કારણ કે તેના મનમાંથી આસક્તિ દૂર થઈ ગઈ હોય છે. એતું મન, પ્રાણ-આત્મા વગેરે ભગવાનમાં સ્થિત હોય છે.

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थित चेतसः

यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥

(આ. ૪. શ્લો. ૨૩.)

આસક્તિરહિત, મુક્ત અને જ્ઞાનના ઉપર અવસ્થિત તેમજ યશને માટે જ કર્મ કરનાર પુરુષનાં સર્વ કર્યો લાય પામે છે કારણકે તે બધાં બ્રહ્મને અર્પણ થયેલાં હોય છે. સર્વ સામાન્ય દૃષ્ટિથી તો એ માણસ કર્મ કરતો જણાય છે પણ વાસ્તવમાં એ બધાં કર્મ એને બંધન રૂપ થતાં નથી એ બધાં કર્મ તો સ્વયં ભગવાન જ પોતાની પ્રકૃતિદ્વારા કરે છે માનુષી ઉપકરણ-સાધન મારફતે પણ એ કરવામાં આવતાં નથી. એ સર્વ કર્મ પ્રકૃતિની શક્તિ સ્વરૂપ તેમજ પ્રભુના આધિભાવ રૂપ થઈ રહે છે સર્વ કર્મનો પરિપાક જ્ઞાનમાં થાય છે.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्કुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૧૦)

જવલન્ત અગ્નિ જે પ્રમાણે લાઠણોએને બાળીને ભસ્મ કરી નાંખે છે તે જ મુજબ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરી નાંખે છે. આતું તાત્પર્ય એવું નથી કે જ્યારે માણસને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે બધાં કર્મો બંધ પડી જાય છે. ગીતા આ બાબત આગળ વધારે સ્પષ્ટ કરીને મૂકે છે.

योगસંન્યસ્તકર્માણ જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવઘ્નન્તિ ધનંજય ॥

(અ. ૪. શ્લો. ૪૧)

હે ધનંજય ! યોગના આશ્રય વડે જેણે કર્મ એટલે કે કર્મબંધનોને દૂર હટાડેલી મૂક્યાં છે, અને જ્ઞાને કરીને જેના સર્વ સંશયો છિન્ન થઈ ગયા છે એવા આત્મજ્ઞાની પુરુષને કર્મ બાંધી શકતાં નથી. એવો માણસ કર્મ કરવાં છતાં બંધાતો નથી. તે કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોય છે છતાં કાંઈ કરતો નથી. જે માણસનો આત્મા વિરાટ આત્મા સાથે એકતા પામ્યો છે તે કર્મ કરવાં છતાં તેમાં બેપાતો નથી. તે કર્મના પ્રતિકૃત્યમાં બંધાતો નથી - કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે એટલા માટે જ ગીતા તો માને છે કે કર્મ-સંન્યાસ-રૂપ ત્યાગના કરતાં કર્મયોગ ઉત્તમ છે. આ મત ઘણો યુક્તિસંગત અને યુક્તિસંગત લાગે છે કારણ કે જ્યાં સુધી મનુષ્યના શરીરમાં જીવન છે ત્યાં સુધી કર્મનો સંપૂર્ણ સંન્યાસ-ત્યાગ થવો અશક્ય છે; જ્યારે કર્મયોગ તેનાથી વધારે સરળ છે. એ આત્માને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વધારે જલ્દી કરાવી દે છે. આ કર્મયોગની શરૂઆત ધૃતિરને સર્વ કર્મ અર્પણ કરવાની ક્રિયાથી થાય છે. આણે કરીને આંતર સંન્યાસ અને સંપૂર્ણ આધ્યાત્મિક ત્યાગ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે બ્રહ્મસંન્યાસ-રૂપ ત્યાગની ખીલકેલ આવશ્યકતા રહેતી નથી એ પ્રમાણે જ્યારે સર્વ કર્મ નિરાંતે બ્રહ્મમાં-શાન્તિમાં વિરામ લે છે ત્યારે કર્તૃત્વાભિમાન, કારણાભિમાન-હું પ્રભુનું સાધન છું એવું જ્ઞાન, એવો અહંકાર પણ લય પામે છે. એવો માણસ પ્રવૃત્ત હોવા છતાં કાંઈપણ કર્મ તે કરતો નથી. આંહી આપણે ચોક્કસ જોઈ શકીએ છીએ કે એવા યોગીઓ કેવળ કર્મના ફળનો જ ત્યાગ કરે છે એટલું જ નહિ પરંતુ કર્મ સમસ્તનો ત્યાગ કરે છે. એવા માણસના કર્મનો ભાર, તેની જવાબદારી અને પરિણામ સૂઝાં પ્રભુ પોતાના ઉપર લઈ લે છે.

ગીતામાં આ રીતે જ્ઞાનના વિષયમાં જે કહેવામાં આવ્યું તે જ્ઞાન યુક્તિની ક્રિયારૂપ જ્ઞાન એ નથી. આપણા ચૈતન્યની ઉચ્ચતમ દશામાં જ્યારે આપણો વિકાસ થાય અને જ્ઞાનસૂર્યનો પ્રકાશ જ્યારે આપણા ચૈતન્યને

હાઈ લે એવી અવસ્થાને આપણે ‘જ્ઞાનની અવસ્થા’ એવી સંજ્ઞા આપવી જોઈએ. “સત્યનો સૂર્ય જે આપણા અજ્ઞાનમાં ઢંકાયેલો રહે છે” જ્ઞાન માટે આવી જાતનું રુપક ઋગ્વેદમાં છે. ઢંકાયેલી મૂઠ થઈ ગયેલી પ્રકૃતિવાળા મિદાકાશમાં પણ અક્ષરબ્રહ્મ બિરાજે છે. એને પાપ કે પુણ્ય લાગતું નથી. વિજયનો હર્ષ કે પરાજયનો શોક તેને નથી. તે તો સર્વનો પ્રભુ અને સર્વેશ્વર છે. એ અક્ષર, નિષ્ક્રિય, બ્રહ્મ કર્મનો કર્તા નથી પરંતુ તેમનો સાક્ષી છે. આપણામાં કર્તૃત્વબુદ્ધિ પણ તેનાથી ઉત્પન્ન થતી નથી. એ બુદ્ધિ પણ આપણી જીવપ્રકૃતિનું પરિણામ છે. અત્યારે આપણી અજ્ઞાન દશામાં ઉપણું વર્ણન વાંચીને આપણને ઘાઁ આશ્ચર્ય લાગવાનો સંભવ છે. કારણ કે એ બુદ્ધિ અને સાક્ષિત્વ આપણને આપણામાં જણાતું નથી. આપણાં પોતાના અજ્ઞાનથી જ એ જ્ઞાન ઢંકાઈ રહેલું છે. જ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આપણું અજ્ઞાન દૂર થઈ જાય છે. ઘણા વખત સંતાઈ રહેલા સૂર્યની જેમ જ્ઞાન એકદમ ઉદય પામે છે અને આપણી દષ્ટિમર્યાદામાં ઢંક અને પ્રકૃતિથી પર એવા અક્ષર, નિષ્ક્રિય બ્રહ્મનો તે સાક્ષાત્કાર કરાવે છે. આપણા સમગ્ર આંતરજીવનને એ જ્ઞાન સૂર્ય પ્રત્યે દોરવાથી, તેને જ આપણી બુદ્ધિનો વિષય બનાવી લેવાથી તથા આપણામાં તેમજ સર્વ જગતમાં તેને જ જોવાથી આપણે તેની સાથે એકતા પામી શકીએ છીએ. **તદ્બુદ્ધયસ્તદાત્માનઃ**—તેનામય બુદ્ધિ કરવાથી અને તેમાં આત્માને પરાવવાથી આપણું સર્વ પાપો ધોવાઈને દૂર જતાં રહે છે.—**જ્ઞાનનિર્ઘૂતકલમ્બાઃ**। આ જ્ઞાનનું પરિણામ સમતા છે. સર્વ પદાર્થ અને સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે આત્માની સમતા થવી જોઈએ. એવી સમતા આવે તો જ આપણું સર્વ કર્મો આપણે બ્રહ્મના ઉપર છોડી દઈ શકીએ. બ્રહ્મ દોષરહિત અને સમત્વયુક્ત—**નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ**—છે. માટે આપણે પણ એ સમતા પ્રાપ્ત કરીને જ બ્રહ્મ જોડે એકતા કરવી જોઈએ. વિદ્યા વિનયયુક્ત બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, દૂતરો અથવા તો ચાંડાળ એ સવળાને ખરો જ્ઞાની માણસ સમત્વયુક્ત દૃષ્ટિથી જ જુએ છે અને એ સર્વને એક જ બ્રહ્મના સ્વરૂપ તરીકે ગણીને બ્રહ્મની પેઠે આપણે પણ સર્વ કર્મો પ્રકૃતિમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે એ વાત બરાબર અનુભવી શકીએ. એ કર્મો પ્રત્યે આપણને આસક્તિ હોતી નથી, પાપ પણ લાગતું નથી અને

અધન પણ થતું નથી. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી પાપ લાગી શકે નહિ. એ પ્રમાણે સર્વ કર્મોમાંથી કામના, વાસના અને તેનાં પરિણામો દૂર કરવાથી આપણે સર્ગને છૂટી લાઇએ છીએ કારણ કે આપણા સ્વભાવના સર્વ દોષો અજ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થતી અસમાનતામાંથી જન્મ પામે છે. સમત્વયુક્ત બ્રહ્મ દોષ રહિત-નિર્દોષ-છે, સદ્, અસદ્, પાપ અને પુણ્યથી પણ તે પર છે. બ્રહ્મમાં ચૈતન્યને નિત્ય સ્થિર કરવાથી આપણે પણ પાપ, પુણ્ય, સાદ્, નરસું વગેરેથી પર થઇએ છીએ. પાપરહિત થઇને આપણે સર્વ પ્રાણી માત્રનું હિત કરવાની ભાવનાથી પ્રેરાઇએ છીએ. વળી તે બ્રહ્મ પણ સમત્વયુક્ત હોય છે. અજ્ઞાન દશામાં આપણે જે કાર્યો કરીએ છીએ તેના સ્વામી પણ ઈશ્વર પોતે જ છે. તે જ આપણાં કર્મોનું કારણ હોય છે પરંતુ એ સઘળાં કર્મો માયાના પડદા મારફત થાય છે. આપણી પ્રકૃતિના અહંકાર મારફતે એ કર્મો કરવામાં આવે છે. એ સર્વ કર્મનાં ફળ આપણને અધન કર્તા નિવડે છે. એ સાધારણ માણસના અંતરમાં પાપ અને પુણ્યનાં દ્વંદ્વો ઉત્પન્ન કરી જાણીજીવનમાં તે કર્મો દુઃખ અને સુખ રૂપે બાંસે છે. જ્યારે આપણને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને આપણે મુક્ત થઇએ છીએ ત્યારે ઈશ્વર અહંકાર કે માયા દ્વારા કાર્ય કરતો નથી પરંતુ અંતરમાં આપણા પોતાના જ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ રૂપે જણાય છે. આપણાં સર્વ કર્મોના બાર તે પોતે જ લઈ લે છે અને શરીર, પ્રાણ, મન વગેરે તો ‘નિમિત્ત માત્ર’-સાધન તરીકે વાપરે છે. એ પ્રમાણે હથિયાર તરીકે વાપરીને તે જગતનું કલ્યાણ સાધે છે. જ્ઞાન અને સમત્વ વચ્ચે ઉપર જણાવ્યો તેવો ગાઢ સમ્બંધ છે. બુદ્ધિમાં જે જ્ઞાન હોય છે તે સ્વભાવમાં સમત્વ રૂપે આવીર્ભાવ પામે છે, જ્ઞાન એ આપણા ચૈતન્યનું તેજ છે, જ્યારે સમત્વ એ પ્રકૃતિનું અધારણ છે.

આર્યાવર્તના તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને યોગમાં ‘જ્ઞાન’ એ શબ્દ ઉચ્ચતમ આત્મજ્ઞાન-આત્મસાક્ષાત્કારના જ અર્થમાં હમેશાં વપરાતો આવ્યો છે. જ્ઞાન એટલે જે તેજથી જે પ્રકાશ વડે આપણે આપણા સત્ય સ્વરૂપનું, આપણા ચૈતન્યનું દર્શન કરી શકીએ તે પ્રકાશ. સામાન્ય રીતે માહેલી મેળવવાની ક્રિયાને અથવા તો બુદ્ધિનો બંધાર મોટો કરવાને આપણે જે પ્રયત્ન કરીએ

છીએ તે જ્ઞાન નથી. વિજ્ઞાનની, માનસશાસ્ત્રની, તત્ત્વજ્ઞાનની, નીતિની અથવા સૌન્દર્યશાસ્ત્રની માહેતી એ કાંઈ ખરું જ્ઞાન નથી. એ ખરું છે કે એ બધાં શાસ્ત્રો આપણને વિદ્યાસ પામવામાં સહાયશ્રુત થાય છે તોપણ એનાથી આપણે આત્માનું જ્ઞાન પામતા નથી. એનાથી તો પ્રકૃતિ-સ્વર્ગ વિશ્વનું જ્ઞાન મળે છે, ભૂતમાયને જોળખાય છે. એ બધાંયે શાસ્ત્રો શીખવાનો હેતુ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ હોય તો તેઓ યોગમાં જણાવેલી જ્ઞાનની વ્યાખ્યામાં આવી શકે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને તેના જૂદા જૂદા પ્રયોગોની ક્રિયા દ્વારા જ્યારે આપણે અંતિમ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનું દર્શન કરી શકીએ ત્યારે તેને જ્ઞાન નામ આપી શકાય. માનવશાસ્ત્રને આપણા અંતર સ્વભાવનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યારે વાપરીએ અને આપણી પ્રકૃતિમાં પરા અને અપરા પ્રકૃતિનો ભેદ જાણવા માટે ઉપયોગ કરી આપણી પ્રકૃતિથી પર થઈ દેવી પ્રકૃતિને પોતાનામાં લાવવા માટે પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે એ શાસ્ત્ર જ્ઞાનનું સાધન થઈ શકે છે. તત્ત્વજ્ઞાન મારગને જ્યારે આપણે વિશ્વના મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન મેળવી તેમના દ્વારા સનાતન ઈશ્વરને મેળવીએ ત્યારે તે તત્ત્વજ્ઞાન આપણને જ્ઞાન મેળવવામાં મદદ લાગે છે. નીતિનું જ્ઞાન મેળવી પાપપુણ્યનો ભેદ જાણી પાપનો ત્યાગ કરી પૂર્ણમાં વૃદ્ધિ પામીએ ત્યારે તે પણ જ્ઞાન મેળવવામાં સહાયશ્રુત થઈ ગણાય. સૌન્દર્યશાસ્ત્ર દ્વારા સર્વ વિશ્વમાં પ્રભુતા સૌન્દર્યને જોઈ શકીએ અને જગતના વ્યવહાર તેમજ મનુષ્યની સેવા દ્વારા આપણે જગતના પ્રભુની અને જગતની સેવા કરી શકીએ ત્યારે જ એ શાસ્ત્રો 'જ્ઞાન' સંપાદન કરવામાં સહાયક નિવડ્યાં ગણાય. આટલું જતાં એ બધાં શાસ્ત્રો કેવળ સહાય રૂપ છે. ખરું જ્ઞાન તો મનથી પર આત્મામાં જ રહે છે.

એ જ્ઞાન આપણને શી રીતે મળી શકે એ પ્રશ્ન હૃદયમાં ઝીંતી કહે છે કે એ જ્ઞાન તો જે માણસોએ એનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેમના દ્વારા મળી શકે છે. પરંતુ આખરે એ જ્ઞાન આપણા પોતાના જ આત્મામાં ઉદ્ભવે છે.

'જે માણસ યોગમાં પૂર્ણ થાય છે તે કળિ-દાળકમે પોતાના જ આત્મામાં જુએ છે'. એ જ્ઞાન એનામાં વૃદ્ધિ પામે છે અને એ માણસ જેમ

જેમ કામના રહિત થતો જાય છે, સમત્વને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે અને પ્રભુની ભક્તિમાં વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ એ જ્ઞાનમાં પણ વૃદ્ધિ પામે છે. આ જ્ઞાન એટલે ઉચ્ચતમ જ્ઞાન સ્વમજ્જવાનું છે. યુદ્ધિથી જે જ્ઞાન મળે છે તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા બહારથી મેળવવામાં આવે છે. આ ઉચ્ચતમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે તો આપણે સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવી જોઈએ અને મનને પણ જીતી લેવું જોઈએ જેથી આપણને મોહ થઈ શકે નહિ. એ સર્વવ્યાપી સર્વભૂત, બ્રહ્મ પ્રત્યે આપણું આખું ચૈતન્ય આપણે એકાગ્ર કરી દેવું જોઈએ—તત્પર: ।

અંતમાં આપણામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. એ શ્રદ્ધા પણ યુદ્ધિના સંશયથી અડગ રહે એવી દૃઢ હોવી જોઈએ. જે માણસ શ્રદ્ધાવાળો છે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અદ્વાઈતભક્તે જ્ઞાન-બ્યારે “જે માણસ અજ્ઞાની અને શ્રદ્ધા વિનાનો છે, જે માણસ સંશયથી ગ્રસ્ત છે તેનો વિનાશ થાય છે. જેઓ સંશયવાળા છે તેઓને માટે તો આ લોક કે પર લોક નથી. તેમને માટે જગતમાં સુખ પણ નથી ” (અં ૪. શ્લો ૪૦.)

વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ વાત સત્ય છે. આ જગતના હિતને વાસ્તે અથવા પરલોકના કલ્યાણને અર્થે પણ માણસના મનમાં અડગ શ્રદ્ધાની વૃણી જરૂર છે. માણસના આત્માએ એક નિશ્ચય અને દૃઢ પાયા ઉપર સ્થિર થઈ કાર્ય કરવાની જરૂર જ છે. જે મન બધા પ્રત્યે સંશયની જ વૃત્તિ ધારણ કર્યા કરે છે તેનું પરિણામ શૂન્ય જ આવે છે. આપણી સાધારણ અજ્ઞાન સ્થિતિમાં સંશય અને પરીક્ષા કરવાની સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારી અને તટસ્થ વિવેચક વૃત્તિ શરૂઆતમાં આવશ્યક છે, પરંતુ ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં તો તે એક મહાન્ અંતરાય રૂપ છે. ઉચ્ચ જ્ઞાનનો અર્થ માનસિક કે યુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાન એવો નથી, પરંતુ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતા સત્યનું જ દર્શન છે—એ તો ક્રમે ક્રમે વધતો જતો સાક્ષાત્કાર છે. યુદ્ધિથી જે સત્યજ્ઞાન આપણને મળે છે તેમાં અસત્યનો અંશ રહેલો હોય છે. તેને સૂક્ષ્મ અવલોકન અને સંશય દ્વારા દૂર કરવાની જરૂર હોય છે. પરંતુ ઉચ્ચ જ્ઞાનમાં અસંભવ કદી સંભવતું જ નથી. એમાં જે જે સંશયો થાય છે તે બધા સાક્ષાત્કારની પુનરાવૃત્તિ અને વિશાળ સત્યનું દર્શન થતાં

આપોઆપ ગળી જાય છે. એ જ્ઞાનમાં કાંઈ પણ અપૂર્ણતા લાગતી હોય તો આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનને જ સંશયની દૃષ્ટિ કરી તેને દૂર ફેંકી દેવાથી કે અત્યાર સુધીના સાક્ષાત્કારને અસત્ય ગણી તેનો તિરસ્કાર કરવાથી તે દૂર નહિ થાય પરંતુ આગળને આગળ વિશેષ સંપૂર્ણ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરવાથી જ સંશય ટળશે. આત્મામાં વધારે ને વધારે વિશાળ જીવન પ્રાપ્ત કરવાથી તે દૂર થાય છે. ચૈતન્યનો વધુ વિકાસ કરીને જ તેને દૂર કરી શકાય છે. અત્યાર સુધી આપણને જે સાક્ષાત્કાર સાધ્ય ન થયો હોય તેને માટે શ્રદ્ધાનો પાયો નાંખવો જોઈએ. ત્યાં આગળ સંશય કામ નહિ લાગે. કારણ કે અહિં આગળ જે જ્ઞાન વિશે આપણે વાત કરીએ છીએ તે જ્ઞાન યુદ્ધિજન્ય નહિ પરંતુ યુદ્ધિ જે વિચારોમાં શુંચવાઈ રહી છે તે વિચારોથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે. યુદ્ધિજન્ય સત્ય તો સિદ્ધ કરવાનું હોય છે પરંતુ આ સત્ય તો આંતરજીવનમાં સાક્ષાત્ કરવાનું હોય છે. આ તો એક વિશાળ સત્ય છે. તેમાં આપણે ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામવાનો હોય છે. એ હૃદય સત્ય સ્વયંભૂ છે અને આપણો અજ્ઞાનનો પડો આડે ન આવે તો તે આપણને આપોઆપ જ પ્રકટ થાય. આપણામાં જે સંશયો થાય છે તે બધા એ અજ્ઞાનને લીધે થાય છે, કારણ કે આપણું મન અને હૃદય ઇન્દ્રિયોથી ભ્રમિત થાય છે અને મતમતાંતરથી શુંચવાઈ જાય છે. અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થતા અને હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થતા સંશયને “દૂર કર.” એ સંશયને જ્ઞાનરૂપી તલવારથી છેદીને સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપ સતત યોગનો અભ્યાસ કરી પ્રભુને જાણવાથી સર્વ જાણી શકાય છે.

એ જ્ઞાન બ્રહ્મને જાણનાર માણસ બ્રહ્મમાં સ્થિર થાય છે ત્યારે મજે છે. એ જ્ઞાન કરીને આત્મા મોહમાં દસાતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વ પ્રાણી માત્રને પોતાના જ આત્મામાં અને અંતે પરમાત્મામાં જુવે છે. આ વિચાર બીજે સ્થળે વિસ્તારપૂર્વક મુકાયશે માલુમ પડે છે.

સર્વભૂતસ્થમાત્માનં સર્વભૂતાનિચાત્મનિ ।

ईक्षते योगयुक्तात्મા सर्वत्र समदर्शनः ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे नं प्रणश्यति ॥

સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજત્યેકત્વમાસ્થિતઃ ।

સર્વથા વર્તમાનોપિ સ યોગી મયી વર્તતે ॥

આત્મોપમ્થ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ ચોડ્ઙુન ।

સુખં વા યદિ વા દુઃખં સ યોગો પરમો મતઃ ॥

(અ. ૬. શ્લો. ૨૯-૩૨.)

જે સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમદષ્ટિવાળો થઈ સર્વ પ્રાણી માત્રમાં અને પદાર્થમાં પોતાના જ આત્માને જુવે છે, જે અને સર્વત્ર જુએ છે, અને સર્વને મારામાં જુએ છે તે યોગી મારાથી વિમુખ થતો નથી અને હું પણ તેનાથી દૂર થતો નથી. જે માણસ એકતાને પામીને સર્વભૂત માત્રમાં વ્યાપી રહેલા અને ભળે છે તે યોગી ગમે તે પ્રકારે જીવન ગાળતો હોય તોપણ મારામાં જ જીવે છે. હે અર્જુન! જે માણસ સર્વમાં આત્મવત્ દષ્ટિ રાખે છે અર્થાત્ સમત્વયુક્ત હોય છે અને સુખ અને દુઃખમાં પણ જેની સ્થિરતા ડગતી નથી તે યોગી સર્વથી ઉત્તમ છે.

ગીતા આપણી દષ્ટિ સમક્ષ વેદાંતનું જ્ઞાન રાખવા માટે ભલામણ કરે છે. પરંતુ વેદાંતના કરતાં ગીતા ચઢે છે. વેદાંતમાં એ જ્ઞાન તાત્ત્વિક અને પુસ્તકીયા છે. ગીતા તેને વ્યવહારુ બનાવી જ્ઞાનમાં રૂપાંતર પમાડે છે. કારણકે ગીતામાં તો આત્મજ્ઞાન અને કર્મયોગના સંબંધ વિશે ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એ જ્ઞાનના પાયા ઉપર જ મુક્ત કર્મો કરવાની યુક્તિ ગીતા બતાવે છે. જ્યારે જ્યારે ગીતા જ્ઞાન વિશે વિવેચન કરે છે ત્યારે ત્યારે જ સમત્વનો, પણ સમાવેશ થાય છે કારણકે જ્ઞાનનું તે પરિણામ છે. અને જ્યારે સમત્વ વિશે ગીતા બોલે છે ત્યારે તે જ્ઞાનનું પણ વિવેચન કરે છે કારણકે જ્ઞાન તેનો પાયો છે. ગીતામાં જે સમત્વ હલું છે તે કાંઈ નિષ્ક્રિય અને નિશ્ચલ નથી પરંતુ ક્રિયાત્મક છે અને કર્મ માત્રના પાયારૂપ છે. મુક્ત આત્મામાં બ્રહ્મની શાંતિ અવસ્થા જોઈએ. અને એ શાંતિમાંથી પ્રકૃતિદારા કર્મેની જગત્માં આવિર્ભાવ પણ થવો જોઈએ. આ પ્રમાણે ગીતા “ જ્ઞાન ” અને “ કર્મનો ” સમન્વય કરે છે.

ઉપર પ્રમાણે સમન્વયમાં આવી જવાથી ગીતાના વિચારો એકદમ વિસ્તારમાં અને વિશાળતામાં બીજા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો કરતાં ઘણાજ આગળ

વધી જાય છે. એના એ વિચારો ખીજી તત્ત્વજ્ઞાનની પદ્ધતિઓમાં છે ખરા પરંતુ આ સમન્વય તેમનામાં નહિ હોવાથી તેઓ અપૂર્ણ જ લાગે છે. સહનશીલતા, ઉદાસીનતા અને શ્રદ્ધાયુક્ત સમર્પણ એ ત્રણ પ્રકાર સમતાના પાયામાં રહેલા છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ માર્ગની સમાનતા એ ત્રણે પ્રકારો છે. ગીતામાં જ્ઞાનનો જે ખ્યાલ છે તે એ બધાંને લઈને એવી તો ઉમદા રીતે બેગાં કરે છે કે તેમનું સંકુચિતપણું દૂર થઈ તેઓ વિશાળ થાય છે. ગ્રીસના ‘સ્ટોઇક’ (Stoic) મત પ્રમાણે ધીરજ, ખંત, સહનશીલતાથી માણસ પોતાની પ્રકૃતિના સર્વ બાંધનોથી પર થઈ શકે છે, અને સૂક્ષ્મ આંતરદૃષ્ટિથી એ સત્તાને પણ ટકાવી શકે છે પરંતુ તે ઘણા પ્રયાસનું અંતે. એનાથી જ્ઞાન્તિ મળે, સુખ પણ મળે પરંતુ આનંદ તો ન જ મળે. કારણકે તે મુક્તજીવન નથી. “મુક્ત” આત્મા ગમે તેવા પ્રકારનું જીવન ગાળે તોપણ તે મારામાં જીવે છે એવું તે જીવન નથી. ‘સ્ટોઇક’ ના આત્મસંયમમાં ભારે પ્રયત્નની જરૂર પડે છે અને તે સંપૂર્ણતા વારંવાર મેળવતા જ રહેવાની ફરજમાં આવી પડીએ છીએ, પરંતુ આ સમત્વમાં સંપૂર્ણતા તો મુક્ત માણસને વશ વતે છે, અને આત્માનો સ્વભાવ થઈ રહે છે. એ પ્રયત્નથી એ સમત્વ ટકાવી રાખવામાં આવતું જ નથી, તે કેવળ સ્વભાવસિદ્ધ થઈ રહે છે. શરૂઆતમાં આપણી પ્રકૃતિ સામે વિજય મેળવવા મારે એ સખ્તાઈનો કાળ પણ ગીતાને તો મંજૂર છે. પરંતુ પૂર્ણતા વ્યક્તિના બળથી કદી નથી મળતી, ઇશ્વર સાથે યોગ થવાથી તે મળે છે—વ્યક્તિનો વિભુમાં લય કરવાથી તે મળે છે. પ્રકૃતિ અને તેનાં સર્વ કાર્યોનો પ્રભુ—ઇશ્વર પ્રકૃતિમાં છે તેમજ પ્રકૃતિથી પર છે. આપણું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ અને વિરાટ વિશ્વાત્મા પણ તે જ છે. એની સાથે એકતા થવાથી આપણે ઉત્તમોત્તમ સ્વતંત્રતા અને પ્રભુત્વ પામીએ છીએ. ‘સ્ટોઇક’ મત સુખ્ય પોતાની પ્રકૃતિ પર પ્રયત્નથી સ્થાપિત મેળવવાનો વિચાર આપણા વેદાંતમાં સ્વરાટ્ અને સજ્જાદના જેવો છે. પરંતુ એ વિચાર કાંઈ સૌથી ઉચ્ચ આદર્શભૂત તો નથી જ. એ સ્થિતિ કાંઈ આદર્શભૂમિકા તો નથી જ. સ્ટોઇકનું ઐશ્વર્ય પોતાના સ્વભાવ અને સંજોગો ઉપર પ્રયત્નપૂર્વક રાખવું પડે છે. પરંતુ શોગીનું પ્રભુત્વ સર્વ જોડે તેણે એકતા કરેલી હોય છે તેમાં રહેલું

છે. પોતાની પ્રકૃતિના કારણથી તે પોતે પર હોય છે એમાં તેનું સ્વામિત્વ સમાયલું છે. સ્ટોષકની સ્વતંત્રતા બંધનમાંથી છૂટા થયલા માણસના જેવી છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ એ સ્વતંત્રતા તેને આપે છે કારણ કે તે એ સ્વતંત્રતાને લાયક થયો છે. તે પરીક્ષામાંથી પસાર થયો છે માટે તેને મુક્તિ આપે છે, સત્તા આપે છે. પણ ગીતામાં જે મુક્તિ છે તે જૂદા જ પ્રકારની છે કારણ કે પરા પ્રકૃતિમાં-દૈવી પ્રકૃતિમાં સ્વભાવનું કેવળ રૂપાંતર થવાથી એ સ્વતંત્રતા મળે છે. પ્રભુની પેઠે મનુષ્યને પણ એ સ્વતંત્રતા સ્વયંસિદ્ધ જ છે. ગમે તે કાર્ય કરવામાં તે રોકાયલો હોય તોપણ મુક્ત આત્મા ઈશ્વરમાં જ જીવે છે. પ્રભુના સુંદર મહેલમાં એ ખાસ હકક ધરાવનાર માનીતો બાળક છે-લાડકવાયો પુત્ર છે. તે બાલવત્ છે. તે કદી પણ બૂલ કરતો નથી કારણ કે પૂર્ણતા, સૌંદર્ય અને પ્રેમના સામ્રાજ્યમાંથી તેનાં કાર્યો ઉદ્ભવે છે. એ જે સામ્રાજ્યનો માલિક છે તેને માટે ગીતા “ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ” શબ્દો વાપરે છે. એ બાળસ્વભાવનું આગેદુલ્ય વર્ણુન ગ્રીક તત્ત્વવેત્તાઓના “ The Kingdom is of the child ”-“ આ સર્વ રાજ્ય બાળકનું છે ” એ વાક્યમાં મળી આવે છે અને તે તદ્દન સત્ય લાગે છે.

તત્ત્વવેત્તાનું જ્ઞાન જૂદા પ્રકારનું હોય છે. સામાન્ય વ્યવહાર, જીવનનો ખરો મર્મ તેને માલુમ હોય છે. બાહ્યપદાર્થો અને સુખોની ક્ષણિકતા પણ તે જાણે છે, પાર્થિવ જીવન-ઐહિક પદાર્થો, દંડ, વિવિધતા અને અસમાનતાની મૂર્ખાઈ તેને ખબર હોય છે. આંતરની શાંતિ સમતા અને જ્ઞાનની ઉચ્ચતા પણ તે જાણે છે. આ સમતા તત્ત્વજ્ઞાનીની ઉદાસીનતા છે. એનાથી પરમ શાંતિ મળે છે પણ પૂર્ણ આધ્યાત્મિક આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી. એ સ્વતંત્રતા પણ અતડી હોય છે. સમગ્ર જગતથી દૂર ઉદાસીનતાની વેગળા, વિખુટી ટેકરીના પર દૃષ્ટિ નાંખનાર મહાત્માના જેવી તે ઉદાસીનતા છે. સર્વ પ્રાણીઓ બ્યારે નીચેની ખીણના પ્રવાહમાં તણાતાં હોય છે અને પ્રયાસ કરીને પોતાનો બચાવ કરવા તનતોડ મહેનત કરતાં હોય છે ત્યારે આ તત્ત્વવેત્તા પોતાની ઉચ્ચ અને અતડી ટાંચે બેસી ઉદાસીન થઈને તેમના પ્રત્યે દૃષ્ટિપાત કરે છે. પોતે એમાંથી બચી ગયો છે એ ભાવના એના મનમાં આવે છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનથી શરૂઆત કરી ઉદાસીનતા મેળવવાનું પ્રથમ પગથીયું ગીતા સ્વીકારે છે પરંતુ ગીતાની

ઉદાસીનતા અને તત્ત્વજ્ઞાનીના અતડાપણા જોડે કાંઈ પણ સેવા દેવા નથી. દશ્વિર પોતે પણ એ પ્રમાણે ઉદાસીન છે કારણ કે તે પર છે, પરન્તુ એ હમેશાં કાર્ય કરવામાં રોકાયેલો હોય છે અને સર્વમાં વ્યાપી રહી પ્રાણી માત્રને મદદ કરે છે. એ સમત્વ સર્વ પ્રાણી સાથે એકતા ઉપર સ્થિત છે. તત્ત્વજ્ઞાનની શુદ્ધ ઉદાસીનતામાં જે ભાવપૂર્ણતા-રસની ખામી છે તે ગીતા એમાં ઉમેરે છે. કારણ કે એ સમતાનો આત્મા કેવળ શાન્તિ નથી પરન્તુ પ્રેમ છે. સર્વ પ્રાણી માત્રને તે પ્રભુમાં જ જીવે છે. સર્વ મૂલ જોડે તેના આત્મા એક હોય છે એટલે તે માણસ સર્વ પ્રત્યે સહાનુભૂતિવાળો જ રહે છે. આ સમત્વ કોઈ પણ વસ્તુને ખાદ્ય કર્યા વિના-અશોષણ સર્વ પ્રાણી અને પદાર્થો પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ અને અનુકંપા શીખવે છે. સારા પ્રિય અને સુંદર પદાર્થો પ્રત્યે જ તે સમતા સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે એટલું જ નહિ પરન્તુ કુરૂપ, પાપી અને નીચ પ્રત્યે પણ તેની દષ્ટિ સમત્વયુક્ત જ રહે છે. એ સમત્વમાં તિરસ્કાર, દેવ, કોષ, અથવા કઠિનતાને સ્થાન હોતું જ નથી, એટલું જ નહિ પણ એવા માણસના મનમાં અનડાઈ, ઉચ્ચતાનું અભિમાન, પવિત્રતાની લાગણી પણ હોતી નથી. એવા માણસો અન્ય પ્રાણીઓ પ્રત્યે ક્રોધ, તિરસ્કાર અને કઠિનતા અતાવતા નથી. તેઓ “અમે બીજાથી ઉચ્ચ છીએ” એવી લાગણી પણ મનમાં લાવતા નથી. “હું મોટો છું” “હું પવિત્ર છું” એવું પણ પોતાની મહત્તાનું બાન તેમને હોતું નથી. એવા માણસ અન્ય પ્રાણીઓ પ્રત્યે અને તેમના સુખદુઃખો પ્રત્યે દૈવી દયા-કરુણા જરૂર ધરાવે છે, અને પોતાનાથી બને તેટલી મદદ પણ તેમને કરવાને પોતાની શક્તિ વાપરવા તૈયાર રહે છે. પરન્તુ એ બધી ભાવનાઓ બહારથી જ દેખાય છે તેના અંતર આત્મામાં તો એ આત્માઓ પ્રભુ સ્વરૂપ જ દેખાશે અને એમના પ્રત્યે ભક્તિ અને પ્રેમ સિવાય બીજી લાગણી તેના હૃદયમાં નહિ જ ઉદ્ભવે કારણ કે સર્વ નેત્રમાંથી તેને પ્રેમ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ દષ્ટિ કરી “આ હું છું” એમજ કહેતો લાગે છે. “જે માણસ મને સર્વ આત્મામાં ગ્રહે છે”-એ ભાવ જ કેવો સર્વ વ્યાપી અને દૈવી કરુણાથી ભરપૂર છે? કયા ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનમાં એનાથી વધારે ગૂઢ સદ્ગુણ અને ઉન્નત વિશ્વપ્રેમનો સિદ્ધાંત નજરે પડે છે?

સમર્પણ-પ્રભુપરાયણતા એ પણ ધાર્મિક સમત્વનો પાયો છે. એવા મનુષ્યની શક્તિ ઈશ્વરની શક્તિ જોડે એકતા પામે છે. સર્વ દુઃખો તે સહન કરે છે, અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાની મરજીથી સર્વ સહન કરે છે. આ તત્ત્વ પોતાનું સર્વ જીવન પ્રભુને અર્પણ કરવાથી આત્મસમર્પણમાં રૂપાંતર પામે છે. એ અભ્યાસથી મનુષ્ય પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુને અર્પણ કરે છે. એ અભ્યાસ જીવનમાં સર્વ બાબતો મૂકે મોઢે સહન કરવામાં સમાતો નથી પરંતુ પ્રભુ જોડે પોતે ઉત્સાહથી એકતા કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાથી જ સધાય છે. સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપી રહેલ પ્રભુની શક્તિને આપણું સર્વસ્વ આપવામાં સમર્પણનો અભ્યાસ થાય છે. કેવળ પ્રભુની શક્તિને કાર્ય કરવા દઈ પોતે તટસ્થ રહી પોતાની પ્રકૃતિમાં તેને સ્થાન આપવું એટલુંજ કાંઈ બસ નથી. એ સમર્પણનો હેતુ પ્રભુના હથિયાર રૂપ થઈ જગતમાં કાર્ય કરવાનો નથી પરંતુ સંપૂર્ણ સમર્પણ થતાં પ્રભુનો જ સ્વભાવ-સંપૂર્ણ સાધર્મ્ય-દૈવી પ્રકૃતિ આપણામાં જાગ્રત થઈ કાર્ય કરે એવો છે. આપણાં સર્વ કાર્યોનાં ફળ પ્રભુને જ સોંપાઈ ગયાં હોય છે. સારું કે નરસું, સુખદ કે દુઃખદ, એ બધું આપણાં કર્મનો નાથ છે તેનાં જ થઈ રહેલાં હોય છે એટલે બહિતપ્રધાન માણસની પેઠે આપણે તે બધાંને સહન કરી લઈશું એટલુંજ નહિ પરંતુ તે બધાંએ દેશ-નિકાલ થઈ જશે અને ક્યાંનાં ક્યાંએ જતાં રહેશે. આપણને સહન કરવાપણું જ નહિ રહે. આપણા ચિત્તમાં-લાગણીઓમાં અદ્ભુત સમતાનું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે. આપણી પ્રકૃતિમાં “હું હથિયાર છું” એવો ભાવ પણ નથી રહેતો. આપું વિશ્વ પ્રભુની સર્વગતા અને સર્વ શક્તિ પ્રમાણે ચાલી રહ્યું છે અને તેમાં મનુષ્યની અહંતા જરા પણ ફેર કરી શકતી નથી. નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્યસાચિન્ । “હે અર્જુન! તું માત્ર નિમિત્ત રૂપ થા” બાકીનું બધું મેં તૈયાર જ કરી મૂક્યું છે. એ નિમિત્તભાવ અંતે માણસને સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરવા પ્રત્યે દોરે છે અને વ્યક્તિની શક્તિ પ્રભુની શક્તિ જોડે એક થાય છે. વ્યક્તિની સર્વ ઇન્દ્રિયો અને તેનાં કરણો પ્રભુની શક્તિ અને જ્ઞાન ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં શીખે છે, મન કેવળ શાંત અને નિષ્ક્રિય થઈ રહે છે અને બધી શક્તિઓ પ્રભુની જ પ્રચંડ શક્તિના ઘોષ પેઠે પોતાના વ્યક્તિત્વમાંથી જગત પ્રત્યે વહન કરે છે.

ખીજ માણસો આપણા પ્રત્યે જે કાર્ય કરે તેમાં પણ આપણે સમ-
ભાવ એટલે સમત્વ ધારણ કરીએ છીએ. તેઓ આપણા પ્રત્યે ગમે તેવું
વર્તન કરે તોપણ તેમની અને આપણા આત્માની એકતાનો ભંગ
થતો જ નથી. એ એકતાને પરિણામે પ્રેમ અને સદાનુભૂતિ પણ
અપડ રહે છે. આ સિદ્ધાંતનો અર્થ એવો નથી કે સર્વ માણસો પ્રત્યે
અને તેમનાં કાર્યો પ્રત્યે પણ આપણે સદાનુભૂતિ જ અતાવવી જોઈએ. એ
પ્રમાણે વર્તન કરવું તો અશક્ય જ થઈ પડે. જગતના કાર્યોના પ્રવાહમાં
કર્મનો અર્થ જ વ્યક્તિઓના સ્વાર્થ અને શક્તિઓ વચ્ચે સંઘર્ષ એવો
થાય છે. એમાં કાંઈ પ્રભુની શક્તિ સીધી કાર્ય કરતી નથી.

એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે જ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અશ્વત્થામને યુદ્ધ કરવાનું કહે
છે, અને દોરવો સામે થવાની ફરજ અતાવવામાં આવે છે. પરંતુ એ યુદ્ધ
દ્વેષરહિત થઈને, વ્યક્તિગત કામનાઓના ત્યાગ કરીને કરવાનું છે. મુક્ત
આત્માને કામના, દ્વેષ, અહંકાર વગેરે દોષો અશક્ય છે. લોકસંગ્રહાર્થ-
“ જગતના હિતને અર્થે ” “ જગતની સ્થિતિ જાળુવા માટે ” એ કુર્મો
આવશ્યક છે. મનુષ્યભૂતિ પોતાના દેવી આદર્શ પ્રત્યે ગમન કરી શકે માટે
એ પ્રકારના વર્તનની જરૂર છે અને એવા વર્તનથી આપણા વિરોધી અને
દુશ્મનો સાથે પણ આપણી એકતામાં વિશ્લેષ પડતો નથી એ દૈવી ઉદ્દેશ
આપણા દુશ્મનોના પણ ઉદ્દેશ છે, તેઓ બલે અત્યારે એ અંતિમ આદ-
ર્શનો વિરોધ કરે. એ મનુષ્યોની સેવા કરવા માટે આપણે તેમને વિરોધ
અને પરાજય કરવાની જરૂર છે. તેવા માણસોનો વિરોધ અને પરાજય એ જ
આપણી તેમના પ્રત્યે ભક્તિ અને સેવા છે. આપણી ભક્તિ અને સેવા એમના
પ્રત્યે તો વિરોધ અને પરાજયનું જ રૂપ લઈ શકે કે આત્મામાં સર્વ પ્રત્યે
એકતા, હૃદયમાં વિશ્વપ્રેમ અને સર્વપ્રત્યે સદાનુભૂતિ તથા અનુકંપા રહે
પરંતુ ક્રિયાશક્તિ તો પ્રભુનાં કાર્યો અને તેનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે જ
વપરાવી જોઈએ.

પ્રભુ સાથે એકતા અને સર્વપ્રાણી સાથે એકતા તેમજ સર્વપ્રાણીઓને
એ એકતામાં પ્રગતિ કરાવવી એ સિદ્ધાંત ગીતામાંથી ઉપર તરી આવે છે.

. સિદ્ધાંતના કરતાં વધારે વિશાળ ગંભીર અને સર્વવ્યાપી સિદ્ધાંત
 ત્યે જ મળશે. જાતે મુક્ત થવું અને ઈશ્વર સાથે એકતામાં રહેવું, એ
 જ મનુષ્યજાતિને પ્રયાણ કરવામાં મદદ કરી જોઈએ. —એ કાર્ય કરી
 કાય તે દરમ્યાન સર્વ કર્મો બુદ્ધિપૂર્વક પ્રભુપ્રીત્યર્થે મનુષ્યજાતિના કલ્યાણ
 માટે કરવાં જોઈએ તથા સર્વ કર્મોના કરનાર થઈ બધાને કર્મમાં પ્રેરવા
 તેજીએ. મુક્તિ અને ઈશ્વર સાથે એકતા એ આપણી મનુષ્યજાતિના અંતિમ
 તુ છે અને તેના અસ્તિત્વનું આદિ કારણ છે. આત્મારે મનુષ્યજાતિ જે
 પાપ માટે ક્રોધાં મારી રહી છે તે સુખ સર્વ પદાર્થમાં—સર્વજન અને સર્વજીવ
 વચ્ચે ઈશ્વરનું દર્શન થશે અને એ બધાં તેનામાં જ જીવન ધારણ કરી રહ્યાં
 એમ જણાશે ત્યારે જ મળશે. આપણી આત્માની સંકુચિત અને
 કિલ્લગત પ્રકૃતિ આપણું કલ્યાણ છે. એ જલખાતું તોડીને આપણે
 ઈશ્વર સાથે આપણાથી પર પુરુષોત્તમ સાથે એકતા કરીને, મનુષ્ય તેમજ
 જાતમાં—સર્વજન તેનું દર્શન કરવાનું છે !

પ્રકરણ ૧૬ સુ.

પ્રકૃતિની અનિવાર્ય સત્તા.

प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ।

જ્યારે આપણે જ્ઞાન અને કર્મની એકતા કરીને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં રહીએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી પર થઈએ છીએ. પછીથી પ્રકૃતિ અને તેના ત્રણ ગુણો આપણને વશ કરી શકતા નથી. ઈશ્વર જોડે એકતા પામેલા હોવાથી આપણે પ્રકૃતિનું પ્રભુત્વ મેળવી કર્મનાં બંધનોમાં પડ્યા સિવાય પ્રભુની શક્તિને અનુસાર કર્મો કરવામાં તત્પર રહીએ છીએ. આપણામાં જે આત્મા છે તેનામાં પ્રભુત્વ અવ્યક્તપણે આવી રહેલું છે. જે જીવ પ્રકૃતિના દાસત્વમાં હોય છે તે ગુણોથી અજ્ઞાનમાં આવી પડે છે, કારણ કે તે આત્મા જોડે એકતા પામેલો હોતો નથી પરંતુ અહંતાયુક્ત મન જોડે ઐક્ય પામે છે. અહંતાની, મનની એ ગાંઠને તોડવી અને આપણા કર્મોના અધિષ્ઠાતા અહંતાને નહિ પરંતુ પ્રભુને બનાવવો એ ત્રિગુણાતીત થવાનો માર્ગ છે. ત્રિગુણાતીત અવસ્થા એટલે પરમાત્મામાં જીવન ગાળવું અને આપણી શક્તિને પ્રભુની દિવ્ય શક્તિ જોડે એક કરવી એવો અર્થ થાય છે.

અહંતા પ્રકૃતિને વશ છે એવું ગીતા જે શ્લોકોમાં જણાવે છે, તે શ્લોકોનો અર્થ કેટલાક એવો કરે છે કે પ્રકૃતિની સત્તા અનિવાર્ય છે અને જ્યાં સુધી માણસ વિશ્વજીવનમાં છે ત્યાં સુધી તેને જરાપણુ સ્વતંત્રતા મળવાનો સંભવ નથી. ખરું છે કે ગીતા જે ભાષા વાપરે છે તે ધણી સ્પષ્ટ અને ભારવાળી છે તોપણુ આપણે હંમેશાં યાદ રાખવું જોઈએ કે ગીતા એક જ વિચારને અગ્રગણ્ય અગત્ય આપી દેતી નથી અને ગીતાનો એકે એક વિચાર તેની સમગ્ર વિચારમાળા જોડે

લેવાનો હોય છે. એક પણ વિચાર અતડો લેવાથી આપણે ગીતાનો અર્થ બરાબર નહિ સ્હમજીએ. ગીતાના વિચારો તંતુના બનેલા પટના જેવા છે તેમાંથી એકે એક તાણો કે વાણો છૂટો લઘએ તો પછી આખું કપડું પણ નષ્ટ થાય. એટલે દરેક વિચારને આખા બોધની સાથે જ લેવો જોઈએ. ગીતા સમગ્ર જ્ઞાનવાળા કૃત્સ્નચિદ્ ભાણુસ અને અકૃત્સ્નચિદ્ ભાણુસ એ બંને વચ્ચે ભેદ બતાવે છે. જીવન સમયને બરાબર નિહાળીને સમતાથી અને ધૈર્યથી તેને નિશ્ચલ દૃષ્ટિએ જોવા માટે યોગીને ગીતા ફરમાવે છે. પ્રકૃતિ જોડે આત્માનો સંબંધ છે તેમાં તો ભાણુસ પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે એવું એક બાબુથી માનવામાં આવે છે, બ્યારે બીજી બાબુથી એટલા જ ભારપૂર્વક પ્રકૃતિની અનિવાર્ય સત્તા વિશે આપણને જણાવવામાં આવે છે.

એ પ્રમાણે જે વિચાર નક્કી થાય છે તેને આપણે સ્વતંત્ર શક્તિ-વ્યક્તિ સ્વતંત્ર્ય કહીએ છીએ. પરંતુ ગીતાના અર્થ પ્રમાણે તો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને ઐશ્વર્ય જ્યાં સુધી મળે નહિ ત્યાં સુધી અહિં સ્વતંત્રતા મળી છે એવું કહી શકાય જ નહિ.

“આત્મા” અને “પ્રકૃતિ”ની બાબતમાં બે મહાન્ સિદ્ધાંતો જણાવવામાં આવ્યા છે, તે આપણે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. ગીતા સાંખ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને એ બે તત્ત્વોને સ્વીકારી તેમાં વેદાંતમતાનુસાર ત્રણ પુરુષ-હર, અહર અને પુરુષોત્તમ-અને બે પ્રકારની પ્રકૃતિ-પરા અને અપરાનો ભેદ કરે છે. એ બે પ્રકારની પ્રકૃતિમાં જે જીવ રૂપે કાર્ય કરે છે તે, અજ્ઞાનયુક્ત અને ત્રિગુણમય છે, અને દૈવી પ્રકૃતિ આત્માના આદિ સ્વભાવનો આવિર્ભાવ છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ જે વિરોધાત્મક અને અસંબદ્ધ જણાતા ભાગો છે તેમને સ્હમજવાની આ ચાવી છે. આપણા અસ્તિત્વની-ચૈત્રન્યની ત્રણ જૂદી જૂદી ભૂમિકાઓ છે. એક ભૂમિકામાં જે બીના સત્ય છે તે બીજામાં સત્ય રહેતી નથી, કારણ કે તે પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાય છે, અને આપણને વધારે વિશાળ પ્રદેશ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધબેળો એમ સાબિત કરે છે કે, મનુષ્ય, પ્રાણી,

વનસ્પતિ, અને ધાતુમાં પણ એકજ પ્રકારની પ્રાણશક્તિ આપણને જણાઈ આવે છે એટલે એ બધામાં માનસશાસ્ત્રનો પાયો તો સર્વસામાન્ય હોવો જોઈએ. પરંતુ ઉપર ગણાવેલી વસ્તુઓ જે આપણને પોતપોતાના અનુભવનો હેતુ આપે તો આપણને ચાર વિરોધી કેવળ જુદીજ નતનાં વર્ણનો મળે, કારણ કે જેમ જેમ પ્રાણશક્તિ જુદી જુદી ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ તેમ તેનાં પ્રતિકૃત્યોનો અર્થ ફરી નવ્ય છે. જે પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રાણશક્તિનું છે તે પ્રમાણે માણસના ચેતન્યની ભૂમિકાનું પણ છે. અત્યારે આપણે જેને સ્વતંત્રતા કહીએ છીએ તે સ્થિતિ જે યોગી આગળ વધેલા છે તેને પ્રકૃતિના અંધનરૂપ લાગે છે. સામાન્ય માણસના દિવસને તે રાત્રિ ગણે છે અને રાત્રિને તે દિવસ ગણે છે. તેવા માણસને એની એ બિનાઓ જુદી ભૂમિકાને લીધે જુદી જ કિંમતવાળી જણાય છે, જ્યારે સામાન્ય માણસને તેની કિંમત જુદી જણાય છે કારણ કે તેમનું જીવન વધારે પરિમિત અને અજ્ઞાન દશામાં આવી રહેલું હોય છે. આપણે જેને “સ્વતંત્રતા” કહીને કૂઝાઈએ છીએ તે યોગીને મન ગાઢ અંધકાર અને અંધન છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોને વશ વર્તવા છતાં પણ માણસ પોતે અજ્ઞાનથી “હું સ્વતંત્ર છું” એમ માને છે પણ ગીતા પ્રકૃતિની અનિવાર્ય સત્તાનો સિદ્ધાંત મૂકીને અહંકાર દમેશાં ત્રણે ગુણોને વશ હોય છે એમ ભારપૂર્વક જણાવે છે.

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૨૭)

જ્યારે સર્વ કર્મો પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોને લીધે થતાં હોય છે ત્યારે અહંકારથી અજ્ઞાનમાં મોહિત થયેલો દૂબેલો આત્મા “હું કર્તા છું” એમ ધારે છે.

ગુણા ગુણેષુ ચર્તન્તેતિ મત્વા ન સજ્જતે ।

(અ. ૩. શ્લો. ૨૮)

જે વસ્તુગાની છે તે ગુણ અને કર્મના વિભાજોમાંથી ગુણો ગુણ ઉપર કાર્ય કરી રહ્યા છે એવું સ્હમજીને પોતે કર્મ કરે છે એમ માનીને લેપાતો નથી. ” વળી

प्रकृतेर्गुणसमूहाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।

तानकृत्स्नविदो मदांस्कृत्स्नविन्त विचालयेत् ॥

(અ. ૩. શ્લો ૨૯.)

પ્રકૃતિના ગુણોને લીધે અગાનમાં પડેલા એવા પુરુષો પોતે ગુણોના કાર્યમાં અને કર્મમાં આસક્ત થાય છે, તેવા અગાનીઓને સંપૂર્ણ ગાનવાળો યોગીએ પોતાના કર્મોમાંથી ચલાયમાન કરવા નહિ ”

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।

निराशीर्निर्ममो भूत्वा बुध्यस्व विगतज्वरः ॥

(અ. ૩. શ્લો ૩૦.)

મને સર્વ કર્મો અર્પણ કરી દઇને સન્યાસ વૃત્તિપૂર્વક મનને ઉત્તમોત્તમ દશામાં રાખીને ઇચ્છા અને અહંકાર રહિત થઇને તું જરાપણ મનમાં ચિન્તા કર્યા વગર નિરાંતે યુદ્ધ કર.

આપણને અહિં બે પ્રકારની ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે, અને કર્મ કરવાનાં બે દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ સ્પષ્ટ થાય છે. એક તો અહંકાર-પ્રધાન પ્રકૃતિની જાળમાં પડ્યાયલો આત્મા પોતે સ્વતંત્ર છે એમ માનીને કર્મમાં પ્રવર્તે છે ખરો પરંતુ ખરું જોતાં પ્રકૃતિને વશ છે. બીજો આત્મા પ્રકૃતિના બંધનોમાંથી મુક્ત થયેલો આત્મા જે પ્રકૃતિના નિષ્ક્રિય અને અનાસક્ત સાક્ષી હોય છે, અને તે પોતે કર્મો જીવે છે પરંતુ પ્રકૃતિના ઉપર રાજ્ય ભોગવે છે.

અહિં આપણે આત્મા પ્રકૃતિને વશ છે એવું કહીએ છીએ ખરા પણ ગીતા તો બારપૂર્વક જણાવે છે કે પ્રકૃતિ ક્રિયાત્મક છે ખરી પરંતુ પુરુષ

હમેશાં તેનો ધ્વિર છે. આપણે અહંકારથી વિમુદ્ધ થયેલા આત્મા વિશે બોલીએ છીએ ખરા પરંતુ વેદાંતના મત પ્રમાણે આત્મા હમેશાં સચ્ચિદાનંદ પરમાત્મા સ્વરૂપ છે. તે હમેશાં સ્વતંત્ર અને જ્ઞાનયુક્ત હોય છે ત્યારે આપણને પ્રશ્ન થાય છે કે જે આત્મા પ્રકૃતિને વશ છે તે કાણુ ? અને પ્રકૃતિથી વિમુદ્ધ કાણુ થાય છે ? એનો ઉત્તર એ છે કે આપણે વખતે સામાન્ય ભાષામાં આપણા માનસિક દષ્ટિબિંદુ વિશે બોલીએ છીએ આત્મા વિશે નહિ પરંતુ આત્માનો દેખાવ ધારણ કરવા વિશે બોલીએ છીએ. ખરેખરા પુરુષને વિશે આપણે એ પ્રમાણે કહી શકીએ નહિ. ખરું જોતાં “અહંતા” પ્રકૃતિની અનિવાર્ય સત્તામાં છે, કારણ કે અહંતા પોતે પ્રકૃતિનો એક ભાગ છે; પ્રકૃતિના મંત્રનો જ એક વિભાગ છે. જ્યારે મનોમય-કોષમાં આત્માનું ચૈતન્ય-આપણી જાતનું જ્ઞાન, અહંતા જોડે પોતે એક છે એવો સાક્ષાત્કાર કરે છે, પોતાનું ઐક્ય અનુભવે છે ત્યારે આત્માના ખોટા પ્રતિબિંબ રૂપ અહંકાર જન્મત થાય છે. આપણે જ્યારે સામાન્ય રીતે “આત્મા” શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે પણ “કુદરતની શક્તિથી થયેલી અહંતા” એ અર્થમાં વાપરીએ છીએ ખરેખરા પુરુષના અર્થમાં નહિ. “આત્મા” એટલે કામનાવાળો સકામ પુરુષ એવું સાધારણ રીતે મનાય છે. શુદ્ધ પુરુષ જ્યારે પ્રકૃતિનાં કાર્યોમાં પરાવર્તન પામે છે ત્યારે એ કામનાવાળો પુરુષ અથવા અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ એ અહંકાર પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોનું પરિણામ છે એટલે પ્રકૃતિનો ભાગ છે. આપણામાં બે પ્રકારના પુરુષો છે. પ્રથમ તો કામનાવાળો પુરુષ જે આત્મા જેવો દેખાય છે તે અને બીજો સનાતન પુરુષ જે પ્રકૃતિના ગુણોથી બંધાતો નથી. પ્રથમ જાતનો પુરુષ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી બંધાય છે અને વિકારી હોય છે. અહંતા-પ્રકૃતિના વિકારી કાર્યોને સ્વીકારનાર વ્યક્તિત્વ-એમ કહે છે “હું અમુક વ્યક્તિ છું, હું અમુક કાર્યો કરનાર છું” પરંતુ એ કુદરતી પુરુષ ગુણનો કેવળ સમૂહ માત્ર છે. જે ખરો આત્મા છે તે પ્રકૃતિનો ધ્વિર છે, તે વિકારી વ્યક્તિત્વ અથવા અહંતા નથી. હવે મોક્ષનો માર્ગ કયો ? કામનાવાળા અહંતાની કામનાઓ ત્યાગ કરવામાં મોક્ષ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પણ અનુનને “હઝા અને અહંકાર વિનાનો થઈને” શુદ્ધ કરે એવો બોધ આપે છે.

આપણા આત્માના એ એ વિભાગો સાંખ્યસિદ્ધાંત પ્રમાણે ચારે દાય તે આપણે આગળ છૂટા પ્રકરણમાં જોયું છે. તેમાં પુરુષ અકર્તા છે, પ્રકૃતિ ક્રિયાવાન છે. કર્તાપુરુષમાં ચૈતન્ય બળ-શક્તિ-આત્મસંજ્ઞા હોય છે. પ્રકૃતિ યાત્રિક હોઈ સાક્ષી પુરુષમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નાંખે છે. ત્રણ ગુણોની અસમાનતાથી પ્રકૃતિ કાર્ય ચલાવે છે. નિત્ય વિકારી રહીને ગુણો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે. અશુદ્ધ અહંતામય પ્રકૃતિ શુદ્ધ ચૈતન્યમય પુરુષને ઢાંકી દે છે. સામાન્ય રીતે મન અહંતામાં ગુંથાઈ પુરુષને બૂલી જાય છે. શરીર અને મનની ઠંઠાઓ વડે અને ઇન્દ્રિયોના બાહ્યસ્પર્શોને લીધે, આપણી યુદ્ધિ બહિર્મુખી થઈ જાય છે અને જ્યાં સુધી એ પ્રમાણે યુદ્ધિ ઉપર મન, ઇન્દ્રિયો અને કામનાઓ સામ્રાજ્ય ભોગવે છે ત્યાં સુધી અહંતા, કામનાઓ અને અજ્ઞાનનું રાજ્ય ચાલે છે.

એ પ્રમાણે ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો તેનો ઉપાય એ જ છે કે પ્રકૃતિના કાર્યને અનુમતિ આપવાનું પુરુષે બંધ કરવું અને પ્રકૃતિમાં બળાત્કારથી ત્રણ ગુણોની સમતા સ્થાપન કરવી. પરંતુ ગીતા એ નિઃકલ્પ પસંદ કરતી નથી, કારણ કે રોગ સાથે દરદીને પણ તે મટાડી દે છે. ઉપર જણાવ્યું તે સત્ય જો તમોગુણ પ્રધાન માણસોને બતાવવામાં આવે તો તેઓ યુદ્ધિના ખોટા ભેદમાં પડી જવાનો સંભવ છે અને તેઓની યુદ્ધિ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે વિરોધ પડીને મિથ્યાચાર થવાનો ઘણો સંભવ છે. અથવા તો કેવળ તમોગુણનો આશ્રય લેખને તેઓ નિષ્ક્રિય થઈ જડવત જીવનનો ત્યાગ કરે એ પણ સંભવિત છે. અગર તો કેવળ જડવાદી લોકની પેઠે પોતાને અત્યારે જે અનુભવ થાય છે તે જ ખરો છે, અને પોતાનો આત્મા સ્વતંત્ર છે એમ ખરેખર માનીને તેઓ પ્રકૃતિના બંધનમાંથી કદી પણ છૂટવાનો પ્રયત્ન ન કરે તો તે પરિણામે મોક્ષથી દૂર દૂર જતો રહે.

ખરૂં જોતાં ઉપર જે સત્ય જણાવ્યાં છે તે અનુભવ સિદ્ધ છે, અને ચૈતન્યની ઉન્નત ભૂમિકામાં આપણે તેમનો સાક્ષાત્કાર કરી શકીએ છીએ. આપણી અત્યારની ભૂમિકામાંથી તેમને જોવાં એટલે જ તેમને ઉલટાવીને જોવાં એવો અર્થ થાય, અત્યારે એમને રહમજવાં એટલે ઉઘાં રહમજવા અને વાપરવાં એટલે તેમનો દુરુપયોગ કરવો એવું કદાચ બને. પાપ અને

પુણ્ય સાઈ અને ખરાબ એ બંધાં પશુવૃત્તિમાંથી મનુષ્યત્વ પ્રત્યે કે પ્રભુ પ્રત્યે જનાર વ્યક્તિને માટે તદ્દન ખરા ખ્યાલો છે. પણ તેનાથી હૃદય આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. પ્રભુ તેમનાથી પર છે તે પ્રમાણે આપણે પણ તેમનાથી પર થઈ શકીએ છીએ. પરંતુ અપ-કવ માણસનું મન એવા વિચારો પકડીને પોતાની વર્તમાન અધોગતિમાંથી છૂટ્યા વગર એવા શબ્દોનો ઉપયોગ કરી પોતાની આશ્ચર્ય વૃત્તિને પોપણ આપી ઇન્દ્રિય સુષોમાં આનંદ માને છે. “તેવા જ્ઞાનથી વિમૂઢ થયેલા આત્માઓને નષ્ટ થયેલા જાણુ.” એમ ગીતા જણાવે છે. ઉપર જણાવેલા આધ્યાત્મિક સત્યનું જે પ્રમાણે છે તે જ પ્રમાણે પ્રકૃતિની અનિવાર્ય-સત્તાનું ૭. ધણા એ સત્યને ઈંધુ રહમજીને તેનો દુરપયોગ કરે એવું તે સત્ય છે. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે પ્રકૃતિએ અમને જેવા બનાવ્યા તેવા અમે તો છીએ તેમાં અમારો શો દોષ ? બધું પ્રકૃતિ કરે છે. અમે ગમે તે કરવા માંગીએ પણ પ્રકૃતિ પોતાનું ધાર્યું કરાવે છે એ કથન એક અર્થમાં ખરું છે. પરંતુ એવા માણસો જે અર્થમાં વાપરે છે તે અર્થમાં એ વાક્ય ખરું નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે અહંતા પોતે સર્વ જવાબદારીમાંથી છૂટી જઈ શકે અને પોતે સર્વ કર્મોના પરિણામોથી મુક્ત થઈ જાય છે. કારણ કે અહંતાને શક્તિ ભ્રાંદ અને મન છે. જ્યાં સુધી એ શક્તિ અને મન પ્રમાણે વર્તે છે ત્યાં સુધી કર્મના બંધનમાં રહી કર્મનાં પરિણામો તેને ભોગવવાં જ પડે છે. અહંતા પોતે એક જાળમાં છે. એ જાળ અનિર્વચનીય ગેરકાયદેસર શુભચલુ બરી ગમે તેવી છે પણ એ જાળ એની પોતાની પસંદગીની છે, અને એ જાળનું કોકડું એણે પોતે તૈયાર કરેલું છે. પ્રકૃતિ યાંત્રિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ । સર્વ પ્રાણીઓ પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તન કરે છે એમાં નિગ્રહ શું કરી શકે ? એ વાક્યને આપણે સર્વ સંબંધથી વિખૂટું પાડીને લઈએ, તો એમાં પ્રકૃતિ “પુરુષતા ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે એ સિદ્ધાંત જ મળી આવે છે. વળી સ્વદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્વાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનપિ । “જ્ઞાની માણસ પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તન કરે છે” અને તેટલા માટે દરેક માણસે પોતાના સ્વભાવ-પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર વર્તવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત ગીતા પ્રતિપાદન કરે છે.

ત્રેયાન્સ્વધર્મે વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।
સ્વધર્મે નિધનં ત્રેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ ।

(અ. ૩. શ્લો. ૩૫.)

પોતાનો ધર્મ જૂલ ભરેલો હોય તોપણ વધારે ઉત્તમ છે. પરધર્મનું અવલંબન સારી રીતે થાય તોપણ તે નકામે છે. પોતાના ધર્મમાં મરણ પામવું તે વધારે સારું છે, પરધર્મનું અવલંબન કરવું એ ભય ઉપજાવનારું છે.

અહિં “સ્વધર્મ” શબ્દનો અર્થ બરાબર જાણવા માટે આપણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ તથા શુભાનું વર્ણન કરનારા છેવટના અધ્યાયો સુધી વાટ જોવાની જરૂર છે. એ “સ્વધર્મ” નો અર્થ એવો તો જરૂર નથી જ કે આપણામાં પાપવૃત્તિ રહી હોય તેનું આપણે અનુસરણ કરવું જોઈએ, અને આપણા સ્વભાવમાં એ વાસનાઓ છે, માટે તે આવશ્યક છે. કારણકે એ એ દૃષ્ટિબિંદુની વચમાં

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छन्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૩૪.)

ઇન્દ્રિયના પદાર્થો-વિષયોમાં રાગ અને દેષ એ બન્ને-આવી રહેલાં છે. તેમની સત્તામાં વશમાં આવી ન જતો કારણ કે તેઓ માણસના આત્માની પ્રગતિના વિરોધીઓ છે એ પ્રમાણે વિચારપ્રણાલી ગોઠવાય છે એટલામાં તો અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પાછો એમ પૂછે છે કે એ પ્રમાણે પોતાના સ્વભાવાનુસાર વર્તન કરવામાં જે હરકત હોય તો પછી માણસ પાપ શાથી કરે છે ?

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ।
अनिच्छन्नपि बाष्पेय बलादिषु नियोजितः ॥

(અ. ૩. શ્લો. ૩૬.)

માણસ કોનાથી પ્રેરાઈને પાપાનુચરણ કરે છે ? કારણ કે પાપ કરવાની ઇચ્છા કર્યા વગર પણ જાણે બળાત્કારથી ખેંચાતો ન હોય તેમ તે પાપ કરવામાં પ્રેરાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે:-

કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવઃ ।

મહાશનો મહાપાપમા વિદ્યુન્મયમિહ ચૈરિણમ્ ॥

(અં. ૩. શ્લો. ૩૭.)

એ પ્રેરણા કરનાર ઇચ્છાઓ કામનાઓ ક્રોધ વગેરે રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિઓ છે, તેઓ આત્માનું જ્ઞાન ઘેરી લઈને તેને મોહ પમાડે છે. હે અમુન ! આ કામનારૂપી મહાન્ શત્રુનો તું નાશ કર એટલે પાપમાંથી અટકી જવું એ તો સૌથી પહેલી ફરજ છે, એવું ગીતા અહિં સ્પષ્ટ જણાવે છે. મોક્ષ મેળવવાનો એ જ માર્ગ છે. વારે વારે ગીતામાં આત્મસંયમ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ વગેરે ઉપર ભાર દેવામાં આવે છે.

આપણે જોયું કે સ્વભાવમાં પણ બે વિભાગ છે. એક તો મૂળ સ્વભાવ અથવા સ્વભાવનું પોતાનું અનિવાર્ય કાર્ય, તે કાર્યનો આપણે નિગ્રહ કરવા માંગીએ તોપણ થતો નથી તથા તેને દબાવી દેવામાં લાભ નથી. બીજો વિભાગ આકસ્મિક accidental. અનાવસ્થક, નૈમિત્તિક વિભાગ છે. જે વિભાગ ઉપર તો આપણે વિજય મેળવવો જ જોઈએ. વળી ગીતામાં તો સંયમ અને નિગ્રહ એ બંને શબ્દો જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાયા છે. નિગ્રહ એટલે જોરજૂલમથી ક્રોધ પણ વૃત્તિનો નાશ કરવો તે. એનાથી આત્માની શક્તિ કુંઠિત થાય છે. અને આત્માનો અવસ્થાદ થાય છે. સંયમ વડે માણસના ઉચ્ચતર આત્માને તેની ક્ષુદ્ર અહંતા ઉપર વિજય મળે છે. એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાથી કર્મમાં કુશળતા વધે છે. યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ । “ યોગ એટલે કાર્ય કરવામાં કુશળતા. ” સંયમ શું છે તે ગીતા છઠ્ઠા અધ્યાયની શરૂઆતમાં ધ્યાન સ્પષ્ટ કરે છે. “ માણસે પોતાની ઉચ્ચ શક્તિથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ, પરંતુ આત્માનો વિનાશ- (નિગ્રહથી) કરવો જોઈએ નહિ; કારણ કે “ આત્મા એ જ આત્માનો બંધુ અને શત્રુ પણ છે. ” (એમ ઉચ્ય) જે માણસનો પ્રકૃતિવશ

આત્મા-જીવ ઉચ્ચ આત્માને વશ છે તેનો આત્મા બંધુ છે; પરંતુ જે માણસે તેનો આત્મા જોયો નથી તેનો અધોગામી જીવ (અહંતા) તેનો શત્રુ છે. જ્યારે માણસ સંયમ મેળવે છે અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેના માણસનો આત્મા “સમાધિસ્થ” કહેવાય છે. દુઃકામાં પોતાના અહંભાવને આત્મભાવથી જીતવો, એ જ રસ્તો પૂર્ણતા અને મોક્ષ માટે છે.

હવે આપણે પ્રકૃતિની સત્તા ક્યાં સુધી અનિવાર્ય છે તે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ. જે સત્તા પ્રકૃતિને વશ હોય છે તેમાંથી પુરુષ પોતાનું ઈશ્વરત્વ કેવી રીતે મેળવે છે તે જાણવું જોઈએ. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો સત્વ, રજસ અને તમસ-હેતુથી પહેલે સુધી જે પ્રમાણે આવિર્ભાવ પામે છે તે પ્રમાણે સાક્ષીરૂપ થઈ જોવાથી બરાબર જાણી આવે છે. તમોગુણપ્રધાન પ્રકૃતિવાળા સર્વ પદાર્થોમાં પુરુષને પોતાના અસ્તિત્વનું બાન હોતું નથી, પરંતુ તે પ્રકૃતિના પ્રવાહમાં તણાયો જાય છે. પરમાણુમાં પણ એક પ્રકારની શક્તિ-ઘચ્છાશક્તિ છે પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તે શક્તિ સ્વતંત્ર નથી. કારણ કે તે જડ છે, યાંત્રિક છે અને પરમાણુને તે વશ રાખે છે. અણુપરમાણુમાં યુક્તિત્વ કેવળ જડ છે એમ સાંખ્યમત પ્રમાણે કહી શકાય. એમનામાં ચૈતન્ય તત્ત્વ છેક સપાટી સુધી આવીને પોતાની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. એમની અંદર રજો-ગુણ અને તમોગુણ બન્ને ગુણ રૂપે રહેલા છે. પ્રકૃતિ તે બધાને બાબુએ રાખી અણુપરમાણુઓને જગતમાં અસાધારણ બળ તરીકે વાપરે છે ખરી, પરંતુ તે મંત્રની પેડે. તેનાથી ચઢતી શ્રેણીમાં આપણે વૃક્ષ-વનસ્પતિનું જીવન લઈએ. એ ભૂમિકામાં રજોગુણ વધારે આગળ પડતો હોય છે. એનામાં સુખદુઃખ અહણ કરવાની શક્તિ આવેલી છે. અને બીજા પણ ગુણો આવિર્ભાવ પામવા લાગ્યા છે. પરંતુ સત્ત્વગુણ ગુપ્ત રૂપે રહેલો છે. આ બન્ને ગુણોમાં યાંત્રિકતા તો આવી રહેલી જ છે પણ સત્ત્વનો ઉદય થયો નથી.

હવે આપણે જનાવર અથવા પ્રાણીઓની બાબત લઈએ. એમને તમોગુણી ઉત્પત્તિ કહી તોપણ રજોગુણ મળે જ આગળ પડતો હોય છે. પ્રાણીઓમાં જીવનશક્તિ, વાસના, આવેશો, આનંદ, દુઃખ વગેરે હોય

છે. વળી સત્વગુણનો ઉદય થયાની નિશાનીઓ પણ તેનામાં જણાય છે. યંત્રની પેઠે પોતાના વ્યક્તિત્વની ભાવના, સ્મરણ શક્તિ, કંઈક વિચાર શક્તિ અને પ્રાણીઓમાં જણાઈ આવતી અદ્ભૂત પ્રેરણાશક્તિ અને સ્વયંજ્ઞાન પણ એ સત્તાની નિશાની છે. આપણે જાણીએ છીએ કે હજુ સુધી યુદ્ધિતત્ત્વ બરાબર ખીદ્યું નથી. અને ચૈતન્યનો સંપૂર્ણ વિકાસ પણ થયો નથી. અને તેથી કદાચ પણ પ્રાણીને તેનાં કર્મને માટે જવાબદાર ગણી શકાય નહિ. પરમાર્થ જે પ્રમાણે યંત્ર પેઠે કામ કરે છે તેમાં તેનો આપણે દોષ નથી કાઢતા તે જ પ્રમાણે વાદ્ય બીજા પ્રાણીઓને મારી નાંખીને બદલાય કરે છે, તેને પણ આપણે દોષ દઈ શકીએ નહિ. કદાચ વાદ્ય બે આપણને જવાબ દઈ શકે તો જરૂર કહે કે “હું તદ્દન સ્વતંત્ર યુદ્ધિથી વર્તન કરું છું” તોપણ માણસની પેઠે પોતે કર્તા છે એવું માનીને “હું મારું છું” એમ જ કહે. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે, ખરું જોતાં વાદ્ય નથી મારતો પરંતુ વાદ્યમાં રહેલી પ્રકૃતિ મારે છે. જ્યારે જ્યારે વાદ્ય વિનાશ કરતો નથી ત્યારે ત્યારે તેનામાં પ્રકૃતિનો બીજો કોઈ ગુણ કાર્ય કરે છે. વાદ્ય ધરાઈ ગયો હોય છે, અથવા તો ભય પામેલો હોય છે, આગસુ થઈ ગયો હોય છે ત્યારે બીજા પ્રાણીને મારતો નથી. પરંતુ એ પણ પ્રકૃતિના તમોગુણનું કાર્ય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ મારે છે. અને તે જ મારવામાંથી અટકે છે. એનામાં આત્મતત્ત્વ છે તે પ્રકૃતિને વશ હોય છે. પુરુષતત્ત્વ તો રજ્જેગુણી ક્રિયામાં કે તમોગુણી આગસમાં એક સરખું નિષ્ક્રિય અને નરમ હોય છે. પ્રાણી પણ આણુપરમાણુની પેઠે યંત્રવત્ આચરણ કરે છે. માયાના પ્રભાવથી પરિચ્છાલિત થતા યંત્રની જેમ જ્ઞાતી માણસ પણ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તન કરે છે. પણ કેટલાક કહેશે કે માણસમાં તો જૂદી જગતનું કાર્ય થાય છે, માણસમાં સ્વતંત્ર આત્માનું ભાન જગત્ર થયેલું હોય છે, તેનામાં ખરેખરે કર્તા હોય છે. પ્રકૃતિનાં સર્વ કારણોથી તે જૂદો જણાય છે. માણસમાં યુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયેલું છે એટલે આપણને એ પ્રમાણે લાગે છે ખરું. પ્રકૃતિથી વિમુક્ત પુરુષના તેજથી યુદ્ધિ જળહળે છે અને પુરુષ યુદ્ધિ દ્વારા જીવે છે, સ્થમજે છે, સંમતિ આપે છે અને સંમતિ નથી પણ આપતો તેમ જ પોતે પ્રકૃતિનો પ્રભુ છે એવું જણાવે છે. માણસ વાદ્યના જેવો, અગ્નિના જેવો કે વાતાહોષા જેવો

જડ નથી. 'કેમનું' ખૂન કરીને "હું" મારા સ્વભાવ પ્રમાણે 'વર્તું છું' એવું કહી માણસ છટકી જઈ શકતો નથી. કારણ કે એનો સ્વભાવ અને સ્વધર્મ વાધ કે અગ્નિના જેવો નથી. માણસમાં બુદ્ધિ આવી રહેલી છે. એણે બધાં કાર્યો બુદ્ધિ પ્રમાણે કરવાં જોઈએ. બુદ્ધિને પૂછ્યા વિના જે એ વર્તન કરે આવેશોને વશ થાય તો માણસનો સ્વધર્મ સારી રીતે ખળાયો ન જ ગણાય. એ માણસે પોતાના મનુષ્યત્વ પ્રમાણે વર્તન કર્યું નથી પરંતુ પ્રાણીની પેઠે તે વર્તે છે એમ જ કહી શકાય. ખરું છે કે બુદ્ધિ ઉપર રજોગુણ કે તમોગુણનું કાર્ય થવાથી એ પ્રમાણે ગમે તે કાર્ય થઈ જાય છે, તોપણ કાર્ય થયા પહેલાં કે કાર્ય થયા પછી બુદ્ધિને તો બધી બાબત પૂછવી જ જોઈએ. વળી માણસમાં સત્વગુણ કાર્ય કરે છે અને તેનું કાર્ય માત્ર બુદ્ધિ કે ઇચ્છાશક્તિથી આવી જતું નથી પરંતુ જ્ઞાન તપા છત્તાસા રૂપે પણ તે કાર્ય કરે છે. પૂર્ણજ્ઞાન જાણવાને, પૂર્ણકર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવાને માણસમાં પ્રેરણા થાય છે, ખીજા માણસોના હક્ક જાણવા તથા તેમના પ્રત્યેની આપણી ફરજ અદા કરવાની જે ભાવના હોય છે એ પણ સત્વ-ગુણનું પરિણામ છે. પોતાના સ્વભાવનો સર્વોત્તમ ધર્મ કયો છે તેની શોધ પણ માણસ કરે છે, અને પોતે તે પ્રમાણે વર્તન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. પુણ્ય, જ્ઞાન સહાનુભૂતિ પ્રેમ વગેરે સત્વગુણી આવિર્ભાવોને પરિણામે શાંતિ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. તેને માટે માણસ પ્રયત્ન કરે છે. માણસ સ્વભાવથી એટલું તો જાણે છે કે મારે તમોગુણ અને રજોગુણને સત્વગુણથી વશ કરવા જોઈએ. એ પ્રમાણે કરવાથી માણસ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે તે પણ એ જાણે છે. પરંતુ સાત્ત્વિકવૃત્તિ પ્રધાન માણસની સ્થિતિ પણ શું સ્વતંત્ર છે? શું તેની ઇચ્છાશક્તિ કેવળ સ્વતંત્ર છે? ગીતા સત્ત્વથી ઉચ્ચ ભૂમિકાઓ શક્ય છે એમ માને છે એટલે સાત્ત્વિક વૃત્તિને સર્વોત્તમ સ્થિતિ ગણવાની ના પાડે છે. બુદ્ધિ પણ પ્રકૃતિનું જ એક હથિયાર છે. અને જ્યારે બુદ્ધિ કાર્ય કરે છે ત્યારે પણ ભલે તે કાર્ય સાત્ત્વિક હોય પ્રકૃતિ જ કાર્ય કરે છે. આત્મા માયાથી ચંત્રના ઉપર આરૂઢ થઈને રૂપો કરે છે. ખરું જોતાં આપણે જેને સ્વતંત્ર શક્તિ, કર્મમાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય માનીએ છીએ તેમાંનો નવ દશાંશ ભાગ તો ચોક્કસ ચોક્કસો કેવળ બનાવરી જ હોય છે. જે ક્રિયાશક્તિ આપણે વાપરીએ છીએ તે આપણે તે ક્ષણે સ્વતંત્ર આત્માના

સ્વભાવ પ્રમાણે નથી વાપરતા. તે સંવ્રણું આપણા ભૂતકાલ, આપણી વંશપરંપરાની વૃત્તિ, આપણી કેળવણી, આપણી પરિસ્થિત વગેરે કર્મો ઉપર આધાર રાખે છે. કર્મ એટલે આપણામાં પ્રકૃતિને લીધે થતું ભૂતકાળનું કાર્ય; જે કાર્ય વ્યક્તિરૂપે વિશ્વની શક્તિનું જ હોય છે. એ બધાને પરિણામે વ્યક્તિ કેવી થશે, અમુક ક્ષણે તે કેવા પ્રકારનો સંકલ્પ કરશે (અને કેટલાક તો એટલે સુધી માને છે કે અમુક ક્ષણે કયું વર્તન કરશે) તે પણ પ્રકૃતિને લીધે નક્કી જ થયેલું હોય છે. હવે અહંતા પોતે કર્મની જોડે પોતાની જાતને જોડી દે છે, અને કહે છે “આ મેં કયું.” “હું સંકલ્પ કરું છું.” “મને હુઃખ થાય છે.” વગેરે પણ જો તે પોતાના આંતરજીવન પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરે તો તેને જણાઈ આવે અને તે કહે તે “પ્રકૃતિએ મારામાં આ કાર્ય કાર્ય કયું.” “પ્રકૃતિ મારામાં અમુક સંકલ્પ કરે છે.” તે કદાચ એમ કહે કે એ તો મારી પ્રકૃતિએ કયું તો તેના સાર એટલો જ નીકળે કે “વ્યક્તિમાં પોતાની મેળે નિશ્ચિત રૂપમાં એ પ્રકૃતિ આવિર્ભાવ પામે છે.” કાંઇ પુરુષ પ્રકૃતિને પોતાને અનુસાર બનાવતો નથી. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિની અનિવાર્ય સત્તાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાથી બૌદ્ધમતવાળા કહેતા હતા કે “આ વિશ્વમાં બધું જ કર્મ છે. અસ્તિત્વમાં કાંઇ પણ સ્થળે સ્વતંત્ર આત્મા જેવું કશું છે જ નહિ.” “હું આત્મા” તો ખ્યાલ પણ વ્યક્તિના મનની કલ્પના માત્ર છે. જ્યારે માણસની અહંતા એમ ધારે છે કે “હું અમુક પાપ કર્મનો ત્યાગ કરી પવિત્ર કર્મ પસંદ કરું છું” ત્યારે પણ જાણ જાણ શરતા ચક્રપર માખી જેડેલી હોય અને તે એમ કહે કે “હું ચક્રને ઉપર નીચે લઈ જઈ છું” તેના જ જેવી સ્વતંત્રતા છે. અહંતા પોતે સાત્વિક પ્રકૃતિના સૌથી ઉંચામાં ઉંચા મોજા જેડે એકતા કરે છે. પરંતુ ખરું જોતાં પ્રકૃતિ પોતે બુદ્ધિકારા કર્મની પસંદગી કરે છે. સાંખ્ય-મત પ્રમાણે તો પ્રકૃતિ આપણામાં કર્મ અને સંકલ્પશક્તિ અને પુરુષના આનંદને ખાતર લેતપન્ન કરે છે.

આગળ જણાવેલા સિદ્ધાંતોમાં કાંઇક અતિ માત્રા છે તે યાદ કરતાં પણ આપણી અહંતાની શક્તિ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે એમ કહી પણ માની શકીએ નહિ. વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા સાપેક્ષ છે, અતિશય થોડી છે. વ્યક્તિની સર્વોપરી

શક્તિને પ્રભુત્વની સંજ્ઞા તો ન જ આપી સકાય. બીજી પ્રકૃતિની અસરથી પણ એ શક્તિ છૂટી જઈ શકતી નથી. કેવળ સાત્વિક દેખાતી શક્તિ પણ રજોગુણ અને તમોગુણ જોડે એવી તો ગુંચવાઈ ગયેલી હોય છે કે તેનું સાત્વિકપણું પણ અંશતઃ જ ખરું હોય છે. પોતાની જાતને છેતરનાર, અજાણે પોતાની જાતને ખરું મનાવનાર વૃત્તિની ઉત્પત્તિ આવી વૃત્તિમાં છે. જે માણસ બરાબર આંતરજીવનનું અવલોકન કરે છે તેને તો તે તુર્ત જ જણાઈ આવે છે. જ્યારે આપણે “હું સ્વતંત્ર છું” એમ માનીને કાર્યો કરીએ છીએ ત્યારે એ કર્મની પાછળ અનેક છૂપી શક્તિઓ આવી રહી હોય છે અને તે આપણી દૃષ્ટિએ પડતી જ નથી. આપણે અહંકારથી મુક્ત છીએ એમ ધારીએ છીએ ત્યારે પણ અહંતા તો પાપીમાં તેમ જ મહાત્મામાં છૂપાઈ રહી હોય છે. જ્યારે કર્મો પ્રત્યે આપણી દૃષ્ટિ બરાબર ઉઘડે છે ત્યારે આપણે ગીતાની પેઠે ગુણાઃ ગુણેષુ વર્ત્તન્તે । “ગુણો ગુણની અંદર પ્રવૃત્ત થયા છે” એમ કહ્યા વિના નહિ રહીએ.

એટલે સત્વગુણપ્રધાન પ્રકૃતિ પણ સ્વતંત્ર નથી. કારણ કે સત્વગુણ પણ તમોગુણની પેઠે બંધનકારક છે. તેપણ ઇચ્છા અને અહંકારથી માણસને બંધનમાં મૂકે છે. સત્વમાં ઇચ્છા વધારે શુદ્ધ અને અહંકાર વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો હોય છે એટલો જ માત્ર ફેર હોય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી કામના અને અહંતા કાંઈ પણ રૂપે માણસમાં રહે ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા મળી ગણાય જ નહિ. સદ્ગુણી માણસમાં “હું સદ્ગુણી છું” એવી અહંતા હોય છે. યોગનો અભ્યાસ કરનારમાં “હું સાધક છું” એવો ભાવ રહેવાનો સંભવ છે. એટલે સદાચારી માણસ પોતાની સાત્વિક અહંતાની ખાતર સારાં કર્મો કરે છે. જ્યારે આપણે અહંતાનો ત્યાગ કરી આપણી શક્તિને તેનાથી છૂટી કરી કર્મ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ ત્યારે આપણને ખરી સ્વતંત્રતા મળી ગણાય. જ્યારે આપણે ક્ષુદ્ર અહંતાથી પર શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા આવી રહેલો છે એવું જાણીએ ત્યારે સ્વતંત્રતાની શરૂઆત થઈ ગણાય. એ પ્રમાણે ક્યારે થઈ શકે? જ્યારે આપણે સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપી રહેલો આત્મા પ્રકૃતિથી પર છે એમ

જાણતા થઇએ ત્યારે જ એ પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર થાય. આપણું વ્યક્તિત્વ અને ચૈતન્ય જ્યારે આપણે તેની સાથે એક કરીએ ત્યારે આપણને સ્વતંત્રતા મળે છે. વ્યક્તિની શક્તિ, પ્રભુની શક્તિ જોડે એકતા પામે ત્યારે તે સ્વતંત્ર થાય છે. તે દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે ત્રણ ગુણોથી પર થવું જોઇએ, કારણ કે આત્મા ત્રણ ગુણોથી પર છે એટલે મત્વ ગુણથી પણ પર છે. આપણે સાત્ત્વિક સ્થિતિમાંથી તે સ્થિતિએ જવાનું છે. પરંતુ સત્ત્વગુણને છોડ્યા પછી જ તે દશા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે અહંતાદારા એ દશા પ્રાપ્ત કરવાની છે. પરંતુ અહંતાનો ત્યાગ કર્યા વિના આપણે તેને પામી શકતા નથી. આપણને આત્મા પ્રત્યે ધીરનાર ઇચ્છા, પ્રમળ હૃદય અને અસાધારણ રીતે બળવાન છે, પણ સર્વ કામનાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ થયા પછી જ આપણે તે ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી શકીએ. અંતમાં તો આપણે મોક્ષની ઇચ્છાનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

નિઐગુણ્ય.

નિઐગુણ્યો ભવાર્જુન ।

આપણે ગયા પ્રકરણમાં પ્રકૃતિની સત્તા કેટલી છે અને ક્યાં કુધી તેનું ક્ષેત્ર છે તે પણ જોયું. આપણે જે અદંતામાંથી કાર્ય કરીએ છીએ તે બાવના પણ પ્રકૃતિનું પોતાનું જ એક હથિયાર છે. એટલે પ્રકૃતિની સત્તામાંથી તે મુક્ત હોઈ શકે નહિ. વળી વ્યક્તિની પોતાની શક્તિ પણ પ્રકૃતિ જ નિયત કરે છે. આપણને સ્વતંત્ર દેખાતી શક્તિ પણ પ્રકૃતિનો જ એક ભાગ છે. તે શક્તિ જૂતકાળનાં આપણાં કર્મોને આધીન છે. હમણાં આપણે જે કર્મો કરીએ છીએ તેનો આધાર આપણાં કર્મોને આધીન પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિને આધીન શક્તિ ઉપર રહેલો છે. કેટલાક એમ કહે છે કે માણસે સૌથી પ્રથમ જે કાર્યો કર્યાં તે કરવામાં તેને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી. ત્યાર પછી બસે તેનાં કાર્યો પ્રકૃતિને આધીન હોય સૌથી પ્રથમ કાર્યો કરવાની જવાબદારી માણસના પોતાના માથા ઉપર રહેલી છે. પરંતુ જૂતકાળના કર્મોનું પરિણામ ન હોય એવું સૌથી પહેલું કાર્ય પ્રકૃતિમાં કોઈ પણ સ્થળે જોવામાં આવતું નથી. આપણી જૂતકાળની પ્રકૃતિનું પરિણામ ન હોય એવું એક પણ કાર્ય આપણને વર્તમાનમાં મળે શકતું નથી. સૌથી પહેલું કાર્ય કરવાને માણસ સ્વતંત્ર હતો એવો વિચાર આપણા મનમાં આવવાનું દરણુ એ છે કે આપણે હમણાં વર્તમાન કાળથી પરિચિત છીએ અને જૂતકાળ આપણને તાદૃશ્ય જ્ઞાતો નથી એટલે આપણને વર્તમાન વધારે વાસ્તવિક અને તાદૃશ્યતાવાળો દેખાય છે. પરંતુ જૂતકાળનું પરિણામ વર્તમાન છે એ સત્ય આપણને પ્રત્યક્ષ થતું નથી. જૂતકાળ આપણને મરી ગયા જેવો અથવા તો ગઈ-

શુભરી જેવો નકામો લાગે છે. આપણે તદ્દન કારા કાગળ ઉપર નવેનામે આપણા જીવનની શરૂઆત કરવાને કેવળ સ્વતંત્ર હોઈએ એવું માનીને આપણું જીવન ગાળવાની જવાબદારી અને કર્મની પસંદગીનો આવાર પણ આપણા ઉપર રહેલો છે એમ માનીએ છીએ. પરંતુ મનુષ્યને એવી કેવળ અમાધિત સ્વતંત્રતા છે જ નહિ.

આપણામાં રહેલી શક્તિ જીવનમાં વિધિવિધ શક્યતાઓમાંથી અમુકને પસંદ કરે છે એ ખરું છે, કારણ કે પ્રકૃતિ એ પ્રમાણે જ કાર્ય કરે છે. આપણે નિષ્ક્રિય રહીએ છીએ, આપણે શક્તિ વાપરવાનો ઇન્કાર કરીએ છીએ, તે પણ પ્રકૃતિથી વિચિત્ર થયેલી અને પ્રકૃતિની શક્તિનું જ પરિણામ હોય છે. હૃદમાં હૃદ આજુમાં પણ એ શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે. હવે પ્રશ્ન એ છે કે પ્રકૃતિની ઘટમાળનાં કાર્યમાં આપણે ‘હું’ કરતાં છું.” એ વિચાર ક્યાં સુધી સ્વીકારીએ છીએ? આપણે પ્રકૃતિનું કાર્ય સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે પ્રકૃતિની શક્તિને “આપણી શક્તિ છે” એમ આપણને લાગે છે. વગી આપણને એમ પણ લાગે છે કે આપણી શક્તિ સ્વતંત્ર છે અને આપણે કર્મ કરીએ છીએ. “હું કર્મ કરું છું.” “શક્તિ મારી છે” એ વિચાર બૂધ બરેલો હો કે ન હો, તે માયા હો કે ન પણ હો, પરંતુ એ એકતા તદ્દન નકામી અથવા નિરૂપયોગી નથી, પ્રકૃતિમાં અધી વસ્તુનું પરિણામ થાય છે; પ્રત્યેક વસ્તુનો ઉપયોગ હોય છે. અહંતા જોડે પુરુષની એકતા થવાથી પ્રકૃતિમાં કમે કમે પુરુષનું જ્ઞાન જગત થાય છે અને પુરુષને અનુરૂપ થવાની શરૂઆત પ્રકૃતિ કરે છે. પુરુષની સંજ્ઞા જગત થવાને પરિણામે પ્રકૃતિ પોતાની શક્યતાઓનો સાક્ષાત્કાર કરવાને શકિતમાન થાય છે. અહંબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને પ્રકૃતિ પોતાની દિવ્ય શક્યતાઓ સિદ્ધ કરે છે. તમેગુણમય નિષ્ક્રિયતામાંથી, રમેગુણપ્રધાન કર્મ અને આવેશો અહંબુદ્ધિને લીધે થાય છે. અને રમેગુણમાંથી સત્ત્વગુણપ્રધાન જ્ઞાન, સમતા અને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાકૃતિક મનુષ્ય પોતાની જાતનાં ઉપર સંયમ મેળવે છે, એનો અર્થ એ છે કે પ્રકૃતિ પોતે પોતાની દિવ્ય શક્યતાઓને સિદ્ધ કરી પોતાની અધ્યા-ગામી પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવે છે. આ કાર્ય મનુષ્યમાં “હું” કરતાં છું.”

એવી અહંબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી પ્રકૃતિ રાધે છે. ગિથ્યા અથવા માયા હો તો બન્ને પણ સ્વતંત્ર શક્તિનું જ્ઞાન એ પ્રકૃતિનાં કાર્ય માટે ધણું આવશ્યક છે અને મનુષ્યને પોતાને માટે પણ પ્રગતિ કરવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે. જ્યાંસુધી માણસ ઉચ્ચતર સ્તર પ્રહણ કરવાને તૈયાર થાય નહિ ત્યાંસુધી એ જ્ઞાન ગુમાવવાથી તેને ઘણો ગેરલાભ થયા વિના રહે નહિ. ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે કે પ્રકૃતિ મનુષ્યદ્વારા પોતાનું કાર્ય કરે છે અને સ્વતંત્ર શક્તિનો ખ્યાલ એ પણ પ્રકૃતિની એક જગત્સદસ્ત માયા છે. અહિં પણ કહેવું જરૂરનું છે કે આ માયા મનુષ્યને માટે જરૂરી છે, તેના કલ્યાણને માટે છે અને તેના સિવાય માણસ પોતાની દિવ્ય શક્યતાઓને કદીપણ પ્રાપ્ત કરી શકત નહિ.

અહિં જ્ઞેતાં એ જ્ઞાન કેવળ માયા-મિથ્યા નથી. એ તો દષ્ટિમિન્દુનો ફેરફાર માત્ર છે. એના અધિષ્ઠાનમાં ભૂલ છે. અહંબુદ્ધિથી માણસ પોતે કર્તા છે એમ માને છે અને પોતે કર્મનું કેન્દ્ર હોય તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે તેમાં તેની ભૂલ થાય છે. મનુષ્યમાં કર્મનું કેન્દ્ર, કર્મનો આધાર અને અધિષ્ઠાતા રહેલો છે એ માન્યતામાં સત્ય રહેલું છે. આખું વિશ્વ તેને લીધે અને જ્ઞેતે માટે અસ્તિત્વ ધારણ કરી રહ્યું છે; પરંતુ એ તત્ત્વ તે આપણી અહંતા નહિ જ. આપણા હૃદયમાં રહેલો પ્રભુ-પુરુષોત્તમ પ્રકૃતિનો દર્શ છે. આપણામાં જે આત્મા રહેલો છે તે જ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે; પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા અને પ્રભુ છે. તેનું વક્ર પ્રતિબિંબ આપણી પ્રકૃતિમાં અહંભાવ રૂપે પડે છે અને અહંતાને સ્વતંત્ર શક્તિનો ખ્યાલ આવે છે. આપણામાં કેવળ અવિકારી અને અપરિમિત આત્મા આવી રહેલો છે. અને આપણામાં જે શક્તિ છે તે તેની શક્તિનું વિકારી અને પરિમિત પરિણામ માત્ર છે. આપણે શક્તિને વિકારી અને પરિમિત દહીએ છીએ. એને વિકારી કહેવાનો હેતુ એ છે કે:-ચિત્શક્તિ સિવાયના બીજા બધા ભાવ પ્રતિક્ષણે પરિણામ પામનારા-ક્ષણવિધ્વંસી-હોય છે; “પ્રતિક્ષણપરિણામિનો હિ ભાષા ક્રમતે ચિત્તિશક્તેઃ” ભાવોના એ ક્ષણબંગમાં ધાનવાહિકપણું હોવાને લીધે દરેક ક્રિયામાં વિશિષ્ટ આકાર ભાસે છે. પરિમિત કહેવાનું કારણ એ છે કે એ પ્રતિબિંબજન્ય અહંતાને જ્ઞાનદાનના સંચયના તથા ભવિષ્યના ગંતવ્યનો-લક્ષ્યમિન્દુનો-દર્શો

ખ્યાલ ન હોવાથી તે કેવળ વર્તમાનની સીમાને વટાવી શકતી નથી. પરંતુ આપણામાં જે ગૂઢ શક્તિ રહેલી છે તે કાળ અને દિશાથી પર હોય છે. તે શક્તિ અંતિમ હેતુ, સચિત્ત કર્મ વગેરે સર્વ જાણે છે. પ્રકૃતિની બધી ક્રિયાઓનો હેતુ અગ્નિ અને અહંતા પ્રધાન પ્રકૃતિમાં આ ગૂઢ શક્તિને અને જ્ઞાનને દાખલ કરવાનો છે. પરંતુ આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં એક એવો સમય જરૂર આવે છે જ્યારે માણસની આંખો ઉઘડે છે અને તેના અસ્તિત્વનું ખરેખરું સત્ય તેની આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ત્યાર પછી અહંતાની સ્વતંત્ર શક્તિનો ભ્રમ હમેશને માટે ટળી જાય છે. અહંતાની સ્વતંત્ર શક્તિનો ભ્રમ ભાગવાથી સધળાં કર્મો અટકી જાય છે એમ માનવાનું નથી. કારણકે પ્રકૃતિ જને કર્તા હોય છે અને પોતાનું કાર્ય અહંતાનું યંત્ર બંધ પડ્યા પછી પણ ચલાવે છે. કેટલીકવાર તો એવું બને છે કે તેનામાં પ્રકૃતિ વિશેષ કાર્ય કરવાની શક્તિનો આવિર્ભાવ કરે છે. એવા મનને પોતાના ભૂતકાળનું, પોતાની આગુઆગુ આવી રહેલી શક્તિ તથા પોતાનામાં રહેલી અદ્ભુત શક્તિઓનું વધારે ભાન હોય છે અને જે અવ્યક્ત શક્તિ છે તેને વ્યક્ત કરવાની શક્તિ તો તેને દેખાય છે. એવા માણસની પ્રકૃતિદ્વારા પુરુષ પોતાની શક્તિઓ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પ્રકૃતિ તેને પ્રતિકુલ રૂપે ઉત્તર પણ વધારે સારો આપી શકે છે. અહિં એક વાત યાદ રાખવાની છે અને તે એ છે કે અહંભાવ અને સ્વતંત્ર શક્તિનો ખ્યાલ છોડી દેવો એનો અર્થ નસીમ ઉપર આધાર રાખવાની પ્રારબ્ધવાદી વૃત્તિને અથવા તો પ્રકૃતિની અનિવાર્ય સત્તાને માણસે વશ થવું જોઈએ એ નથી. આત્માનું શુદ્ધ ચૈતન્યમય સ્વરૂપ ન જાણવાથી આવી વૃત્તિ આવી જવાનો સંભવ છે. એ પ્રમાણે ન કરવાથી અહંભાવ તો પ્રકૃતિમાં રહે છે અને આત્મા એટલે અહંભાવ એવો ખોટો ખ્યાલ માણસોમાં રહી જાય છે. આપણાં કર્મોનો પ્રેરક તો અહંભાવ જ હોય છે એટલે “હું કર્તા નથી” એ વિચાર માત્રથી મોટું પરિવર્તન થઈ જતું નથી. તેમાંથી તો માત્ર આપણી બુદ્ધિનું વલણ બદલાય છે. આપણા અસ્તિત્વનો આધાર અહંભાવના પાયામાં રહેલી પ્રકૃતિની અનિવાર્ય સત્તામાં રહેલો છે એને આપણે સ્વીકારીએ છીએ. “આપણે પ્રકૃતિને વશ છીએ” એ રૂપદ રીતે જોઈ શકીએ

છીએ. પરંતુ આપણામાં ત્રિગુણાતીત આત્મા અજન્મા આત્મા છે તેને આપણે જાણતા નથી. આપણો મોક્ષનો માર્ગ આપણને એટલું જ જાણવાથી પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રકૃતિ અને અહંભાવ કાંઈ આપણું સમય સહ્ય નથી; આપણામાં સ્વતંત્ર આત્મા-પુરુષ પણ રહેશે છે.

પરંતુ પુરુષ સ્વતંત્ર હોય તો તેની સ્વતંત્રતા શેમાં રહેલી છે ? પ્રયત્નીત સાંખ્યમત પ્રમાણે તો પુરુષ પોને અકર્તા છે તેથી તે સ્વતંત્ર છે. પરંતુ પ્રકૃતિનાં કાર્યોનો પકડાવો તે પોતાના ઉપર પડવા દે છે અને તેને પ્રતિબિંબિત કરે છે એટલે તે ગુણોના કાર્યોમાં બંધાય છે. પ્રકૃતિ વિરક્ત થયા સિવાય અને તેનાં કાર્યો બંધ કર્યા સિવાય તથા પ્રકૃતિનાં કાર્યોના અંત લાગ્યા સિવાય પુરુષ સ્વતંત્ર થઈ શકતો નથી. હવે માણસ પોતાનામાંથી “ હું કર્તા છું ” એવો ભાવ દૂર કરે અથવા તો “ કર્મો મારાં છે ” એવા મતલબે દૂર કરે, પોતાના આત્માને અકર્તા-આત્માનમકર્તા-રમ્-તરીકે જુલે, અને સધળાં કર્મો પ્રકૃતિનાં છે એવું અનુભવે તો તે સાંખ્યમત પ્રમાણે ‘ સ્વતંત્ર ’ છે. સત્ત્વનાં કર્મો ગુણરૂપિણી જ થયાં કરે છે, એ જ્ઞાન ન હોવાથી સાંખ્યમાં પુરુષને ફક્ત અનુમતિ આપનાર ગણવામાં આવે છે એટલે એ સત્તા નિષેધાત્મક અને નિષ્ક્રિયતા વાચક છે. સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે સધળાં કર્મો તો પ્રકૃતિનાં જ ગણવામાં આવે છે. પુરુષ તેનો સાક્ષી અને ભર્તા માત્ર છે-તે પ્રભુ તેમ વિરાટ પણ નથી. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષ પ્રકૃતિને સાક્ષીરૂપે જુલે છે ખરો, પરંતુ પોતે તેનો અધિષ્ઠાના સુવચાર નથી. એ નાટક તેના પોતાનાં અંતઃકરણમાં બને છે. પુરુષ પોતે તેનો કર્તા અને પ્રભુ છે એ વેદાંતનો મત છે. જો પુરુષ પોતાની અનુમતિ પાછી ખેંચી લે અને કર્તાત્રિમાનની મિથ્યા ભાવનાનો તે ત્યાગ કરે તો પછી તે પ્રકૃતિની ત્રિગુણમયી લીલાનો ભર્તા થઈ શકતો નથી, અને તે કર્મ પણ તુર્ત અટકી જ પડતું જોત્રએ. કારણ કે પ્રકૃતિ એ બધાં કાર્યો સાક્ષીરૂપે પોતાનો ઉપભોગ કરનાર પુરુષને માટે કરે છે. પુરુષની સહાયને લીધે જ પ્રકૃતિ કાર્ય કરી રહી છે. આ ઉપરથી ગીતા અને સાંખ્યદર્શનના પુરુષ વિશેના વિચારો ધણા જૂઠા છે એટલું તો સિદ્ધ થાય છે. કારણ એક જ ક્રિયાથી બન્નેમાં જૂઠાં જૂઠાં પરિણામો આવે છે. સાંખ્યમાં જે માર્ગે કર્મોનો અભાવ, નિષ્ક્રિયતા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ માર્ગે ગીતામાં

વિશાળ, વ્યાપક અને દિવ્યકર્મની શક્યતા ઉત્પન્ન થાય છે. સાંપ્રદર્શન પ્રમાણે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને તદ્દન બિન્ન તત્ત્વો છે; જ્યારે ગીતાના કથન મુજબ એ એ એક જ અંતિમ તત્ત્વનાં બૃહદ્ બૃહદ્ સ્વરૂપો છે, એક જ અંતિમ સત્યની બે શક્તિઓ છે. ગીતાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે આત્મા કેવળ અનુમન્તા નથી પરંતુ પ્રકૃતિનો ધૈર્ય છે. તે પ્રકૃતિદ્વારા વિવિધ લીલાનો આનંદ પ્રદર્શ કરે છે; પ્રકૃતિદ્વારા તે દિવ્યશક્તિ અનુસાર વિશ્વની વિરાટ રચનાને દોરે છે. એ વિરાટ કાર્યપુરુષની અનુમતિને આધીન છે, તેના અસ્તિત્વને લીધે ટકી રહ્યો છે અને તેની શક્તિને લીધે ક્રિયાત્મક છે. અહંભાવ અને તેનાં કાર્યમાંથી વિમુક્ત થવાનું ધારણ એ છે કે તેથી પ્રભુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને દિવ્ય આત્મા અને દિવ્ય પ્રકૃતિ પ્રાપ્ત થઈને મનુષ્ય પોતાનો આધ્યાત્મિક વિકાસ કરે. એ પ્રમાણે અહંભાવથી મુક્ત થઈને મનુષ્ય પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોથી વિમુક્ત થઈ દિવ્ય પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત કરે છે.

પુરુષ પ્રકૃતિથી પર થઈ શકે છે એ પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંબંધમાંથી સ્પષ્ટ જણાય છે. એનો આધાર ગીતામાં જણાવેલી પુરુષની ત્રણ ભૂમિકાઓ ઉપર રહેલો છે. પ્રકૃતિના કાર્યમાં પોતે ભાગ લેનાર, વિકારી, અને પ્રકૃતિનાં કાર્યને લીધે પોતાનામાં થતા વિકારોને સ્વીકારનાર ભૂમિકાને “ક્ષર” એવું નામ ગીતામાં આપવામાં આવ્યું છે. પ્રકૃતિ પણ ક્ષરભાવ-યુક્ત હોય છે. કાળ અને દિશામાં તે વિકારીપણું ધારણ કરે છે-પરંતુ એ પ્રકૃતિ પુરુષની પોતાની ક્રિયાત્મક શક્તિ છે. કારણ કે પુરુષના અસ્તિત્વ અનુસાર જ પ્રકૃતિ કાર્ય કરે છે. પુરુષ જે કાર્ય કરવાથી વ્યક્ત થઈ શકે તે કાર્ય પ્રકૃતિ કરે છે. પુરુષના અસ્તિત્વને આધારીત્વ પમાડવાનું કામ પ્રકૃતિનું છે. પ્રકૃતિનું કર્મ પુરુષના સ્વભાવ ઉપર આધાર રાખે છે. જો કે, ઉપરથી જોતાં પ્રકૃતિ પોતે જ કર્મની નિયંત્રી હોય તેમ જણાય છે. આપણે સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તન કરી કર્મદ્વારા વિકાસ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. પ્રકૃતિ એ વિકારી છે, કર્મ સ્વરૂપ તે, સર્વ કાર્યોને અમલમાં મૂકે છે. પરંતુ એ શક્તિ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મામાંથી ઉદ્ભવે છે. પુરુષના સ્વપ્રકાશ ચૈતન્યમાંથી પ્રકૃતિએ કર્મ પ્રમાણે વિકાર પામતાં બૃહદ્ બૃહદ્

સ્વરૂપે બનાવ્યાં છે. આત્માની અતંત શક્તિમાંથી પ્રકૃતિ કાળ અને દિશાનાં વિકાર પામનારી શક્તિ પોતે સ્વીકારે છે, અને તેને પોતાના કાર્યોમાં વ્યક્ત કરે છે. આત્મા એક અને બહુ છે. એ એક અતંત જીવન ધારણ કરનાર તત્ત્વ છે તેમાંથી સર્વ જીવનો આવ્યાં છે. સર્વ સજીવ સૃષ્ટિ તેનો જ આવિર્ભાવ છે. તે વિશ્વરૂપ-વિરાટ છે અને સર્વ જીવરૂપે પણ તે જ આવિર્ભાવ પામી રહ્યો છે કારણકે સર્વમાં એક જ આત્મા છે. સર્વ પુરુષો એક જ અનાદિ પુરુષનાં સ્વરૂપ છે, પરંતુ પ્રકૃતિની અકળ માયાને લીધે અકંભાવથી પ્રેરાઈને માણસનું મન પોતાના ચૈતન્યને કાળના પરિમિત વિકાર સાથે એક કરે છે. દિશા અને કાળના ક્ષયમાં ક્ષણિક વિકારી આવિર્ભાવ માત્રને તે પોતાનું સ્વરૂપ ગણે છે. અને પ્રકૃતિનાં જીવંતકર્મોના પરિણામ જોડે પોતે એકતા કરે છે. પ્રકૃતિમાં સર્વ પ્રાણીઓની એકતા અનુભવવાનું બની શકે તેવું છે. પ્રકૃતિમાં જ આપણે વિરાટ આત્માનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. કારણ કે વિશ્વપ્રકૃતિમાં તે પોતે આવિર્ભાવ પામી રહ્યો છે. પ્રકૃતિ આત્માનો આવિર્ભાવ કરે છે અને આત્મામાં પ્રકૃતિ સમાવેલી છે. પરંતુ, પ્રકૃતિ દ્વારા આપણે વિશ્વ ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ-Becoming જાણી શકીએ છીએ. તેનું ચૈતન્ય જાગ્રત કરી શકીએ છીએ, પણ એટલેથી આત્મજ્ઞાનની પૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ ગણી શકાય નહિ. કારણ કે આત્મા વ્યક્તિની પ્રકૃતિ અને વિશ્વપ્રકૃતિથી પર છે. આવિર્ભાવના ઉત્તરોત્તમ સ્વરૂપ કરતાં પણ તે વધારે વિશાળ છે.

પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામેલા અને તેનાં કર્મમાં બંધાયેલા આત્માથી પર એવી પુરંપની એક સ્થિતિ-ભૂમિકા છે અને તે પરિણામરૂપ નથી પરંતુ પોતે સ્વયંજૂ છે-તે શાંત, અવ્યય અક્ષર છે. ક્ષર ભૂમિકામાં આત્મા પ્રકૃતિનાં બંધનોમાં બંધાયેલો છે. તેથી કાળમાં તે પોતાની એકાગ્રતા ગુમાવે છે. પોતે સર્વ જીવોને રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે; અક્ષર ભૂમિકામાં પુરુષમાં પ્રતિબિંબિત થતી સર્વ ક્રિયાઓનો અંત આવે છે. અને પ્રકૃતિને અક્ષર આત્માનું જ્ઞાન થવા માંડે છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પ્રકૃતિના ત્રણે ગુણોને પોતાનામાં પ્રતિબિંબિત કરનાર પુરુષ તે ક્ષર ગણાય અને સગુણ પણ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે ત્રણે ગુણોની સમતા થવાને લીધે પ્રકૃતિનું

કાર્ય અંત પડે છે ત્યારે પુરુષની સ્થિતિને અક્ષર કહેવામાં આવે છે અને નિર્ગુણ પણ કહેવામાં આવે છે. કાર પ્રકૃતિનાં કાર્યો સાથે પોતે એકતા કરે છે અને પોતે “કર્તા” છે એમ માને છે. અક્ષર, ગુણોનાં કાર્યોથી વિરુદ્ધ થઈને પોતે અકર્તા “સક્ષી” છે એમ અનુભવે છે. ક્ષરદશામાં પ્રકૃતિના ગુણો જોડે અને તેનાં કાર્ય જોડે અહંબુદ્ધિદ્વારા માણસ એકતા કરે છે, અને “હું કર્તા છું” એવું માને છે. અક્ષરદશામાં પ્રકૃતિ કાર્ય કરે છે એવું માનીને પોતે “અકર્તા” સાક્ષી થઈને માણસ પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોથી ભિન્ન પડે છે. માણસનું મન એ એમાંથી એક સ્થિતિને સ્વીકારે છે. પ્રકૃતિના ગુણ અને કાર્યોમાં તે અંધાર છે અથવા તો ગુણથી પર રહી અક્ષરમાં તે અવિકારી રહે છે.

પરંતુ ઉપર જે એ દશાઓ વર્ણવી તે બંને એક સમયે હોવી સંભવીત નથી. કારણકે એને માટે માયા અથવા એવી કોઈ બીજી યુક્તિ આપણે કયુક્ત કરવી પડશે. પરંતુ આત્મા એ બંનેથી પરિમિત ન હોય. એવી કોઈ ત્રીજી ભૂમિકા હોવી જોઈએ જેમાં એ બંનેનો સમન્વય થઈ શકે. ગીતામાં પુરુષોત્તમ બાવ સ્વીકારીને એ બંનેનો સમન્વય કરવામાં આવે છે. પરમાત્મા ઈશ્વર “સર્વભૂત મહેશ્વર” છે. તે પોતાની પ્રકૃતિને— “સ્વાંપ્રકૃતિમ્”—ધારણ કરે છે અને જીવરૂપે પોતે આવિર્ભાવ પામે છે. પ્રત્યેક જીવના સ્વભાવ દ્વારા તે કાર્ય કરે છે અને સ્વધર્મ પ્રમાણે તે વિકાસ પામે છે જીવભૂત દશામાં તે આ કાર પ્રધાન પ્રકૃતિમાં ત્રણ ગુણોના કાર્ય અને પ્રતિકૃત્યથી પ્રવર્તે છે. એને ત્રિગુણ્યમયી—ત્રણ ગુણવાળી માયા કહે છે. ત્રણ ગુણોથી પર થઈને માણસ તે માનને તરી શકે છે. આખા વિશ્વનું કાર્ય પ્રભુ પોતે પ્રકૃતિદ્વારા કરે છે છતાં પણ અક્ષર રૂપે તે તદ્દન સ્વતંત્ર અને કર્મબંધનથી મુક્ત છે; સર્વથી પર છે. ત્રણ સ્થિતિમાં એ ઈશ્વર છે, પ્રભુ છે—વિષ્ણુ છે. ક્ષર રૂપે કાર્ય કરતો હોવા છતાં અક્ષર રૂપે તે સ્વતંત્ર છે—મુક્ત છે. વ્યક્તિ અને વ્યક્તિથી પર અવ્યક્ત રૂપે એક જ છે. બંને રૂપમાં તે પ્રભુ એક જ હોય છે. તે “નિર્ગુણો ગુણો” છે. સર્વ કાર્યોની શક્તિ તેણે પૂર્વથી નિર્ણય કરેલી હોય છે. ગીતામાં તે પોતે જ કહે છે કે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મેં આગળથી જ મારી રાખેલા છે.” અને પ્રકૃતિ તેનો અમત્ર કરે છે. છતાં પણ તે નિર્ગુણ હોવાથી અક્ષર રૂપે પોતે અંધારો નથી.

વ્યક્તિ સ્વરૂપે માણસ કર્મ અને ગુણોનાં કાર્યો જોડે એકતા કરે છે તેને લીધે પોતાનો આત્મા એટલે એ બધાં કાર્યો એવું સમજે છે. ખરું જોતાં એ સઘળું એના આત્માની એક શક્તિ-કળા માત્ર છે. અહંબુદ્ધિને લીધે તે ઉપર જણાવેલી બુદ્ધિમાં પડે છે. માણસ એમ ધારે છે કે “તે પોતે કામ કરે છે.” પ્રકૃતિ સર્વ કાર્ય કરે છે એ જાણ્યો નથી. અજ્ઞાન અને આસક્તિને લીધે પ્રકૃતિનાં કાર્યો પોતે સ્વીકારે છે. તે સર્વ ગુણોને વશ થાય છે. ઘડીમાં તમોગુણના ગાઢ પ્રભાવમાં પડી જાય છે. ઘડીમાં રજોગુણના વંટોળીયાથી આમતેમ બટકે છે. વળી સત્વનું ઝાંખું તેજ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે પોતે પ્રકૃતિને વશ રહી કાર્ય કરતા મનથી જૂદા છે એવું જ્ઞાન મેળવતો નથી એટલે પ્રકૃતિના ગુણોનું તેની ઉપર પ્રતિબિંબ પડે છે. સુખ, દુઃખ, હર્ષ, શોક, દામના, આવેશ, આસક્તિ, રાગદ્વેષ વગેરેને તે વશ થાય છે. તે મુક્ત થઈ શકતો નથી.

પ્રકૃતિના કાર્યમાંથી “અક્ષર” સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાથી માણસ ત્રિગુણાતીત થઈ શકે. પોતે અક્ષર પુરુષ-અક્ષર બ્રહ્મ છે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને માણસે પોતે આત્મા છે-કર્મથી મુક્ત છે-એ જાણ્યું જોઈએ. શાંત-નિષ્ક્રિય રહીને તેણે પ્રકૃતિના કાર્યને અનુમતિ આપવી જોઈએ. પ્રકૃતિ કાર્ય કરે સારે પોતે શાંત, ઉદાસીન, અનાસક્ત, નિષ્ક્રિય શુદ્ધ સર્વ જોડે એક, પ્રકૃતિના કાર્યથી વિમુક્ત રહેવું જોઈએ. અક્ષર પુરુષ પોતાની હાજરીથી પ્રકૃતિનાં કર્મોને સહાય કરે છે, અનુમતિ આપીને સર્વ કર્મોનાં ભર્તા થાય છે-તે પ્રભુ અને વિભૂ છે તોપણ પોતે કર્મ કરતો નથી. તે કર્તૃત્વ સ્વીકારતો નથી, કર્મના ફળની આશા રાખતો નથી. પરંતુ ક્ષર રૂપે પોતે પ્રકૃતિનું કાર્ય જોયા કરે છે. સ્વભાવસ્તુ પર્વર્તતે-સ્વભાવ પ્રવર્તે છે એવું જાણે છે. જન્મમાં થયેલા પાપપુણ્યને તે સ્વીકારતો નથી.

અજ્ઞાનથી વિમુદ્ધ થયેલી અહંબુદ્ધિ જ પોતે સઘળાં કર્મો સ્વીકારે છે. કારણ કે કર્તા તરીકે સર્વ જવાબદારી પોતે સ્વીકારે છે અને “પોતે કર્તા છે” એવું મનાવવા માગે છે. પરંતુ ખરું જોતાં માણસ શક્તિનું હથિયાર છે એ સત્ય સ્વીકારવા તૈયાર હોતો નથી.

“અજ્ઞાનેનાયુક્તં જ્ઞાનં તેન મુચ્યન્તિ અન્તઃ.”

અક્ષર પુરુષને પ્રાપ્ત કરવાથી માણસને આત્મજ્ઞાનની શરૂઆત થવા માંડે છે. અને પ્રકૃતિમાં કર્મોથી છૂટે છે-મુક્ત થાય છે. તેમાં સર્વ

ગુણોથી તે લેપાતો નથી. સ્ફુટ, દુષ્ફુટ, સ્થૂળ, દુઃસ્થૂળ વગેરેથી તે છૂટે છે. આધાર તેના તે રહે છે. મન, પ્રાણ શરીર પણ તેનાં તે રહે છે. પ્રકૃતિ કાર્ય પણ કરે છે, પરંતુ માણસ પોતે તેમના કાર્ય જોડે એકતા કરતો નથી. વળી ગુણો પોતાના આધારમાં કાર્ય કરે તેથી તે હર્ષ કે શોક પામતો નથી. તે પોતે શાંત યુક્ત અક્ષર પુરુષ સર્વનો સાક્ષી થઈ રહે છે.

ઉપર વર્ણવી તે ભૂમિકા શું આધ્યાત્મિક જીવનની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દશા છે? ના! કારણ કે એ ભૂમિકા પણ ભેદવાળી અને ભેગસેગ હોય છે. તે ભૂમિકા તદ્દન સમન્વયયુક્ત હોતી નથી. કારણ કે તેમાં આત્માની પૂર્ણતા અને પ્રકૃતિની અપૂર્ણતા હોય છે. ઉપર જણાવી તે સ્થિતિ એક અંતરદશા-‘મધ્યમાગતિ’ છે. તો પછી પ્રશ્ન એ રહે છે કે એનાથી પર કયી અવસ્થા રહે છે? એક સ્થિતિ કર્મનો ત્યાગ કરનાર સન્યાસીની છે. તેમાં પણ થઈ શકે ત્યાં સુધી તે કર્મનો ત્યાગ કરી શકે છે. પરંતુ ગીતા એ માર્ગ પસંદ કરતી નથી. ગીતામાં કર્મનો ત્યાગ કરવાનું કહેતામાં આવ્યું છે.-‘सर्व कर्माणि सन्यस्य. પરંતુ તે ત્યાગ અંતરનો છે. ક્ષર ભૂમિકામાં અહ્મ પ્રકૃતિનાં કાર્યને ટકાવી રાખે છે. અક્ષર રૂપે તે કર્મથી પર થાય છે અને પોતે સ્વતંત્ર થાય છે. એ જાને પુરુષોત્તમની દશાઓ છે એમ જ્યારે મનુષ્ય જાણે છે ત્યારે જ સંપૂર્ણ સુકિત મળી ગણાય. પુરુષોત્તમ પ્રભુ સર્વવ્યાપી ઈશ્વર છે-તે પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા છે. અહંબુદ્ધિનો ત્યાગ કરાવી તે પોતાની શક્તિથી પ્રકૃતિ ઉપર અધિકાર ભોગવે છે. પ્રકૃતિ પોતે સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે. વ્યક્તિ પોતાની દિવ્યપ્રકૃતિને પ્રભુના સાધન તરીકે-હથિયાર તરીકે અર્પણ કરે છે. કર્મ કરવા છતાં તે ત્રણે ગુણોથી પર રહે છે. આ પ્રમાણે માણસ નિઃસ્વેગુણ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ગીતામાં અર્જુનને “ નિઃસ્વેગુણ્યો ભવ ” એવી આજ્ઞા આપી છે તેનો અર્થ આ છે. તે ત્રણે ગુણોનો ભોગ કરે છે પરંતુ અનાસક્ત રહે છે. હવે તેનામાં ગુણોનું કાર્ય તદ્દન બદલાઈ ગયેલું હોય છે. તે અહંપ્રધાન કામનાઓ અને આવેશોથી પર હોય છે. તેનું અસ્તિત્વ પુરુષોત્તમમય થઈ જાય છે. તેની પ્રકૃતિ પણ દિવ્ય થાય છે તેનું મન અને ચિત્ત સુદાં પ્રભુમય હોય છે-મનમના અને મનિચિત્ત. પ્રકૃતિનો આ હેલામાં હેલો આવિર્ભાવ છે. ઉત્તમોત્તમ વિકાસ છે. આ જ ઉત્તમ રહસ્ય છે.

પ્રકરણ ૧૮ સું.

નિર્વાણ અને વ્યવહાર.

સમગ્ર જીવનની સર્વ શક્તિ એ દ્વારા આત્માનો પુરુષોત્તમ જોડે યોગ કરવો એવો ગીતાનો બોધ છે. કેળવણી જ્ઞાનયોગની પરિકાષ્ટા ગણાતો અપૂર્ણ-યોગ કરવાનો બોધ અર્થાત્ કેવળ અક્ષરશ્ચક્ષુ જોડે યોગ કરવાનો બોધ આપી ગીતા અટકી જતી નથી. એ પ્રમાણે સર્વ શક્તિઓનો વિકાસ સ્વીકારવાથી ગીતા પ્રથમ જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય કરે છે, અને આતે ભક્તિયોગની પરિસીમા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ છેવટના ભાગમાં દર્શાવે છે. જો અક્ષરશ્ચક્ષુ જોડે એકતા કરવી એ મતને ગીતા પ્રાચીન જ્ઞાનયોગની પેઠે આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું ઉત્તમોત્તમ રહસ્ય ગણતી હોત તો એ પ્રમાણે ભક્તિયોગનું સાધન અંતમાં ગીતા આપી શકત નહિ કારણકે પ્રાચીન જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે તો કર્મનો અને પ્રેમનો પાયો જ અક્ષરશ્ચક્ષુના સાક્ષાત્કાર પછી લૂકો થઈ જાય છે અને હાય પામે છે. અક્ષરઆત્મા સાથે કેવળાદૈત પ્રાપ્ત કરવાથી ક્ષરજીવનનાં સર્વ બંધનોનો નાશ થવો જ નોંધએ એટલું જ નહિ પરંતુ ક્ષરજીવનનું બીજ સુદ્ધાં નષ્ટ થઈ શુભ થાય છે. પરમાત્મા અને જીવ વચ્ચે જે ભેદને લીધે ક્ષર અવસ્થા શક્ય થાય છે તે ભેદને દૂર કરવાનો હેતુ પ્રાચીન જ્ઞાનયોગનો મનાય છે. ક્ષરની લીલાને અજ્ઞાનને લીધે જ અવકાશ મળે છે, એટલે પ્રભુયમ જીવનમાં તેના બીજનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ એવો મત તે એકમાર્ગી જ્ઞાનયોગનો છે. પરંતુ પુરુષોત્તમ સાથે યોગ કરવો એટલે તો તેની સાથે આપણી એકતાનો અનુભવ કરવો, આત્માનું અદૈત અને પ્રકૃતિનો કાંધક ભેદ અનુભવ કરવો. આપણા ક્રિયામય-કર્મમય જીવનમાં-અસ્તિત્વમાં એ ભેદનો અનુભવ સતત રહેવાને લીધે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ થાય છે અને દિવ્યકર્મોની લીલા શક્ય થાય છે. આત્મામાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જ્યારે તે સમષ્ઠિમાં-વિશ્વમાં

આપણને અવિરોધી રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે દુરમેષાંતમયોગ પૂર્ણ થયો ગણાય. એવી દશામાં-મુક્તાવસ્થામાં પણ માણસ કર્મ અને ભક્તિ કરી શકે છે. તે તેમ કરી શકે છે એટલું જ નહિ પણ તે કાર્યો અનિવાર્ય થઈ પડે છે.

પુરુષોત્તમ યોગ કરવાનો માર્ગ અક્ષરનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી કરી શકાય છે એ ખરું છે. ગીતા એ અનુભવ અગત્યનો ગણે છે અને પ્રથમ તેને સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહ કરે છે. એ પ્રમાણે થયા પછી જ કર્મ અને ભક્તિનો ખરો દિવ્ય ભાવ આપણે ધારણ કરી શકીશું. ગીતાનો એ આગ્રહ આપણને તેના અંતિમ હેતુથી દૂર રાખે છે અને આપણે ગીતામાં જ્ઞાન અને ભક્તિને કેવળ ગૌણ ગણી કાઢીએ છીએ. જો આપણે અક્ષરના સાક્ષાત્કાર ઉપર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે તે-શ્લોકોને એકલા જ લઈએ અને સમગ્ર વિચારશ્રેણીમાં તેને યોગ્ય ધ્યાનમાં ન રાખીએ તો આપણને એમ લાગવાનો સંભવ છે કે ગીતા નિર્વાણ-નિષ્ક્રિય શૂન્યમય સ્થિતિ-ને અંતિમ આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર તરીકે ગણે છે. અક્ષરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્મ એ પ્રાથમિક સ્થિતિ તરીકે અગત્યનાં છે. પાંચમા અધ્યાયના અંતમાં તેમજ આખા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આપણને અક્ષરના ઉપર ઘણો ઝોક મુકાયલો જણાઈ આવે છે. એ શ્લોકોમાં યોગતું જે વર્ણન આવે છે તે કર્મ સાથે ઘણો સંબંધ ધરાવતું નથી એવું આપણને લાગે છે. અને વારે વારે યોગીની કૃતમ દશાને “ નિર્વાણ ” ના નામથી ઓળખવામાં આવેલી જણાય છે.

ઉપર જણાવેલી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ છે તેની સામીતિ એ છે કે સાધકમાં નિર્વાણની પરમ શાન્તિ સ્થાપન થાય છે. યૌદ્ધધર્મમાં નિર્વાણની જે દશા કહેવામાં આવી છે તે જ દશા ગીતા સૂચવતી નથી એવું સ્પષ્ટ કરવા ખાતર જ ગીતા પોતાના વેદાન્તિક નિર્વાણને બ્રહ્મનિર્વાણ એવી સંજ્ઞા આપે છે. અહિં પણ બ્રહ્મનો અર્થ અક્ષરબ્રહ્મ જેવો થાય છે એમ આપણને લાગે છે. બ્રહ્મનો અર્થ આધ્યાત્મિક અન્ત-દિશા અને કાલથી અખાધિત અને પ્રવૃત્તિનાં કર્મોથી સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વ છે. હવે આપણે અહિં ગીતાનો અર્થ નક્કી કરવાની જરૂર છે. ઉપર જે શાન્તિ કહેવામાં આવી

છે તેનો અર્થ નિરપેક્ષ નિષ્ક્રિયતા-કર્મનો કેવળ અભાવ જ છે. અને નિર્વાણનો અર્થ ક્ષરના જ્ઞાન અને કર્મને તદ્દન ખાતલ કરવામાં સમાયે છે કે કેમ ? સામાન્ય રીતે આપણે નિર્વાણ અને વ્યવહારનાં કર્મો એક સામટાં ન જ થઈ શકે એવો વિચાર ધરાવીએ છીએ. (એવો વિચાર આપણા મનમાં ઉંડી જડ ધાલી બેઠેલો જણાય છે.) વળી વધારામાં નિર્વાણ શબ્દનો ઉપયોગ ગીતાએ કર્યો છે તે ઉપરથી જ આપણે એમ દલીલ કરી શકીએ કે નિર્વાણ એટલે જ કર્મનો અભાવ. પરંતુ જો આપણે બૌદ્ધમતને બરાબર તપાસીશું તો જણાશે કે બૌદ્ધમતવાળાઓમાં પણ નિર્વાણ અને કર્મ વચ્ચે એવો વિરોધ મનાતો હોય એમ ધારવું તદ્દન ખરું નથી. ગીતાનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યા પછી તો આપણી ખાતરી થશે કે ગીતાના વેદાંતિક બોધમાં એ વિરોધ છે જ નહિ.

બ્રહ્મને જાણનારની સંપૂર્ણ સમતાનું વર્ણન કરીને બ્રહ્મભાવને સતત જાગૃત રાખનાર વિશે બોલીને ગીતા બ્રહ્મયોગ અને બ્રહ્મનિર્વાણનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે.

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विदित्यात्मनि यत्सुखम् ।

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमश्नत्यमश्नुते ॥

(અ. ૫. શ્લોક ૨૧.)

જ્યારે બાહ્યસ્પર્શો પ્રત્યે, ઇન્દ્રિયના સંસ્કારો પ્રત્યે આત્માનું આકર્ષણ થતું નથી ત્યારે આત્માની અંદર રહેલું સુખ જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે. એવો માણસ અવિનાશી, નિત્ય સુખનો ઉપભોગ કરે છે કારણ કે તેના આત્મા બ્રહ્મયોગમાં સ્થિત થયેલો છે. ઇન્દ્રિયના સંસ્કારો, બાહ્યસ્પર્શો પ્રત્યે ઉપર જણાવી તેવી અનાસક્તિ તદ્દન આવશ્યક છે કારણ કે તે સિવાય મનુષ્ય કામ, ક્રોધ અને રાગદ્વેષના હુમલાઓથી બચી શકતો નથી, અને તે સિવાય ખરું સુખ કદિ પણ મળી શકતું નથી. એ સમતા મનુષ્યે શરીરમાં રહીને મેળવવાની છે. શરીરનો ત્યાગ કરીને સંપૂર્ણ મોક્ષ મળશે એવો અપૂર્ણ વિચાર સ્વીકારી તેણે પોતાની પ્રકૃતિને વશ મતું જોઈએ

નહિ. પૂર્વે મોક્ષ તો આ પૃથ્વી પર અને મનુષ્ય જીવનમાં જ મેળવવો જોઈએ ને તે માત્ર શરીર વિમોક્ષણાત્—“શરીરને ત્યાગ કરતાં પહેલાં.” આગળ જતાં ગીતા કહે છે.

યોડનઃસુખોડતરામસ્તથાંતર્યોતિરેષ યઃ ।

સ યોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોડધિગચ્છતિ ॥

(અ. ૫. શ્લોક ૨૪)

“જે માણસના અન્તઃકરણમાં હમેશાં સુખની લાગણી હોય છે અને જેના અંતરમાં આરામ, શાંતિ અને આત્મજ્ઞાનનું તેજ વ્યાપી રહ્યું છે તે યોગી બ્રહ્મરૂપ થાય છે અને બ્રહ્મનિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે.” આ શ્લોકમાં નિર્વાણ એટલે અહંકારનો આત્મામાં લય એવો અર્થ થાય છે. આત્મા કાલ અને દિશાથી અમાધિત, કાર્યકારણના નિયમની સાંકળથી મુક્ત, વિશ્વના વિકારથી સ્વતંત્ર, આનંદસ્વરૂપ, જ્ઞાનમય અને સનાતન શાન્તિપૂર્ણ છે. યોગીનો અહંકાર લય પામે છે એટલે મન અને શરીરમાં પૂરાએલો જીવ મુક્ત થઈને બ્રહ્મરૂપ થાય છે—તે અવિકારી પરમાત્મા જોડે પોતાના ચૈતન્યમાં એકતા પામે છે. એના આધારમાં તે સનાતન આત્મા જ કાર્ય કરી રહેલો છે એવો અનુભવ એ પ્રાપ્ત કરે છે.

પરંતુ એ સાક્ષાત્કારનો અર્થ વિશ્વચૈતન્યથી દૂર આવી રહેલી એકાંત ઉડી સમાધિમાં આત્માનો લય કરવો એવો થાય છે ? શું એનો અર્થ પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોથી પર આવી રહેલા આત્મામાં પ્રકૃતિનાં કરણોનો લય કરવો એવો થાય છે ? નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રકૃતિનાં કરણોમાંથી, વિશ્વજીવનમાંથી વિમુખ થવાની જરૂર છે કે નિર્વાણની દશા કર્મ અને વ્યવહાર સાથે જગૃત રાખવી સંભવિત છે ? હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે કર્મ અને વ્યવહારનો ત્યાગ કરવો એ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે આવશ્યક છે ? અને બીજી બાજુએ શંકા છે કે વ્યવહાર અને કર્મ સાથે નિર્વાણની સ્થિતિ કાયમ રહી શકે ? ગીતાનો ઉત્તર તો આગળના એ શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

લભંતે બ્રહ્મ નિર્વાણમૃણ્યઃ ક્ષીણકલમ્બાઃ ।

છિન્નદ્વેષા યતાત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥

કામક્રોધવિયુક્તાનાં યતીનાં યતચેતસામ્ ।

અભિતાં બ્રહ્મનિર્વાણં વર્તતે વિદિતાત્મનામ્ ॥

(અં ૫, શ્લોક ૨૫-૨૬)

“ જે ઋષિઓની ભેદભાવના-હૃદયબુદ્ધિ-છૂટી ગઈ છે, જેમણે પોતાના આત્માનો સંયમ કર્યો છે, જેઓ પ્રાણીમાત્રનું હિત કરવામાં મગ્યા રહે છે તથા જેમનાં પાપ નષ્ટ થયાં છે તે ઋષિઓ બ્રહ્મનિર્વાણને પ્રાપ્ત કરે છે. જે યોગી શોકો કામક્રોધથી વિમુક્ત થઈને આત્મસંયમ મેળવે છે તેમને માટે બ્રહ્મનિર્વાણ દૂર હોતો જ નથી-તે નિર્વાણ તેમની આજુ-બાજુ વિંટળાય છે કારણ કે તેમને આત્માનું જ્ઞાન થયેલું હોય છે.” અહિં આપણને નિર્વાણનો બહોળો અર્થ થયેલો દેખાઈ આવે છે. નિર્વાણની પ્રાપ્તિ માટે આ શ્લોકોમાં ગીતા નીચેની સરતો ગણાવે છે. નિર્વાણ પ્રાપ્તિ માટે સર્વ પ્રકારના આવેશોમાંથી મુક્તિ મેળવવી જોઈએ. એ મુક્તિનો આધાર સમત્વવાળા અને સંયમી મનના ઉપર રહેલો છે. સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ, સર્વ શંકાઓનો નાશ, ઈશ્વરથી આપણને વિખુટા પાડનાર ને આપણામાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન કરનાર અજ્ઞાનનો નાશ, આપણામાં તેમજ સર્વમાં વ્યાપી રહેલ પરમાત્માનું જ્ઞાન એ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે જરૂરનું છે.

એ નિર્વાણ વિશ્વજીવન અને દુનિયાના વ્યવહારનો વિરોધ એ નથી. કારણકે જે ઋષિઓ તેને પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ આખા વિકારી વિશ્વમાં પ્રભુ ક્ષરણે કાર્ય કરી રહ્યા છે એવું સ્વમજી કર્મ વડે તેની જોડે ગાઢ સંબંધ બાંધે છે અને વ્યવહારમાં એ જ અનુભવનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓ સર્વભૂત-પ્રાણીમાત્રના હિતમાં મગ્ન થયેલા હોય છે. ગીતામાં ક્ષરસ્વર્વાણિ મૂર્તાનિ-ક્ષર એટલે સર્વ પ્રાણીઓ અને તેથી સર્વ પ્રાણીનું હિત કરવામાં મગ્ન થયેલા યોગીઓ પ્રકૃતિમાં-કુદરતમાં કલ્યાણકૃતિ ધારણ કરી વ્યવહારને સ્વીકારે છે. જે બ્રહ્મમાં આપણને નિર્વાણ મળે છે, જેના ચૈતન્યમાં આપણી

અહંતાનો હવ થાય છે. તે કદત આપણામાં જ છે એવું નથી પરંતુ તે એકેએક પદાર્થમાં છે. સર્વ પદાર્થથી તે કેવળ પર અને બહાર નથી પરંતુ એકેએક અનાવમાં તે વ્યાપી રહ્યો છે. એટલે અજનિર્વાણનો અર્થ પ્રકૃતિના ત્રણે શુણેને લીધે સપાટી ઉપર તરી આવતી ભેદવાળી અને અસત્ય સાંકડી ચૈતન્ય શક્તિનો ત્યાગ કરી સત્ય, અભેદમય. અનંત ચૈતન્યમાં જવું તે. તે અહ્યેતન્ય સર્વ પદાર્થનું રદસ્થ છે. તેમાં સર્વ પદાર્થ સમાયલા છે. તે આખા વિશ્વનું આદિ, સનાતન અને અંતિમ સત્ય છે; એટલે જ્યારે આપણે નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને નિર્વાણ આપણામાં જણાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણી ચારે બાજુ-અભિતો જતેતે-જણાય છે. કારણ કે અહ્યેતન્ય આપણામાં સ્થિત થાય છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણે અહ્યેતન્યમાં સ્થિત થઈએ છીએ. આપણા જીવાત્માનું ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપ કેવળ અંતરાત્મા નથી પરંતુ આપણા વ્યક્તિત્વની બહાર સમગ્ર વિશ્વના આત્મારૂપ વિરાટ સ્વરૂપ પણ છે.—તે જ આપણું અંતિમ સત્ય છે. ચૈતન્યમાં વિશ્વાત્માના સ્થિત થવાથી આપણે વિશ્વમય જીવન ગાળીએ છીએ, અને વ્યક્તિના અધનોથી પર થઈએ છીએ. આત્મા જોડે અદૈત થવાથી સમગ્ર વિશ્વ જોડે એકતા કરવી એ આપણો સ્વભાવ જ થઈ જાય છે. આપણું જન્ય ચૈતન્ય હમેશાં વિરાટ સ્થિતિમાં જ રહે છે અને આપણું સર્વ ક્રમોનો હેતુ પણ તે વિશ્વચૈતન્ય છે.

પરંતુ એ જ અધ્યાયમાં આગળ એ શ્લોક એવા છે કે તેમના ઉપરથી આપણને ઉપર દર્શાવેલા વિચારો અને દારેલાં અનુભવો ઊંડાં લાગવાનો સંભવ છે.

સ્પર્શાન્કુત્વા બહિર્બાહ્યાંશ્ચશુદ્ધિવાંતરે મુખોઃ ।

પ્રાણાપાનો સમૌ કૃત્વાનાસામ્બંતરચારિણૌ ॥

ચતેન્નિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

વિગતેક્ષ્માભયક્રોધો યઃ સદા યુક્ત યજ્ઞ સઃ ॥

(અ. ૫. શ્લો. ૨૧-૨૮)

“ સર્વ બાહ્ય રસોત્તો ત્યાગ કરીને દૃષ્ટિને એ બ્રમર વચ્ચે સ્થિર કરી નાસિકામાં વહેતા પ્રાણવાયુની ગતિ સરખી કરી ઇન્દ્રિય મન અને કુદ્ધિ ઉપર સંયમ રાખી મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા ને ઋષિએ કામ ક્રોધ અને બયનો ત્યાગ કરેલો હોય છે તે હમેશાં મુક્ત જ છે. ” આ એ શ્લોકમાં આપણને કર્મયોગ અને શુદ્ધ જ્ઞાનયોગ કરતાં તદ્દન જૂઠા પ્રકારના યોગનાં તરવો માલમ પડી આવે છે. આપણને એમાં રાજયોગનો અભ્યાસ દેખાય છે. યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ-યોગ એટલે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ એ પાંતજલિની વ્યાખ્યાનું અહિં સૂચન થાય છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરી પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રાણ ઉપર સંયમ પ્રાપ્ત કરી ઇન્દ્રિયોને અને દૃષ્ટિને સંકોચી આંતરસમાધિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. એ સધળાનો હેતુ મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. રાજયોગમાં મોક્ષનો અર્થ ભેદભાવપ્રધાન અહંતાનો લય કરવો એવો થતો નથી પરંતુ સમગ્ર જગત ચૈતન્યનો પરબ્રહ્મમાં લય કરવો એવો તેનો અર્થ થાય છે. હવે સવાલ એ રહે છે કે ગીતા આપણને એ રાજયોગનો અભ્યાસ મોક્ષની છેલ્લી ભૂમિકા તરીકે આપે છે કે બાહ્ય પદાર્થ પ્રત્યે આકર્ષાઈ જતા મનનો નિરોધ કરવા માટે એક ખાસ ઉપાય તરીકે આપે છે. શું એ લયની દશા સૌથી ઉત્તમ આધ્યાત્મિક દશા છે? શું તે આધ્યાત્મિક જીવનની પરાકાષ્ઠા છે? આપણને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના એક ઉપાય કરીકે અને મુક્તિના એક માર્ગ તરીકે તે આંતર જણાશે. ઉપરના શ્લોકમાં પણ ઉત્તમોત્તમ દશા વર્ણવેલી હોય એમ જણાતું નથી. એ તો આગલા શ્લોકમાં આવે છે.

મોક્ષારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વરમ્ ।

સુદૃઢં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાંતિમૃચ્છતિ ॥

“ સર્વ યજ્ઞ અને તપનો હું-પુરુષોત્તમ-મોક્ષા હું, સર્વ જગતનો હું ઇશ્વર હું, પ્રાણીમાત્રનો મિત્ર હું એવો અનુભવ જન્મારે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેને પરમ શાંતિ મળે છે. ”

આપણને અહિં પુરુષોત્તમવાદની ઝાંખી થાય છે. ગીતામાં તો પુરુષોત્તમવાદ ધણો મોડો આપ્રવામાં આવ્યો છે અને પુરુષોત્તમ શબ્દ પણ પહેલાં જ

અધ્યાયમાં વપરાયેલો જોવામાં આવતો નથી. જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા “હું” “મને” એવાં સર્વનામેનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે ત્યારે પુરુષોત્તમના અર્થમાં જ તેમનો ઉપયોગ થયો છે એમ જણવાનું છે. એ પુરુષોત્તમ આપણા અક્ષર સ્વરૂપમાં તેમ જ વિશ્વના એકેએક પ્રાણીપદાર્થમાં વ્યાપી રહેલો છે. તે શાંતિ, નિઃશબ્દનો પ્રભુ છે છતાં શક્તિ, ક્રિયાનો પણ સ્વામી છે. મહાભારતમાં તે યુદ્ધનો દિવ્ય સારથી છે. તે જ પરાતપર, આત્મસ્વરૂપ સર્વવ્યાપી વિરાટ તથા પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પ્રભુ છે. સધળા યજ્ઞકર્મોનો અને બધી તપશ્ચર્યાનો ભોક્તા પણ પુરુષોત્તમ છે. સર્વ વિશ્વનો તે પ્રભુ છે. તે જ વિશ્વપ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામી રહેલો છે મુક્તાત્માએ પણ “લોકસંગ્રહ” માટે લોક સમસ્તને દોરવા ખાતર અને તેમના દૃશ્યાણુને અર્થે કર્મો કરવાં આવશ્યક છે. તેવો આત્મા સર્વ પ્રાણીઓને મિત્ર હોય છે. એટલે યોગીને પોતાનામાં તેમજ ચારે આગુએ નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે તોપણ તે સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં મગ્ન રહે છે ઐશ્વર્યમાં ‘પણ મહામાન’ મત પ્રમાણે વિશ્વકલ્યાણ અને દયાની વૃત્તિથી કરવામાં આવતાં કર્મોને સૌથી ઉત્તમ આધ્યાત્મિક સ્થિતિની નિશાની રૂપ ગણવામાં આવે છે. એટલે મુક્તાત્મા પરમાત્માના અક્ષર સ્વરૂપ જોડે એકતા પામેલો હોય છે. તોપણ તે પ્રકૃતિનાં કાર્યોનો સ્વીકાર કરે છે. પ્રભુના પ્રેમનો તે અનાદર કરતો નથી અને પોતે પણ પ્રભુને પ્રેમ અર્પણ કરી “ભક્તિ” નો આસ્વાદ લે છે.

ઉપર જે વિચાર જણાવવામાં આવ્યા છે તે જ વિચાર માંતા આપણને સ્પષ્ટ રૂપે છૂટા અધ્યાયમાં આપે છે. પાંચમા અધ્યાયના છેવટના શ્લોકો ઉપર છૂટા અધ્યાય વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરે છે. એટલે આપણે ટુંકામાં છૂટા અધ્યાયની સમાશોયના કરીશું. શરૂઆતમાં તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન સંન્યાસનો ખરો અર્થ અને તેનું રહસ્ય બતાવે છે. ગીતામાં જૂદે જૂદે સ્થળે વારંવાર તેના ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. સંન્યાસ આંતર હોવો જોઈએ કેવળ આજી નહિ.

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્ય કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સંન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરર્મિર્ન આક્રિયઃ ॥

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાંડવ ।

નં દ્વાસંન્યસ્તસંકલ્પો યોગી ભવતિ કશ્ચન ॥

(અ. ૬. શ્લો. ૧-૨.)

કર્મના કૃણ ઉપર આધાર રાખ્યા વિના જે માણસ કર્મ કરે છે તે સંન્યાસી છે, તે જ યોગી છે. જે માણસ કર્મ કરતો નથી અથવા તો યત્નનો અગ્નિ ચેતાવતો નથી તે કાંઈ સંન્યાસી નથી. જેને લોકો “સંન્યાસ” કહે છે તે ખરો યોગ છે કારણ કે જ્યાં સુધી સર્વ કલ્પનાનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી કાંઈ પણ માણસ કદી યોગી થઈ શકતો નથી. કર્મ કરવાં આવશ્યક છે. પરંતુ શા હેતુથી પ્રેરાઈને અને કયા અનુક્રમમાં કરવાં ? યોગના પર્વત ઉપર ચઢનાં પ્રથમ તો કર્મ કારણ રૂપે કરવાં પડે છે. સિદ્ધિ, મુક્તિ, શુદ્ધિ, અલ્પનિર્દોષ વગેરે પ્રાપ્ત કરવાના સાધન રૂપ કર્મ કરવાં આવશ્યક છે. આંતર સંન્યાસ કરીને સિદ્ધિ અને મુક્તિ મેળવી, સર્વ કલ્પનાઓનો ત્યાગ કરીને પ્રકૃતિ ઉપર વિજય સહેલાઈથી મેળવી શકાય.

પરંતુ જ્યારે માણસ સૌથી ઉત્તમોત્તમ દશાને પ્રાપ્ત કરી પર્વતના શિખર ઉપર પહોંચી જાય ત્યાર પછી કર્મ આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં કારણ-રૂપ રહેતાં નથી. ત્યાર પછી તો જે આત્મસંગમ અને આત્મપ્રાપ્તિ કર્મદ્વારા મેળવેલી હોય છે તે જ કારણ થઈ રહે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે હવે તે ચેતુ કારણ હોય છે ? તે સ્થિતિ મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થયા પછી આત્મામાં સ્થિર થવાનું, અલ્પભાવમાં નિરંતર મગ્ન રહેવાનું અને સંપૂર્ણ સમતા પ્રાપ્ત કરવાનું કારણ છે.

જ્યારે માણસ ઇન્દ્રિયસુખના પદાર્થો પ્રત્યે અને કર્મો પ્રત્યે, આસક્ત રહેતો નથી, પરંતુ સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે યોગના શિખર ઉપર પહોંચ્યો કહેવાય. (અ. ૬. શ્લો. ૪.) મુક્તાત્મા એ ભાવથી જ કર્મ કરે છે. તે કામના અને આસક્તિ વગર કર્મ કરે છે. તે અહંતા-પ્રધાન સ્થિતિથી પ્રેરતો નથી. તથા માનસિક કામનાઓને ઉત્પન્ન થવા દેતો નથી. તેણે પોતાનું પરુત્વ છુટેલું હોય છે. તેણે સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોય છે. તે શાંતિમાં આત્માનો આધિભાવ થાય છે. એવો આત્મા પોતાનો સત્ત્વ ગુણગુણમાં સ્થિત રહે છે, તે હમેશાં સમાધિમાં જ

હોય છે—ખાલ્યૈતન્યના લોપની સમાધિ નહિ. જમત અવસ્થામાં તે સમાધિનો ભંગ કામના, રાગદ્વેષ અને વિષમ પ્રસંગોમાં પણ થતો નથી. “શીત, ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ, માન અને અપમાન” સર્વ સ્થિતિમાં તે સમાધિમાં રહે છે. દ્વંદ્વથી પર રહેલી આત્માની ભૂમિકાને અક્ષર કહેવામાં આવે છે, તેને ગીતામાં કૂટસ્થ “પ્રકૃતિમાં થતા વિકારોથી પર” કહેવામાં આવે છે. જ્યારે યોગીઓ પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને પણ કૂટસ્થ કહેવામાં આવે છે. તેની નિશાની સર્વ પ્રત્યે સમત્વની લાગણી છે.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જે યોગમાર્ગ બતાવી રહ્યા છે તે કાંઈ તદ્દન સહેલો નથી એવું અમુકને માલુમ પડે છે, કારણ કે મન કુદરતી રીતે જ ચંચળ હોવાથી તે બાહ્યસ્પર્શોના આકર્ષણથી પાછું અધોગામી થઈ શોક, રાગદ્વેષ વગેરે વિકારોને વશ થાય છે. યોગના અભ્યાસમાં એ પ્રમાણે નડે છે તેને, દૂર કરવાના સામાન્ય ઉપાય ઉપરાંત ગીતા રાજયોગની ક્રિયા પણ સૂચવે છે. તેના અભ્યાસથી મનનો અને તેના કાર્યોના સંપૂર્ણ કાલુ મેળવી શકાય છે. રાજયોગની એ ક્રિયાનો અભ્યાસ કરતી વખતે સાધકે એકાંત સ્થળે બેસીને આત્મા સાથે એકતા કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેણે પોતાના મનમાંથી સર્વ કામનાઓ, દૂર કરી, વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો જોઈએ. વળી યોગીએ પવિત્ર સ્થળ પસંદ કરીને સ્થિર આસને બેસવું, અને જો આસન અતિશય ઉંચું નહિ તેમ નીચું પણ નહિ એવું રાખીને, મૃગચર્મ પાંચરી તે ઉપર દર્બનું પવિત્ર ઘાસ રાખવું. એ પ્રમાણે સ્થિર આસને બેસીને ઇન્દ્રિયો અને મનના સર્વ વ્યાપારોને એકાગ્ર કરીને યોગીએ આત્માની વિશુદ્ધિને અર્થે આત્મા જોડે એકતા કરવી—“રાજયોગના અભ્યાસમાં કરોડને સીધી રાખનારાં આસનોમાંથી કોઈ પણ આસન લઈને યોગીએ પોતાની દૃષ્ટિ બે આંખોની વચ્ચે સ્થિર કરવી. મનને શાંત અને નિર્ભય રાખી બ્રહ્મચર્ચવ્રત ધારણ કરવું” જોઈએ આ પ્રમાણે સંયમમાં આણેલી માનસિક શક્તિને પ્રભુ પ્રત્યે વાળવી જોઈએ. જેથી મનની અધોગામી વૃત્તિઓનો લય પરમ શાંતિમાં થાય. આ બધું કરવાનો હેતુ નિર્વાણ પ્રાપ્તિ છે. “આ પ્રમાણે મનનો સંયમ કરીને આત્માનો પુરોષોત્તમ સાથે યોગ કરનાર યોગી—મારા ઉપર આધાર રાખનારી નિર્વાણની પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે.” (અ. ૧. શ્લો. ૧૫) એમ ગીતા બતાવે છે.

નિર્વાણની એ પરમ શાંતિ જ્યારે મનની સર્વ વૃત્તિઓનો સંયમ, સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ, અને આત્મામાં સંપૂર્ણ શાંતિ અને સમત્વની સ્થાપના થાય છે ત્યારે જ મળે છે. પવન વગરના સ્થળમાં જે પ્રમાણે દિવાની જ્યોત સીધી અખંડ હાથ્યાચાલ્યા વગર રહે છે તેમ એ સ્થિતિમાં મનની સર્વ ચંચલ વૃત્તિઓનો લય થઈ તે શાંત થાય છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં અંતરમાં આત્માની ઝંખી થાય છે. હમણાં આત્માનું દર્શન મન અને અહંતાદારા થાય છે. એટલે તે અપૂર્ણ, ઉદ્ધ અને અસલ્ય હોય છે. પરંતુ જ્યાં આત્માને પોતાનું જ દર્શન થાય ત્યાં અપૂર્ણતા અગ્નિ કે અસલ્ય ક્યાંથી હોય ? ત્યાર પછી આત્મા પોતાને આનંદ સ્વરૂપ જાણે છે, અને મનમાં સુખ, હર્ષ વગેરે લાગણીઓ થાય છે, તેનાથી જૂદા જ પ્રકારનો સહજ આનંદ તે ભોગવે છે પછીથી તેને આનંદ ગુમાવવાની ખટીક રહેતી નથી, માનસિક વ્યથાનો ગમે તેવો સખત ટૂંકો થાય તોપણ તેના આનંદમાં ભંગ પડતો નથી. આપણને જે માનસિક દુઃખો થાય છે તે બધાં ખટારથી આવે છે, તેમનું મૂળ બાહ્ય સ્પર્શ પ્રત્યે આપણે પ્રતિકૃત્ય કરીએ છીએ તેમાં આવી રહેલું છે, પરંતુ આત્માનો આનંદ સ્વયંભૂ આંતર, અને મન તથા બાહ્ય સ્પર્શથી સ્વતંત્ર હોય છે. એ આનંદને લીધે દુઃખ જોડેનો સંયોગ તૂટી જાય છે, “દુઃસ્-સંયોગ નિયોગમ્” — “દુઃખની જોડે જે સંયોગ થયો હોય છે તેનાથી નિયોગ” કરાવનાર તે આનંદ છે. એ સહજ આનંદની ચિરસ્થાયી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી એ જ યોગ છે. એનું જ નામ પરાતપર જોડે યોગ. માણસની કિમતીમાં કિમતી દોઢત પણુ તે આનંદ છે તેના સિવાયની બીજી બધી સંપત્તિ નકામી છે. એટલા જ મારે યોગનો અભ્યાસ નિરાશ થયા વગર, મુસ્કેલીથી ડગ્યા વગર, અને નિષ્કલતાઓથી હાર્યા વગર, સ્વયંભૂ આનંદ પ્રાપ્ત થાય. અને તે પણુ આત્માની એક સ્વાભાવિક સ્થિતિ તરીકે પ્રાપ્ત થાય. ત્યાંસુધી સતત જારી રાખવો જોઈએ.

અહિં જે અભ્યાસ અતાવવામાં આવ્યો છે તેમાં મનના આવેશો, કામનાઓ, અને ઇન્દ્રિયના સંસ્પર્શોને વશ કરી શાંત કરી નાંખવા, ઉપર ધ્યાન બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મનને બાહ્ય સ્પર્શો પ્રત્યે રજ્જેગુણ-

પ્રધાન કાર્ય કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે, તેને શાંત કરવી જોઈએ. વિચાર મુદ્દાં બંધ કરવા જોઈએ, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ પ્રાણમાંથી ઉદ્ભવતી સર્વ કામનાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ સૌથી પ્રથમ કરવો જોઈએ. અથવા તો જે કામના વગેરે બાકી રહે તેમને આણુઆણુ દોડી જાય નહિ તેવી રીતે સંયમમાં રાખવી જોઈએ. પછીથી બુદ્ધિએ મનને અંતરર્થુષ્ય કરવું જોઈએ. બુદ્ધિ તદ્દન સ્થિર કરી નાંખી સાધકે પોતાના મનને તદ્દન નિષ્ક્રિય કરી આત્મામાં સ્થિર કરી બીજે કરો પણુ વિચાર કરવો નહિ. જ્યારે જ્યારે ચંચળ અને અશાંત મન બહાર જતું રહે ત્યારે ત્યારે સાધકે તેનો સંયમ કરીને તેને આત્માને વશ કરવું. એ પ્રમાણે જ્યારે મન તદ્દન શાંત થઈ જાય છે ત્યારે અક્ષમાવને પ્રાપ્ત કરનાર યોગીને આત્માનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે-તે આનંદ સર્વોત્તમ, અખંડ, શુદ્ધ, રાગદ્વેષ રહિત હોય છે ગીતા કહે છે—

યુગ્જન્નેયં મદાત્માનં યોગી વિગતકલમ્બઃ ।

સુखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते ॥

(અ. ૬ શ્લો. ૨૮)

“આ પ્રમાણે રજોગુણના કાંઈથી મુક્ત થયેલો યોગી-આત્માને સતત યોગમાં સ્થિત કરીને સહેલાઈથી-અક્ષતા સ્પર્શનું અદ્ભુત સુખ નિરાંતે વોગવે છે.”

એ નિર્વાણ પ્રાપ્તિનું પરિણામ, કર્મનો અભાવ નથી એ તો આપણને સ્પષ્ટ જણાય છે. કારણ કે જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી કર્મનો રહેવાનાં. આપણને શરૂઆતમાં તો એમ થાય છે કે નિર્વાણનું પરિણામ વિશ્વજીવનના ત્યાગમાં આવવું જોઈએ. જ્યારે સર્વ કામનાઓનો અને આવેશોનો અંત આવે છે, જ્યારે મન, વિચાર રૂપે બહાર જતું બંધ થાય છે; જ્યારે શાંત, એકાંત યોગનો અન્યાસ સ્થિર થાય છે ત્યારે પછી બાહ્ય જગત સાથે, જીવનનાં કર્મો સાથે યોગીને શો સંબંધ હોઈ શકે એવો પ્રશ્ન આપણને થાય છે. યોગની સિદ્ધિ થયા પછી પણ યોગી શરીરને ધારણ કરે છે ખરો, પરંતુ હવે તેને રહેવાનું સ્થાન કોઈ ગુફા, જંગલ અથવા તો

પર્યંતનું કોઈ શિખર જ હોતું નોંધ્યે અને આખો વખત સતત સમાધિના આનંદમાં મગ્ન રહેવું એ જ તેનું એક માત્ર કાર્ય હોય એમ આપણને લાગે છે. પરંતુ ગીતામાં રાજયોગની કિયાનો અભ્યાસ કરતી વખતે કર્મનો ત્યાગ કરવાનો બોધ આપવામાં આવ્યો નથી. ગીતા તો કહે છે કે જે માણસ નિદ્રાનો, કર્મનો, ત્યાગ કરે છે તે યોગ કરી શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓમાં મગ્ન રહેનાર માણસ પણ યોગનો અભ્યાસ કરી શકતો નથી પરંતુ, આહાર, વિહાર, નિદ્રા, વગેરે સધળું 'યુક્ત' નોંધ્યે. ઘણા ભોલો 'યુક્ત'નો અર્થ મધ્યમસર અથવા મિતાહારી કરે છે. કેટલાક, "યોગ્ય" અથવા રીતસર એવો પણ અર્થ કરે છે. કદાચ એ અર્થ પણ લઈ શકાય પરંતુ જ્યારે યોગમાં સાધક સ્થિત થાય છે ત્યારે 'યુક્ત' નો અર્થ જૂદો જ થાય છે એ તો નક્કી છે. કારણકે ગીતામાં સર્વ સ્થળે 'યુક્ત' નો અર્થ "યોગમાં સ્થિત" એવો કરવામાં આવે છે. અને અર્થ એ છે કે, જગતાં, ઉધતાં, ખાતાં પીતાં, કર્મ કરતાં—અર્થાત્ સર્વ સ્થિતિમાં, યોગી પ્રભુ જોડે હમેશાં યુક્ત (યોગમાં) જ રહે છે. સત્કર્મો કરવાનો હેતુ પણ પ્રભુ—સર્વમય વિરાટ—ઉપર રહેલો હોય છે. કામના, અહંતા, વ્યક્તિની શક્તિ, મનના વિચાર વગેરે કારણો સામાન્ય જીવનમાં પ્રેરકમળ હોય છે. જ્યારે અહંતાનો લય થાય છે, અને યોગી બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે જ્યારે તે વિરાટના ચૈતન્યમાં જીવન ધારણ કરે છે—પોતેજ વિરાટ,—પરાત્પર ચૈતન્ય થઈ જાય છે, ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ કર્મ તેના જીવનમાંથી જન્મે છે, મનના વિચારોથી ઉચ્ચ જ્ઞાન તેનામાં સ્વયંજ્યોતિની પેઠે જાગ્રત થાય છે, અને તેની પરિમિત શક્તિને બદલે પ્રભુની અનંત શક્તિ તેના સાક્ષાત્કારમાંથી જન્મે છે. તે યોગીનાં સર્વ કર્મોનો લોપ થઈ જાય છે, તે બધાં બ્રહ્મમય જ થઈ રહે છે. મયિ સંન્યસ્ય કર્માણિ—મારામાં સર્વ કર્મોને સંન્યાસ કરીને તે યોગી કર્મ કરે છે.

ગીતા આત્મસાક્ષાત્કાર અને નિર્વાણથી પ્રાપ્ત થતું યોગનું ફળ તરીકે પ્રમાણે વર્ણવે છે. યોગીનું અહંતાપ્રધાન મન, તેના વિચારો અને તેની લાગણીઓ તથા તેનાં કર્મ બ્રહ્મભાવમાં લય પામે છે.

જે માણસનો આત્મા યોગમાં યુક્ત થએલો છે તે સર્વ પ્રાણીમાં પોતાના આત્માને જુએ છે અને પોતાના આત્મામાં સર્વ પ્રાણીઓને જુએ છે. સર્વત્ર તે સમાવદષ્ટિરાળો રહે છે. (અ. ૬. શ્લો. ૨૯.) તે જે સદ્ગુણ જુએ છે તેને આત્મા રૂપે જ દેખે છે. તેને સર્વ પ્રભુ રૂપ જ દેખાય છે. અહિં સવાલ એ થાય છે કે એવા યોગીને ક્ષરના વિકારી જીવનમાં રહેવાથી આત્મભાવ ભૂલી જવાનો અને પાછા કામના અને અદંતાવાળા મનમાં પડી જવાનો ભય નથી? તે બ્રહ્મચૈતન્ય ગુમાવી બેસે અને પાછો પોતાની ક્ષર પ્રકૃતિમાં આવી પડે અને પ્રભુભાવને ગુમાવે એ બનવાનું નથી? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગીતા “ના” કહે છે. ગીતા તો કહે છે કે જે માણસ મને સર્વત્ર જુએ છે અને જે સદ્ગુણ મારામાં આવી રહેલું છે એવું અનુભવે છે તે મને ખોઈ બેસતો નથી અને તેને હું વિસરતો નથી (અ. ૬. શ્લો. ૩૦.) નિર્વાણની જે શાંતિ આગળ વર્ષ-વર્ષમાં આવી છે તેનો આધાર નિષ્ક્રિય, નિરંજન, અક્ષરભૂમિકા ઉપર, રહ્યો નથી પરંતુ તેનો ખરો આધાર પુરુષોત્તમના ઉપર રહેલો છે. પુરુષોત્તમ વિશ્વના સર્વ પ્રાણી પદાર્થમાં વ્યાપી રહેલો છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે પોતાની પરાત્પરાતાથી પશુ અંધાતો નથી. સાંચકે સર્વ પદાર્થોને પુરુષોત્તમમય જોવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને જીવનમાં અને કર્મમાં તેણે તે સાક્ષાત્કાર જાગ્રત રાખવો જોઈએ. યોગમાર્ગનું સંપૂર્ણ દ્રવ્ય એ સાક્ષાત્કારમાં જ સમાયલું છે.

પરંતુ કર્મ શા માટે કરવાં? કર્મ કરવા કરતાં એકાંતમાં જગત્ના પ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતાં તટસ્થ બેસી રહેવું અને સર્વ બ્રહ્મતાં, ભગવાનમાં બને છે એવું અનુભવવું એ શું વધારે સલામતીમયું નથી? અર્થાત્ તેમાં ભાગ લીધા વગર, ક્રિયા કર્યા વગર અંતર્સમાધિમાં મગ્ન રહેવું એ શું વધારે સારું નથી? સૌથી ઉત્તમ આધ્યાત્મિક દશામાં એ નિયમ, એ ધર્મ ન હોઈ શકે? ગીતા ફરીને તેના ઉત્તરમાં “ના” કહે છે. મુક્તાત્માને માટે એક જ નિયમ છે, બીજો નિયમ છે જ નહિ. તે નિયમ એ છે કે તેણે ભગવાનમાં જીવન ધારણ કરવું. તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો અને સર્વ પ્રાણી સાથે એકતા કરવી. મુક્તાત્માની સ્વતંત્રતા નિર-

પેશ છે. તે કોઈ પણ સરત ઉપર આધાર ગ્રાપ્તી નથી પરંતુ સ્વયંબૂ છે. તે આચારનો નિયમ અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું બંધન સ્વીકારતી જ નથી. તેને યોગ સાધન માટે પણ ખાસ અભ્યાસની જરૂર હોતી નથી કારણ કે તે હમેશાં યોગમાં જ સ્થિત હોય છે. ગીતા કહે છે “ જો યોગી એકત્વના ઉપર સ્થિત થઈને અને સર્વપ્રાણીમાં વ્યાપી રહેશે જોઈ પ્રેમથી બળે છે તે ગમે તે દશામાં હોય તોપણ તે મારામાં જ જીવે છે ને કર્મ કરે છે. ” (અ. ૬. શ્લો. ૩૧.) એવા યોગીઓને વિશ્વપ્રેમ-દુનીયા પ્રત્યેનો પ્રેમ ભગવાનના પ્રેમ ઉપર આધાર રાખે છે. તે પ્રેમમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય અથવા ખામી હોતી નથી. સમાજનો તિરસ્કાર અને સંસારનો ભય એ બંને આપણા અપૂર્ણ સ્વભાવ પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉપજાવી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ માટે આવશ્યક છે. દુનીયા પ્રત્યે આપણને જો ભય અને તિરસ્કાર થાય છે તે ખરું જોતાં આપણી પોતાની અહંતાને ભય અને તિરસ્કાર છે. પરંતુ આખા વિશ્વમાં ભગવાનને જોવાથી ભય રહેતો નથી એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વ પ્રાણીઓને આપણે પ્રભુભાવમાં ભેટીએ છીએ. સર્વને પ્રભુ રૂપે જોવાથી તિરસ્કાર અને દ્રેષ સ્વભાવમાંથી જ નિકળી જાય છે અને આખા વિશ્વમાં પ્રભુને અને પ્રભુમાં આખા વિશ્વને જોઈએ છીએ. સમગ્ર પ્રેમ આપણે ત્યાં સમર્પણ કરીએ છીએ.

અસારસુધી પોતાની અપૂર્ણ અને અહંતાપ્રધાન પ્રકૃતિના ઉપર યોગીએ વિજય મેળવ્યો હોય છે. તેની તો તેને બીક રહે છે કે નહિ ? એવો પ્રશ્ન કેટલાકને થવાને સંભવ છે. પોતાની ક્ષુદ્રપ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવતાં યોગીને કેટલી બધી મહેનત પડે છે ! એ વિજય મળ્યા પછી જીવતા શત્રુઓના ભય રહેતો નથી ? ગીતા કહે છે “ ના ” આત્માનું દર્શન થતાં સર્વવસ્તુઓ સમતાથી સ્વીકારવામાં આવે છે.

“ હે અર્જુન ! જો માણસ આત્માના સ્વરૂપમાં સર્વ વસ્તુઓને સમતાથી નિહાળે છે, જો સુખ દુઃખ સર્વને સરખાં ગણે છે તેને હું ઉત્તમેત્તમ યોગી ગણું છું. ” (અ. ૬. શ્લો. ૩૨.) એ શ્લોકનો અર્થ એવો નથી કે યોગી પોતે આધ્યાત્મિક આનંદની સ્થિતિમાંથી પતિત થઈને સંસારમાં દુઃખ અનુભવશે અથવા તો ખીલઓના દુઃખોને પોતે અજાનથી સ્વીકારશે. એના

અર્થ એ છે કે ખીજઓની અંદર તે પોતે જે હંદથી પર થયો છે તે હંદની હીલા નિહાળશે અને તે છતાં સર્વને પોતાના જ આત્મા તરીકે જોશે-સર્વમાં તે પ્રભુને જોશે. તે પદાર્થના આશ્વસ્થપથી ક્ષોભ પામશે નહિ અથવા તો ગભરાશે નહિ-મુઝાશે નહિ. જ્યાં સુધી તેને જગતમાં જીવવાનું નિર્માણ છે ત્યાં સુધી તે દૈવીજીવન ગાળશે. વિશ્વને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રયાણ કરવામાં સહાય કરશે. મનુષ્યોને આધ્યાત્મિક આનંદ પ્રાપ્ત કરાવવા મથશે. દુકામાં સર્વનું કલ્યાણ કરવામાં તે મગ્ન થઈ જશે. જે માણસ આ પ્રમાણે કરી શકે તે પ્રભુના ચૈતન્યમાં સર્વ પદાર્થોને પ્રેમથી ભેટે છે, અને તે જ અહંતાપ્રધાન અપૂર્ણ પ્રકૃતિને-વધુ ગુણની માયાને શાંતિથી જોઈ શકે અને તેમાં રહીને તથા તેની ઉપર રહીને ગભરાયા વિના કાર્ય પણ કરી શકે. એ પ્રમાણે કાર્ય કરવાથી તે પોતાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાંથી, આત્માની એકતામાંથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. તે પ્રભુદર્શનની વિશાળતા પામેલો હોવાથી મુક્ત રહે છે તે મહાન્, મધુર અને જ્ઞાની હોય છે. તે દૈવીપ્રકૃતિના પગવળો હોવાથી કદિ પણ પતિત થતો નથી.

અહિં પણ ગીતા યોગની અંતિમદશાનું વર્ણન કરવા માટે હમેશની મારક ભક્તિનું તત્ત્વ ઉમેરે છે. સર્વભૂતસ્થિતં યો માં ભજતિ ષકત્ત્વમાસિતઃ । અર્થાત્ મને સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યાપી રહેલો જોઈ એકત્વમાં રિથર થઈ જે મને ભજે છે એ વાક્ય આપણે આગળ વાંચ્યું છે અને ગીતાનો અંતિમ આદર્શ, તેના બોધનો સાર એ વાક્યમાં આવી જાય છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. જે માણસ સર્વમાં ભગવાનને જીએ છે, તેના ઉપર પ્રેમ રાખે છે અને જેનો આત્મા સર્વ જોડે એકતા પામેલો છે તે ગમે તે પ્રકારે રહે અથવા ગમે તે કર્મો કરે તોપણ પ્રભુમાં જ જીવે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અમૃતનું પૃષ્ઠ છે કે વ્યાવે મુસ્કેલ યોગ તે મનુષ્યનું ચંચળ મન શી રીતે કરી શકે? તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન ફરીને ઉપર જણાવેલા વિચાર ઉપર જ ભાર મૂકે છે અને પોતાના યોગનો ઉત્તમોત્તમ ભાગ અમૃતનને નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ ।

કર્મિભ્યઃપ્રાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥

• (અ. ૬. શ્લોક ૪૬.)

“યોગી, તપસ્વિ કરતાં, જ્ઞાની કરતાં અને કર્મ કરનારા કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે માટે હે અર્જુન ! તું યોગી થા.” અર્થાત્ યોગી એટલે કર્મથી, જ્ઞાનથી, તપશ્ચર્યાથી, અથવા તો કાષ્ઠપણ ઉપાયથી પ્રભુજોડે એકતા કરવાને માટે છે અને એકતા કરે છે તે. આધ્યાત્મિક જ્ઞાન, શક્તિ, અથવા તો ખીજ કાષ્ઠપણ વસ્તુને તે વસ્તુને ખાતર મેળવવાનો તેનો હેતુ હોતો નથી. પ્રભુ જોડે એકતા કરવામાં ખીજું સર્વ સમાઈ જાય છે અને તેની દૈવી પૂર્ણતાનો અવિર્ભાવ થાય છે. યોગીઓમાં પણ ભડા સર્વથી શ્રેષ્ઠ અણાય છે.

“સર્વ યોગીઓમાં પણ જે પોતાનો અંતરાત્મા મને અર્પણ કરીને શ્રદ્ધાવાન થઈ મને ભજે છે તેને હું મારી જોડે યોગમાં સૌથી વધારે જોડાયેલો-યુક્ત થયેલો ગણું છું.” (અ. ૬. શ્લોક ૪૫.)

ગીતાના પહેલા ૭ અધ્યાયનો આ સૌથી છેલ્લો શ્લોક છે અને તે શ્લોકમાં પાછળના ૧૨ અધ્યાયનું ખીજ સમાયણું છે. ખીજરૂપે જે વિચાર એ શ્લોકમાં મૂકાયો છે તેનો પહેલા ૭ અધ્યાયોમાં વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે, તે છતાં તે સંપૂર્ણ રીતે કાષ્ઠપણ રચણે વાચકમાં મૂકાયું હોય એમ જણાતું નથી કારણકે તે એક સનાતન ભેદ, એક સનાતન રહસ્ય-દિવ્ય રહસ્ય છે અને હમેશાં તેવું જ રહે છે.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

કર્મ યોગનું રહસ્ય.

ગીતાના પ્રથમ છ અધ્યાયો એક સાથે પટકમાં ભેગા મૂકી શકાય તેવા છે, કારણકે તે બધામાં એકતા રહેલી છે. બાકીના બાર અધ્યાયો પહેલા છ અધ્યાયમાં જણાવેલા કેટલાક તિર્કાંતોના પરિણામ રૂપ જ છે. અર્થાત્ પહેલા છ અધ્યાયમાં તેમનો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. ગીતાનું પુસ્તક પૂરેપૂરું લખાયલું ન હોત અને જો ઉપદેશ રૂપે વ્યવહાર બોધ તરીકે ગુરુએ શિષ્યને તે આપ્યો હોત તો પહેલા છ અધ્યાયને અંતે ગુરુ અટકી જાત અને કહેત “આટલો બોધ મેં આપ્યો છે તે પ્રમાણે અભ્યાસ કરો. એટલો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે પણ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડશે, પુષ્કળ મહેનત કરવી પડશે. મેં તને વિશાળ પાથો નાંખી આપ્યો છે! આગળ જતાં કાંઈપણ મુશ્કેલી નડે તો તે આપોઆપ દૂર થઈ જશે અથવા તો હું તારી સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર કરી આપીશ. અત્યારે તો મેં તને જે કહ્યું છે તેટલું તું આચરણમાં મૂક.” પહેલા છ અધ્યાયમાં એવી કેટલીક બાબતો આવે છે કે જેનો ખુલાસો આગળના અધ્યાયો વાંચ્યા સિવાય કરી શકાય નહિ. એ બધો બોધ બનાવર સ્વમજવા માટે “પુરુષોત્તમ” યોગ, ત્રણ પુરુષ, અને બે પ્રકૃતિનો સિદ્ધાંત પહેલેથી જ આપવાની ફરજ પડી. કારણકે તે સિવાય આત્મા, કર્મ અને ઇશ્વર વચ્ચેનો સંબંધ બરાબર સ્પષ્ટ કરી શકાત નહિ.

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અહિં પોતાનો બોધ બધ કરે તો અબળું ન પોતે જ તેમને કહે કે તમે અને ઇચ્છાઓનો અને આસક્તિનો ત્યાગ કરવાનું કહો છો. સમત્વ, અને ઇન્દ્રિયસંયમ, આત્મસંયમ કરવાનું ફરમાવો છો તથા મનને કેવળ નિઃસ્પંદ કરવાની પણ આજ્ઞા કરો છો. “હું કર્તા હું” એવી

યુદ્ધથી અને ક્ષોભ વિના કર્મો કરવાનો બોધ પણ આપો છો, સર્વ કર્મો પ્રભુને અર્પણ કરવાનો અને સર્વ કર્મો યશ રૂપે કરવાનું કહો છો, આંતર સન્યાસ બાહ્યભાગ કરતાં ઉત્તમ છે એમ શીખવો છો. એ બધુંય હું યુદ્ધ-દ્વારા સ્વમંત્રી તો શકું છું—જે કે વર્તનમાં ઉતરતાં ધણી મુશ્કેલીઓ આવે છે—એ હું કયુધ્ધ કરું છું. પરંતુ તમે ઉપર જણાવ્યું છે તેટલું કહીને ક્યાં અટકી ગયા છો ? તમે તો નિઃસ્વેચ્છા થવાનો બોધ આપો છો. પરંતુ એ ત્રણે ગુણો કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તે તમે મને કહ્યું નથી તો પછી હું તેમને શોધી કેવી રીતે કાઢું અને તેમનાથી પર ક્યાંથી થવામ ? વળી તમે તો યોગમાં પણ ભક્તિ સર્વોત્તમ છે એવું કહો છો. છતાં આખો વખત જ્ઞાન અને કર્મનો જ બોધ આપો છો ! ભક્તિ વિશે તો કાંઈ કહેતા નથી. એ ભક્તિ કેવી અને કયે પ્રકારે કરવાની છે તે જણાવવું જોઈએ; તમે પરમેશ્વર છો તો મને ક્ષરથી પર અક્ષર અને તેનાથી પર પુરુષોત્તમનું રૂપરૂપ જાણવો.

એ ત્રણે પુરુષો વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે ? કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનો કેવો સંબંધ છે ? ગીતાનો બાહ્યનો ભાગ ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર રૂપે લખાયો છે. અને એ અધ્યાયો સિવાય આ તત્ત્વજ્ઞાનનો અંથ યુદ્ધને સંતોષ આપે એવો ન બની શકે. પરંતુ યોગની સાધના કરવામાં તો માથાસે ક્રમે ક્રમે આગળ વધવાનું હોય છે, અને ધણાં ઉપયોગી પ્રશ્નોની પણ આપોઆપ અભ્યાસમાં તે બધા ઉભા થાય ત્યાં સુધી વાટ જોવી પડે છે અને એ બધાનો નિકાલ પણ સાધનમાં પ્રગતિ કરવાથી સત્વર આવી જાય છે. ગીતા સાધનાના માર્ગને ભક્તિ સુધી દોરી કર્મ અને જ્ઞાનના પ્રદેશનું નિદર્શન કરે છે. પહેલાં છ અધ્યાયમાં આ વસ્તુ પ્રતિપ્રદિત કરવામાં આવી છે.

અહિં આપણે એક પ્રશ્ન ઉઠેલવાનો રહે છે. અને તે એ કે ગીતા પેતાના મૂળ પ્રશ્નો ઉઠેલ કરવામાં અત્યાર સુધી કેટલી સફળ થયેલી ગણાય ? જે પ્રશ્નો ગીતાની શરૂઆત થાય છે એ પ્રશ્ન ઘણો સાદો ગણી શકાય. તેના ઉત્તરમાં વ્યવહાર નીતિ અનુસાર અથવા તો, યુદ્ધને સંતોષ આપે

એવો ઉત્તર આપવાથી પણ તેનો સરસ ઉકેલ આવી જાય એમ ધણીને લાગવાનો સંભવ છે. એ પ્રશ્નના ઉકેલમાં જીવન શું છે અને સામાન્ય જીવનનું આધ્યાત્મિક જીવનમાં રૂપાંતર કરવાની પણ ક્યાં જરૂર હતી એ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરવાની જરૂર ન હતી. આપણા આધુનિક સમયમાં તો એ જ માર્ગે આપણે પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવા પ્રયત્ન કરીએ. પ્રથમ તો ગીતા પોતે જ આ પ્રશ્ન ઉઠા કરે છે. અર્જુનને પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી નૈતિક ભાવનાઓ અને પાપના વિચારોથી પોતાનું જીવન દોરવું કે તેણે સાર્વજનિક હિત માટે-પોતાના ધર્મરૂપ સામાજિક ફરજને દૂર કરી-પાપ અને અસત્યનાં શસ્ત્ર ધારણ કરીને ઉભેલા પ્રતિનિધિઓનો પ્રતિકાર ન કરવો ? આ પ્રશ્ન તો આપણા પોતાના જીવનમાં પણ ધણીવાર ઉઠે છે. એ ધર્મોની સંકડામણ કોને અજણી છે ? કુટુંબ, દેશ, વફાદારી અને સ્વદેશ પ્રીતિ વગેરેના માર્ગિક મુદ્દાઓની કોને ખબર નથી ? આપણે તેમને આપણી યુદ્ધિથી જ ઉકેલીએ છીએ ! એ પ્રમાણે વિષ્ટ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય ત્યારે આપણે તો એમ માની લઈએ કે સમાજ અને વ્યક્તિ, ફરજ અને હૃદય એ બધાનો કાંઈ સ્થિર નિર્ણય થઈ શકે નહિ. વર્તમાન અવસ્થામાં એકલું આત્મમય કામમાં આવી શકવું નથી. આપણે તો પાપીઓ સામે હજી હથિયાર બાંધવાની જરૂર છે. કારણકે હજી આખી દુનિયા આત્મમય નથી થઈ. આ બધા નિવેડાઓ ગમે તેટલા યુદ્ધિપૂર્વક અને નીતિમય દેખાય તોપણ એ બધા અપૂર્ણ જ છે. કારણ કે તે બધા વ્યક્તિમત હોય છે અને તે વ્યક્તિના પૂરતા યોગ્ય પણ ગણી શકાય. આપણે એમને યોગ્ય માનીએ છીએ કારણ કે જે માણસ એ નિશ્ચય કરે છે તે તેની પ્રકૃતિ અને તેની સ્થિતિને લયકે હોય છે. એની યુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રમાણે એ નિશ્ચય સારામાં સારો હોય છે. પરંતુ એ નિકાલ હેવટનો ન જ ગણી શકાય. એ પ્રમાણે અપૂર્ણતા રહેવાનું કારણ એ છે કે આપણા સઘળા નિર્ણયો, યુદ્ધિ, નીતિ, લાગણીઓ અને આત્માની વૃત્તિઓનાં કાર્મ તે જ પ્રતિકૃત્યમાંથી જન્મે છે. આપણી અપૂર્ણ (વ્યક્તિગત) પ્રકૃતિ ઠાંધ હેવટનો નિકાલ ન જ કરી શકે એ તો ગીતા પણ માન્ય કરે છે. અર્જુનને તે સમયના સર્વમાન્ય-સાર્વજનિક આદર્શો અને ધોરણોને આધારે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને અનુસાર એક નિકાલ તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન

શરૂઆતમાં આપે છે. પરંતુ એ ઉત્તર અમુર્તનના મનમાં જરાએ ઠસતો નથી. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આધ્યાત્મિક ધોરણ પ્રમાણે એતો વિચાર કરે છે.

ગીતાએ અમુર્તનને જે નિશ્ચય આપ્યો તે એ કે “તું તારી પ્રકૃતિથી પર થા. તારા મનથી પણ છૂટો પડી પર થઈ જા. તારા ચૈતન્યમાં જ તું ફેરફાર કર એટલે તારું દષ્ટિમિન્દુ બદલાશે અને તારાં કર્મોનાં પાપો પણ જૂનો જ થઈ જશે.” એ આધ્યાત્મિક દશામાં કામનાઓ અને લાગણીઓ સર્વોપરી નથી હોતી. ત્યાં હંદોનો લોપ થઈ જાય છે. કર્મો પણ આપણાં પોતાનાં નથી રહેતાં. એ સ્થિતિમાં પાપ અને પુણ્યના વિચારોથી આપણે પર થઈએ છીએ. વિરાટ વિશ્વાત્મા, સર્વ કર્મોના પ્રભુ, ઈશ્વર આપણી પ્રકૃતિ-દ્વારા પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરે છે. એ સ્થિતિમાં તો માણસનો પોતાનો પુનર્જન્મ થાય છે. વ્યક્તિનું ચૈતન્ય, વિશ્વ ચૈતન્ય, અને પુરુષોત્તમ રૂપ થાય છે. આપણી શક્તિ તેની શક્તિ જ થઈ રહે છે; આપણો આનંદ તેનો જ આનંદ થાય છે. વ્યક્તિની ‘ક્ષર’ પ્રકૃતિમાં આપણે કાર્ય કરવાનું મૂકી દઈએ છીએ એટલે આપણે પોતાને પછી કાર્યો કરવાનાં રહેતાં જ નથી. તો પછી કર્મ જ શા માટે કરવાં? એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપજે છે. એ સ્થિતિ પછી જે કર્મો કરવામાં આવે છે તે બધાં દૈવીકર્મો જ હોય છે. એ કર્મોનું મૂળ આપણી ઇચ્છા કે આપણા સ્વભાવમાં નથી પરંતુ આપણી પ્રકૃતિથી પર પ્રભુની શક્તિમાં આવી રહેલું છે. ગીતા આપણને આ નિશ્ચય છેવટનો કરીને આપે છે; કારણ કે તે આપણા અસ્તિત્વના મૂળ સુધી નિરીક્ષણ કરી સનાતન સત્ય પ્રમાણે જીવન ગાળતાં શીખવે છે. આપણામાં મનોમય પુરુષ અને પ્રાણમય પુરુષ હોય છે. જે સત્ય આપણી અંદર છે તે પ્રકૃતિની સત્તામાં અગ્નાનાચ્છન્ન હોય છે. એથી એ અવસ્થામાં થતાં સવળાં કાર્ય અગ્નિ દશા માટે જ સત્ય બને ગણાય પણ પરમ સત્યને પામતાં એ માની લીધેલું સત્ય પણ અસત્ય જ ઠરે છે. એ વિશાળ જીવન આપણે ત્યારે જ સ્ક્રમજી શક્તિએ કે જ્યારે આપણે તેનો સાક્ષાત્કાર કરી વર્તનમાં ઉતારી શકીએ; અર્થાત્ યોગાભ્યાસદ્વારા જ્યારે માનસિક જીવનથી પર થઈ આધ્યાત્મિક જીવનમાં જઈએ ત્યારે. કારણ કે યોગનો અર્થ જ એ છે આપણા અપૂર્ણ સ્વભાવથી પર થઈ આપણા સત્ય સ્વરૂપને, પરમ તત્ત્વને-પ્રભુત્વને પ્રાપ્ત કરી તેમાં જ રહેવું.

આપણા ચૈતન્યને અસ્તિત્વની ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દશામાં સ્થિતિ જવું જોઈએ. તે રૂપાંતરને પરિણામે અસ્તિત્વની અને ચૈતન્યની દશા બદલાઈ નાંખવી જોઈએ. એ પરિણામ મેળવવા માટે કર્મની સમગ્ર ભાવના અને તેના હેતુના ઉત્સને પૂરેપૂરો પલટો નાંખવો જોઈએ; પછી ભલે કાર્મ આમળ મુજબ ચાલ્યા કરે ! આ જ કર્મચોગતું રહસ્ય છે. આપણું જીવન બદલી નાંખે. આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશ કરી તેમાં પુનર્જન્મ ધારણ કરો અને એ જન્મ ધારણ કરી આંતરમાંથી આત્માની આરાધના આધીન થઈ કર્મ પ્રત્યે વળો એ ગીતાનો સંદેશ છે. એ બોધ વધારે મંઝીર રીતે મૂકીએ તો અહિં આ જીવનમાં જે જે કાર્યો કરો તે બધાંને તમારી આધ્યાત્મિક પ્રગતિના જ પગથીયાં રૂપ બનાવો તેમના દ્વારા તમારી પ્રગતિ કરી શો. કર્મો કરતાં કરતાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરો. એ પ્રમાણે કર્મદ્વારા આત્મોન્નતિ કરીને પછી કર્મદોષત્યાગ કરો નહિ પરંતુ પ્રભુનાં કાર્યો જનકિત માટે-સોક્ષ્મકલને અર્થે કરો. આ ઉન્નતિમાં જે બે ભૂમિકાઓ આવે છે એ આપણે અરાયર સ્વમજવાતી જરૂર છે. ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક આંતર પરિવર્તન કેવી રીતે કરવું અને ઇશ્વરને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો, તથા કેવા પ્રકારનાં કર્મો કરવાં તેમજ કર્મો કરતાં આધ્યાત્મિક આંતરદષ્ટિ કેવી રાખવી ? કારણકે બહારથી એ બધાં કર્મો એનાં એ જ દેખાય છે. પરંતુ આ બંને પ્રશ્નોનો એકજ ઉત્તર છે, ને તે જ ઉત્તરમાં ઉપરના પ્રશ્નોના જવાબનો સમાવેશ થઈ જશે. આપણું સર્વ કર્મોના હેતુ આપણી પ્રકૃતિ ઉપર અને એ પ્રકૃતિ જેના ઉપર સ્થિત થઈ હોય તેના ઉપર આધાર રાખે છે. એટલે કર્મ કરવાનો અંતિમ હેતુ બદલાઈ જતાં આપણી પ્રકૃતિ બદલાય છે, અને તે કર્મોના પાયા પછુ બદલાય છે. આપણે સામાન્ય રીતે જે બિન્દુથી શરૂ થઈ શીખીએ-ચૈતન્ય-બળ ત્રાપરીએ છીએ તે જ બદલાઈ જાય છે જીવન-આત્મા અને કર્મની વચ્ચે કાંઈ પણ સંબંધ ન હોત તો ઉપર કલા પ્રમાણે પરિણામ આવત નહિ. આપણો આત્મા કર્મ અને જીવનમાં તો ઘડાય છે-વિકાસ પામે છે. આપણા કર્મ ઉપર આત્માની સ્થિતિનો આધાર નથી પરંતુ આત્મા જે આંતરશક્તિ-ચૈતન્ય-બળ વાપરે છે તેના ઉપર તેની સ્થિતિનો આધાર છે. કર્મોમાં મોક્ષના સાધન તરીકે મણવામાં આવે છે તેનું ખરું કારણ ઉપર જણાવ્યું તે છે.

આપણું અત્યારનું જીવન અનમય અને પ્રાણમય કોષમાં જ જકડાયેલું છે, તેમાં કંઈક મનોમય કોષનું કાર્ય થાય છે ખરૂં. પરંતુ આપણું જીવન શરીર, પ્રાણ અને મનમાં જ સંપૂર્ણ થતું નથી. આપણામાં આત્મા છે તેનું અને એ આત્માનું પરિમિત પરિણામ જ અત્યારનો આપણો સ્વભાવ છે. આત્માની શક્તિનું ક્રિયાત્મક રૂપાંતર આપણો સ્વભાવ છે એવું ગીતા તો માન્ય કરે છે. વેદાંતમતવાદી સ્વભાવ, કર્મ, વગેરે સર્વને કેવળ મૃગજળ રૂપ માને છે, એ મત ગીતાને માન્ય નથી. કારણ કે મિથ્યાવાદ-માયાવાદ સર્વકર્મનો પાયો જ નિર્મૂલ્ય કરે છે. ઉપર જણાવ્યો તે વિચાર તત્ત્વજ્ઞાનની વિચાર પદ્ધતિમાં ઘટાવવા માટે ગીતા સાંખ્યમતનો આધાર લઈ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો બેદ બરાબર છે એવું માનીને શરૂઆત કરે છે. પુરુષ એટલે આત્માની શક્તિ. પણ તે કેવા પ્રકારની ? એ શક્તિ જ્ઞાનયુક્ત છે, જ્ઞાતા છે, ભર્તારૂપ છે. સર્વ કાર્યને ધારણ કરે છે, અને સર્વ કાર્યમાં બ્યાપી રહેલી છે. પ્રકૃતિનો સ્વભાવ એ એવી શક્તિ છે કે તે કાર્ય કરે છે, સંયત્ન અમલમાં મૂકે છે, અને આત્માની પુરુષશક્તિ માટે કરણ-ઇન્દ્રિયો વગેરે ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેનાં કાર્યો નક્કી કરે છે. સાંખ્યમતના સ્વતંત્ર, નિર્બાધિત, અક્ષર આત્માને ગીતા “અક્ષર” સર્વબ્યાપી “બ્રહ્મ” સંજ્ઞા આપે છે. એ બ્રહ્મ-ક્ષર પુરુષ પ્રકૃતિમાં બંધાયેલા આત્મા કરતાં મૂંઝેલો છે. કારણકે તે ક્ષર પુરુષ આપણા વ્યક્તિત્વનો, કાર્યોની ભિન્નત્વના ભાસવાળો જીવ છે. અને તે પ્રત્યેક વસ્તુમાં મૂંઝેલો જ લાગે છે. આપણને એ પ્રશ્ન થશે કે પ્રકૃતિનું કાર્ય શેમાં રહેલું છે અને કર્મ એટલે શું ?

પ્રકૃતિની શક્તિ ક્રિયા રૂપ પદ્ધતિમાં રહેલી છે. એ ત્રણ ગુણોના એક બીજા ઉપર થતાં કાર્ય અને પ્રતિકૃત્ય ઉપર આધાર રાખે છે. એ કાર્ય કરવાનું વાહન કયું છે ? એ વાહન તો વિવિધતા ભર્યું આપું જીવન જ છે ! તે દ્વારા પ્રકૃતિનાં કરણો ધીમે ધીમે વિકાસ પામે છે. જેમ જેમ પ્રકૃતિનાં હથિયારો વધતાં જાય છે તેમ તેમ પુરુષમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને એ પ્રતિબિંબને આપણે બુદ્ધિ, અકંકાર, મન, ઇન્દ્રિયો, અને પૃથ્વી વગેરે નામે આપીએ છીએ. આ બધાં તેનાં પાર્શ્વ

ઉપકરણ છે. આપણા દષ્ટિબિન્દુથી આપણે એ પણ કહી શકીએ કે બધાં જડશક્તિમાં જ જડકાયલાં છે. અને ક્રમેક્રમે જેમ એકેક હથિયાર પુરુષને મળે છે તેમ તે દ્વારા આત્મા પોતાના સાક્ષાત્કાર કરતો જાય છે અને તેથી ક્રમે ક્રમે તે પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામે છે. પરંતુ તે આવિર્ભાવનો ક્રમ ઉલટો હોય છે. પ્રથમ તે યુદ્ધિ જડ શક્તિમાં જ મગ્ન રહે છે પરંતુ આખરે તે પ્રકૃતિનું અંતિમ સ્વરૂપ જાણવાની શક્તિ ધરાવે છે. પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણોમાં આત્મા બંધાયેલો છે માટે જ એ બધાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ આપણી યુદ્ધિને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. યુદ્ધિ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ભેદ જાણવાને સમર્થ છે. આ સ્થિતિમાં આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ જાણવાને અને પ્રકૃતિમાંથી મુક્ત થવાને શક્તિમાન થાય છે. પોતે મુક્ત અને અક્ષર જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વેદાંતની બાધામાં કહીએ તો પુરુષ પ્રકૃતિના કરણો-પોતાની ઇન્દ્રિયોનાં કાર્યો જોડે એકતા કરતો બંધ પડે છે. પોતે વિરક્ત થાય છે અને પોતાના જ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્મા જોડે તે અઠેત સાધે છે, અને પોતે મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પોતાનું અસ્તિત્વ આત્મામાં સ્થિત કરીને ઈશ્વર સ્વરૂપે માણસ પોતાની પ્રકૃતિદ્વારા સ્વતંત્ર કર્મો કરી શકે છે એવો ગીતાનો ખાસ મત છે.

અહિં જે મતભેદ જણાવવામાં આવ્યો છે તે કેવળ તાત્ત્વિક છે. માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતને આધારે જે બીનાઓ આપણે રાખવાની છે તેના પ્રત્યે આપણે તો દષ્ટિ કરવી ઘટે છે. આપણે તો એ બધા યુદ્ધિગમ્ય તત્ત્વજ્ઞાનથી છૂટા થઈને આંતરજીવનની-માનસજીવનની ઘટના ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે; તેના જ પ્રત્યે દષ્ટિ કરવી જરૂરની છે. પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાન “ Philosophy ” એટલે શું ? તત્ત્વજ્ઞાન એટલે અસ્તિત્વની-જીવનની સૂક્ષ્મ તેમજ સ્થૂળ ઘટનાઓને આપણી યુદ્ધિ સહમજ્જ શકે એ પ્રમાણે ગ્રહણવાનો પ્રયત્ન જ છે. અંતિમ સત્ય જો કાંઈ હોય તો તેની સાથે એ ઘટનાનો સંબંધ છે તે જાણવું એવું નામ તત્ત્વજ્ઞાન. આ પ્રમાણે જોતાં આપણે બેવડું જીવન ગાળીએ છીએ.-પોતાનો સ્વભાવ-પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોમાં ભાગ લેનાર પુરુષનું તે. બધાના બંધનમાં પડેલું અને અક્રિયતાના સંકુચિતપણામાં પોતે બંધાયેલો છે એવું માન-

નારા જીવન; બીજું જીવન તેનાથી પર હોય છે. તે જીવન આધ્યાત્મિક છે. વિશ્વમય-વિશદ્ જીવન પ્રકૃતિના જીવનને ટેકા આપે છે અને તેને ધારણ કરે છે. પરંતુ તે છતાં પણ તે પ્રકૃતિના બંધનોથી પર હોય છે. આપણે પ્રકૃતિને વશ થઈ પરિમિત જીવન ગાળીએ અથવા તો આપણે આધ્યાત્મિક જીવન ગાળી શકીએ. ગીતા કર્મયોગ ઉપર જણાવેલા આ મોટા મેદાના ઉપર સ્વાયંભો છે.

આત્મારે આપણું જીવન પ્રકૃતિને વશ છે, તે સર્વ બંધનોમાંથી આત્મા સ્વતંત્ર થાય એ આપણી પદ્ધતિનો સાર છે. હવે પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણવાળા સાત્રાજ્યના બંધનોમાં પ્રથમ જરૂરની યાગ્યતા તો એ જ છે કે આપણે બાહ્યસ્પર્શ અને નામ રૂપોને વશ થઈએ છીએ. એ રૂપો અને સ્પર્શો આપણી ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણા જીવન ઉપર અસર કરે છે. (અરે! ઇન્દ્રિયોદ્ધાર જ આપણે તેમનું અસ્તિત્વ જાણી શકીએ છીએ.) એ સર્વ પદાર્થો અને સંસ્પર્શોના સંસ્કાર થતાં જ ચૈતન્ય પોતે તે વસ્તુઓની માણેલી મેળવવાની કામના કરીને એના ઉપર દબાવના રૂપમાં પ્રતિકૃત્ય કરે છે. (જેવો એ સંસ્કાર આંતરજીવનમાં જાય છે કે તુરંત જ ઇન્દ્રિયોદ્ધાર આંતરજીવન તે પદાર્થો અને સંસ્પર્શોનો ભોગ લેવાને લલચાય છે.) ઇન્દ્રિયો એ પ્રમાણે જે પ્રતિકૃત્ય કરે છે તેને આપણું મન અનુભવિ આપે છે. કારણકે એ જ પ્રમાણે કરવાનો તેને અભ્યાસ પડી ગયો છે. બુદ્ધિ મનના કાર્યની જોડે જ લસદાઈ જાય છે. અને ઇન્દ્રિયના સુખભોગમાં જ મગ્ન થઈ જીવનનું સર્વસ્વ તેમાં રહેલું છે એમ સહમજતાં શીખે છે. અથવા જીવનમાં આંતરજીવન બાહ્ય પદાર્થો-બાહ્ય જગતને જ વશ હોય છે. અને એક ક્ષણને માટે પણ ક્ષુદ્ર ઇન્દ્રિય સુખથી પર થઈ શકતું નથી. એ તો ધાંચીના બળદની પેઠે એ જ બાહ્ય સંસ્પર્શ અને પદાર્થોના આંતર કાર્ક અને પ્રતિકૃત્યમાં ગોળ ગોળ ફર્યા જ કરે છે. (બહારના સંસ્પર્શ આંતરમાં જાય છે ત્યાંથી કામનાઓ કૃત્રિમ થાય છે. મન તેને બહાલી આપે છે. બુદ્ધિ તેમાંથી દોરવાનું તે પદાર્થો મળે છે. એ પ્રમાણે ધરમાળા ચાલ્યા જ કરે છે.) એ પ્રમાણે જે જીવન ગુણસ્વામાં આવે છે તેનાથી આપણે પર થતા નથી કારણકે આપણામાં અહંકારનું તત્ત્વ આવેલું છે

અને તે તરવદારા પ્રકૃતિ આપણને બેઠ પાડતાં સીખવે છે. આપણા મન, યુદ્ધિ, પ્રાણ અને શરીરમાં જે કાર્ય પ્રકૃતિ કરે છે તેને આપણે એ યુદ્ધિદારા અહંકારને પરિણામે-બીજા મન, યુદ્ધિ, પ્રાણ શરીર ઉપર પ્રકૃતિમાં જે કાર્યો થાય છે તેનાથી જૂદા પાડીને આપણા પોતાનાં ગણીએ છીએ. સામાન્ય રીતે જ્યેષ્ઠએ તો પ્રકૃતિ આપણી અહંતા-‘અહં’ ઉપર જે કાર્ય કરે-અને આપણી અહંતા તેના પ્રત્યે જે પ્રતિકૃત્ય કરે તેને આપણે જીવન કહીએ છીએ. અહંતા ઉપર પ્રકૃતિની અસર અને તે અસર પ્રત્યે આપણું પ્રતિકૃત્ય એ સિવાય જીવંતીને આપણને અર્થ જ પાવર નથી. એ સિવાય આપણને એમ જ લાગે કે જીવંતી પણ બીજા કાંઈ જ નથી. આપણે બધે આપણી અહંતાને વિશ્વાસ કરી કુટુંબ સાથે, જાત સાથે, નાત સાથે, દેશ સાથે, પ્રજા સાથે, મનુષ્યજાતિ સાથે તેને એક કરીએ તોપણ તેનાથી પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિજાત જીવનને વધારે સંતોષ મળે છે, અને બાહ્યવસ્થા સાથે વ્યક્તિ એ પ્રમાણે મોટા પાયા ઉપર પોતાનું સંબંધ બાંધતા શીખે છે.

પરંતુ એ બધું છતાંય આપણામાં પ્રકૃતિની જ શક્તિ ક્રિયા કરી રહી છે. બાહ્યસંસ્પર્શો ઉપર પોતાનો કાણુ અલગી તે દ્વારા આપણા વ્યક્તિત્વને અહંતાને તે સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ શક્તિ કામના અને આવેશ રૂપ અથવા તો કર્મ અને તેના ણ પ્રત્યેની આસક્તિ રૂપ હોય છે. આપણે એમ માનીએ કે એ શક્તિ તો આપણી પોતાની છે પરંતુ તે એમ ન હોતાં આપણી અહંતા, વ્યક્તિત્વ વગેરેનું પરિણામ હોય છે. એ કાંઈ આપણા આત્મા નથી. એ બધું કાર્ય આલે છે તે પણ પ્રકૃતિના ગુણોનું પરિણામ હોય છે. એ કાર્ય તમોગુણપ્રધાન હોય તો આપણી અહંતા નિષ્ક્રિય-નિરક્ષાની અને બાહ્યજીવનની-સારીરિક જીવનની યાંત્રિક ઘટમાળથી જ તદ્દન સંતુષ્ટ હોય છે. પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપન કરવા અથવા વિજય મેળવવા તેવી પ્રકૃતિવાળા માણસો પ્રયત્ન કરતા જ નથી. જો રત્નોગુણપ્રધાન કાર્ય પ્રધાન હોય તો વ્યક્તિત્વ ખૂબ કિંમવાન હોય છે. પ્રકૃતિના કાર્ય સામે એવાં માણસો સંત્રામ કરે છે, અને તેને વશ કરી, પોતાની ઇચ્છાઓ અને જરૂરીયાતો કુદરતમાંથી મેળવી લે છે. પરંતુ

એ બહારથી દેખાતી પ્રભુતા "પરેખર" સ્વામિત્વ નથી. કારણ કે એ બધી જરૂરીયાતો અને કામનાઓ પ્રકૃતિની પોતાની જ છે. અને જ્યાં સુધી સર્વ કાર્ય તે જ કરે છે ત્યાં સુધી આપણે સ્વતંત્ર નથી. પ્રકૃતિનું કાર્ય સાર્વિક પણ હોય. એ પ્રકૃતિવાળા માણસો બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી વિવેક પ્રમાણે જીવન માળે છે અથવા તો કોઇ આદર્શ ગ્રહણ કરી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથે છે. સત્ય, કલ્યાણ સૌંદર્યની ભાવનાઓને અમલમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ બધીવાર એ બુદ્ધિ પણ પ્રકૃતિના બાહ્ય દેખાવોથી છેતરાય છે અને એ આદર્શો પણ આપણા પોતાના વિકારયુક્ત અહંતાનું જ પરિણામ હોય છે. આપણને એ આદર્શમાં પણ અતિમ વિશ્રામ જણાતો નથી. એ બધાં કર્મોમાં પણ આપણે વિકારની ઘટમાળમાં ર્યા જ કરીએ છીએ એમ આપણને જરૂર લાગે છે. આપણા અહંકારદ્વારા કોઇ સત્તા આપણને ફેરવ્યા કરે છે એમ પણ આપણે જાણી શકીએ છીએ પરંતુ આપણે એ સત્તાના ઉપર આધિપત્ય ભોગવતા નથી. આપણે હજી સુધી મુક્ત નથી, સંપૂર્ણ પ્રભુત્વવાળા નથી, સમ્રાટ નથી.

આપણે સ્વતંત્ર નથી તોપણ સ્વતંત્રતા મળી શકે તેમ છે. એ સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે આપણા અંતરમાં દૂબળી મારવાની જરૂર છે. આપણી ઇન્દ્રિયો ઉપર બાહ્યજગતનાં જે કાર્યો થાય છે તેનાથી આપણે ગુદા છીએ એમ આપણે બરાબર અનુભવવું જોઈએ. એનો અર્થ એવો છે કે આપણે આપણા અંતરમાં જ જીવન માળતાં શીખવું જોઈએ, અને આપણી ઇન્દ્રિયો. બાહ્યપદાર્થો પ્રત્યે દોડતી હોય તેમને અટકાવતાં શીખવું જોઈએ. ઇન્દ્રિયોનો સંપૂર્ણ સંયમ અને ઇન્દ્રિયો જે જે પદાર્થો માટે ઝંખના કરતી હોય તે બધા સિવાય ચક્ષુની ભેવાની શક્તિ એ આધ્યાત્મિક જીવનની શરૂઆત છે. જ્યાં સુધી એ પ્રમાણે માણસ ઇન્દ્રિયોથી પર થાય નહ ત્યાં સુધી તેનામાં આત્મા છે એવો અનુભવ પણ તેને થવો દુર્લભ છે. પ્રકૃતિનાં બંધનોથી પર એક સ્વયંભૂ, શાંત, નિશ્ચલ, અક્ષર, ઉત્તમ પ્રભુ છે; તે પ્રકૃતિના આબેગોથી કે આસક્તિથી ભેષાતો જ નથી એ અનુભવ થવો અસંકલ્પ છે. ઇન્દ્રિયના સુખમાં આસક્તિ એ તત્ત્વ કામનાઓનું છે. એ

તત્ત્વ આપણા બાહ્યજીવનનો પાયો છે. કામનાઓ ઇન્દ્રિયોના સુખમાં અને તીવ્ર આવેગોમાં સંતોષ મને છે. આપણે તેમનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. જ્યારે કામનાઓ દૂર થઈ જાય છે ત્યારે લાગણીઓ અને આવેશો વગેરેના ચિત્તમાં થતા બધા ઉભરા આપોઆપ શાંત થઈ જાય છે, કારણકે એ ઉભરાઓનું કારણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનાં સંસ્પર્શનો હર્ષ, શોક, રાગદ્વેષ વગેરે હોય છે તે દૂર થાય છે, અને શાંત સમત્વ આત્મામાં સ્થિર થાય છે. જન્મતમાં આપણે જીવન ધારણ કરીએ છીએ ત્યાં સુધી કાર્ય તો કરવાની જરૂર પડે છે, — અને એ કાર્ય કરવામાં આપણે કર્મના ફળની આસક્તિ રાખીએ છીએ. આપણી પ્રકૃતિ પણ આપણે બદલી નાંખવી જોઈએ. આપણે ફળની ઇચ્છા રહિત થઈને કર્મ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ નહિ તો કામના અને તેનાં પરિણામો ઉમાં જ રહે છે. પરંતુ આપણે કર્મના પોતાનો સ્વભાવ કેવી રીતે બદલી શકીએ ? આપણી અહંતા અને વ્યકિતત્વથી કર્મોને જુદાં પાડતાં શીખવાથી તે પરિણામ આવે છે. યુદ્ધિદ્વારા એવો અભ્યાસ પાડવો કે આ બધાં કર્મો એ પ્રકૃતિનું જ પરિણામ છે; પ્રકૃતિના ગુણોની જ રમત છે. આત્માને એ કાર્યોમાંથી જુદો પાડીને સર્વ કર્મોના સાક્ષી કરવાથી, એ પરિણામ આવે છે. સર્વ કર્મો શકિતને સોંપી દેવાથી આપણે એ કર્મોથી છૂટા પડીએ છીએ. પરંતુ ધણા એમ જ શરિઆદ કરશે કે એ પ્રમાણે મન ઝાઝો વખત કરવા દેશે નહિ કારણ કે મનનો તો સ્વભાવ જ છે કે ઇન્દ્રિય સુખોની પાછળ દોડવું અને યુદ્ધિ, શક્તિ વગેરેને પેતાની જેડે પાછળ ધસડી જવાં. એવે પ્રસંગે આપણે મનને તદ્દન નિઃસ્પંદ કરવાની, તદ્દન ક્રિયાશૂન્ય કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. જ્યારે એ પ્રમાણે મન શાંત નિષ્ક્રિય અને નિઃસ્પંદ થાય છે ત્યારે તે અદ્ભૂત, વિશાળ શાંતિમાં શાંત, નિષ્ક્રિય, આનંદમય આત્માનું આપણને બાન થાય છે. તેને બાહ્યસ્પર્શો જરા પણ અસર કરતા નથી. એ તો પોતાનામાં જ આનંદથી રહી શકે છે. એ આત્મરતિ અને આત્મતૃપ્તિની અવસ્થા છે.

એ આત્મા આપણું ખરું સ્વરૂપ છે. આપણા વ્યકિતત્વથી તે પરિમિત થતું નથી. બધા પદાર્થોમાં તે જ વ્યાપી રહ્યું છે, આખા વિશ્વનાં અનંત કાર્યને તે ટકાવી રાખે છે. પોતે અનંત છે છતાં સર્વ સાંત, પરિમિત

કાર્યોને નબળાં છે. જ્યારે આપણામાં તેવી શાંતિ અને આનંદ ટકેલું કે બરાબ છે, ત્યારે આપણો તેનામાં વિકાસ થાય છે. સારે જ આપણે પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છૂટી આપણા જીવનને આધ્યાત્મિક કેન્દ્રમાં લઈ જઈ શકીએ. આ સિદ્ધ કરવામાં આપણે જે શાંત આપૌરુષેભાવ-તટસ્થતા પ્રાપ્ત કરીએ છીએ તેના જ બળ વડે આપણે જીવનને ઉચ્ચ શૂનિક્ષમાં લઈ જઈ શકીએ છીએ. કારણ કે ધીમે ધીમે અભ્યાસના બળથી આપણે વિરાટ વિશ્વાત્માના ચૈતન્ય સાથે એકતા પામીએ છીએ. આપણી સર્વ ઇન્દ્રિયો પણ શાંત થઈ જાય છે, અને જગતના સર્વ બાહ્યસ્પર્શો પ્રત્યે કેવળ શાંત રહે છે. આપણું મન પણ શાંત, નિષ્ક્રિય થઈને વિશ્વનો સાક્ષી થઈ રહે છે. અહંતા વિશ્વાત્મા જોડે એક થઈ જાય છે, સર્વ પદાર્થો આપણને આત્મામાં જ દેખાય છે. સર્વ પ્રાણીઓ સાથે આપણો આત્મા એકતા પામી જાય છે. એ શાંત સમત્વથી પ્રેરાઈને કર્મો પુરવાથી એ કર્મો આપણાં રહેતાં જ નથી. આપણને તેમના પ્રતિકૃત્યનું બંધન થતું જ નથી. પ્રકૃતિ અને તેના શુભા કર્મનું જાળું બનાવે છે. પરંતુ આપણી શાંતિનો બંધ કર્યા સિવાય સર્વ કર્મો તે સમગ્રહ-અક્ષર ચૈતન્યને અર્પણ કરી દેવામાં આવે છે.

હવે બે મુકેલીઓ બાકી રહે છે. પ્રથમ તો શાંત-અક્ષર પુરુષ-બ્રહ્મ અને પ્રકૃતિનાં કાર્યો વચ્ચે જખરો વિરોધ હોય તેમ લાગે છે એટલે જ્યારે અક્ષર બ્રહ્મનો સાક્ષરકાર થાય ત્યારે પછી કર્મ રહે જ કેવી રીતે ? અને આગળ ક્યાંથી ચાલે ? અર્થાત્ આપણી પ્રકૃતિમાં શક્તિ જ ક્યાં રહી કે જે કર્મ કરવાને આપણે સાંખ્યમતવાદીઓની પેઠે એમ કહીએ કે એ શક્તિ કુદરતી છે અને આત્મામાં નથી. તોપણ પ્રકૃતિમાં તો આત્માને બહાર ખેંચી કાઢી અહંતા જોડે એક કરવાની શક્તિ છે એટલું આપણે કયુલ કરવું જોઈએ. પરંતુ જ્યારે પુરુષમાં એ પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ મળતું નથી ત્યારે પ્રકૃતિની એ શક્તિ પણ બંધ પડે છે અને તેમાં કર્મોનો હેતુ પણ રહેતો નથી એ મત ગીતાને માન્ય નથી. કારણકે સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરુષોની અનેકતા ગીતા કયુલ કરતી નથી પરંતુ આખા વિશ્વમાં એક જ વિશ્વાત્મા-વિરાટ પુરુષ છે એમ માને છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે તો એક જ આત્મયુક્ત

થયાનો અનુભવ થાય છે જ્યારે બાકીના બધા બંધનમાં હોય છે તેનો શો અર્થ ? એ આત્મા વિરાટ જ હોવો જોઈએ નહિ તો એ પ્રકારનો અનુભવ શક્ય નથી. પ્રકૃતિ એ કાંઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ નથી એવો ગીતાનો ખાસ મત છે. ઇશ્વરના વિરાટ વિશ્વકર્મમાં સદાય કરનારી ઇશ્વરની જ તે એક શક્તિ છે. પરંતુ ઇશ્વર જે અક્ષર-નિષ્ક્રિય-વિરાટ આત્મા જ હોય તો વ્યક્તિની વિશ્વાત્મા સાથે એકતા થતાં જ આપું વિશ્વ બંધ થઈ જઈ અને વ્યક્તિ અને વિરાટની એકતા માત્ર બાકી રહે ! બીજો પ્રશ્ન એ છે કે કર્મ કદાચ જારી રહે તોપણ આત્મા તો કર્મ અને અકર્મ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિવાળો હોય છે એટલે કર્મ થાય કે નહિ અથવા તો અમુક કર્મ થાય છે કે નહિ તેના વિશે કાંઈ ખાસ ભાર મૂકવામાં આવતો નથી. તો પછી અણુનને ઘેર યુદ્ધમાં જ પડવા માટે આટલો બધો આગ્રહ શા માટે કરવામાં આવે છે ? એવું હોય તો પછી રથ, કુરુક્ષેત્ર, સારથી અને યોદ્ધાની શી જરૂર ?

ગીતા તેનો કિતર એવો આપે છે કે અક્ષર-નિષ્ક્રિય બ્રહ્મનાં કરતાં પણ પુરુષોત્તમ પરમાત્મા વગરે ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક દશા મૂલ્યે છે. એ પુરુષોત્તમ-શ્રીકૃષ્ણ આપણા ક્ષર પુરુષનાં અને પ્રકૃતિનાં સર્વ કાર્યોને પોતે કરાવે છે પરંતુ પોતે સનાતન શાંતિ અને અચળ સમત્વમાં સ્થિર હોય છે. એ સ્થિતિમાંથી તે કર્મ કરે છે. એ ભૂમિકામાં જવાથી આપણે પણ દૈવી કર્મો કરી શકીએ. એ સમત્વ અને શાંતિમાંથી જ તે પ્રકૃતિમાં આવિર્ભાવ પામે છે. અને સર્વ પ્રાણીમાં પોતે જ કાર્ય કરે છે, સર્વ પ્રાણીના મનમાં ચિરાંતે છે અને અવતાર રૂપે પ્રગટ થાય છે. જેમ જેમ માણસનો આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય છે તેમ તેમ તેમનામાં જ તેમની વૃદ્ધિ થાય છે. સર્વ કર્મો એ પ્રભુને યજ્ઞરૂપે સમર્પણ કરવાં જોઈએ. એ આપણાં કર્મોનો વિભુ છે. આપણા આત્મા સાથે એકતા પામતાં આપણે પ્રભુ જોડે પણ એકતા પામવી જોઈએ. અને આપણું વ્યક્તિત્વ એ તેનું જ એક અંગ છે એવો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. પરમેશ્વર સાથે એકતા થાય ત્યારે આપણે સર્વ પ્રાણીઓ સાથે પણ એક થઈએ છીએ અને આપણે પણ પ્રભુપ્રેરીત કાર્યો કરીએ છીએ, પરંતુ તે કર્મો આપણાં હોતાં નથી. આપણે

આપણી પ્રકૃતિદ્વારા ખુદ ઈશ્વરને જગત્ના કલ્યાણ અથે કાર્યો કરવા દઇએ છીએ.

આપણે કરવાનું છે તેમાં તો મુખ્ય ઉપર જણાવ્યો તે અભ્યાસ છે. એકવાર એ અનુભવ સ્થિર થતાં જ અર્જુનની બન્ની મુસ્કેલીઓ આપો-આપ દૂર થઈ જશે ત્યાર પછી આપણે કાર્યો કરવાનો કે નહિ કરવાનો સવાલ રહેતો નથી. કારણકે આપણું વ્યક્તિત્વ તો ગૌણ થઈ જાય છે. પરંતુ આપણામાં પ્રભુની શક્તિને કાર્ય કરવા દેવાનો પ્રશ્ન છે. એ પ્રશ્નને બરાબર સહમજવા માટે પરમેશ્વર શું છે તે અને એની પ્રકૃતિ શું છે, તે કેવી રીતે કાર્ય કરે છે, તેનો અને આપણા જીવનનો શો સંબંધ છે વગેરે જાણવાની જરૂર છે. એ પ્રશ્નોના નિકાલ કરવા માટે ગીતાનો બાકીનો ભાગ પ્રયત્ન કરે છે.

શ્રી અરવિન્દ ઘોષનાં બીજાં પુસ્તકો.

૧. શ્રી અરવિન્દ ઘોષના પત્રો.

ઘોષ મહાશય અને એમની રવ. પત્નીના ફાટા સાથે સુંદર છપાઇવાળા અને પ્રત્યેક દેશવાસીએ મનન કરવા યોગ્ય પત્રો. મૂલ્ય ૦-૬-૦

૨. શ્રી અરવિન્દ ઘોષનું આખ્યાન.

ઘોષ મહાશયને અલિપુર જંગલમાં જે દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ તે દ્વારા જાતિ નિર્માણના કિપાયની ચર્ચા કરતું પુસ્તક. મૂલ્ય ૦-૨-૦

૩ યોગિક સાધન

આત્મોન્નતિ માટે પ્રત્યેક નરનારીએ મનન કરવા યોગ્ય પુસ્તક. સુંદર એન્ટીક કાગળ અને મહેતી છપાઈ સાથે. મૂલ્ય ૦-૬-૦

૪. જગન્નાથજીનો રથ

હાલના સમાજનો ચિતાર અને ભવિષ્યના આદર્શ સમાજની ઝાંખી કનાવતું અમૂલ્ય પુસ્તક. મૂલ્ય ૦-૧-૬.

(દરેકમાં ટપાલ ખર્ચ જૂદું રહી જવું.)

શ્રી અરવિન્દ ગ્રન્થાવલિ.

ઘોષ મહોદયે 'આર્ય' માસિકમાં લખેલા તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્ણ, ગભીર લેખો તેમજ એમની અન્ય કૃતિઓને આ ગ્રન્થાવલિ દ્વારા નિયમિત પ્રકૃત કરવામાં આવશે.

આ અન્યાવલિના આલક તરીકે ફક્ત નામ જ નોંધાવી રાખનારને
અન્યાવલિમાં પ્રકટ થયેલું પુસ્તક પોણી કિંમતે મળશે.

હવે પછી બહાર પડનાર પુસ્તક:

૧. યોગનું એકીકરણ. ૨. કર્મયોગીનો આદર્શ.

ઉપરનાં સધળાં પુસ્તકો માટે તેમજ અન્યાવલિના આલક તરીકે નામ
નોંધાવવા માટે લખો :—

પ્રવર્તક-પબ્લીશીંગ-હાઉસ,

(શાખા: ગુજરાત)

નવસારી.

તા. ક:—ઉક્ત કાર્યાલયમાં દેશવિદેશના મહાન સાધકોની કૃતિઓ તેમજ
શિલ્પ, સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન વિષયની રહસ્યપૂર્ણ ચર્ચા કરનાર ગ્રંથો
પણ અવરતવર પ્રકટ કરતા રહીશું.

શ્રી કૃષ્ણ-બિહારના તત્ત્વપ્રચારક મંડળની સહાયથી આ પુસ્તક
પ્રવર્તક-પબ્લીશીંગ-હાઉસની ગુજરાત શાખાએ પ્રકટ કર્યું છે.

